

TÜRK ARKEOLOJİ DERGİSİ

SAYI : XXXI

1997

Kültür Bakanlığı
Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü
tarafından yayımlanır

Ankara -1997

KÜLTÜR BAKANLIğI YAYINLARI

Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları

Yayın No:49

YAYIMA HAZIRLAYANLAR

Ayşegül UğUROğLU

İsmail EROğLU

Nurhan ÜLGEN

Handan EREN

Fahriye BAYRAM

Filiz KAYMAZ

Burcu ÖZGÜVEN

A.Hamdi ERGÜRER

DİZGİ

Birsen KIZILDAğ

Yaşar MORKAYA

ISBN : 975-17-1702-7

ISSN : 0564-5042

KÜLTÜR BAKANLIğI MİLLİ KÜTÜPHANE BASIMEVİ
ANKARA-1997

İÇİNDEKİLER

Cevat BAŞARAN Kyzikos Korinth Başlıkları.....	1
Cevat BAŞARAN Çeltikçi'de Bulunmuş Kyzikos Kökenli Bir Mezar Steli.....	53
Serra DURUGÖNÜL Burdur Müzesi'nde Bir Yaslanan Musa (Müz).....	59
İzzet DUYAR, Yılmaz S. ERDAL Bazı Eski Anadolu Toplumlarında İlium İschium ve Pubis Kemiklerinin Büyümesi.....	69
Adil EVREN Tire, Uzgur Köyü Mezarı ve Buluntuları	89
Şengül GÜNDOĞAN, Seracettin ŞAHİN, Ersin KAVAKLI Çarpanak Adası'ndaki Orta Çağ Yapıları	107
Celal KÜÇÜK Pişmiş Toprak Eserlerin Restorasyon ve Konservasyonu	117
Nurettin KOÇHAN Klaros Apollon Kutsal Alanından Figürlü Ante Başlığı	139
Ramazan ÖZGAN Alkamenes'in Hermes Propylaios Üzerine Düşünceler	155
Metin ÖZBEK Çayönü Tarım Toplumunda Diş Sağlığı	181
Andreas SCHACHNER Trojanische Keramik Der SBZ Im Östlichen Mittelmeer	217

Andreas SCHACHNER Geç Tunç Çağı'nda Doğu Akdeniz'deki Truva Seramikleri.....	227
Ahmet YARAŞ Antik Çağın En Önemli Eğitim Kurumu: Gymnasionlar	237
Emin YENER Kuşakkaya Definesi.....	255
Celal ŞİMŞEK Laodikya Sütunlu Lahti.....	269
İsmail KARAMUT, Seher TÜRKMEN Dağlık Kilikya'da Bir Kent: IOTAPE	291
Aslı SARAÇOĞLU Erzurum Müzesi'nden Bir Grup Kandil	307
Mehmet GÖKTÜRK Elinde Kadeh Taşıyan Genç Erkek Figürlü Kırşehir Selçuklu Mezar Taşı	331
Adil ÖZME ODTÜ Müzesi'ne Yalıncağ Kazısından Gelen Dört Sikke Üzerine Gözlemler	345
Musa KADIOĞLU Ankyra-Ulus Opus Sectileleri	351
Bekir ESKİCİ Taş Eserlerin Korunması Üzerine Notlar	383
Ender VARİNLİOĞLU Alkestis Mythosu-Dede Korkut Destanı.....	393
Osman ERMİŞLER, Halil Hamdi EKİZ Hatip Kaya Anıtı.....	403
Tayfun YILDIRIM Amasya Müzesi'nde Bulunan Bir Gözlü Balta.....	411
Nevzat ÇEVİK Urartu Kaya Mezarlarında Ölü Kültüne İlişkin Mimari Elemanlar	419

ÖNSÖZ

Dünyada eşine az rastlanan bir tarihi geçmişe ve kültür mirasına sahip olan ülkemizde, müzecilik faaliyetlerini, arkeolojik ve etnografik çalışmaları tanıtmak maksadı ile ilk olarak 1933 yılında yayımına başlanan "Türk Tarih Arkeologya ve Etnografya Dergisi", 1934, 1936, 1940 ve 1949 yıllarında V. sayıya kadar yayımlanmıştır. Ancak; uzun bir aradan sonra; 1956 yılında, arkeolojik ve etnografik konuların ayrılığı göz önünde bulundurularak ve tamamen bu derginin devamı niteliğinde olmak üzere, arkeolojik mevzuları içine alan "Türk Arkeoloji Dergisi" ile etnografik mevzuları ihtiva eden "Türk Etnografya Dergisi" adı altında yayımlanmaya devam etmiştir.

Türk Arkeoloji Dergisi VI. sayıdan başlayarak 1956 yılından itibaren bazı aksamalar haricinde (1971, 1972, 1978, 1979, 1984, 1985, 1986, 1987, 1990 yıllarında yayımlanmamıştır) 1992 yılına kadar yayımını sürdürmüş ve bu tarihten sonra da yayımlanmamıştır.

Eski eserler ve müzelerle ilgili konuları ihtiva eden bu derginin yeniden yayım hayatına girmesinden dolayı duyduğum memnuniyeti belirtmek isterim.

Türk Arkeoloji Dergisi'nin yılda bir kez olmak üzere ve bundan böyle kesintisiz devam etmesi dileğiyle, derginin yayımlanmasında emeği geçen tüm arkadaşlarıma, çalışmaları ile destek veren bilim adamları ve müzecilere teşekkür ederim.

M. Akif IŞIK
Anıtlar ve Müzeler
Genel Müdürü

KYZİKOS KORİNTH BAŞLIKLARI

Cevat BAŞARAN*

I- GİRİŞ

A. Tarihi Coğrafya ve Tarihçe

Antik Arktonesos'un (Kapıdağı Yarımadası) en önemli yerleşimi olan Kyzikos (-Belkıs-Balkız), yarımadanın Anadolu anakarasına bağlandığı kıstağın kuzeyinde yer almaktadır. Propontis'te stratejik açıdan da önem taşıyan Kyzikos, bugün izlenebilen bazı kalıntılara göre, doğuda Aşağı Yapıcı köyü ve Pandermos (-Bandırma) Körfezi, Edincik - Bandırma - Erdek karayolu; batıda Erdek Körfezi ve Düzler köyü, kuzeyde Dindymos (-Ayı Dağı), Hamamlı ve Belkıs (-Yeniköy) köyleriyle sınırlandırılabilir¹.

Yerleşim olarak Kyzikos oldukça eskiye gitmektedir: İ.Ö. 8. yüzyılda bir Miletos kolonisi kuruluşuyla tarihi çağları başlayan kent, daha önceleri "Dolionia" ve "Dindymis" adlarıyla tanınmıştır². Mysia'da oturan Dolienes kabilesinin de ilk kralı olan Kyzikos, kentin ktistesisi olarak karşımıza çıkar ve onun adına ithafen, Argonautlar'la ilgili efsaneye dayanılarak kente "Kyzikos" adı verilmiştir³.

* Yrd. Doç. Dr. Cevat BAŞARAN, Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü 25240-ERZURUM

- (1) Başaran, 1990, 56 vd. Çiz. 1; C. Başaran, "Yeni Topografik Gözlemler Işığında Kyzikos" *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi* 9, 1990 29 vd. Ancak Strabon (II, 576), Kentin antik çağda surlarla korunan bu metropol dışına taşuğunu Kyzikos'un batıda Aisepos'dan Zeleia ve Poimeneion'a, doğuda Rindakos'a ve güneyde Göller Bölgesi'ne dek uzandığını bildirir.
- (2) Strabon, XIV, 236; E. Ruge, "Kyzikos" *RE* XII.1.229; N. Fıratlı, "Erdek-Kyzikos Harabeleri Rehberi" *T.T.O.K Belleteni* No. 229 (1961)1; Ertüzün, 6vd.; A. Pekman, *Eski Çağda Bazı Anadolu Şehirlerinin Tanrı ve Kahraman Ktistesleri* (1970) 24; B. Yalman "Kyzikos" İlgı 49, 1978, 24; C. Başaran, "Yeni Topografik Gözlemler Işığında Kyzikos" *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi* 9, 1990, 29.
- (3) W.H. Roscher, *Ausführliches Lexikon Der Griechischen und Römischen Mithologie* (1937) II.1773,3; Pekman, Age. 22; Başaran, 1990, 29.

Başlangıçta bir ada olduğu, ancak daha sonra yarımada dönüşüğü kabul edilen⁴ Arktonesos'un kilit noktası durumundaki Kyzikos, İ.Ö. 7. yüzyılın ilk yarısında Miletoslular tarafından yeniden kolonize edilir⁵. Lydia'nın egemenliğinde geçen İ.Ö. 6. yüzyılda Kyzikos, Mysia bölgesini elinde tutan Daskyleion Satrabı Metrobates'in idaresine girer⁶. İ.Ö. 5. yüzyıl Atika'nın üstünlüğünde geçer ve Kyzikos, Atika-Delos Deniz Birliği üyeleri arasında yer alır⁷. İ.Ö. 386 daki Antalkides barış antlaşmasıyla Kyzikos Persler'in eline geçerse de, İ.Ö. 364 de Pers boyunduruğundan kurtulan kent, 2. Atika-Delos Deniz Birliğine girer⁸. Kısa süren bu birlik sonunda Atika etkisinden sıyrılan Kyzikos, bağımsızlığını ilan ederek en parlak çağını yaşamaya başlar (İ.Ö. 363). İlk Arteka ve Arktonesos, ardından Prokonnesos tek tek Kyzikos topraklarına katılır. Bu çağda bölge deniz ticaretini de elinde tutan kentin bastığı altın starterler, diğer para birimleri için bir değer ölçüsü olarak kullanılmıştır. İ.Ö. 334 yılı ilkbaharında Hellespontus'u aşan Büyük İskender, bölgeyi Persler'in egemenliğinden temizler; bu dönem barış içinde geçer ve kent her yönden güç kazanır. İ.Ö. 281'de Kyzikos'u Seleukoslar'ın bağdaştığı olarak görüyoruz⁹. Daha sonra Bergama ile ilişkiler artar ve Bergama Kralı II. Eumenes'in yaptığı antlaşmalarda Kyzikos da Bergama yanında yer alır. Bu dönemde Kyzikos'un bir bilim ve kültür merkezi olduğu, mimari yapılanmaya da geniş yer verildiği anlaşılıyor. İ.Ö. 20'de Kyzikos'un daha önceden tanınmış haklarını elinden alan Augustus, kenti bir Roma eyaleti haline getirirse de, İ.Ö. 15 yılında Agrippa'nın doğu seferi sırasında kendisine gösterilen ilgi sonucu Kyzikos'a yeniden bağımsızlık hak ve ayrıcalıklarını verdiği tanık olunur¹⁰. İ.S.124 yılında Hadrian kenti ziyaret eder. Bu büyük olayın anısına da, yıkık durumdaki Zeus Tapınağı tamamlanarak İmparator Hadrian'a adanır. Buna karşılık kente "Neokhoría" ünvan ve ayrıcalıkları bağışlanır¹¹. Özellikle İ.S.2.yüzyıl içerisinde Kyzikos'ta parlak bir yaşam sürülmüş ve bu durum anıtsal mimariye de aktarılmıştır. İ.S.2.yüzyılın sonlarında karışıklık evresinde Kyzikoslularca izlenen başarılı politika nedeniyle kente, S.Severus ta-

-
- (4) Apollonios, I, 936; Propertios, *Eleg.* III,22; Mela, I,19; Plinius, *Nat. Hist.* V, 142; Strabon, II, 546; Aristeides, I, 386; Hasluck, 2-3; Başaran, 1990, 57.
(5) Eusebios, 11,81; Hasluck, 163; Başaran, 1990, 58.
(6) T. Bakır, "Roma Devri'ne Kadar Kyzikos Ön-Tarihi" 1. *Kyzikos Paneli* (Bandırma 1988); Ay., "Kyzikos-Daskyleion İlişkileri" 2. *Kyzikos Paneli* (Bandırma 1989).
(7) Herodot, VII, 33; Ertüzün, 19.
(8) Diodoros, XV, 81.5.
(9) Sylloge, *OrGr.*225.
(10) CIL, 7061.
(11) G. Marguardt-Grigoriadis, *Iatopix Tas Kuskov* (1878) 150-151.

rafından ikinci defa “Neokhorioia” ünvanı verilir¹². İmparator Diokletianus tarafından kurulan DörtlÜ-İdare ve Doğu Eyaletleri'nin yeniden düzenlenmesi sırasında İ.S.297'lerde Kyzikos, Troas ve Frigia'nın bir bölümü ile birlikte 33 kenti içeren Hellespontos Eyalet Merkezi olur. Bu görkemli yaşantı Bizantion'un (İstanbul) Doğu Roma İmparatorluğu'nun başkenti olmasıyla 324'lerde son bulur ve 365'te Bizanslı Prokopius tarafından kent ele geçirilir. Kyzikos, Bizans Çağı'nda Asia ve Hellespontos Metropolitliği'nin başkenti durumundadır. İ.S.543'deki korkunç deprem, siyasi varlığı azalmış kenti yerle bir eder, halkının çoğu Kyzikos'u terkederek Arteka'ya yerleřir¹³. 741, 943 ve son olarak 1064'te meydana gelen depremler kenti tümüyle harabeye çevirir¹⁴. Ardından Kyzikos kendi kaderine terkedilir. Bu tarihten itibaren de kentteki anıtsal yapılara ait birçok mimari parça yakın merkezlere, özellikle de İstanbul'a taşınarak yeni yapıların inşaatında kullanılır.

B. Araştırmanın Amaç ve Kapsamı

Kısa tarihinden de anlaşıldığı gibi Kyzikos, yaşadığı önce Klasik ve Hellenistik, ardından da Roma ve Bizans Çağı'nda değişik işlevli mimari anıtlarla donatılmıştır. Kyzikos'un antik yazarlarca da sözü edilen görkemli yapıları arasında Zeus-Hadrian Tapınağı, agora, Apollonis Tapınağı, Caracalla Tapınağı, tiyatro, bouleuterion, prytaneion, amphitheater, darphane, surlar ve limanlar en başta gelmektedir¹⁵.

Klasik dünyanın bütün kentlerinde olduğu gibi, Kyzikos'ta da heykeltraşlığın yanı sıra mimariye büyük önem verilmiş, kentte inşa edilen tüm anıtsal yapılar, yakın yöreden çıkarılan değişik renkteki mermerlerle bezenmiştir. Aynı görüntüyle karşılaşan Strabon, Kyzikos'ta Anadolu'nun diğer kentlerindekiyle rekabet edebilecek düzeyde üç mimari atölyenin varlığını bildirir¹⁶. Özellikle Roma Çağı'nda Bergama mimari okulunun etkisinde¹⁷ çalışan Kyzikoslu ustalar, kendi kentlerinde olduğu kadar

(12) M. Anadolu, “Kyzikos'tan Birkaç Yeni Buluntu”, VII. TTK. Ankara, 25-29 Eylül 1970 (1972) Bildiriler, 167.

(13) Hasluck, 4.

(14) Ch. Texier, *L'asie Mineure* 169; Ertüzün, 43; H. Soysal-S.Sipahioğlu- D.Kolçak - Y.Altok, *Türkiye ve Çevresinin Tarihsel Deprem Kataloğu*, TÜBİTAK Proje No. TBAG 341 (1981) 38.

(15) Hasluck, 5 vd.; Ertüzün, 97; Başaran, 1990, 63 vd.

(16) Strabon, II, 546; Leon, 24. Dn. 28.

(17) Kyzikos'ta Bergama etkisi Hellenistik Dönem'e dek inmektedir. Bergama Kralı I. Attalos'un karısı, Kyzikoslu Apollonis için oğullarının İ. Ö. 156 da Kyzikos'ta yaptırdıkları Apollonis Tapınağı bunu belgeler durumdadır. (K. Makris, *Kvsikos kai Aptakn* (1920) 68; Başaran (1990, 69).

çevre merkezlerde de faaliyette bulunmuşlardır. Samothrake Adası'nda ele geçen bir yazıttan Kyzikoslu Mimar Asklepiades'in Samothrake'de de çalıştığı anlaşılıyor¹⁸.

Kyzikos ve çevre adalar günümüzde olduğu gibi antik çağda da mermer yatakları yönünden oldukça zengin durumdaydılar¹⁹. Bunlar arasında Elaphonesos (Geyik Adası) ile Prokonnesos (sonradan Marmara Adası-Mermer Adası) önemli bir yere sahipti. Strabon, Coğrafyası'nda yöredeki kentleri sayarken Parion'u, Priapos'u ve Prokonnesos'u sıralamakta, ayrıca yakın çevredeki tüm kıyı şehirlerinin-özellikle de Kyzikos'un-en gösterişli yapıları için mermerlerin çıkarıldığı geniş mermer ocaklarından söz etmektedir²⁰. Beyaz ince tanecikli, yumuşak Marmara mermeri daha çok mimari elemanlarda bezeme malzemesi olarak kullanılmıştır. Prokonnesos Adası'nın Palatia (Saraylar) köyünde ele geçen yarı işli Korinth başlıkları ve konsollarla Kyzikos'takiler arasındaki yakın benzerlik, buradaki mermer ocaklarının uzun süre Kyzikos için çalıştıkları düşüncemizi doğrular niteliktedir²¹.

Korinth başlıkları konusunda birçok araştırmacı²² çalışmış ise de, Roma Çağı, Roma ve Anadolu normal Korinth başlıklarını inceleyen W.D.Heilmeyer'in araştırması²³ toplu bir çalışma olması açısından önem taşımaktadır. V.İdil de, İ.S.1 ve 2.yüzyıl Anadolu Korinth başlıklarını ele aldığı eserinde²⁴ Heilmeyer'in getirdiklerini tekrarlamıştır.

1988 yılı Ağustos'unda başlayan Kyzikos kazısı ön araştırması çerçevesinde Kyzikos ve yakın çevresinde gerçekleştirilen yüzey araştırmaları sonucu, birçok mimari parçanın yanı sıra bir grup da Korinth başlığı araştırma kapsamına alındı. 1989-1992 yılları arasında sürdürülen yüzey araştırmaları azımsanamayacak sayıda Korinth başlığını ortaya çıkardı. İşte bu çalışmada, antik Kyzikos sikkelerinden²⁵ kentte çok sayıda varlığını bildiğimiz Korinth düzenli sütunlu yapılara ait olması gereken

(18) G. Marguardt - Grigoriadis, *Age.*, 166; Ertüzün, 84.

(19) İ. Ketin, Kapıdağı ve Marmara Adalarında Jeolojik Araştırmalar, *Ist. Üniv. Fen Fakültesi Derg. S. B.* Cilt XI, Sayı. 2.70.

(20) Strabon, III, 16.

(21) Ertüzün, 272, Res. 81-82; N. Asgari, *VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 1988, 233 vd. Resim.16; ay. *IX. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 1991, 315 vd.

(22) H. Kahler, *Die Römischen Kapitelle des Rheingebietes* (1939); A. Wotschitzky, *Öjh* 37, 1948, 53 vd.; Y. Boysal, *Anatolia* 2 (1957) 131 vd.; Leon. (1971); W. Alzinger, *Augusteische Architektur in Ephesos* (1974). Ayrıca konuyla ilgili geniş kaynakça için bak. Başaran, 1987, 4 vd.

(23) Heilmeyer, (1970)

(24) İdil, 1984

(25) V. Wroth, *Catalogue of The Greek Coins of Mysia* (1892) Lev. 12, 13, 14, 19 -20; Ertüzün, 142, Res. 26.

değişik boyutlarda biçimlendirilmiş başlıklar değerlendirildi. Aynı yapıya ait olduğu düşünülen başlıklardan ise birer örnek ele alındı. Bugün Erdek Belediye İtfaiye Deposu, Erdek Liman Kıyı Parkı, Edincik Belediye Parkı, Kyzikos Öreni ve Erdek Açık hava Müzesi olmak üzere beş ayrı yerden derlenen Korinth başlıklarıyla Kyzikos'taki mimari yapılaşma, çevreyle olan atölye ilişkileri ve genel stil özelliklerinin araştırılması, temel noktalar olarak amaçlandı.

II.KYZİKOS KORİNTH BAŞLIKLARINDA STİL GELİŞİMİ

İlk Korinth başlığının İ.Ö.5.yüzyıl sonlarında ortaya çıkmasına²⁶ karşın, Korinth düzeni özellikle Roma İmparatorluk Çağı'nda kullanılmaya başlanmış ve kısa sürede en sevilen tür haline gelmiştir. Korinth başlığının ortaya çıkışını sağlayan Korinthli Mimar Kallimachos'un esinlendiği olayın mitolojik bir anlatıma dayandırılması tartışılabilir²⁷. Ancak Mısır'dan etkili başlığın özünü gerçekten de abakus tablası altındaki sepet (-kalathos) oluşturmaktadır (Çizim: 1)²⁸. Kalathos üzerinde ortası çiçekli abakus, onun altındaki köşelerde volütler ve bunların yaprak ortalarında sarmal yapan kökleri ile içe kıvrımlanan heliksler, başlığın temel formunu oluşturmaktadır. Tabanda çoğunlukla iki sıra akanthus yaprak çelengi bulunurken, bunların arasına kaulis çanakları yerleştirilmiştir. Bu yapıyla Korinth başlığı hem üst yapıyı taşıyıcı, hem de bezemeli mimari eleman olarak karşımıza çıkmaktadır²⁹.

A. Traian, Hadrian Dönemi

Kyzikos'tan derlenen Korinth başlıkları arasında en erken özellikler içereni Kyz'88/51 Env.No.lu.Erdek Belediyesi İtfaiye Deposu'ndaki parçadır (Resim: 1). Başlık tabanına ait bu parça üzerindeki akantus yaprakları oldukça ince ayrıntılı biçimde işlenmiştir. Ana damardan yaprak uçlarına dek uzanan bazen derin, bazen yüzeysel oyulmuş hareketli ince damarlar, plastik ve yumuşak bir işçilik yansıtır. Yaprak dilimleri arasındaki geçişler yuvarlatılmış ve helezonik yapıda verilmiştir.

(26) Genelde en erken Korinth başlığı olarak Bassae Apollon Tapınağı'ndaki başlık kabul ediliyor. Önceleri sadece, diğer mimari başlık formlarına yardımcı olarak kullanılan Korinth başlığı, 335/34 tarihli Atina Lysikrates Anıtı'nda ilk kez dış cephenin düzenlenmesinde uygulanmıştır. Bak. A. Wotschitzky, *Öjh* 37, 1948,53; İdil, 1984, 1 ve Dn. 1; C. Başaran, *Arkeolojiye Giriş I Atatürk Üniversitesi Fen Ed. Fak. Yayın No. 13 (1988) 112.*

(27) C. Başaran, *Age.*, 112

(28) H. Kahler, *Die Römischen Kapitale des Rheingebietes* (1939) 2, Çiz. 1; W. Alzinger, *Augusteische Architektur in Ephesos* (1974) 82, Çiz. 2; İdil, 1984, Çiz. 1

(29) Heilmeyer, 12; İdil, 1984, 2; C. Başaran, *Age.*,112

Kyz'88/51 başlığını Efes Pollio Nympheumu plaster başlığıyla karşılaştıralım³⁰: Pollio Nympheumu plaster başlığında hemen ilk bakışta sert bir yapı hissedilir. Akanthus yapraklarının ikinci sıra sapları yüzeysel iki kanalla belirtilmiş ve yaprak gözleri kapalı damlalar halindedir. Kyzikos başlığı ise, buna göre daha hareketli ve plastik bir işçilik göstermektedir. Benzer özellikteki işçiliği Efes Traian Çeşmesi'ne ait kompozit başlıkta³¹ da izlemekteyiz. Burada da kalathos çift sıra akanthuslar tarafından sıkıca sarılmıştır. Akantus orta damarı derinleştirilmiş iki çizgiyle belirlenirken yaprak dişleri arası oval gözlerle vurgulanmıştır. Kyzikos Kyz'88/51 Env. No.lu başlık parçası, henüz bu düzeyde bir plastiklik ve ışık-gölge etkisi bırakmamaktadır. Dolayısıyla, İ.S.2.yüzyılın ilk onluğu içerisine verebileceğimiz³² Efes Traian Çeşmesi başlığına göre daha erken olmalıdır. Aynı açılardan Kyz'88/51 başlığını Bergama Traian Tapınağı'nın etkileyici Korinth başlıklarıyla³³ da karşılaştırabiliriz: Burada da kuvvetli kalathos üzerindeki iki sıralı akanthus yaprakları dışa doğru plastik olarak açılmıştır. Kyzikos başlığında da izlenebildiği gibi, ince derin damarlar yuvarlak bitimli yaprak uçlarına dek uzatılmıştır. Yaprak dişi aralarının ayrıntılı biçimde derince oyulmaları sonucu Kyzikos'ta izlenen ışık-gölge etkisi Bergama Traian'da da görülmektedir. Ancak buradaki etki Kyzikos başlığında olduğundan daha fazladır. Heilmeyer'in belirlediği³⁴ ve İdil'in de katıldığı³⁵ gibi Bergama Traian'la benzer stil özellikleri yansıtan Bergama Kızılavlu başlıklarıyla³⁶ da Kyzikos parçasını karşılaştırabiliriz; iri kalathos üzerindeki geniş akanthus yapraklarıyla kaplanan Kızılavlu başlığında, ikinci sıra yapraklar ilk sıra ile bir bütün içinde ele alınmış, yaprak araları oldukça sıkı tutulmuştur. Bu

-
- (30) Pollio Nympheumu, bulunan bir yazıtta göre İ.S. 93 yılında yapılmıştır. F. Miltner, *Öjh*45, 1960, 32-35; J. Keil, *Ephesos* (1964)124; Heilmeyer, 87.Dn. 344 Lev. 24.3; W. Alzinger, *Augusteische Architektur in Ephesos* (1974) 26, 90. Dn. 324; İdil, 1984.12, Lev. 7.1.
- (31) F. Miltner, *Öjh* 44, 1959, 331; J. Keil, *Ephesos* (1964) 122; Strocka, 894-895 Dn. 9.18; Heilmeyer, 87 Lev. 25.1; İdil, 1984, 14 Lev. 7.2.
- (32) Traian Çeşmesi genelde yazıtı nedeniyle "İ. S. 114 de imparatora ithaf edilmiş" olarak kabul ediliyor. İdil, 1984,14.
- (33) H. Stiller, *Das Trajanium. AvP V*, 2 1895, 19. Lev. II, 12.2, Res. 31; 51; M. Collignon - E. Pontremoli, *Pergame* (1900) 153 Res. 156; Eigand, *Jdl* 29, 1914, 59; ay., *JbKunstwiss.* 1924. 91; W. v. Massow *Führer durch das Pergamonmuseum* (1936) 104; Berve-gruben, Griech. Tempel v. Heiligtümer 273; D. E. Strong, *BSR* 21. 1953, 131-133 Lev. 35e; Heilmeyer, 90 Lev. 26. 3-5; 27.1; Leon, 239 Lev. 92.3.; İdil, 1979, 481 Lev. 278 Res. 9-10; Ay., 1984.15. Lev. 92.3; İdil, 1979, 481 Lev. 278 Res. 9-10; Ay., 1984, 15. Lev. 8. 4; W. Koenigs-W. Radt, *IstMitt* 29, 1979, 337-338. Lev. 113b; W. Radt, *Pergamon. Geschichte und Bauten Funde und Erforschung einer Antiken Metropole* (1988) 239 vd. Res. 7, 12, 17, 113-114.
- (34) Heilmeyer, 88-89.
- (35) İdil, 1984, 15-17.
- (36) O. Deubner, *Ber. h. I. KongrArchaol.* (1939) 477. Lev. 49; E. Boehringer, *Neue dt. Ausgab. im Mittelmeergebiet* (1959) 136. Res. 7-10; D. E. Strong, *BSR*. 21. 1953. 136. Dn. 77. Lev. 36a; Heilmeyer, 88. Lev. 26.1-4; İdil, 1984. 15 vd. Lev. 8.1-2.

yapı Kyzikos başlığında da izleniyor. Kızılavlu'da akanthus yaprak damarları Kyzikos'a göre daha derin ve dar, dilimler arası boşluklar göz göz işlenmiştir. Dolayısıyla ışık-gölge de daha etkilidir. Bu nedenle Kyzikos başlık parçası, Traian dönemi içinde İdil'in Geç Traian olarak belirlendiği³⁷ Kızılavlu başlığına göre daha erken bir tarihten olmalıdır.

Erdek Açık hava Müzesi'nde sergilenen Kyz'88/130 Env.No.lu başlık parçası (Resim: 2), önceki Kyzikos parçasına göre zengin ve etkileyici bir stille karşımıza çıkar; kaulis köklerinden yukarıya kırık bu kalathos parçası üzerinde çift sıra halinde yerleştirilen akanthus yaprakları oldukça yumuşak bir yapıya sahiptir. Yaprak dilimlerinin arası derin oyulmuş matkap delikleriyle vurgulanırken, demet şeklinde bağlanan kaulis kökleri ve yapraklar dışarıya doğru iyice açılmışlardır. Bu yapısıyla Kyz'88/130 parçası, Kyz'88/51 Env.No'lu başlığı (Resim:1) aşmış; ancak, yüzeyden kabarık yaprak damarları ve yalınlaştırılmış yaprak dilimlerinin arası derince oyulmuş Labraunda Kuzey Stoa'daki Korinth başlığının³⁸ düzeyine henüz ulaşmamıştır. Sonuç olarak, yukarıda belirtilen özellikler yansıtan Bergama Kızılavlu başlıklarına³⁹ doğru giden Kyz'88/130 başlığı erken 2.yüzyıl içerisine tarihlenebilmektedir.

Kyzikos'tan gitme, önceleri Edincik Merkez Camii'nde kullanılan⁴⁰ ve bugün cami avlusunda bulunan Kyz'88/Ed.1 Env.No.lu Korinth başlığı (Resim: 3), önceki Kyz'88/130 No.lu parçanın (Resim: 2) getirdiği zengin ve yumuşak işçiliği doruk noktasına ulaştırır. İki sıra düzenlenen akanthus yaprakları, altta kalathos zemini üzerine bir dantel görünümünde yumuşak bir yapıyla yayılmışlardır. İlk sıra yaprak uçlarının birbirine bağlanmalarıyla oluşan üçgen alan, daha sonra gelişecek bir şemanın öncüsü durumundadır. İlk sıra yaprakların yan yaprak dilimleriyle perdelediği yaprak aralarından çıkan ikinci sıra akanthus sapları da üstte kalathosu genişçe örtmüşlerdir. İkinci sıra yaprak aralarına gömülü kaulis çanakları ve buralardan çıkan heliksler kalathos dudağına dek yükselmektedir. Heliksler arasındaki abakus çiçeği sapı, alttaki çanak yaprağa gömülmüştür. Genelde tüm bezeme elemanları plastik ölçüler içerisinde yumuşak işlenmiştir. Bu özellikler çerçevesinde Kyz'88/Ed.1 Env.No.lu başlık, önceki başlığa göre daha geç ve Bergama Kızılavlu'nun stil özelliklerine ulaşmış durumdadır. Bergama Kızılavlu ante başlığı⁴¹ ile yapılacak karşılaştırma her iki başlığın da aynı evrenin-Geç Traian döneminin -birer ürünü olduklarını ortaya koymaktadır.

(37) İdil, 1984, 18

(38) Ward-Perkins, *JRS* 41, 1951, 101, Dn. 106; Heilmeyer, 87. Lev. 25.3-4; İdil, 1984, 13 Lev. 7.3.

(39) Bak. Dn. 35.

(40) Ertüzün, 85.

(41) Heilmeyer, 88. Lev. 26.1; İdil, 1984. 15 vd. Lev. 8.2.

Bugün Kyzikos'ta bouleterion olarak bilinen kalıntıların yakınında arazide bulunan KYZ'88/135 Env.No.lu başlık (Resim: 4)), önceki zengin görünümlü Kyzikos başlıklarından ayrılan, oldukça yalın bir yapıyla karşımıza çıkar. Kalathos üzerine aralıklı yerleştirilmiş ilk sıra akanthus yaprakları ve köşelerde bunların uçlarından yükselen ikinci sıra ile, ara boşluklara doldurulmuş dil bezekleri yeni bir stil anlayışının ürünüdür. Akanthus yapraklarında damarlar dar ve derin işlenmiş, yaprak dilimleri de yanlara doğru genişletilmiştir. Bergama Traian Tapınağı'nın sütunlu galerisinde ele geçen başlıkla⁴² Kyzikos başlığı arasında yapısal açıdan çarpıcı bir benzerlik göze çarpar. Her iki başlıkta da yalın dil bezeklerine yer verilmiş olması ve yaprakların aralıklı düzenlenişi, abakus tablasının profillendirilişi oldukça benzerdir. Bu stil dönemin diğer önde gelen yapıtları olan Bergama Asklepion Kuzey Galeri⁴³ ve Efes Celsus Kütüphanesi⁴⁴ kompozit başlıklarıyla geliştirilerek sürdürülür⁴⁵.

Erdek Açık hava Müzesi'nde Kyz'88/112 Env. No ile sergilenen kompozit başlık (Resim: 5), yıpranmış olmakla birlikte döneminin stilini yansıtan etkileyici bir görünüme sahiptir. Aralıklı düzenlenmiş alt sıra akanthuslar arasında birinci yaprak dilimleri düzeyinden yükselen yüzeysel işlenmiş ikinci sıra akanthuslarla kalathos, tektonik bir yapı göstermektedir. Akanthuslarda kanallar derince oyulmuş ve ikinci sıra yapraklar kalathosa gömülmüştür. Üst sıra yaprak çelenginin zemine yarı gömülü işlenmesi Efes Pollio Nympheumu'ndan⁴⁶ beri var olan bir ge-

-
- (42) H. Stiller, *Das Trajanium*. *AvP* V, 2. 1985, 40. Lev. 12.3; G. Mendel, *Catalogue des Sculptures Grecques, Romeines et Byzantines* III (1967) 99, 197. BK. 172; Heilmeyer, 94. Dn. 363. Lev. 27.2; İdil, 1984, 18. Lev. 9.1.
- (43) O. Deubner, *Das Asklepieion von Pergamon* (1938) 45. Res. 37; Th. Wgand, *Zweiter Ber. über die Ausgrab. in Pergamon 1928-32, V. Das Asklepieion*. *AbhBerlin* (1932) 21. Res. 10; D. E. Strong, *BSR* 21, 1953, 132. Lev. 35b; Heilmeyer, 94, 95. Lev. 28. 3.4; Strocka, 899. Lev. 288, 16; İdil, 1984, 21. Lev. 10.2-3.
- (44) Th. Wgand, *Jdl* 29, 1914, 74; W. Wilberg, *FIE* V. I (1953) 4-17. Res 7; F. Heuber- V.M. Strocka, *Aw*, 1975, 8. Res. 13; Heilmeyer, 94. Dn. 368. Lev. 28.1; Strocka, 899. Lev. 287. 14-15; İdil, 1984, 20. Lev. 9.3-4.
- (45) Bergama Traian Tapınağı ve çağdaşı Kyzikos Korinth başlıklarında görülen etkileyici yapı, dönemin ünlü diğer iki tapınağıyla, Aizanoi Zeus M. Schede, *Gnomon* 2, 1926, 746; ay., *Gnomon* 5, 1929, 60> D. Krencker- M. Schede, *Der Tempel in Ankara* (1936) 30,43; . W.B. Dinsmoor, *The Architecture of Ancient Greece* (1950) 277. Res. 100; D. E. Strong, *BSR* 21, 1953, 135; Ay. . *JRS* 50, 1960, 127; D. S. Robertson, *A Handbook of Greek and Roman Architecture* (1959) 218 vd.; Heilmeyer, 101 vd. Lev. 36. 3-4; R. Naumann, *Der Zeustempel zu Aizanoi* (1979) 12 vd. Lev. 66f propleia; İdil, 1979, 482-483. Lev. 279. Res. 11-12 ve Euronomos Zeus'la (A. Laumonier, *Les cultes indigenes en carie* (1958) 165; Heilmeyer, 104. Lev. 38.1; E. Akurgal, *Ancient Civilizations and Ruins of Turkey* (1978) 246. Lev. 78a; İdil, 1979, 483. Lev. 280. Res. 13-14; ay. 1984, 32. Lev. 14.3-4) sürdürülmüştür.
- (46) Heilmeyer, 87. Lev. 24.3; İdil, 1984, 12. Lev. 7.1.

leneğin sonucudur. Aynı özellik Efes Hadrian Tapınağı ante başlıkları⁴⁷ ve Bergama Traian Tapınağı'nda⁴⁸ sürdürülmüştür. Efes Liman Hamamı'nda bulunan kompozit başlık⁴⁹, Kyz'88/112 Env. No.lu başlıkla benzer stil özellikleri yansıtmaktadır. Üst yaprak çelenginde akanthus yapraklarının yukarıya doğru uzun saplarla yükseltilmiş olması ekinus üzerindeki yumurta dizisi ve astragalın yapısı ile abakus çiçeğinin yerleştirilişi, bazı ayrıntılar dışında benzer özelliktedir. Kyz'88/135 No.lu önceki Kyzikos başlığının (Resim: 4) getirdiği yeni oluşum Kyz'88/112 Env.No.lu başlıkta yerine oturmuş durumdadır. Sonuç olarak Kyz'88/112 Env. No.lu başlık için İ.S. 2. yüzyılın ikinci çeyreği içerisindeki bir tarih uygun görülmektedir.

Erdek Limanı Kıyı Parkı'ndaki Kyz'88/126 Env. No.lu Korinth başlığı (Resim: 6), oldukça yıpranmış ve kırılmış olmasına karşın iki sıralı akanthus yaprakları izlenilebilmektedir. Bu özellikleriyle de önceki Kyzikos başlığından daha geçtir. Akanthus yapraklarının kalathos üzerine aralıklı dizilişi Kyz'88/112 başlığına (Resim: 5) benzerse de yaprak damarlarının derin oyulmasıyla oluşan canlı ve etkileyici görünüm, yaprak yüzeyindeki çanakların geniş ve ayrıntılı işlenişi, Stratonikeia Kuzey Kapısı içindeki Korinth başlığına⁵⁰ benzer ve bunlar, Hadrian Dönemi'nin sonunu belgeler. Belirlenen özellikler açısından Kyz'88/126 başlığı ile sırasıyla, Efes Liman Hamamı kompozit başlığı⁵¹ ve Efes Celsus Kütüphanesi üst kat başlığıyla⁵² da yakın stil birliği kurulabilir. Bu stil anlayışı ise bizi, Bergama Asklepion Kuzey Salonu'nda ele geçen ve Erken Antoninler dönemine tarihlenen⁵³ kompozit başlıklara⁵⁴ götürür.

(47) Heilmeyer, 87, 99Dn. 391. Lev. 25.2; İdil, 1984, 14. Lev. 7.4.

(48) H. Stiller, *Das Trajaneeum. AvP V.2* (1895) 19-20. Lev. 12.2; D. E. Strong, *BSR* 21, 1953 131-133. Lev. 35e; Heilmeyer, 90. Dn. 355. Lev. 26. 3. 5; 27. 1; Leon, 239. Dn. 92. Lev. 92. 3; İdil, 1979, 481-482. Lev. Lev. 278.9-10; İdil, 1984, 17. Lev. 8.4.

(49) F. Knoll, *FIE* IV, 1 (1932) 20. Res. 10; J. Keil, *Öjh* 28, 1933. Beibl. 14. Res. 8; Heilmeyer, 94. Lev. 27. 3; İdil, 1984, 19. Lev. 9.2

(50) İdil, 1979, 476. Lev. 277. Res. 8; İdil, 1984, 32. Lev. 14.2.

(51) F. Knoll, *FIE* IV, 1 (1932) 20. Res. 10; J. Keil, *Öjh* 28, 1933. Beibl. 14. Res. 8; Heilmeyer, 94. Lev. 27.3; İdil, 1984, 19. Lev. 9.2.

(52) W. Wielberg, *FIE* V.1 (1953) 42. Res. 50; Strocka, 899. Lev. 287. 14; İdil, 1984, 20. Lev. 10.1

(53) W. Koenigs-W. Radt, *IstMitt* 29, 1929 340. Dn. 18; Heilmeyer, 95; Strocka, 899; İdil, 1984, 22. Dn. 61.

(54) O. Deubner, *Das Asklepieion von Pergamon* (1938) 45. Res. 37; Th. Wiegand, *Zweiter Bericht über die Ausgrab. in Pergamon 1928 - 1932 V., das Asklepieion*, AbhBerlin (1932) 21. Res. 10; D. E. Strong, *BSR* 21, 1953, 132. Lev. 35b; Heilmeyer, 94-95. Lev. 28. 3-4; Strocka, 899. Lev. 288. 16; İdil, 1984, 21. Lev. 10.2-3.

Traian-Hadrian dönemi içerisinde ele aldığımız Kyzikos Korinth başlıklarında izlenen genel biçim özellikleri, Heilmeyer'in "Bergama Bezeme Okulu" olarak yorumladığı⁵⁵ Bergama Traian Tapınağı ve Kızılavlu bezemeleriyle yoğun ilişki içerisinde. Buna dayanarak Kyzikos başlıklarının da Bergama Bezeme Okulu etkisinde çalışan Kyzikos'taki bir mimari atölye tarafından yapıldıklarını söyleyebiliriz.

B. Antoninler Dönemi

Antoninler dönemi başlangıçta, diğer sanat dallarında da izlendiği⁵⁶ gibi, Hadrian döneminin özelliklerini devam ettirir. Buna dayanarak Geç Hadrian ile Erken Antoninler dönemi sanatı arasında kesin bir çizgi belirlemenin güç olduğu söylenebilir.

Kyzikos Korinth başlıkları arasında bu geçiş evresine verilebilecek parçalar da ele geçmiştir: Kyz'88/131 Env. No.lu, büyük bölümü kırık Korinth başlığı (Resim: 7) bunlardan ilkidir. Kalathos üzerindeki aralıklı dizilmiş alt sıra akanthus yapraklarının işleniş Kyz'88/126 başlığına (Resim: 6) göre, daha yalın ve monotondur. Yıpranmış olmalarına karşın yaprakların kalathos zemininden dışa taşukları izlenir. Kaulis çanaklarının üst yaprak çelengi düzeyine indirilmiş olmaları da, Hadrian döneminde rastlanmayan bir yapıdır. Bu özellikleriyle Kyz'88/131 başlığı Geç Hadrian - Erken Antoninler döneminin bir ürünü olmalıdır.

Kyzikos'tan götürülmüş Edincik'teki Korinth başlıklarının ikincisinde yukarıda belirtilen özelliklerin daha da geliştiği izlenir. Kyz'89/Ed.2 Env. No.lu başlıkta (Resim: 8), kalathos tabanına aralıklı yerleştirilen akanthus yaprakları, fazla derin olmayan kanallı damarlarla belirtilmiş, yaprak çanakları da yayvanlaşarak ışık- gölge etkisini yitirmeye başlamışlardır. Arası bezemesiz bırakılan heliksler ince kıvrımlardan soyutlanarak ortada bir düğmeyle bağlanmış, kaulis çanaklarının dış kıvrımlarıyla oluşturulan çanaktan çıkan abakus çiçeğinin sapı, ince bir ip görünümü almıştır. Kalathos üzerinde yer yer boşluklar oluşmuş, kaulislerin Stratonikeia başlığında⁵⁷ izlenen bezemedeki etkili yapıları kaybolmuştur. Antoninler döneminin tanıtıcı stil özelliklerini yansıtan ve İ.S. 2. yüzyılın ortalarına tarihlediğimiz⁵⁸ Efes Vedius Gymnasiumu baş-

(55) Heilmeyer, 88 vd.

(56) Başaran, 1987, 45 vd.

(57) İdil, 1979, 482. Lev. 277. Res. 8; İdil, 1984, 32. Lev. 14.2.

(58) Başaran, 1987, 45. Lev. 12b.

lıklarıyla⁵⁹ Kyzikos başlığını karşılaştırdığımızda; Barok yapının örgelere egemenliğini kolaylıkla izleyebilmekteyiz. Akanthus yapraklarının kalathos üzerine yayılması, yaprak damarlarının dar işlenişi, yaprak dişlerinin sivrilmesi ve yer yer diğerleriyle bağlanarak küçük kapalı boşlukların oluşması her iki başlıkta da görebildiğimiz özellikler arasındadır. Kyz'89/Ed.2 başlığını, önceki Kyzikos başlığıyla karşılaştırdığımızda, ondan pek fazla geç olamayacağı da anlaşılır. Bu durumda, yüzyılın ortalarından önceki bir tarih Kyz'89/Ed.2 başlığı için uygun bir tarih olarak gözükmektedir.

Aynı döneme tarihlenebilecek özgün bir başlık da, Hamamlı'da bulunmuştur (Resim: 9). Kyzikos'tan götürülmüş Kyz'91/Ham. 1 Env. No.lu bu başlıkta, köşelerdeki akanthuslar arasına yaprak tomurcukları yerleştirilmiştir. Stil açısından önceki Kyzikos başlığından (Resim: 8) pek farklı olmayan Hamamlı başlığında, akanthusların işlenişi ve yaprak dişleri arasındaki kapalı boşlukların yer yer belirtilmesi bu döneme özgü bir yapıdır. Ayrıca Kyz'91/Ham.1 başlığı yaprak uçlarının sivrilmiş olmasıyla aynı stili geliştiren Kyz'88/32 başlığına (Resim: 10) yol gösterici durumdadır.

Kyz'88/32 Env. No.lu Korinth başlık parçası (Resim: 10), öncekilere (Resim: 8,9) ve Stratonikeia başlığına⁶⁰ göre daha gelişmiş özellikleri içerir. Birbiri arasından çıkan akanthus yaprakları kuvvetli kalathosu tüümüyle kaplamış durumdadır. Yuvarlak uçlu yaprak damarları derin kanallarla belirtilmiş, yaprak dilimleriyle yaprak dişleri arasında küçük kapalı alanlar oluşmuştur. Kırık köşe volütününün sapına bağlı kengerleşmiş yarım palmet, Antoninler döneminden önce görülmeyen bir özelliktir⁶¹. Bu yeniliklere orta akanthustan çıkan ve abakus altında düğümlenen çiçek sapını da ekleyebiliriz⁶². Burada Hadrian klasiğinin doruk noktasına ulaşmış etkileyici yapı öğeleri temel özelliklerini kaybetmeye başlamışlardır: Birinci ve ikinci sıra akanthus yaprakları birbiri içine girmiş, yaprak damarları derinliklerini yitirmiş; yüzeysellik ön plana çıkmıştır. Aphrodisias hamamı Korinth başlığı⁶³ da benzer özellikler taşır. Üçlü yaprak dilimleriyle oluşturulan akanthuslarda derin

(59) J. Keil, *Öjh* 24. 1929. Beibl. 20 vd. Res. 11-31; Ay., *Ephesos. Ein Führer Durch die Ruinen Stätte und Ihre Geschichte* (1964) 56; V. W. Strocka, *Das Markttor von Milet* (1981) 29. Res. 55; İdil, 1984, 22. Lev. 10.4, 11.1.

(60) İdil, 1979, 482. Lev. 277. Res.8; İdil, 1984, 32. Lev. 14.2.

(61) Başaran, 1987, 45. Lev. 12b.

(62) Aynı tür düğümlere sunaklar üzerinde de tanık olunur. Bak. M. Anadolu, "Batı Anadolu'da Bulunan Hellenistik Çağ ve Roma İmparatorluk Çağı Girland (askı)lı Sunakları" *Arkeoloji Sanat Tarihi Dergisi* 3, 1984, 1-17. Lev. 1-16; C. Başaran, *Öjh* 60. 1990, 121 vd. Res. 1-3.

(63) Leon, 239. Lev. 92.4.

oyulmuş orta damarlar, yaprak çanaklarının uçlarına doğru yüzeyselleşmekte ve kılcal yapı kazanmaktadır. Yaprak uçları yuvarlak bitimli ve çanaklar oval oyguludur. Dönemin en çarpıcı örnekleri durumundaki Bergama Traian Tapınağı⁶⁴, Aizanoi Zeus Tapınağı⁶⁵ ve Euromos Zeus Tapınağı'nın⁶⁶ Korinth başlıklarında izlediğimiz zengin görünümlü ağaçsı yapı, Kyzikos ve Aphrodisias hamamı başlıklarında yalınlaşmış, akanthus yapraklarının dilim sayısı da azalmıştır. Bu açıdan İdil'in⁶⁷ Antoninler dönemi başlarına tarihlediği Bargylia'daki bir tapınağa ait kompozit başlıkla⁶⁸ da Kyzikos başlığı arasında yukarıda belirtilen yönlerden bazı benzerlikler kurulabilir. Sonuçta, Kyz'88/32 parçası, sıralanan özellikleriyle Erken Antoninler dönemi içinde yerini alır.

Kyzikos Hadrian Tapınağı'nda 1989 mevsimi çalışmaları sırasında birçok bezemeli mimari parçanın yanı sıra, çok sayıda akanthus yaprakları da ele geçmiştir. Bunların en büyüğü olan Kyz'89/9 Env. No.lu parça (Resim: 11), tapınağın Korinth başlıklarından birine ait olmalıydı⁶⁹. Parçada hemen ilk bakışta derin oyulmuş yaprak dilimleri ve damla biçimli ara boşlukları dikkat çekmektedir. Bu stil Antoninler döneminin başlangıç özelliği olarak Bergama Kızılavlu konsolu⁷⁰ ve Kyz'88/32 Env. No.lu Kyzikos başlığında (Resim: 10) da izlenir. Dolayısıyla bu akanthus parçası, Kyzikos Hadrian Tapınağı'nın İ.S. 155 depremiyle yıkılan ilk evresine ait olmalıdır⁷¹.

Edincik'teki Kyz'88/Ed.3 Env.No.lu Korinth başlığında (Resim: 12), yukarıda belirtilen özelliklerin daha da geliştiği izlenir. Kyz'88/Ed.3 ile Kyz'88/32 başlığını karşılaştıralım: Akanthus yapraklarının kalathos üzerine yerleştirilişi ve yaprak aralarında oluşturulan kapalı boşluklar, yaprak dilimlerinin dar kanallarla ayrılması ve yaprak uçlarının yüzeysellik kazanması benzerlikler gösterir. Volüt sapının kaulise gömülüğü Ed.3 başlığında daha yüzeyseldir. Buna bağlı heliksin bir boynuz-yaprak şek-

-
- (64) Heilmeyer, 90. Lev. 26. 3, 27.1; Leon, 239. Lev. 92.3; İdil, 1979, 481. Lev. 278. Res. 9-10; İdil, 1984, 15. Lev. 8.4.
- (65) R. Naumann, *Der Zeustempel zu Aizanoi* (1979) 12 vd. Lev. 66f proplecia; Heilmeyer, Lev. 36.3, 37. 3; İdil, 1979, 482-483. Lev. 279. Res. 11-12.
- (66) Heilmeyer, 101. Lev. 38.1; E. Akurgal, *Ancient Civilizations and Ruins of Turkey* (1978) 246. Lev. 78a; İdil, 1979, 483. Lev. 280. Res. 13-14; İdil, 1984, 32. Lev. 14.3-4
- (67) İdil, 1984, 33.
- (68) G. Guidi, *ASAtene* 4/5, 1924, 360. Res. 16; Ü. Serdaroğlu, *Karia ve Lykia'da Roma Tapınak Mimarlığında Altyapı ve Plan* (1969) 11 vd. Res. 80; İdil, 1984, 33. Lev. 15.1.
- (69) Tapınağın Korinth başlıklarına ait diğer parçalar için bak. N. Koçhan, "Kyzikos 1989 Kazısı Hadrian Tapınağı Mimari Bezemeleri", *TürkAD* 29, 1991, 122 vd. Res. 2-12.
- (70) Heilmeyer, Lev. 26.4; İdil, 1984, Lev. 8.3.
- (71) Hasluck, 11 vd.; Ertüzün, 124 vd.; Başaran, 1990, 68.

linde gösterilmesi ise bir yeniliktir. Abakus çiçeği de bu yeniliğe uygun olarak irileşmiş ve kalın bir çiçek sapıyla üst yaprak çelengine bağlanmıştır. Milet Pazar Kapısı Korinth başlığıyla⁷² da Kyz'88/Ed.3 başlığı arasında bir stil birliği vardır. Özellikle abakus profili ve abakus çiçeği büyük benzerlik içindedir. Belirlenen bu yenilikler ışığında Kyz'88/Ed.3 başlığı Erken Antoninler evresine ait olmalıdır.

Marmara Adası, Saraylar (-Palatia) da bulunan Erdek Açık hava Müzesi'ndeki Kyz'88/II3 Env.No.lu konsol başlığı (Resim: 13) hem dönemin gelişen stilini yansıtması, hem de Palatia'daki mermer ocaklarının Kyzikos için de çalıştığını göstermesi açısından önem taşımaktadır. Konsol altındaki akanthus yaprağıyla Kyz'88/Ed.3 başlığındakiler (Resim: 12) arasında oldukça büyük bir benzerlik vardır. Gerek işçilik, gerekse stil açısından birlik kurabileceğimiz bu iki başlıktaki akanthuslarda izlenen derin ve dar damarlı, geniş oygulu yaprak işlenişi ve yaprak dilimleri arasında oluşturulan kapalı ve geniş boşluklar Antoninler dönemi içerisinde erken evrenin özellikleridir. İdil'in belirgin bir tarih önermediği⁷³ Bergama Kızılavlu'nun akanthuslu konsol başlığı⁷⁴ ile de Kyz'88/II3 Env.No.lu parçayı karşılaştırdığımızda benzer yapının varlığı gözlenir: Kızılavlu başlığında damla biçimli ara boşluklar Kyzikos başlığında iyice genişlemiştir. Heilmeyer'in belirlediği⁷⁵ ve İdil'in de katıldığı⁷⁶, İ.S.2.yüzyıl ikinci yarısında yaprak dişlerinin şematik sıralanması ile bunların bir dairenin çeyreğini doldurmaları ve sivrilmiş olmaları olgusu, Kyz'88/II3 konsol başlığı üzerindeki akanthus yaprağı için de geçerlidir. Bu gözlemler ışığında Kyz'88/II3 Env.No.lu konsol, İ.S.2.yüzyılın ortasından önceye tarihlenemez. Bergama Kızılavlu konsolu da ona yakın bir tarihten olmalıdır.

Edincik Belediye Parkı'nda bulunan Korinth başlığında (Resim: 14), Antoninler döneminin başları için belirlenen özelliklerin daha da geliştiği izlenir. Kyz'89/Ed.4 Env.No.lu başlıkta kalathos tabanına aralıklı dizilmiş birinci sıra akanthus yaprakları oldukça aşınmış olmalarına karşın, derin kanallar ve sivri yaprak dişleriyle karşımıza çıkarlar. Yaprak dilimleri arasındaki kapalı boşlukların Kyz'88/II3 Env.No.lu ante başlığı (Resim: 15), incelediğimiz Kyzikos Korinth başlıklarına göre oldukça ya-

(72) E. Weigand, *Jdl* 29, 1914, 58. Lev. 2.14; H. Knackfuss, *Milet* 1,7 (1924) 126. Res. 131, 132; R. Naumann-S. Kantar, *IstForsch* 17 (1950) 108; C. Börker, *Blattkelchkapitelle* (1967) 1276; G. Kleiner, *Das Römische Milet* (1970) 126. Lev. 8; Heilmeyer, 104; İdil, 1984, 33. Lev. 15.2.

(73) İdil, 1984, 16.

(74) Heilmeyer, Lev. 26.4; İdil, 1984, Lev. 8.3.

(75) Heilmeyer, 90.

(76) İdil, 1984, 16.

İnlaştırılmış bir form gösterir. Kalathosun köşelerine yerleştirilmiş iri akanthus yaprakları ve aralardan yükselerek yaprak tepelerinde sarmal oluşturan heliksler ile bunlara bağlı dal görünümlü abakus çiçeği sapları, Antoninler döneminin ilerlemiş evresi için özgün bir yapı yansıtmaktadır. Kyz'88/Ed.4 başlığının (Resim: 14) stilini geliştiren bu yeni yapıda, abakus çiçeği sapı yapraklaşmış, akanthus yaprak uçları sivri ve yüzeysel işlenmiş; derin dilimlere ise yer verilmemiştir. Ancak, yaprak dişleri arasında oluşturulan kapalı dar boşluklar önceki örnektekileri az da olsa aşmıştır. Sonuç olarak, Kyz'89/Ed.5 ante başlığı İ.S.2.yüzyıl ortalarından hemen sonraya ait olmalıdır.

Nereden getirildiği kesin bilinmeyen Erdek Açık hava Müzesi'ndeki Kyz'88/133 Env.No.lu ante başlığı (Resim: 16), Antoninler döneminin gelişen özelliklerini yansıtır. Aralıklı dizilmiş akanthuslarda monoton yapı egemenken bunlar üzerinden yükselen volüt kökleri belirsizce işlenmiştir. Sivri yaprak dişleri arasındaki kapalı boşluklar burada da izlenmektedir. Kyz'88/133 başlığının en göze çarpan özelliği kırık abakus çiçeğinin sapına bağlı yaprak demetidir. Bu yönden Kyz'89/Ed.5 Env.No.lu başlık (Resim: 15) stil açısından geride kalmıştır. Çok yakın olmamakla birlikte aynı bezeksel işlenişi yansıtan Milet Pazar Kapısı Korinth başlığı⁷⁷ ile Kyzikos başlığı arasında stil birliği kurulabilir.

Kyz'88/136 Env.No.lu Kyzikos başlığı (Resim: 17), önceki örneğin (Resim: 16) stilde biraz daha geç bir halini yansıtmaktadır. Dört köşeli bir antenin köşelerine yerleştirilmiş iri akanthus yaprakları ve bunlar arasından çıkarak yaprak tepelerinde volüt oluşturan kaulislerle içteki uçları düğümlü helikslerden oluşan bu başlıkta heliks sarmalları arasında sıkıştırılmış abakus çiçeğinin sapı kalathos tabanına dek indirilmiştir. Derin damarlı işlenen akanthuslarda yaprak dişleri arasında yer yer kapalı boşluklar oluşmuştur.

Kyzikos'un antik Panarmos Limanı dalkıranında arazide bulunan Kyz'89/10 Env.No.lu Korinth başlık parçası (Resim: 18), kırık ve oldukça aşınmış olmasına karşın kalathos üzerinde bulunan heliksler ve bunlar arasında dalgalanarak inen abakus çiçeği sapıyla önceki Kyzikos (Resim: 17) ve Milet Pazar Kapısı başlığını⁷⁸ anımsatır. Abakus profilleriyle de benzerlik gösteren bu iki başlık, aynı dönemin ürünü olmalıdır. Ancak, Kyz'89/10 başlığında heliksleri oluşturan kaulis çanaklarının daha be-

(77) E. Weigand, *Jdl* 29, 1914, 58. Lev. 2.14; H. Knackfuss, *Milet* I, 7, 1924, 126. Res. 131-132; R. Naumann- S. Kantar, *IstForsch* 17(1950) 108; C. Börker, *Blattkelchkapitelle* (1967) 127; Heilmeyer, 104; idil., 1984, 33. Lev. 15.2-3.

(78) Bak. Dn. 75.

lirgin olması Kyz'88/136 başlığından (Resim: 17) daha geç olduğunun göstergesidir. Bu açıdan da Kyz'89/10 başlığı, sonraki başlığa (Resim: 19) stil yönünden bir geçiş sağlamaktadır.

C. Severuslar Dönemi

Edincik Belediye Parkı'ndaki Kyz'88/Ed.6 Env.No.lu Korinth başlığı (Resim: 19), Geç Antonin-Erken Severuslar dönemi stil özelliklerini yansıtır. Çan biçimli güçlü kalathosun ilk bu evrede belirginleşen taban bileziği üzerine sık olarak dizilen alt sıra akanthus yaprakları, sivri yaprak dişleriyle bağlanmış ve Antoninler döneminin başından beri izlediğimiz (Resim: 10 vd) küçük kapalı ara boşlukları sayıca çoğalarak kalathos yüzeyini bir ağ gibi kaplamıştır. Tek sıralı yaprak dişleri hem kendi içinde hem de diğer akanthus yapraklarıyla birleştirilmiştir. Böylece iki akanthus arasında üstüste beş göz oyulma meydana gelmiştir. Hemen ilk bakışta dikkati çeken bu şematik yapı, Antoninler döneminde olduğundan daha etkilidir. Akanthus yapraklarında yaprak damarları derinliğini kaybederken, yayvan yaprak çanakları yüzeyselliklerini korumuştur. Yaprak dişlerinin birbirine ve yan yapraklara ince bantlarla bağlanması, aralarda göz göz alanların oluşması, bu evre özelliğidir. Akanthus yapraklarında izlenen doğallıktan uzak bu bozulmuş stil, kaulis ve helikslerde de görülür. Akanthusun üst düzeyinde çanaktan çıkan kaulisler belirsizce işlenirken, buna bağlı heliks kökü bir kıvrık dal, heliks ise, ucu düğümlü yarım palmet görünümünü kazanmıştır. Kaulis çanağına dek indirilen yassı bantlar köşelerde volüt oluşturmakta, kırık abakus çiçeği sapı -önceki örnekle benzer yapıda-akanthuslara dek dalgalı biçimde inmektedir. Benzer stil özelliklerini genelde Antoninler döneminin sonlarına tarihlenen⁷⁹ Milet Faustina Hamamı Palestrası⁸⁰, Efes Serapis Tapınağı⁸¹ ve Efes Doğu Gymnasiumu'na⁸² ait başlıklarda da bulmaktayız. Milet Faustina'daki akanthus yapraklarının derin oyulmuş yaprak damarları Kyz'88/Ed.6 başlığından daha erken özellikler içermektedir⁸³. Efes Serapis Tapınağı ve Doğu Gymnasium örneklerine daha yakın olan Kyzikos başlığının yüzeysel işlenmiş geniş akanthus yap-

(79) Başaran, 1987. 49-50, 64

(80) (1970) 126. Lev. 9; Heilmeyer, 100. Lev. 32.3; V. M. Strocka, *Das Markttor von Milet* (1981) 29. Res. 59; İdil, 1984, 28. Lev. 13.2.

(81) R. Hederbey, *Öjü* 18. 1915, 79-83. Res. 31; Heilmeyer, 100. Lev. 33.2; W. Koenings-W. Radt, *IstMitt* 29, 1979, 346-348. Lev. 112.4; İdil, 1984, 30. Lev. 14.1.

(82) J. Keil, *Öjü* 27, 1932, Beibl. 23-29. Res. 14; Heilmeyer, 96. Lev. 31.1; İdil, 1984, 29. Lev. 13.4

(83) Milet Faustina Hamamı, M. Aurelius'un karısı II. Faustina adına İ. S. 170-180 lerde inşa edilmiştir. A. Rehm, *Milet* I, 9, 1928, 165; E. Akurgal, *Ancient Civilizations and Ruins of Turkey* (1978) 221.

rakları İzmir Agorası'nın Korinth başlıklarında⁸⁴ izlenen benzerlerini de stil yönünden geçmiştir.

Edincik'te Eski Mezarlık yakınında bulunan Kyz'89/Ed.7 Env.No.lu Korinth başlık parçası (Resim: 20) da bu evreye ait olmalıdır. Abakus ve kalathostan bir bölüm korunmuş bu parça üzerinde yer alan abakus çiçeği ve sapı ile ucu düğümlü yarım palmet biçimli heliksler Kyz'88/Ed.6 başlığıyla (Resim: 19) aynı özellikleri yansıtmaktadır.

Kyzikos Hadrian Tapınağı'ndan 1989 mevsimi kazısı sırasında bulunan ve Kyz'89/13 Env.No.su verilen başlık parçası (Resim: 21), tapınakta daha önce elde edilen parçaya (Resim: 11) göre geç özellikler içermektedir. Kalathos taban bileziğine bağlı yaprak dişleri arası göz göz oyulmuş geniş akanthus yaprakları bu dönemin stilini yansıtmaktadır. Kyz'88/Ed.6 (Resim: 19) başlığı ile Hadrian Tapınağı parçasını karşılaştırdığımızda; büyük benzerlikler olduğu gözlenir. Yüzyılın ortalarına tarihlediğimiz Hadrian Tapınağı'nın ilk parçasına (Resim: 11) göre daha küçük boyutlara sahip bu parça temenosla ilgili bir yapıya ait olmalıdır.

Kyzikos'ta, bouleuterion yakınında "Sulu Bodrum" diye adlandırılan yıkıntıda bulunan Kyz'88/132 Env.No.lu Korint başlığı (Resim: 22), Kyz'88/Ed.6 başlığının (Resim: 19) döneminin başlangıcında getirdiği gerek yapısal gerekse stil yeniliklerini daha da geliştirmiştir. Bir bölümü kırık kalathos üzerine dizilen akanthus yaprakları hem kendi içinde hem de diğerleriyle yaprak dişlerinden bağlıdır. Aralarında oluşan göz göz boşluklar Kyz'88/Ed.6 (Resim: 19) ve Kyz'89/13 (Resim: 21) başlığıyla hemen aynı boyutlardadır. Ancak kaulis çanaklarının ve bunlardan çıkan helikslerin daha da yapraklaşmış olmasıyla abakus çiçeğinin bu yapıya uyum göstermesi en önemli yeniliktir. Taban bileziği de bu dönemin bir başka özelliği olarak değerlendirilebilir.

Kyz'89/Ed.8 Env.No.lu ante başlığı (Resim: 23) özgün bir yapıyla karşımıza çıkar: Dörtgen başlığın köşelerine yerleştirilmiş akanthus yaprakları ve bunlar arasındaki değişmeli lotus çiçeği ve palmet, dönemin yapraklaşma stiline yeni boyutlar kazandırmış durumdadır. Akantuslarda gözlenen stil, öncekilerle (Resim: 19, 22) benzerlik içerisindedir. Ancak, lotus çiçeği ve dal görünümüne yarım palmette belirginleşen matkap delikleri ileri özelliktir.

(84) İzmir Agorası I. S. 178 depreminden sonra yenilenmiştir. R. Naumann-S. Kantar, *IstForsh* 17, 1950, 69-107; H. Gültekin, *İzmir Agorası* (1951) 15 vd.; C.Toksöz, *Historic Treasures of Turkey* (1977) 140-141, 160 da üst Res.; E.Akurgal, *Age.*, 122 vd.; V.M.Strocka, *Das Markttor von Milet* (1981) 21-22; İdil, 1984, 34. Lev. 15.4; Başaran, 1987, 63-64.

Erdek Açık hava Müzesi'nde bulunan Kyz'88/ 111 Env.No.lu Korinth başlığı (Resim: 24), erken 3.yüzyıl stil özelliklerinin tümünü kendisinde toplamıştır. Ters çan görünümlü güçlü kalathosun taban bileziği üzerine dizilen akanthuslar, alt yapıyı bir dantel şeklinde örtmüştür. Sivri yaprak dişleriyle kendi içinde ve yan yapraklarla birleşen akanthuslar kalathosu tamamen kaplamıştır. Yaprak arası üst üste göz göz oyulmaların, dönemin başına tarihllediğimiz Kyz'88/Ed.6 başlığındakilerle (Resim: 19) sayısal birlik içinde olmasına karşın, özellikle birbirleriyle bütünleşmiş alt yapraklarda yüzeyselliğin ve bozulmanın daha etkili olduğu Kyz'88/ III başlığı ondan geç görüntüdedir. Her iki başlığı derinlemesine karşılaştırdığımızda; Kyz'88/ III başlığında akanthus yaprak dişlerinin kendi içinde bütünlenerek sayıca azaltılmış olduğu dikkati çeker. Ancak bu, stile daha etkili bir anlatım katmıştır. Aynı özetlenmiş yapıyı başlığın ucu sivri heliksleri, iri abakus çiçeği ve sicim görünümü almış abakus çiçeği sapı ile kaulis çanaklarında da izlemekteyiz.

Kyzikos'ta 1989 yılı yüzey araştırmaları sırasında amphitiyatro yolu üzerinde bulunan Kyz'89/II Env.No.lu başlık (Resim: 25), önceki başlığın geliştirdiği yeni stil anlayışının takipçisidir. Bu başlıkta kalathos duvarına kadar yükseltilecek tek sıra akanthus yaprakları, zemini tümüyle kaplamıştır. Üst bölümü kırık başlıkta kaulis çanağı ve buna bağlı elemanlar olan heliks, volüt ve abakus çiçeği ile sapına yer verilmemiştir. Yüzeyselliğin egemen olduğu Kyz'89/ II başlığında akanthus yaprakları arasındaki göz göz oluşan boşluklar sayıca çoğalmış, yaprak dişleri hem kendi içinde, hem de birbirlerine kuvvetli bağlarla bağlanmıştır. Önceki örneklerde iki, burada ise, üç dilimli yapraklar kullanılmıştır. Genişletilmiş yaprak yüzeylerinde dönemin başlarında egemen olan derin kanallı damarlar artık izlenememektedir.

Kyz'88/128 Env.No.lu, Erdek Limanı Kıyı Parkı'ndaki Korinth başlığı (Resim: 26) da, erken 3.yüzyıl örneklerindedir. Oldukça yıpranmış durumuna karşın, kaulis ve helikslerde izlenen yalınlaşma, belli belirsiz bir yapı kazanan abakus çiçeği sapı ile, olabildiğince yüzeysel olarak kalathos üzerini kaplayan akanthus yaprakları, önceki örneklerle göre bozulmuş bir stil anlayışını yansıtmaktadır. Akanthusların birbirine yaprak uçlarından kalın bantlarla bağlanması sonucu oluşan göz göz oyulmalar sayıca azalmış ancak, daha geniş yüzeylere yayılmıştır.

Kyz'88/Ed.9 Env.No.lu Kyzikos başlığı (Resim: 27) önceki başlıkta (Resim: 26) gözlenen stil özelliklerini daha da ileriye götürmüştür. Yoğun şekilde yıpranmış ters çan görünümlü kalathos üzerindeki iki sıralı akanthus yaprakları, kalan bölümlerinden anlaşılabilirdiği kadarıyla ol-

dukça yüzeysel işlenmiştir. Önceki başlıkta belirlenen yaprak dişlerinin birbirine kalın bantlarla bağlanması özelliği, burada da izlenir. Ancak, ikinci sıra akanthuslarda ara bağlar daha da kalınlaştırılmış ve göz göz oyulmuş alanlar parçalanarak çoğaltılmıştır. Akanthus yapraklarındaki doğal yapı tümüyle kaybolmuş, bozulma artarak ikinci sıra yapraklar alttan kalathos içine gömülmüşlerdir. Yaprak aralarının parçalanıp bölünmesi alt yaprak çelenginin dip kısmında, belirgin bir biçimde izlenmektedir. Ayrıntılı işlenmeyen yaprak damarları basit ve yüzeysel oyuklarla gösterilmiştir. Kaulis ve heliksler için de geçerli olduğunu söyleyebileceğimiz bozulma, göz göz alanların oluşması ve doğal yapının kaybolarak yerine parçalanmış öğelerin getirilmesi ise, Caracalla dönemi özelliğidir⁸⁵. Buradan, Kyz'88/Ed.9 başlığının, kente "Kyzikenon Dis Neokoron"ünvan ve ayrıcalıklarını veren Septimus Severus ya da oğlu Caracalla Dönemi'nde⁸⁶ inşa edilen bir yapıya ait olduğunu söyleyebiliriz.

Erdek, Açık hava Müzesi'ndeki Kyz'88/139 Env.No.lu başlık (Resim: 28) yeni bir stilin ürünü olarak karşımıza çıkar: Roma Çağı Anadolu'su'nun hemen her yerinde olduğu⁸⁷ gibi Kyzikos'ta da Caracalla döneminin ardından mimari faaliyetlerin yavaşladığına ve bezemelerde eski özen ve kalitenin bulunmadığına tanık olur. İ.S.3.yüzyılın başlarında, motiflerdeki doğal yapının yok olması ve bozulma ile birlikte aşırı matkap kullanımı sonrası, bezemede egemen duruma gelen parçalanma doruk noktasına ulaşır. Ardından durgun ve kaba hatlara dayalı, monoton çizgilerin hakim olduğu bir stil evresine geçilir. Bu evrenin en erken örneği durumundaki Kyz'88/139 başlığında sivri uçlarını kaybetmeye başlayan akanthuslar oldukça yüzeysel işlenmiş, yaprak dişleri arasındaki göz göz boşluklar da yayvan çanaklara dönüştürülmüştür. Klasik biçimini kaybeden akanthuslarda ortadaki yaprak dilimi tabana doğru genişlemeye başlamıştır⁸⁸. Temel özelliklerinden sıyrılan heliksler ve abakus Çiceği sapı yapraklaşmış bir biçim gösterir. Bir yenilik olarak kalathos taban bileziği üzerine yerleştirilen İonik kyma da yüzeysel ve özensiz işçilik dikkat çekmektedir. Bu özellikler ise, dönem içerisinde yaygınlaşacak ve 3.yüzyıl ortalarında bütün sanat kollarında izlenebilen Geç Antik Dönem'in yerleşik stiline dönüşecektir⁸⁹.

(85) Başaran, 1987, 52, 67-69, 82; Bozulmuş kaulis ve helikslerin benzerleri için Bak. *Leptis Magna Severuslar Bazilikası*. A.Menen, *Cities in The sand* (1972) (Res: 79)

(86) Hasluck, 189; Ertüzün, 40; Başaran, 1990, 60 vd.

(87) Başaran, 1987, 67-68, 83-88, 128.

(88) Başaran 1987, 128.

(89) Lotus-palmet dizilerinde de karşılaştığımız bu yapı, dönemin belirleyici özelliğidir ve palmetlerde "eksen yaprağın tabana doğru genişlemesi" biçiminde izlenir. Başaran, 1987, 116-121. Lev. 26b-c, 40a-c.

Kyz'89/12 Env.No.lu Korinth başlığı (Resim: 29) önceki örneğin (Resim: 28) getirdiği yeni stil anlayışı içerisinde daha da yüzeyselleşmiş ve biçimsellik kazanmıştır. Alt sıra akanthoslarda izlenen ve tabana doğru genişleyen orta dilimlerle, yaprak dişleri arasındaki boşluklar küçük çukurlara dönüşmüştür. Kalathosa sıkı sıkıya bağlı yaprak yüzeyleri düğallik ve plastik görünümünü tümüyle kaybetmiştir. Akanthuslar arasında yaprak dilimleriyle oluşturulan kapalı alanlar oldukça daralmış ve sayısal olarak da üçe indirilmiştir. Belli belirsiz işlenen kaulis çanakları ile heliksler basit görünümde alırken, abakus çiçeği sapı tümüyle silinmiştir.

Kyzikos'ta, Panarmos Limanı yakınında arazide ele geçirilen Kyz'90/14 Env.No.lu ante başlığı da (Resim: 30) aynı dönemin bir ürünü olmalıdır. Yarıdan çoğu toprak içerisindeki başlığın dıştan izlenen kalathos taban bileziği üzerine dizilen yüzeysel akanthus yaprakları ve bunların hemen üst bölümünde kalathos dudağını süsleyen yarım dil motifleri, monoton ve cansız bir yapı sergiler. Kyz'89/14 başlığında akanthusların alt dilimlerinin birbirine bağlanmasıyla oluşan köprü, Kyz'89/12 başlığına (Resim: 29) göre daha da bütünleşmiş ve alttan birinci göz körelmeye başlamıştır. Üç gözle kurulan ikinci köprünün yan gözleri de olabildiğince daraltılmış durumdadır.

Kyz'88/127 Env.No.lu, Erdek Limanı Kıyı Parkı'ndaki Korinth başlığı (Resim: 31), dönemin belirleyici özelliklerini yansıtmaktadır. İki sıralı akanthus yapraklarının ikinci sırasından yükselen volütlere oturtulmuş abakusla, alttaki kalathos tektonik bir yapı gösterir. Alt yaprak çelenginde akanthuslar birbiri içine sokulmuş, yaprak dişleri arasındaki göz göz işlenen ara boşluklar ve yaprak yüzeyleriyle orta yaprak dilimi yüzeysel bırakılmış, yapraklarda hiçbir ayrıntı belirtilmemiştir. Tabanda birbirine bağlanan akanthus yaprak dişleri arasındaki boşluğun önceki başlığa göre (Resim: 30) daraltılmış olması geç özelliktir. Buna dayalı olarak kalathosa gömülen ikinci sıra yaprak çelenginde alt yapraklar birbiriyle bütünleşmiş ve ikinci köprü gözü oluşmuş, volüt sapı ise, önemsizce işlenmiştir. Genelde işlenen yüzeysel, canlılıktan uzak hareketsiz işçiliği, bu dönemin yaygın özelliği olarak yorumladığımızda⁹⁰, bu başlığa yakın benzerlikteki bezemeleri Seleukia Jüpiter Tapınağı⁹¹ ve Perge Bazilikası'nda⁹² bulmaktayız.

(90) Başaran 1987, 128.

(91) Başaran 1987, 128. Lev. 42c.

(92) Başaran 1987, Lev. 26c-d.

Erdek Açık hava Müzesi'nde bulunan Kyz'88/143 Env.No.lu başlık (Resim: 33) önceki örneklerde getirilen ve bu dönemin temel özelliklerini yansıtan stili, geliştirerek sürdürür. Kalathostan bir bölümünün ele geçtiği bu parçada, yalın kalathos taban bileziğine oturtulmuş alt sıra yaprak çelengi korunmuştur. Akanthuslarda izlenen orta yaprak diliminin genişletilmesi, yüzeysel yapraklar ve ayrıntıya yer verilmeyen işçilik, tekdüze bir hava yansıtmaktadır. Tabanda birbirine bağlı akanthus yaprak dişleriyle oluşturulan boşluk iyice daraltılmış ve yüzeysellik kazanmış; yaprak uçları da eski sivriliklerini kaybetmişlerdir.

Benzer yapının egemen olduğu bir başlık da Edincik'te bulundu (Resim: 34). Kyz'89/Ed.10 Env.No.lu bu başlıkta da sadece alt yaprak çelengi korunmuş durumdadır. Kalathos taban bileziğine doğru genişleyen yüzeysel damarlı orta yaprak dilimiyle ayrıntısız işlenmiş yaprak uçlarının içe ve dışa doğru kıvrılmaları önceki başlıktan farklılık gösterir. Yaprak dişlerinin doğal formlarını kaybederek uçlarından kıvrılmaları, ileriye yönelik bir yeniliktir. Böylece önceki örneklerde dar ve yüzeysel kanallar biçiminde izlediğimiz yaprak dişlerinin arası, yuvarlak alanlara dönüşmüştür.

Kyz'92/1 Env.No.lu çift yönlü ante başlığı (Resim: 32) da bu dönemin özelliklerini gösterir: Kalathos taban bileziğine oturtulan akanthuslar oldukça yüzeysel bir işçilik yansıtır. Yaprak uçlarının birbirine bağlanmalarıyla oluşan boşluklar, üç köşeli yıldız görünümü kazanmıştır. Önceki başlıkta izlenen (Resim: 31) üç gözlü köprü burada kaybolmuş yaprak yüzeyleri yayvanlaşarak genişlemiş ve dilimlerin kendi içindeki ara boşlukları tümüyle yokolmuştur, bunlar geç özelliktir.

D.Geç Antik Dönem

Erdek Belediyesi, İtfaiye Deposu'nda korunan Kyz'88/141 Env.No.lu başlık parçasında (Resim: 35) izlenen özellikler de öncekiyle aynıdır. Yüzeysellik son aşamaya ulaşmış ve ayrıntılar tümüyle kaldırılmıştır. Bu parçanın stile getirdiği en önemli özellik, tabanda birbirine bağlı yaprak dişlerinin arasında oluşturulan kenarları içe bombeli dörtgen alandır. Daha önceki örneklerde bu alan üçgen bir biçim gösterirken burada, yaprak uçlarının kıvrılmaları sonucu dörtköşe bir boşluk meydana gelmiştir. Bu özelliğiyle Kyz'88/141 başlığı sonraki başlıklar için öncü niteliğindedir.

Kyz'88/141 başlığının (Resim: 35) bu dönem için en belirleyici özellik olarak getirdiği alt sıra yaprak çelenginde akanthus yapraklarının birbirine bağlanmaları sonucu tabanda oluşan dörtgen alan, Kyz'88/115

Env.No.lu başlıkla (Resim: 36) yeni bir aşama kazanmıştır. Kalathosun alt bölümü ele geçen bu başlıkta ikinci yaprak dişleriyle de ortada dörtgen alan oluşturmuştur. Bu özellik ise Kyz'88/115 başlığında akanthus yaprak uçlarının yüzeysel yapı içerisinde daha da kıvrıldığı ve geçliğin göstergesidir.

Erdek Açık hava Müzesi'nde bulunan Kyz'88/142 Env.No.lu başlık parçası da (Resim: 37) bu dönemin stilini yansıtmaktadır: Kalathos üst bölümüne ait parçada yüzeysel akanthuslar baştan savma bir işçilikle karşımıza çıkarlar. Anlaşabildiğince iri yapılı akanthusların yaprak uçlarından çıkan volüt kökleri ile sapsız abakus çiçeği, ayrıntısız ve kabaca işlenmişlerdir⁹³.

Kyz'88/119 başlığında (Resim: 38) izlenilen karmaşık yapraklı yapı ve uçları kıvrık akanthuslar, Geç Antik Çağ içerisinde oldukça ileri bir aşamaya gelmişlerdir. Bir bölümü kırık ve yüzeyi aşınmış bu parçada karşılaştığımız balık pulu çizgileriyle bezeli abakus tablası üzerindeki abakus çiçeği ve sapı, üst yaprak çelengi aralarında birleşen volüt kökleri ve yüzeysel işçilik, İ.S.4.yüzyıl içerisinde yeni bir evrenin habercisi olmalıdır.

Kyz'88/119 başlığıyla ulaşılan stil özellikleri Kyz'88/151 Env.No.lu Korinth başlığıyla (Resim: 39) son aşamaya ulaşır. Güçlü kalathos üzerine yerleştirilen alt ve üst sıra yaprak çelenklerinde birbirleriyle bütünleşen akanthusların aralarında oluşturulan kapalı alanlar ve yaprak dişlerinin parçalanarak çoğalması, ileri özelliktir. Abakus tablasının önceki başlığa benzer biçimde balık puluyla bezenmesi ve tomurcuk görünümlü abakus çiçeği Kyz'88/142 başlığında (Resim: 37) oluşturulan ve Kyz'88/119 başlığıyla (Resim: 38) sürdürülen bir gelişimin sonucudur. Silik köklerle oluşturulan volütlerin altındaki üst yaprak çelenginde gözlenen özelliklerin en önemlisi, yaprak dişleri arasındaki dörtköşe alanların sayısının ikiye çıkmış olması ve bunların "karo" bezeğine benzemesidir. Hemen ilk bakışta dikkat çeken bu yapı, öncelikle amaçlanmış olmalı. Buna karşın, parçalanarak kıvrılan akanthus yaprak dişlerinin kendi içinde bağlanmaları sonucunda küçük kapalı dairesel alanlar oluşmuştur. İ.S.3.yüzyıl sonlarında ortaya çıkan bu yapı, 4.yüzyıl içerisinde sıklıkla kullanılmaktadır. Akanthus yaprak aralarının içe kapalı alanlarla bütünlenmesi, İ.S.2.yüzyıl sonlarında karşımıza çıkar (Resim: 19 vd). Ancak, her iki dönem stilini birbirinden ayıran en önemli fark, bunun;

(93) Benzer stil özellikleri yansıtan ancak, fazla tahrip olmuş bir Korinth başlığı da Kyzikos amphitiatroda ele geçmiştir. Olasılıkla İ.S. 4. yüzyıl içerisinde amphitiatroda yapılan bir onarıma aittir.

4.yüzyılda yüzeysel yaprak dişleri kıvrık akanthuslar ve yuvarlak hatlarla oluşturulmasına karşın, 2.yüzyıl sonları stilinde özellikle matkap ve barok yapının amaçlanmış olmasıdır.

Biçimsel benzerlerine az da olsa rastlanılan⁹⁴ Kyz'88/Ed. II başlığını (Resim: 40) ise, figürlü başlıklar içerisinde değerlendirmek gerekir: Kalathos dudağında yer alan çeşitli hayvan figürlerini bir yana bıraktığımızda başlığın vazo biçimli çanaklara yerleştirilmiş ve üzeri sık matkap delikli abakus çiçeği ve sapı ile akanthus yaprakları, stilde yeni bir kültürü yansıtmaktadır. Akanthus çelenginde yapraklar birbirinden ayrılmış ve sayıca çoğalmış yaprak dişleri sivriltilmiş durumdadır. Ancak, Kalathos taban bileziği üzerinde sivri yarım yaprak dişleri, uçlarıyla birbirlerine bağlanmıştır.

İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde 5452 Env.No.lu, Tophane'den götürülmüş figürlü başlıkla⁹⁵ Kyzikos başlığını karşılaştırdığımızda; her iki başlık arasında gerek biçim ve gerekse stil açısından çok büyük bir yakınlık gözlenir. Kalathos dudağının güvercin ya da kartal figüriyle, koç ya da boğa protomuyla süslendiği, parçalanmış yaprak uçları kıvrık akanthuslu ve kalathos taban bileziğinin sivri uçlu yarım yaprak bezeli yapısıyla her iki başlık, aynı elden çıkmışçasına benzerdir. İ.S.5-6.yüzyıla tarihlenen⁹⁶ İstanbul Arkeoloji Müzesi'ndeki bu başlık, olasılıkla Kyzikos başlığıyla aynı atölyede yapılmıştır. Bu durumda, Tophane'den devşirilmiş figürlü başlık da, Kyzikos malı olmalıdır. Ayrıca, tarihi kaynaklar, bu düşüncemizi doğrular yöndedir⁹⁷.

III. SONUÇ

Yukarıda ayrıntılarıyla incelenen Kyzikos Korint başlıkları, kentte özellikle İ.S.2.yüzyılın başlarından 5.yüzyıl sonlarına dek süren bir mimari yapılanmanın ve bunlar için faaliyette bulunan Kyzikos atölyelerinin varlığını açıklıkla ortaya koymaktadır.

(94) R.Kautzsch, Kapitellstudien. *Studien zur Späantiken Kunstgeschichte* 9 (1936) 153 vd. Lev. 30-32; von Mercklin, *Antike Figural Kapitelle* (1962) 273. Res. 1257-1259. 1263-1264; F.W.Deichman, "Zur Entstehung der Späantiken Zweizonen-Tierkapitelle" *Khaiserion ein Anastasion K.Orlandon I* (1965) 136-144. Lev. 1-4; E.Kitainger, "The horse and lion tapestry at Dumbarton Oaks" *DOP* 3, 1946, 61 vd.

(95) *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı* 9, 1960, Res. 32; S.Eyice, *Bizans Devrinde Boğaziçi* (1976) 18. Res. 2; *Uygartıklar ülkesi Türkiye. 1985 Sergi Kataloğu*. Kat. No.258.; M.Derişbey "İstanbul'da Küçük bir Bizans Buluntusu" *S.Eyice Armağanı* (1992) 97 vd. Res. 1-3.

(96) S.Eyice, *Age.*, 18.

(97) Başaran 1990, 60 vd.

İ.S.2.yüzyıl başlarında Anadolu'nun en önemli sanat merkezi konumundaki Bergama'dan etkilenen Kyzikos atölyeleri, daha sonra kendi sanat özelliklerini ortaya koyarak, özgün üretime geçmişlerdir. Roma Çağı Anadolu'sunun genelinde izlenen stil gelişimine paralel bir gelişim kuran Kyzikos atölyeleri, getirdikleri yeniliklerle İ.S.4.yüzyıl sonlarına dek sanat yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Genelde normal Korinth başlığı tercih edilirken, bunun bir çeşitlenmesi olan kompozit başlığa pek önem verilmemiş, belirlenen ters çan biçimli yalın kalathos formu bazı değişikliklerle her evrede kullanılmıştır.

Anadolu'nun önemli sanat merkezlerinde stil gelişimi ve mimari yapılanma Caracalla ile sınırlanmasına karşın, Kyzikos'ta Bizantion'a olan yakınlık nedeniyle Geç Antik dönemine ait Korinth başlıkları da ele geçmiştir. Böylece Kyzikos başlıklarıyla 2.yüzyıl başlarından Bizans'a değin süren bir stil gelişimi izlenebilmiştir.

Kyzikos'ta bulunanlarla aynı işçiliği yansıtan bazı başlıkların Prokonnesos'ta da ele geçmiş olması, antik kaynakları doğrulamakta ve Marmara Adası Saraylar Köyü mermer ocaklarının Kyzikos için uzun süre işletildiğini belgelemektedir.

Kyzikos Korinth başlıklarında genelde kullanılan kaliteli beyaz mermer malzemeye karşın, 5-6.yüzyıl başlığının değişik taş cinsinden yontulması ise, Klasik Çağ mermer ocaklarının bu evrelerde pek çalıştırılmadığını ve Bizanslı ustaların hazır durumdaki devşirme malzemeye yöneldiklerini gösterir. Bu amaçla bir çok yapı elemanı yeniden kullanılmak üzere Kyzikos'tan İstanbul'a taşınmıştır⁹⁸.

IV. KATALOG

Katalogda ölçüler, santimetre olarak alınmış; Yükseklik=Yük; Alt Çap=AltÇap; Alt Genişlik=AltGen; Alt Yaprak Çelengi Yüksekliği=AltYÇelYük; Üst Yaprak Çelengi Yüksekliği=ÜstYÇelYük; Ka-

(98) Kyzikos'ta 1988 Ağustosunda başlanan yüzey araştırmaları ve ardından yürütülen kazı çalışmaları sonucu derlenen Korinth başlıklarından bazıları önce, "II. Kyzikos Paneli'nde bir tebliğle tanıtılmış, sonradan konu genişletilip derinleştirilerek bu çalışmaya dönüştürülmüştür. Değerlendirilen malzeme kentte, özellikle İ.S. 2.-4. yüzyıllar arası yoğunlaşan mimari etkinliklerin derinlemesine bir kesitini göstermektedir. Konu üzerinde çalışmama izin veren ve sorunlarla dolu Kyzikos'u kazma cesaretinde bulunan değerli hocam Prof. Dr. A. Yaylalı'ya burada bir kere daha teşekkür etmek istiyorum. Malzemenin toplanması sonrasındaki özveriyle yardımları için Yr. Doç. Dr. N. Koçhan, Ark. T. Korkut, Ark. S. Günaçar, Ark. H. Kavanoz ile Arş. Gör. M. Şahin ve özellikle Uz. Ark. A. Y. Tavukçu'ya da içten teşekkürü bir borç bilirim.

lathos Yüksekliği= Kalyük ve Bulunduğu Yer= BulYer şeklinde kısaltılmıştır.

1- Kyz'88/51

Resim: 1

Beyaz mermer

Ölçü: Yük.52; AltÇap.--; AltGen:20; AltYÇelYük.--;

ÜstYÇelYük.--; Kal Yük.--

BulYer: Erdek Belediye İtfaiye Deposu (Eski Env. No. 115)

Kalathos taban parçası. Alt yaprak çelenginin ortasından yukarısı kırık, yüzeyde yoğun aşınma. Altta kalın orta damarlı, ince ve plastik akanthus yaprakları; üstte ilk sıra aralarından çıkan derin kanallı ikinci sıra yaprak sapları.

Er. Traian-İ.S .2.yüzyıl başı

2- Kyz'88/130

Resim: 2

Beyaz mermer

Ölçü: Yük.30; AltÇap.45; AltGen.--; AltYÇelYük. 14;

ÜstYÇelYük.19; KalYük.--,

BulYer: Erdek Açık hava Müzesi

Kalathos parçası. Üst bölüm tümüyle kırık. Altta birinci sıra, üstte bunlar arasından çıkan ikinci sıra akanthus yaprakları, aralarda demetlenmiş kaulis sapları.

Traian.

3- Kyz'88/Ed.1

Resim: 3

Beyaz mermer

Ölçü: Yük.53; AltÇap.41; AltGen.--; AltYÇelYük.18;

ÜstYÇelYük.32; KalYük.48.

BulYer: Edincik Merkez Camii avlusu

Korinth başlığı. Yüzeyde yoğun aşınma. Altta aralıklı düzenlenmiş birinci sıra, üstte bunların arasından çıkan ve genişçe yayılan ikinci sıra akanthus yaprakları. Üst yaprak çelengi aralarından yükselen ve abakus çiçeği sapı, yanlarından sarmal oluşturan heliksler, kaulis çanağına bağlı volütler.

Geç Traian.

4- Kyz'88/135

Resim: 4

Beyaz mermer

Ölçü: Yük. 71; AltÇap. 50; AltGen....; AltYÇelYük. 28;

ÜstYÇelYük. 47; KalYük. 62

BulYer: Kyzikos, bouleuterion yakını.

Korinth başlığı. Volütler kırık. Altta birinci sıra akanthus yaprakları, üstte birinci sıra yaprak uçlarından çıkan aralıklı düzenlenmiş ikinci sıra akanthus yaprakları, bunlar arasında alt sıra yaprak uçlarına dek uzanan dil bezekleri.

Erken Hadrian.

5- Kyz'88/112

Resim: 5

Beyaz mermer.

Ölçü: Yük. 64; AltÇap. 35; AltGen....; AltYÇelYük. 17;

ÜstYÇelYük. 25; KalYük. 47.

BulYer: Erdek Açık hava Müzesi (Eski Env. No: 52).

Kompozit başlık. Volütler kırık, yaprak yüzeyleri aşınmış. Altta çift sıra düzenlenmiş akanthus yaprakları, yukarıya doğru genişleyen kalathos dudakları üzerinde iyonik kyma ile astragal.

Hadrian.

6- Kyz'88/126

Resim: 6

Beyaz mermer.

Ölçü: Yük. 78; AltÇap. 72; AltGen....; AltYÇelYük. 25;

ÜstYÇelYük. 45; KalYük. 40.

BulYer: Erdek Liman Kıyı Parkı (Eski Env. No: 108)

Korinth başlığı, yüzeyde iri kırık ve yoğun aşınma. Altta birinci sıra akanthus yaprakları, üstte birinci sıra yaprak uçlarından çıkan ikinci sıra akanthus yaprakları. Silik kaulis çanağı, heliks ve volütler.

İ.S. 135-140.

7- Kyz'88/131

Resim: 7

Beyaz mermer

Ölçü: Yük. 35; AltÇap....; AltGen. 37; AltYÇelYük. 18; Üst YÇelYük.....; KalYük.....

BulYer: Erdek Açıkhava Müzesi (Eski Env. No:173)

Korinth başlık parçası, kırık. Alttan tek sıra düzenlenmiş akanthus yaprakları, üstte yaprak aralarından çıkan kaulis çanakları.

İ.S.140-150

8. Kyz/89/Ed.2

Resim: 8

Beyaz mermer

Ölçü: Yük. 48; AltÇap. 43; AltGen....; AltY.Çel.Yük. 24;

ÜstY.Çel.Yük...; Kal.Yük. 39.>

Bul.Yer: Edincik Belediye Parkı

Korinth başlığı yüzeyde aşınma ve yer yer iri kırık. Altta aralıklı dizilmiş akanthus yaprakları. Kaulis çanağından çıkan bakışumlu heliksler arasında gömülü abakus çiçeği sapı.

İ.S. 140-150

9- Kyz'88/Ham.1

Resim: 9

Beyaz mermer

Ölçü: Yük.42; AltÇap....; AltGen. 40x30; AltYÇelYük. 32;

ÜstYÇelYük.....; KalYük. 38.

BulYer: Hamamlı köyü

Ante başlığı. Yüzeysel aşınma. Volütler kırık. Köşelere yerleştirilmiş akanthus yapraklarıyla bunlar arasında yer alan kapalı yaprak çanakları.

İ.S. 140-150

10- Kyz'88/32

Resim: 10

Beyaz mermer

Ölçü: Yük. 37; AltÇap....; AltGen. 30; AltYÇelYük...;

ÜstYÇelYük.....; KalYük....

BulYer: Belediye İtfaiye Deposu (Eski Env. No: 184)

Korinth başlık parçası büyük oranda kırık. Altta birinci sıra akanthus yaprakları üstte bunlar arasında çıkan ikinci sıra akanthuslar. Band biçimli volüt sapı, yaprak görünümlü heliks ve abakus çiçeği altında düğüm oluşturan abakus çiçeği sapı.

İ.S. 2.yüzyılın ortası.

11- Kyz'89/9

Resim: 11

Beyaz mermer

Ölçü: Yük. 43; AltÇap...; AltGen....; AltYÇelYük....;

ÜstYÇelYük...; KalYük.

BulYer: Kyzikos Hadrian Tapınağı

Korinth başlık parçası. Derin kanallı dilimlerle belirtilmiş akanthus yaprağı.

İ.S. 150'ler

12- Kyz'88/Ed.3

Resim: 12

Beyaz mermer

Ölçü: Yük.45; AltÇap...; AltGen. 35; AltYÇelYük. 15;

ÜstYÇelYük. 16; KalYük

BulYer: Edincik Belediye Parkı

Korinth başlığı. Altta yaprak uçlarıyla birbirine dokunan akanthuslar, üstte ikinci sıra yaprak çelengi. Üst sıra yaprakları arasında çıkan ve köşelerde volüt oluşturan kaulis çanağına bağlı dallar. Abakus üzerinde geniş saplı ve dört yapraklı abakus çiçeği.

İ.S. 150-160.

13- Kyz'88/113

Resim: 13

Beyaz mermer

Ölçü: Yük.44; AltÇap.--; AltGen.32; AltYÇelYük.--;

ÜstYÇelYük.--; KalYük.-

BulYer; Erdek Açık hava Müzesi (Eski Env. No. 84, Ertüzün,

Resim:81)

Konsol altı. Tabana genişçe oturtulmuş akanthus yaprağı.
İ.S. 150-160

14-Kyz'89/Ed.4

Resim: 14

Beyaz mermer.

Ölçü: Yük.54; AltÇap.46; AltGen.--; AltYÇelYük.28;

ÜstYÇelYük.--; KalYük.46.

BulYer: Edincik Belediye Parkı.

Korinth başlığı. Yüzeyde kırık ve aşınma. Altta tabana genişçe yayılmış akanthus yaprakları, alt sıra yaprak uçları düzeyinde kalathostan çıkan kaulis çanakları.

İ.S. 150-160

15-Kyz'89/Ed.5

Resim: 15

Grimsi beyaz mermer

Ölçü: Yük.23; AltÇap.--; AltGen.22x26; AltÇelYük.;

ÜstYÇelYük.15; KalYük.18

BulYer: Edincik Belediye Binası.

Ante başlığı, köşeler kırık. Köşelere yerleştirilmiş akanthus yaprakları ve aralarda volüt köklerine gömülen heliks yerine geçen yapraklı dallar.

İ.S. 160' lar

16-Kyz'88/133

Resim: 16

Beyaz mermer

Ölçü: Yük.55; AltÇap.--; AltGen.55x43; AltYÇelYük.20;

ÜstYÇelYük.35; KalYük.46.

BulYer: Erdek Açık hava Müzesi (Eski Env. No.32)

Ante başlığı. Yapraklarda yüzeysel aşınma. Altta aralıkla düzenlenmiş birinci sıra; üstte bunların yaprak uçları düzeyinden çıkan ikinci sıra akanthus yaprakları. Çanak yapraktan çıkan abakus çiçeği sapı ve belirsiz işlenen volüt kökleri.

İ.S. 170' ler

17-Kyz'88/136

Resim: 17

Beyaz mermer

Ölçü: Yük. 36; AltÇap.--; AltGen. 39; AltYÇelYük.--;

ÜstYÇelYük.22; KalYük.31.

BulYer: Erdek Açık hava Müzesi (Eski Env. No. 169)

Ante başlığı. Abakus tablası ve volütler kırık. Köşelerde iri akanthus yaprakları, yaprak kenarlarında tabana dek indirilen köşe volütü ve buna bağlı heliksler ile abakus çiçeği sapı.

İ.S. 170-180

18-Kyz'89/10

Resim: 18

Beyaz mermer

Ölçü: Yük.35; AltÇap.48; AltGen.--; AltYÇelYük.--;

ÜstYÇelYük.--; KalYük.20

BulYer: Kyzikos Panarmos Limanı

Korinth başlık parçası. Büyük ölçüde kırık ve yüzeyde yoğun aşınma. Kalathos üzerinde iki heliks ve bunlar arasında kırık abakus çiçeği sapı.

İ.S. 180

19- Kyz'88/Ed.6

Resim: 19

Beyaz mermer

Ölçü: Yük.40; AltÇap.58; AltGen.--; AltYÇelYük.27;

ÜstYÇelYük.--; KalYük:-

BulYer: Edincik Belediye Parkı

Korinth başlığı. Abakus tablasında kırık ve aşınma. Altta sık dizimli tek sıra akanthus yaprakları. Kalathosa gömülmüş kaulislerle kırık köşe volütü ve yarım palmet biçimli heliksler ile bunlar arasından yükselen abakus çiçeği sapı.

İ.S. 185-190

20-Kyz'89/Ed.7

Resim: 20

Beyaz mermer

Ölçü: Yü.19; AltÇap.--; AltGen.--; AltYÇelYük.--; KalYük.14
BulYer: Edincik Eski Mezarlık.

Korinth başlık parçası. Kalathosun büyük bölümü ve abakus kırık. Boynuz biçimli heliksler ve bunlar arasından yükselen abakus çiçeği sapı.

İ.S. 185-195

21- Kyz'89/13

Resim: 21

Beyaz Mermer

Ölçü: Yü. 16; AltÇap.--; AltGen.--; AltYÇelYük.15;

ÜstYÇelYük.--; KalYük.-

BulYer: Kyzikos Hadrian Tapınağı

Korinth başlık parçası. Kalathos büyük oranda kırık, yüzeyde aşınma. Kalathos taban bileziğine bağlı alt yaprak çelengine ait akanthus yaprakları.

İ.S. 185-195

22- Kyz'88/132

Resim: 22

Beyaz mermer

Ölçü: Yü.60; AltÇap.42 AltGen.--; AltYÇelYük.31;

ÜstYÇelYük.--; KalYük.51.

BulYer: Kyzikos Bouleiterion-Sulu Bodrum

Korinth başlığı. Abakus tablasında yer yer büyük kırıklar. Altta şık dizimli akanthus yaprakları. Üstte kalathosa gömülmüş kaulislere bağlı yarım yaprak biçimli heliksler ve bunlar arasından yükselen abakus çiçeği sapı.

İ.S. 195-200

23- Kyz'89/Ed.8

Resim: 23

Beyaz mermer

Ölçü: Yü.26; AltÇap.--; AltGen 21x26; AltYÇelYük.20;

ÜstYÇelYük.- ; KalYük.21

BulYer: Edincik Belediye Parkı.

Ante başlığı. Köşelere yerleştirilmiş akanthus yaprakları, aralarda abakusa dek uzanan yarım palmet ve lotus çiçeği.

İ.S.200

24- Kyz'88/111

Resim: 24

Beyaz mermer

Ölçü: Yük. 51; AltÇap.35; AltGen.--; AltYÇelYük.23;

ÜstYÇelYük.--; KalYük.43

BulYer: Erdek Açık hava Müzesi (Eski Env. No.53)

Korinth başlığı. Abakus tablasında kırık ve yüzeyde aşınma. Altta kalathos taban bileziğine oturtulmuş birinci sıra akanthus yaprakları, kalulisten çıkan kırık köşe volütleri ile içe dönük boynuz biçimli heliksler ve bunlar arasından yükselen abakus çiçeği sapı

İ.S. 200-210

25- Kyz'89/11

Resim: 25

Beyaz mermer

Ölçü: Yük.46; AltÇap.48; AltGen. --; AltYÇelYük.35;

ÜstYÇelYük.--; KalYük. 36

BulYer: Kyzikos, amfiteyatroyolu

Korinth başlığı. Abakus tablası kırık. Kalathos dudağına dek yükseltilmiş, alt sıra yaprak çelengine ait akanthuslar.

İ.S. 210

26- Kyz'88/128

Resim: 26

Beyaz mermer

Ölçü: Yük.45; AltÇap.49; AltGen.--; AltYÇelYük. 23; ÜstYÇel

Yük.--; KalYük. 41 BulYer: Erdek Kıyı Liman Parkı

Korinth başlığı. Abakusta kırılma ve aşınma. Altta birinci sıra akanthus yaprakları. Kalathostan çıkan kırık köşe volütleri ve bunlara bağlı heliksler arasından yükselen abakus çiçeği sapı.

İ.S. 210-220

27- Kyz'88/Ed.9

Resim: 27

Beyaz mermer

Ölçü: Yük.45; AltÇap.36; AltGen.--; AltYÇelYük. 18;

ÜstYÇelYük. 30;

BulYer: Edincik Belediye Parkı

Korinth başlığı. Abakus tablası kırık, yüzeyde yoğun aşınma. Altta birinci sıra, üstte bunlar arasından çıkan ikinci sıra akanthus yaprakları. Kaulis çanağına bağlı yarım yaprak şekilli heliksler.

İ.S.210-220

28- Kyz'88/139

Resim: 28

Beyaz mermer

Ölçü: Yük.43; AltÇap. 38; AltGen--; AltYÇelYük. 21;

ÜstYÇelYük.30; KalYük.36.

BulYer: Erdek Açık hava Müzesi (Eski Env.No: 202)

Korinth başlığı. Volütler kırık, yüzeyde aşınma. Altta birinci sıra akanthus yaprakları, bunlar arasına yerleştirilmiş ionik kyma ile üzerinde ikinci sıra yaprak dizisi. Alt yaprak çelengi üzerinden yükselen yapraklı abakus çiçeği sapı.

İ.S.230

29- Kyz'89/12

Resim: 29

Beyaz mermer

Ölçü: Yük. 44; AltÇap. 37; AltGen--; AltYÇelYük. 18;

ÜstYÇelYük. 33; KalYük. 39.

BulYer: Erdek Açık hava Müzesi (Eski Env. No: 83)

Korinth başlığı. Yüzeyde yoğun aşınma. Altta genişçe yerleştirilmiş birinci sıra yaprak çelengi, üstte stilize kaulis ve heliksler.

İ.S.230-240

30- Kyz'90/14

Resim: 30

Beyaz mermer

Ölçü: Yük. 35; AltÇap--; AltGen. 48x60; AltYÇelYük. 22;

ÜstYÇelYük--; KalYük--

BulYer: Kyzikos, Panarmos Limanı

Korinth ante başlığı. Abakus tablası ve volütler kırık. Altta ilk sıra akanthus yaprakları, üstte dil dizisi.

İ.S.230-240

31- Kyz'88/127

Resim: 31

Beyaz mermer

Ölçü: Yük. 60; AltÇap. 48; AltGen--; AltYÇelYük. 30;

ÜstYÇelYük. 25; KalYük. 55.

BulYer: Erdek, Liman Kıyı Parkı

Korinth başlığı. Yaprak uçları kırık. Kalathos taban bileziğine bağlı ilk sıra; üstte bunlar arasından çıkan ikinci sıra akanthus yaprakları, köşelerde volütler.

İ.S. 240-250

32- Kyz'92/1

Resim: 32

Beyaz mermer

Ölçü: Yük.60; AltÇap--; AltGen. 15x30; AltYÇelYük. 25;

ÜstYÇelYük .--; KalYük. 30.

BulYer: Bouleterion batısı

Korinth ante başlığı. Abakus ve yaprak uçları kırık. Kalathos taban bileziğine bağlı tek sıra akanthus yaprakları.

İ.S. 250-260

33- Kyz'88/143

Resim: 33

Beyaz mermer

Ölçü: Yük. 40; AltÇap. 57; AltGen,-; AltYÇelYük. 35;

ÜstYÇelYük--; KalYük--.

BulYer: Erdek Açık hava Müzesi (Eski Env. No:47)

Korinth başlık parçası. Kalathosun üst yarısı kırık. Kalathos taban bileziği üzerine yerleştirilmiş alt yaprak çelengine ait akanthus yaprakları.

İ.S. 270-280

34- Kyz'89/Ed.10

Resim: 34

Beyaz mermer

Ölçü: Yük. 48; Alt Çap. 43; AltGen--; AltYÇelYük. 24;

ÜstYÇelYük--; KalYük--

BulYer: Edincik, Belediye Parkı.

Korinth başlığı. Abakus tablası ve volütler kırık, yüzeyde yoğun aşınma. Kalathos taban bileziği üzerine oturtulmuş alt yaprak çelengine ait akanthus yaprakları.

İ.S. 270-280

35- Kyz'88/141

Resim: 35

Beyaz mermer

Ölçü: Yük. 15; AltÇap. 40; AltGen--; AltYÇelYük--;

ÜstYÇelYük--; KalYük--

BulYer: Erdek Belediye İtfaiye Deposu

Korinth başlık parçası. Kalathos büyük oranda kırık. Alt yaprak çelengine ait akanthus yaprakları.

İ.S. 3. yüzyılın sonu

36- Kyz'88/115

Resim: 36

Beyaz mermer

Ölçü: Yük.30; AltÇap. 50; AltGen--; AltYÇelYük--;

ÜstYÇelYük.27; KalYük--

BulYer: Erdek Açık hava Müzesi (Eski Env. No:185)

Korinth başlık parçası. Kalathos büyük oranda kırık. Kalathos tabanına bağlı alt yaprak çelengine ait akanthus yaprakları.

İ.S. 4. yüzyıl başları

37- Kyz'88/142

Resim: 37

Beyaz mermer

Ölçü: Yük.40; AltÇap.33; AltGen--; AltYÇelYük--;

ÜstYÇelYük.23; KalYük.33

BulYer: Erdek Açık hava Müzesi (Eski Env.No: 172)

Korinth başlık parçası. Kalathosun alt bölümü büyük ölçüde kırık. Köşelerden yükselen akanthus yaprakları ve bunlara bağlı volütler.

İ.S. 4. yüzyıl

38- Kyz'88/119

Resim: 38

Beyaz Mermer

Ölçü: Yük.41; AltÇap.38; AltGen--; AltYÇelYük.20;

ÜstYÇelYük.33; KalYük.35

BulYer: Erdek, Açık hava Müzesi (Eski Env.No: 57)

Korinth başlık parçası, kalathos büyük oranda kırık. Altta birinci sıra, üstte bunlar arasından çıkarak köşelere doğru yükselen ikinci sıra akanthus yaprakları. Üst yaprak çelengi arasından çıkan abakus çiçeği sapı.

İ.S.4. yüzyıl ortaları

39- Kyz'88/151

Resim: 39

Beyaz mermer

Ölçü: Yük.52; Altçap.53; AltGen--; AltYÇelYük.8;

ÜstYÇelYük.3; KalYük.42

BulYer: Erdek Açık hava Müzesi (Eski Env.No.216)

Korinth başlık parçası. Kalathos tabanda kırık. Altta birinci sıra yaprak uçları, üstte ilk sıra üzerinden yükselen ikinci sıra akanthus yaprakları. Orta yapraktan çıkarak köşelerde volüte dönüşmüş heliks kökü, balık pulu bezemeli abakus üzerinde tomurcuk görünümlü akabus çiçeği.

İ.S. 4. yüzyılın ikinci yarısı

40- Kyz'88/Ed.11

Resim: 40

Bazalt

Ölçü: Yük. 50; AltÇap.40; AltGen--; AltYÇelYük--;

ÜstYÇelYük--; KalYük-

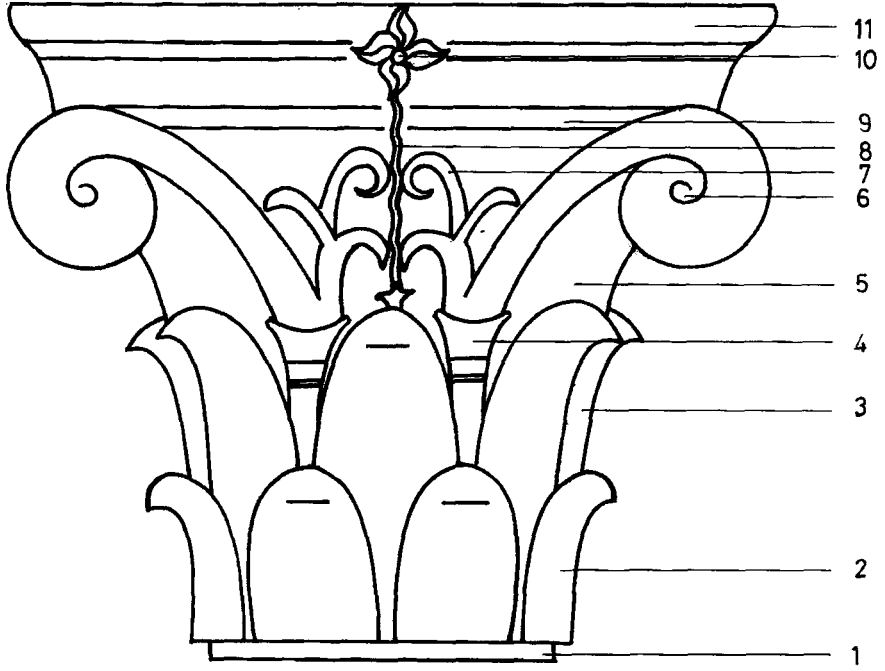
BulYer: Edincik Belediye Parkı

Figürlü Korinth başlığı. Kalathos dudağı üzerindeki figürler ve abakus tablası kırık, yaprak uçları ve yüzeyde aşınma. Yapraklarla bezeli kalathos taban bileziğine oturan alt yaprak çelengi ve üstte güvercin ya da kartal ile koç ya da boğa protomlarıyla süslü kalathos dudağı. Kaulislerden çıkan helikssiz kıvrık dallar.

İ.S. 5-6 yüzyıl.

KISALTMALAR

- ae.: Aynı eser
ay.: Aynı yazar
BAŞARAN, 1987,: C. Başaran, *Anadolu Mimari Bezekleri II. Roma Çağı Lotus-Palmet Örgesi* (Doktora Tezi- Erzurum-1987) TTK. Baskıda.
BAŞARAN, 1990: _____, "Güney Marmara'da Az Tanınan Bir Tarih Beldesi. Kyzikos" *Turizm Yılıığı 1988/89* (1990) 56-71.
ERTÜZÜN,: R. M. Ertüzün, *Kapıdağı Yarımadası ve Çevresindeki Adalar.* (1964)
HASLUCK,: F. W. Hasluck, *Cyzikus* (1910).
HEILMEYER,: W. D. Heilmeyer, *Korintische Normal kapitale. Studien zur Geseichte der Römischen Architekturdekoration. RM Erg. H 16* (1970).
İDİL, 1979,: V. İdil, "Stratonikeia'da (Eskihisar) Kentin Kuzey Kapısının İç Kesimindeki Korint Başlığı" *VIII. TTKong (Ankara-1979) Bildiriler I,482 vd.*
İDİL, 1984: _____, "Anadolu'da Roma İmp. Çağı Korint Başlıkları" *Anadolu XX, 1976/77* (1984) I. vd.
LEON,: C.F. Leon, *Die Bauornamentik des Trajanforums* (1971).
STROCKA,: V. M. Strocka, "Zur Datierung der Celsus Bibliothek" *The Pro Xth. Int. Cong. Class. Arch.* (1978) 894 vd.

Δ

- 1-KALATHOS TABAN BİLEZİĞİ
- 2-ALT YAPRAK ÇELENGİ
- 3-ÜST YAPRAK ÇELENGİ
- 4-KAULIS ÇANAĞI
- 5-KALATHOS
- 6-VOLÜT
- 7-HELİKS
- 8-ABAKUS ÇİÇEĞİ SAPI
- 9-KALATHOS DUDAĞI
- 10-ABAKUS ÇİÇEĞİ
- 11-ABAKUS

Çizim: 1

Resim 1: Kyz'88/51

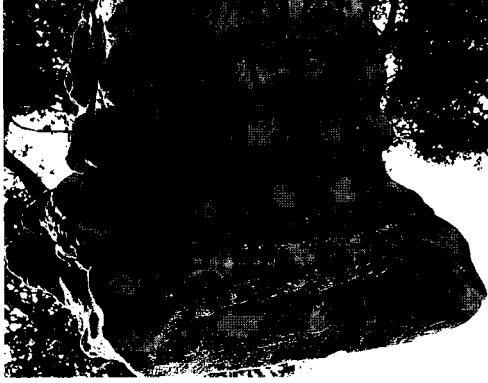
Resim 2: Kyz'88/130

Resim 3: Kyz'88/Ed.1

Resim 4: Kyz'88/135

Resim 5: Kyz'88/112

Resim 6: Kyz'88/126

Resim 7: Kyz'88/131

Resim 8: Kyz'89/Ed.2

Resim 9: Kyz'91/Ham.1

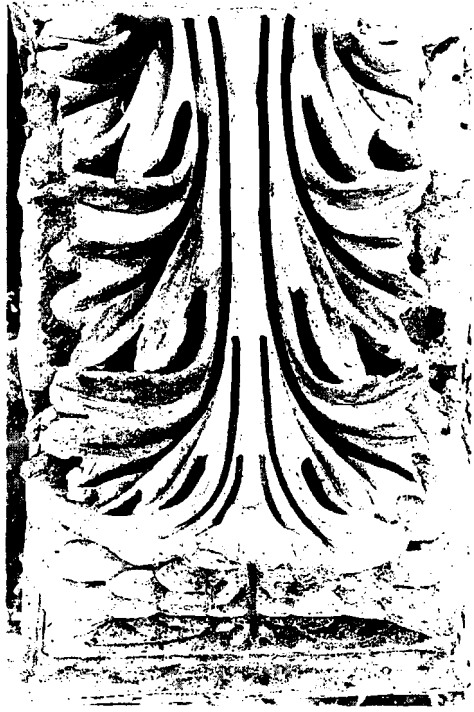
Resim 10: Kyz'88/32

Resim 11: Kyz'89/9

Resim 12: Kyz'88/Ed.3

Resim 13: Kyz'88/113

Resim 14: Kyz'89/Ed.4

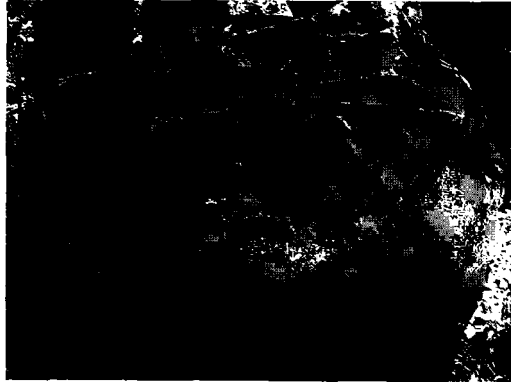
Resim 15: Kyz'89/Ed.5

Resim 16: Kyz'88/133

Resim 17: Kyz'88/136

Resim 18: Kyz'89/10

Resim 19: Kyz'88/Ed.6

Resim 20: Kyz'89/Ed.7

Resim 21: Kyz'89/13

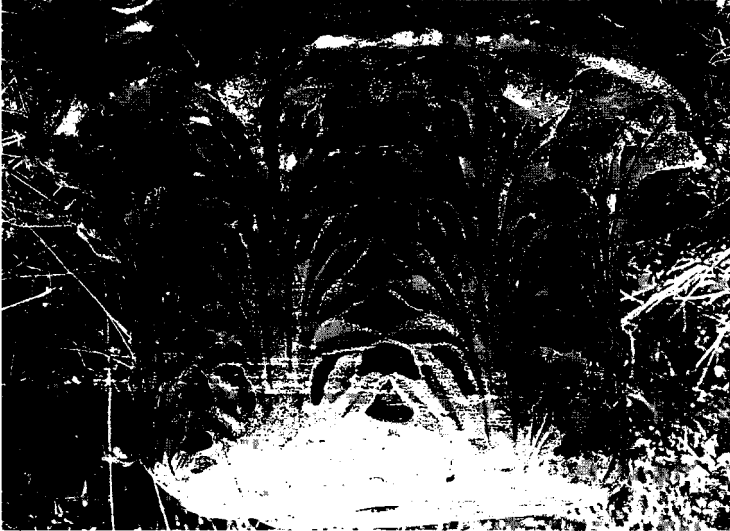
Resim 22: Kyz'88/132

Resim 23: Kyz'89/Ed.8

Resim 24: Kyz'88/111

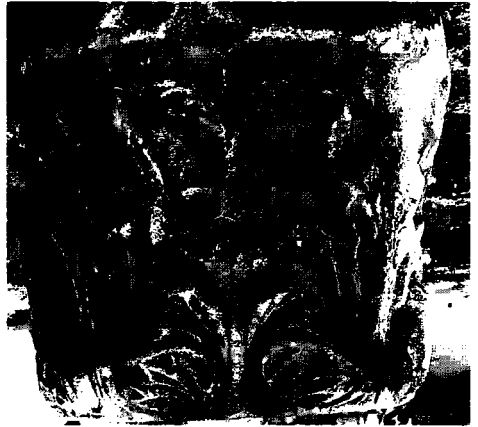
Resim 25: Kyz'89/11

Resim 26: Kyz'88/128

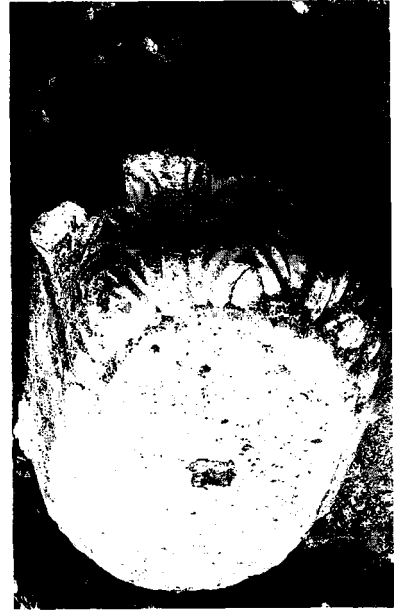
Resim 27: Kyz'88/Ed.9

Resim 28: Kyz'88/139

Resim 29: Kyz'89/12

Resim 30: Kyz'90/14

Resim 31: Kyz'88/127

Resim 32: Kyz'92/1

Resim 33: Kyz'88/143

Resim 34: Kyz'89/Ed.10

Resim 35: Kyz'88/141

Resim 36: Kyz'88/115

Resim 37: Kyz'88/142

Resim 38: Kyz'88/119

Resim 39: Kyz'88/151

Resim 40: Kyz'88/Ed.11

ÇELTİKÇİ'DE BULUNMUŞ KYZİKOS KÖKENLİ BİR MEZAR STELİ

Cevat BAŞARAN*

Bugün Balıkesir - Erdek'e bağlı ve antik Kyzikos'a yaklaşık 1 km uzaklıktaki Çeltikçi köyünde, Ahmet Kahya'ya ait evin ön cephe duvarında bulunan mezar steli, 1955 yılında evin temel kazısı sırasında ortaya çıkarılmış ve sonradan evin duvarı üzerine yerleştirilmiştir. Önceleri bir siva ile kapatılan, ancak daha sonra sıvası sökülerek badana ile boyanan mezar kabartması 0.27 x 040 m lik ölçülere sahiptir. İnce tanecikli beyaz mermerden yapılmış mezar stelinin köşeleri küçük kırıklarla tahrip olurken, figürlerin yüzeyi özellikle de yüzleri yoğun olarak aşınmış durumdadır (Resim: 1, Çizim: 1).

Kyzikos antik kent topografyasını ve yakın çevresini belirlemeye yönelik çalışmalar kapsamında gerçekleştirilen '94 sezonu yüzey araştırmalarında, Çeltikçi köyünde rastlanılan mezar stelinin büyük olasılıkla antik dönemde Kyzikos'un Batı Nekropolü'nden¹ buraya aktarıldığı ve devşirme malzeme olarak kullanıldığı düşünülebilir.

Enine işlenmiş² çok figürlü mezar stelleri grubu içerisinde değerlendirilebileceğimiz alçak kabartma Çeltikçi steli üzerinde, bir kline

- * Doç. Dr. Cevat BAŞARAN, Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı 25240-ERZURUM.
Kyzikos'ta yürütülen yüzey araştırmasına izin veren Kazı Başkanı Prof. Dr. A. Yaylalı ile çalışmalara doğrudan katkıda bulunan Arkeolog Ö. Karakoç ve Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü öğrencilerinden B. Can'a burada bir kere daha teşekkür etmek istiyorum.
- (1) C. Başaran, "Güney Mannara'da Az Tanınan Bir Tarih Beldesi: Kyzikos", *Turizm Yılı* 1988-1989, 57 vd. Çiz.1; C. Başaran, "Yeni Topografik Gözlemler Işığında Kyzikos" *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi* 9, 1990, 29 vd. Çiz.1; A. Yaylalı-N. Koçhan-C. Başaran, "Kyzikos 1990 Çalışmaları" *XIII. Kazı Sonuçları Toplantısı I* (1991) 208-209.
 - (2) E. Atalay, *Hellenistik Çağ'da Ephesos Mezar Stelleri Atölyeleri* (1988) 11.

(=accubitum) sahnesine (=cenaze ziyafeti) yer verilmiştir³. Sağ tarafta, kolunun altına koyduğu yastıkla sol yanı üzerine⁴ klineye uzanmış erkek figürü, sağ bacağını dizden büküp yukarıya doğru çekerken, sağ elini karın boşluğundan sol bacağı üzerine indirmekte; üzerine yaslandığı sol kola ait elinde, küçük bir fincan (=bowl) tutmaktadır⁵. Erkek figürü görülebildiği kadarıyla üzerine kalın kumaştan yapılmış, boyun kısmında “U” biçimli kıvrımlar oluştururken karına doğru iri bir tomar halinde döken uzun bir manto giymiştir. Mantonun bir ucu sol kol üzerine dolanırken diğer uç sağ kolu dirseğine kadar kapatmıştır. Yoğun tahribata karşın erkek figürünün yüzünü, karşısında oturan kadına doğru çevirdiği izlenebilmektedir.

Mezar sahibi⁶ olarak niteleyebileceğimiz erkek figürünün karşısında yaklaşık klineyle aynı yükseklikteki arkalıksız bir sandalye (=scabellum) üzerine oturmuş ve bacaklarını klinenin altına doğru uzatmış⁷ kadın figürü, mezar sahibinin karısı olmalı⁸. Kadın hafifçe dışa doğru dönerken sağ elini kucağına çekmiş, sol elini dirseğinden yukarıya kaldırarak yüzündeki mantoyu kenarından açar durumda gösterilmiştir⁹. Kadının yüzü dışında bütün vücudunu saran mantonun, başı örterek aşağıya doğru in-

- (3) Kline sahneli stellerin kökeni oldukça erkene gitmektedir; Bunların en erkenleri Thönges-Stringaris'e göre, İ. Ö. 520-450 yılları arasındadır. (R. N. Thönges-Stringaris, "Das griechische Totenmahl" *AM* 80, 1965, 3 vd.). Daha sonra İ. Ö. 460 lara tarihli kline sahneli bir stel de, Thasos'da ele geçmiştir. (İstanbul Arkeoloji Müzesi Env. 1947; W. Fuchs, *Die Skulptur Der Griechen* (1969) 478 No. 561; Thönges-Stringaris, 73, Kat. No. 34, Lev. 5). Atika mezar stellerinde IV. yüzyıla kadar görülmeyen kline sahnesi bu tarihten sonra çıkar. (A. Conze, *Die attischen Grabreliefs* (1882) No. 1163; Thönges-Stringaris, 23, Lev. 23, Res. 3; Atalay, 20). Anadolu'da kline sahnesi konusu İ. Ö. V.-IV. yüzyıl lahitleri üzerinde ve İ. Ö. IV. yüzyıl Lykia kaya mezarlarında karşımıza çıkmaktadır. (Thönges-Stringaris, 38 vd.; Atalay, 20).
- (4) Kline sahneli mezar stellerinde kline üzerinde yatan kişi ya da kişiler, sürekli sol kolları altına koydukları yastık yardımıyla sol yanları üzerine yaslanmışlardır. Atalay, 20 vd. Dn.122).
- (5) G. Mendel, *Musées Impériaux Ottomans, Catalogue* III (1908) No. 988; Pfuhl-Möbius, 388, Kat. No 1576, Lev. 229; 387, Kat. No. 1572, Lev. 229; 188, Kat. No. 687 Lev. 103; 195, Kat. No. 717, Lev. 1087.; R. Meriç, *Metropolis in Ionien* (1982) Res. 55; Atalay, Kat. No. 59, 60, 63, 65.
- (6) Kline sahneli mezar stellerinde kline üzerinde yatan kişi tanrısal bir biçimde kahramanlaştırılmış ölen kişiyi; mezar sahibini göstermektedir (Atalay, 20 vd. Dn. 122).
- (7) Bu tip işleniş genelde Attika'da yaygındır. Bak. Thönges-Stringaris, 71, Lev. 12, Kat. No. 41; C. Blümel, *Die Klassisch griechischen Skulpturen der Staatlichen Museen zu Berlin* (1966), Res. 102, 114-115, 131-133.
- (8) Atalay, 20, Dn. 122, Kat. No. 63, 64.
- (9) Samimiyeti ve kutsal evlilik "Hieros Gamos" u yansıtan bu tür işleniş Kyzikos stellerinde yaygın olarak kullanılmıştır. Pfuhl-Möbius, 395, Kat. No. 1609, Lev. 234; Mendel, III no. 983; Pfuhl-Möbius, 395, Kat. No. 1610, Lev. 234; 395, Kat. No. 1611, Lev. 234;396, Kat. No. 1613, Lev. 235; Mendel, III No. 985; Pfuhl- Möbius, 397, Kat. No. 1622, Lev. 237; Mendel, III No. 987; Pfuhl-Möbius, 398, Kat. No. 1624, Lev. 237; Mendel, III No. 986; Pfuhl-Möbius, 398, Kat. No. 1626, Lev. 237; 399, Kat. No. 1628, Lev. 238; 399, Kat. No.

dirilen ve boyun altından geçen ucu, sol omuza bağlanmıştır. İzlenebildiğince kadın yüzüyle kocasına doğru yönelmiştir¹⁰. Klinenin önüne yerleştirilmiş çift turnaklı hayvan bacağı biçimli üç ayaklı sehpa (=mensa tripes) üzerinde çeşitli meyveler -elma, armut, incir, nar- bulunmaktadır¹¹. Sehpanın sağında klinenin ayağı üzerine sıkıştırılmış oldukça silik görünümlü hizmetçi figürü, başıyla yukarıya mezar sahibine doğru bakar gösterilmiştir. Kyzikos'un benzer mezar stelleri göz önüne alındığında¹² bu erkek hizmetçi, efendisine saygı duruşu içerisinde ellerini göbeği üzerinde bağlamış olmalıydı. Yaklaşık aynı boyutlarda bir başka hizmetçi, mezar sahibinin karısının oturduğu sandalyenin kenarına yerleştirilmiştir. Oldukça silik görünümlü bu kız hizmetçi ise, ellerini saygı pozisyonunda göbeği üzerinde bağlamış gösterilmiştir. Benzer kabartmalarda bu hizmetçi de mezar sahibinin karısının hizmetine bakmaktadır¹³.

Tip olarak çok figürlü kline sahnelerinin "hieros-gamos" grubu içerisinde yer alan Çeltikçi mezar stelinde, figürlerin zeminle olan ilişkisi ve kabartma derinliği göz önüne alındığında, Hellenistik özelliklerin artık etkileyici yapısını kaybettiği izlenir¹⁴. Kadının giysisinde görülen birbirini kesen basit kıvrımlar ve yüzeysel yapı ile erkek figürü ve hizmetçilerin giysilerinde karşılaşılan yüzeysel çizgiler şeklindeki kesik kıvrım işleniş de yukarıdaki görüşü doğrular niteliktedir.

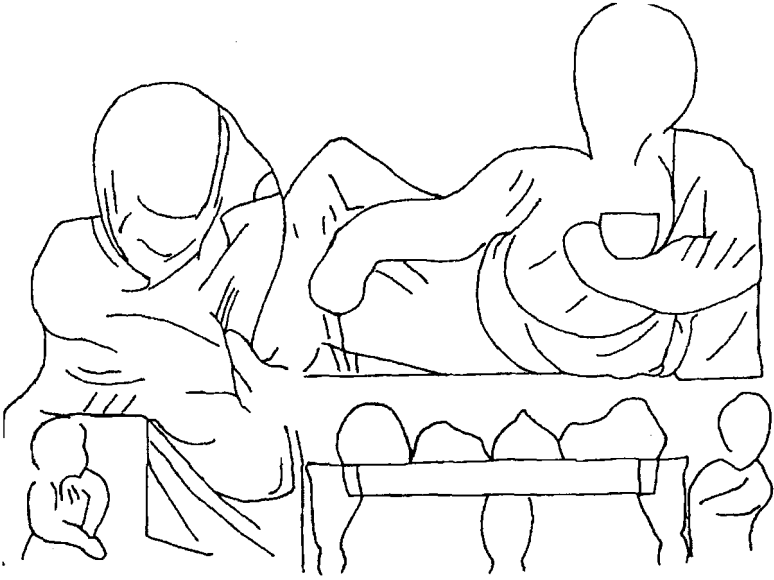
Çeltikçi stelini ilk olarak benzer tipteki kline sahneli kabartmalarla karşılaştıralım: Thönges-Stringaris'in İ. Ö. 160' lara tarihlendiği¹⁵ Paris Louvre'daki Kyzikos steli¹⁶, Çeltikçi steline göre biraz daha zengin özellikler içermektedir. Bunu, klineye yaslanmış erkek ve sandalye üzerindeki kadında görülen giysi işlenişle kıvrım yapısında izlemekteyiz.

-
- (10) Benzer örnekler için bak: Pfuhl-Möbius, 395, Kat. No. 1611, Lev. 234; Mendel, III No. 985; Pfuhl-Möbius, 395, Kat. No. 1613, Lev. 235; Mendel, III. No. 987; Pfuhl-Möbius, 398, Kat. No. 1624, Lev. 237; Mendel, III. No. 986; Pfuhl-Möbius, 398, Kat. No. 1626, Lev. 237.
 - (11) Pfuhl-Möbius, Lev. 233-239; Meriç, 77-78 Res. 55; Atalay, Kat. No. 59, 60-63.
 - (12) Bkz. Dn. 9
 - (13) Değişik örnekler için bak: Mendel, III No. 985; Pfuhl-Möbius, 396, Kat. No. 1613, Lev. 235; Mendel, III No. 987; Pfuhl-Möbius, 398, Kat. No. 1624, Lev. 237; Meriç, 77, Res. 55; Atalay, Kat. No. 59, 60-63.
 - (14) Geç Hellenistik Efes stellerinde de aynı stil özellikleri yansıtılmıştır. Başlangıçta steller üzerinde figür sayısı az iken, figürler büyük boyutludur. Geç Hellenistik Çağ'da figürler giderek çoğalır ve İ. Ö. I. yüzyılda stelin çerçevesi üzerine taşarlar. İ. Ö. I. yüzyıl sonuna doğru steller üstünkörü işlenir, basitleşme figürlerdeki bozulma Roma Çağı'nda da artarak sürer (Atalay, 22). Çeltikçi stelinde de basit işçilik ve bozulma izlenmektedir.
 - (15) Thönges-Stringaris, 76.
 - (16) Paris- Louvre, Env. No. 2854; Benndorf, *Öjl.* 5, 1902, 191, Res. 57; Thönges-Stringaris, 76, Resim: 28,1.

Teos'da bulunmuş bir stel¹⁷ ise, Paris Louvre'dan daha yalınlaşmış ancak, henüz Çeltikçi steli düzeyine ulaşmamış özellikler içermektedir. Bu, özellikle kline üzerinde yatan erkek figürün göbeği üzerindeki kumaş tomarında yansımaktadır¹⁸. Pfuhl-Möbius'un Geç Hellenistik Erken Kaiserler Dönemi'ne tarihlediği¹⁹ İstanbul Arkeoloji Müzesi'ndeki 477 Env. No lu stel²⁰, gerek tip ve gerekse stil özellikleri açısından stelimize oldukça yakındır. Giysi kıvrımlarındaki yalın ve basit çizgiler ile figürlerin yerleştirilişi büyük ölçüde benzerdir. Aynı yönlerden yoğun benzerlikler gösteren ve İ. Ö. 1. yüzyıla tarihlenen²¹ bir stel de bugün Sofya Ulusal Müzesi'nde²² bulunmaktadır. Bu stelde hizmetçi figürlerinin yerleştirilişi ve işlenişi Çeltikçi stelindekilerle oldukça yakınlık içerisindedir. Aynı özellikleri yansıtan bir başka örnek ise, Bursa Müzesi'ndeki 91 env. no lu steldir²³. Çeltikçi stelindeki kline üzerindeki erkek figürünün gerek duruş ve gerekse giysi işlenişiyle, kadın figürünün tip ve stil açısından yoğun benzerini ise yine Kyzikos'tan İ. Ö. 1. yüzyıla tarihli bir başka stel²⁴ üzerinde bulmaktayız. Bu evrede karşılaştırma yapılacak örnekleri çoğaltabiliriz²⁵. Özellikle, sandalyeye oturan kadının kucağına çektiği sağ koluna giysinin dolanışı, hizmetçilerin silik işlenişi ve kline üzerine yatan erkek figürünün sağ diz kapağının sert ve keskin işlenişi açısından Çeltikçi steliyle yoğun benzerlikler gösteren bir başka örnek ise, İ. Ö. 1. yüzyıl ortalarına tarihleyebileceğimiz İstanbul Arkeoloji Müzesi'ndeki 5043 env. no lu mezar stelidir²⁶. Roma Kaiserler Dönemi'nin başlangıcında bozulma ve yalınlaşmanın ileri safhaya eriştiği izlenir. Ayrıca mezar sahibi kişiler toğa giymeye ve ellerinde çelenk tutmaya başladılar. Bunlara örnek gösterebileceğimiz Atina Ulusal Müzesi, 3277 env. no lu stel²⁷ ile Çeltikçi stelinin karşılaştırdığımızda stelimizin henüz o aşamaya ulaşmadığı da gözlenir.

- (17) E. Pfuhl, *JdI*, 20, 1905, 123, No. 2, Res. 20; O. Walter, *Öjh*, 31, 1938-1939, 73. Res. 28; Thönges-Stringaris, 88, Res. 28, 2.
- (18) Benzer özellikler açısından Smyrna steliyle de bağlantılar kurulabilir. (A. Malten, *Jdl*, 29, 1914, 219, A. 1, Res. 13.
- (19) Pfuhl, *Möbius*, 329, Kat. No. 1373.
- (20) Mendel, III No. 1051; Pfuhl- Möbius, 329, Kat. No. 1373, Lev. 233.
- (21) Pfuhl- Möbius, 395, Kat. No. 1611.
- (22) Sofya Ulusal Müzesi, Env. No. 3499; E. Kalinka, *Antike Denkmäler in Bulgarien* (1906) 208 No. 263, Res. 68; G. Toncēja, *Bulletin du Musée National a Varna* 5, 1969, 20, Res. 20; Pfuhl, *Möbius*, 395, Kat. No. 1611 Lev. 234.
- (23) Pfuhl-Möbius, 395, Kat. No. 1609, Lev. 234.
- (24) E. Bouillon, *Cippes III* Lev. 2. 24, kat. No. 165; Pfuhl-Möbius, 393, Kat. No. 1599, Lev. 233.
- (25) Bursa Müzesi, Env. No. 960; Pfuhl-Möbius, 396, Kat. No. 1614, Lev. 235 de İ. Ö. I. yüzyıla Besset, *BCH*, 25, 1901, 327; Pfuhl-Möbius, 396, Kat. No. 1617, Lev. 235 (Erken Kaiserler).
- (26) N. Firath, *Les stèles funéraires de Byzance grégoromane* (1964) no. 29 Lev. 9; Pfuhl-Möbius, 397, Kat. No. 1620, Lev. 236.
- (27) Pfuhl-Möbius, 399, Kat. No. 1632, Lev. 239.

Sonuç olarak eltiki'de ele geçen kline sahneli mezar stelinin yapılan karşılaştırmalarda Kyzikos stelleriyle olan yoğun benzerliği nedeniyle Kyzikos kenli, ancak, ikinci sınıf bir işliğin ürünü; tarih olarak da İ. Ö. 1. yüzyılın ikinci yarısı içinden olduğu söylenebilir.

A. 94

Çizim: 1

Resim: 1

BURDUR MÜZESİ'NDE BİR YASLANAN MUSA (MÜZ)

*Serra DURUGÖNÜL**

Burdur¹ Müzesi'nin deposunda 235 no lu envanter numarası ile muhafaza edilmekte olan heykelin, ne nerede bulunmuş olduğu ne de beraberinde bulunmuş olan eserler hakkında bilgimiz vardır.

1) HEYKELİN TASVİRİ

Heykelin yüksekliği 53 cm dir. En geniş kısmında, kalça hizasında genişliği 14 cm dir. Malzemesi mermerdir. Heykelin başı ile arka cephesinde sol bacağının alt kısmı, kırılmak suretiyle kaybolmuştur.

Heykel bir kayaya yaslanmakta olan bir kadını betimlemektedir. Vücut, kalçaya kadar olan kısmıyla kaya parçası boyunca düz, buradan itibaren ise, öne eğilir şekilde çalışılmıştır. Vücudun ağırlığı, dirseklerle kaya parçasına yaslanmak suretiyle, öne doğru verilmiştir. Sağ kol dirsekten bükülerek başa doğru götürülmüş, sol kol ise göğsün altından yatay olarak geçirilerek sağ kolun altında kalacak şekilde işlenmiştir. Sol kol bütünüyle kayanın üst yüzeyini kaplamaktadır.

Heykelin vücudunun, khiton ve himationu tarafından tamamiyle örtülmüş olmasından dolayı, kollarının pozisyonunu, gerilmiş olan himationun altından, bacaklarının pozisyonunu ise, sadece arkadan görebilmekteyiz. Bu, özellikle arkaya doğru bükülmüş olan sol bacak

* Yrd. Doç. Dr. Serra DURUGÖNÜL, Mersin Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü, Mersin.

(1) Bana bu araştırma imkanını vermiş olan T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne teşekkür ederim; ayrıca müzedeki çalışmalarım sırasında yardımlarını esirgememiş olan Müze Müdürü Sayın Ali Ekinci'ye de teşekkür ederim.

sayesinde belirginleşmektedir: Khiton, vücudun bu kısmında arkaya doğru açılmıştır.

Khiton ve himationun kıvrımları çok zengindir. Ama, önden bakıldığında, sadece göğsün kabarıklığı ve himationun boyun altındaki kenarının kıvrımları görülür. Göğüs altından itibaren vücut, tamamiyle kaya tarafından gizlenmektedir.

Arkadan incelendiğinde, boyundan arkaya doğru atılmış olan himationun, ana ve ara damarlar şeklinde düzenlenmiş kıvrımları ve aralarındaki düz yüzeylerle vücudu sıkıca sararak gerilmiş olduğunu görüyoruz. Himationun boyundan arkaya düşen kısmı heykelin kalçasına kadar uzanmaktadır ve kıvrımları kalın olup sol tarafta burğu şeklinde, sağda ise düz düşerek sivrilen bir uç ile bitmektedir. Himation kalçanın alt kısmında kalın ve yatay olarak işlenmiş bulunan kıvrımlarla son bulur. Heykele sol yanından bakıldığında, himationun bitimini belirleyen bu kıvrımların ne denli gerilerek aktarıldıklarını daha belirgin bir şekilde görebiliriz. Aynı cephede, khitonun kıvrımları, kayaya yakın bulunan kısımda kalın ve düz inen hatlar oluşturmaktadır. Arkaya doğru bunlar daha fazla hareketlilik kazanırlar ve kalın kıvrımların yanı sıra inceleri ile de bu esnekliğe katkıda bulunurlar; bu çeşitlilik sol bacağın arkaya doğru atılmış olmasından kaynaklanmaktadır. Himationun sağ tarafından görünümünde, kıvrımların çok zengin olduğu dikkatimizi çeker. Üst yanlarda ince olan kıvrımlar, himationun alt kısmında yine bitimi vurgulamak üzere kalınlaşmaktadırlar. Sağ kolu da içine almış olan himationun, bu kol üzerindeki kıvrımları az ve ince çizgiler şeklindedir. Bu kolun altından himationun diğer kısa olan ucu, dalgalar halinde düşmektedir. Bu cephedeki khiton kıvrımları, düz, birbirine paralel ve kalındırlar.

Heykelin yaslanmakta olduğu kaya, aşırı bir şekilde şematize edilmiş ve kabarık dalgaların görüntüsünü almıştır. Derin girinti ve çıkıntılar ışık-gölge etkisi oluşturmaktadırlar.

II) HEYKELİN İKONOĞRAFİSİ

Yukarıdaki tasvir bize, heykelimizin “Yaslanan Musa’ nın (“Angelehnte Muse”)² bir repliği ile karşı karşıya olduğumuzu gösteriyor.

(2) B. Bieber, *The Sculpture of the Hellenistic Age* (1955) 128: Burada “Yaslanan Musa” Melpomene olarak adlandırılır. Bu konuda ayrıntılı bir inceleme: R. Cohon, *Hesiod and the Order and Naming of the Muses in Hellenistic Art*, *Boreas* 14/15, 1991/92, 69 Nr. 7. 72. 75. 77. 79. 81 (Bu yayını bana bildiren Marion Meyer’e teşekkür ederim). Karışıklığı önlemek için burada sadece “Yaslanan Musa” isimlendirmesi tercih edilecektir.

“Yaslanan Musa” tipinin bilinen replikleri³, birbirlerinden farklı özellikler gösterirler. Bu nedenle, orijinalinin rekonstrüksiyonu ancak örneklerinin ortak özelliklerinin yoğunlaştığı yanları bir arada incelenerek, yani bir genellemeye gidilerek yapılabilir.

Repliklerin ortak özelliklerinin başında, figürün bir kayaya yaslanması olgusu gelmektedir; ancak bu kaya her replikte çok farklı özellikler gösterdiğinden bunun orijinalinde nasıl olduğu hakkında kesin bir karara varılamamaktadır. Kayaya yaslanmakta olan repliklerin vücutlarının üst kısmının öne doğru eğik olduğunu belirlemek mümkünse de, bu eğimin derecesi her replikte farklıdır. Repliklerdeki ortak diğer bir bağdaştırıcı unsur ise, sağ kolun ve omuzun himationun altında olup ve hatlarının görünebilir olması, yani himationun inceliğinin vurgulanmasıdır. Kumaşın inceliği, ayrıca altındaki khitonun birçok örnekte himationun üstünden de görünebilirliği ile desteklenmektedir. Himationun kıvrımlarının düşüşü, en sadık bir biçimde Berlin repliğinde verilmiştir⁴; en belirgin özellikleriyle burada görülen detaylar, repliklerin birçoğunda tekrarlanmıştır. Yine de, kıvrımların hemen hemen her replikte farklı düzende olmaları, kopistlerin kendi yorumlarıyla çalışmış olmaları, orijinaldeki kıvrımların niteliği hakkında görüş ileri sürmemizi olanaksız kılmaktadır.

Kıvrımlardaki belli başlı benzerlikleri gözden geçirecek olursak, Berlin ve Delos⁵ repliklerini örnek alarak bu örneklerde kıvrımların özellikle himationda ince ama tok olduklarını tesbit edebiliriz. Himationun kıvrımları daha seyrek, khitonunkiler ise, daha sık çalışılmışlardır.

Adı geçen repliklerde himation, vücudun sağından yatay olarak sol omuza atılmış ve vücudu sıkıca kavramıştır. Khiton ise, himationun altından yelpaze gibi genişleyerek açılmıştır. Bu karşıtlık, vücuda, omuzlardan kalçaya doğru genişleyen bir görünüş kazandırmıştır. Arkaya doğru atılmış olan sol bacağın eğimine bağlı olarak da, vücudun sol kısmının, kalça ve baldır hizasında sağa doğru eğim yaptığını görürüz. Heykelin, izleyiciye açık yanının, sağ yanı olduğunu, repliklerde vücudun ha-

(3) C.Watzinger, *Das Relief des Archelaos von Priene*, 36. BWPr., 1903, 4 Dipnot 7: D. Pinkwart, *Das Relief des Archelaos von Priene und die “Musen des Philiskos”* (1965) 97. 103. 187-192.

(4) C. Watzinger, op. cit 5; J. Sieveking, *Das Relief des Archelaos von Priene*, *RM* 32, 1917, 85; D. Pinkwart, op. cit. 95-99. 103.

(5) M. Schede, *Zu Philiskos, Archelaos und den Musen*, *RM*. 35, 1920, 77.; J. Marcade, *Musee de Delos* (1969) 194-196. Resim 33 Nr. 4130.

fifçe bu yana eğimli olması ve kabartmalardaki tekrarında⁶ da, bu yanı ile verilmesinden anlıyabiliyoruz.

Orijinaline en sadık kalınarak yapıldığı kabul edilen Berlin repliğine Burdur repliği ne denli benzemektedir?

Heykelleri sağ yanlarından incelediğimizde, her ikisinin de sağ kollarının himationun içinde olup bu kol üzerindeki kıvrımların, kolun himationu germe derecesine göre, kâh daha düz, kâh daha eğimli tekrar edilmiş olduklarını görürüz. Burdur repliğinde kıvrımlar yay şeklini alırken, Berlin repliğinde kol himation kıvrımlarını daha çok germiştir. Himationun kıvrımları, her iki örnekte de sağ omuzdan aşağıya yatay eğim ile sırta doğru inmektedirler. Ancak, bu kısımda Berlin repliğinin kıvrımları daha seyrek ve ince çalışılmış, Burdur repliğinde ise daha darlaşmışlardır. Berlin repliğinde, himationun esas kıvrımlarının arasında görülen çok daha ince ara kıvrımlarını Burdur repliği daha kalın olan kıvrımlarla ve bunlara çok daha büyük aralıklar koyarak taklit etmiştir.

Her iki heykelde de, himationun öne doğru düşen küçük parçası, önlerindeki kayaya yakın olacak şekilde düzenlenmiştir.

Himationun etek kısmı, her iki örnekte de, kıvrımların burada yoğunlaşması ile yansıtılır. Burdur repliğinde daha gergin olan etek kıvrımları, Berlin repliğinde daha esnek işlenmişlerdir.

Khiton, bu repliklerde himationun altından, ön kısımda düz iner, arkaya doğru ise yelpaze gibi açılır. Ancak, Burdur repliğinde kıvrımların arası daha az açılmakta, dolayısıyla de, bu genişleme daha az olmaktadır.

Heykellerin arkalarından görünümlelerinde de, benzerlikler vardır. Himationun sırta atılmış olan parçası, dalgalar halinde kalçaya kadar uzanmaktadır. Himationun etek kısmı, her iki örnekte de sağdan ve soldan gelip iç içe geçen kıvrımlardan oluşmuştur. Burdur repliğinde etek kısmı, Berlin repliğindeki nazaran sol bacak tarafından biraz daha yukarıya itilmiştir. Ancak, her iki replikte de, bu kısımda yatay bir kıvrım hattı ortaya çıkmıştır. Farklılık, esasen himationun sırt kısmındaki kıvrım sisteminde ortaya çıkar: Berlin repliğinde, sırta ve kalçada daha zengin ve karmaşık bir kıvrım düzeni gözlenirken, Burdur repliğinde, kıvrımlar sağ omuzdan sol kalçaya doğru sistemli olarak düşerler.

(6) D. Pinkwart, Das Relief des Archelaos von Priene und die "Musen des Philiskos" (1965) 91. No. 1.2.; 99; 104; D. Pinkwart, Das Relief des Archealos von Priene, *AntPI* IV (1965) 61.

Burdur repliğini Delos repliği⁷ ile karşılaştırdığımızda yine himation kıvrımlarının benzerlik gösterdiklerini saptarız; ancak, Delos heykelinde kıvrımlar iç bükeyli iken, Burdur repliğinde ip şeklinde olup dış bükey vermektedirler.

Himationun bitimi her iki örnekte de vurgulanmışsa da, Delos repliğinde kıvrımlar çok daha tabii, Burdur repliğinde ise üç şematik çizgi ile betimlenmişlerdir. Khiton, Delos heykelinde tam anlamıyla bir yelpazeyi andırırçasına açılmaktadır ve bu özelliği ile Burdur heykelinden oldukça değişik bir görünüm kazanır. Diğer bir farklılık ise, Delos örneğinde, kolun himationun altından daha belirgin bir şekilde görünmesidir.

Arka cepheleri mukayese edildiği zaman benzerlikler gösteren diğer bir “Yaslanan Musa” da, Bodrum Müzesi’nde korunmaktadır⁸. Özellikle, öne eğim açısı Burdur repliğine benzemektedir.

Ayrıca, himationun arkaya atılmış olan kısmı, Bodrum repliğinde her ne kadar daha genişse de, dalgalarla sırta düşüşü Burdur repliği ile benzerlik gösterir. Kalçanın alt kısmında himationun eteğini oluşturan kısım, her iki örnekte de kıvrımların burada yoğunlaşması ile vurgulanır; Bodrum örneğinde yatay olan bu kıvrım hattı, Burdur’da kavis yaparak yansıtılmıştır. Bodrum’daki bu heykelde dikkati çeken en belirgin özellik, heykelin önündeki kayanın son derece doğal ve yalın çalışılmış olmasıdır.

III) HEYKELİN TARİHLENDİRİLMESİ

“Yaslanan Musa”nın en erken replikleri Prieneli Archelaos ve Halikarnassos kabartmalarında işlenmiş olup İ. Ö. 2. yüzyıla tarihlenmektedirler; Delos ve Kos⁹ örnekleri de Hellenistik Dönem’e tarihlenmektedirler. Diğer replikler ise Roma Devri’ne aittirler.

Burdur heykeli de, Hellenistik Devir özellikleri göstermektedir: En belirgin özellikleri himationun, yatay olan esas kıvrımların yanı sıra, dikey düşen ara kıvrımlarla zenginleştirilip, inceliğinin de vurgulanmış olmasıdır. Khiton ise Hellenistik Devir heykellerinde olduğu gibi, ağır-

(7) J. Marcede, *Musée de Delos* (1969) 194-196. Resim 33 No. 4130

(8) Bu örneği bana bildirmiş olan Sayın Prof. Dr. Ramazan Özgan’a teşekkür ederim.

(9) D. Pinkwart, *Das Relief des Archelaos und die “Musen des Philiskos”* (1965) 98.

lığının ve kalınlığının ön plana çıkarılması hedeflenerek düz ve kalın kıvrımlardan oluşturulmuştur¹⁰.

Burdur heykeli herne kadar Hellenistik Devir için sembol haline gelmiş olan özellikler taşısa da, esas çalışıldığı devrin Roma Devri olduğunu, kıvrımların hayli sert ve hatta kaba işlenmiş bulunmasından anlayabiliyoruz. Kopist, bölgesel sanatının özelliklerini hissettirmekte ve Prieneli Archelaos'un eserindeki "Yaslanan Musa"ya sadece ikonografik olarak yaklaşabilmektedir.

Burdur heykeli, bazı Roma Devri Side heykelleriyle paralellikler gösterir¹¹. Bu heykellerin khitonlarında da, esas ve ara kıvrımlar mevcut olup, bunların damar şeklindeki kıvrımlarının kalınlıkları, aralarında farklılıklar gösterirler. Bu heykeller İ.S 2. ve 3 yüzyıllara tarihlenmektedirler.

Burdur repliğinin, Side heykellerinin yanı sıra, Burdur ilinin, Çamlık köyünün yakınındaki antik kent Kremna'da bulunmuş olan heykellerden bazılarına, stilistik açıdan benzediğini görmekteyiz¹²: Büyük Athena heykelinin sağ kolu üzerindeki khiton kıvrımları, Burdur repliğinin sağ bacağı üzerindeki khiton kıvrımları gibi sert ve paralel kıvrımlardan oluşmaktadır. Ancak bizim heykelimizde pililer daha yumuşak geçişlerle birbirlerine bağlanırken, Kremna Athenası'nın pilileri derin oyulmuş aralıklarla birbirlerinden ayrılmaktadırlar. Kremna grubundan Leto heykelinin khitonu da Burdur repliğinin khitonu gibi sert ve dikey inen kıvrımlar gösterir. Kremna'da bulunmuş olan ve Burdur repliğine benzerlik gösteren bir diğer heykel de Hygeia'nınkidir. Bu heykelin sol yanı ile bizim repliğimizin sol yanını karşılaştırdığımızda, khitonun her iki örnekte de sol bacağın hareketine bağlı olarak arkaya doğru açılmış olduğunu ve önden arkaya doğru kavis yapan kıvrımların ince, yumuşak ve hareketliliği yansıtmak üzere çalışıldıklarını görürüz. Bu benzerliklere rağmen Kremna Hygeiası daha usta bir sanatçının elinden çıkmış olduğundan daha zarif kıvrımlara sahiptir. Yukarda anılan Kremna heykelleri de, Side'deki örnekler gibi İ.S 2. ve 3. yüzyıllara tarihlenmektedirler.

(10) Hellenistik Devir özellikleri için: J. Inan, 1970 Kremna Kazısı Raporu, *TAD* 19 1970, 69. Benzerlik için mukayese olarak alınabilecek Hellenistik Devir heykelleri için bkz.: W. Fuchs, *Die Skulptur der Griechen* (1979) 229 No. 249; 375 No. 416.; D. Pinkwart, *Das Relief des Archelaos und die "Musen des Philiskos"* (1965) 108-113.

(11) J. Inan, *Side'nin Roma Devri Heykeltraşlığı* (1975) Resim LXVI, 1 No. 68; LXXXIX No. 138, 2; ayrıca XXIII, 1 No. 1 ile de mukayese edilebilir.

(12) J. Inan, 1970 Kremna Kazı Raporu, *TAD* 19, 1970, Lev. 19 Res. 1 (Büyük Athena); Lev. 20 Res. 2 (Leto); Lev. 22 Res. 2 (Hygeia)

Yapılan mukayeseler ile çıkan sonuç şudur ki Burdur repliği, orijinali Hellenistik Devir'e ait olan bir heykelin Roma Devri kopyasıdır. Diğer "Yaslanan Musa" repliklerine nazaran ebatlarının küçük olması ve işçiliğinin kabalığı, repliğe sert hatlar vermektedir. Bu özelliklerine rağmen, benzerlerine gösterdiği yakınlıktan dolayı repliğimizi İ.S.2. veya 3. yüzyıla tarihlendirebilmekteyiz.

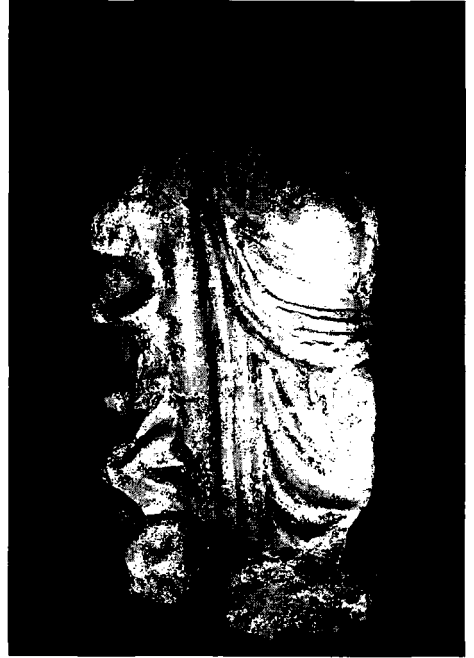
Resim 1: Yaslanan Müz, ön cepheden

Resim 2 : Yaslanan Müz, arkadan

Resim 3: Yaslanan Müz, sağ yandan

Resim 4: Yaslanan Müz, sol yandan

BAZI ESKİ ANADOLU TOPLUMLARINDA İLİUM, İSCHİUM VE PUBİS KEMİKLERİNİN BÜYÜMESİ

*İzzet DUYAR **
Yılmaz S.ERDAL

1. Giriş

Kemik büyümesi günümüz toplumlarında olduğu kadar tarih ve tarih öncesi toplumları için de gerek sağlık durumunun gerekse insan-çevre ilişkilerinin aydınlatılmasında başvurulan bilgi kaynaklarından biridir (Goodman ve ark. 1984). Doğadaki değişimlerden günümüze oranla daha fazla etkilenen tarih ve tarih öncesi topluluklarında çevre, beslenme ve hijyenik koşulların özellikle büyüme çağındaki bireyler üzerinde etkili olduğunu öne sürmek yanlış olmayacaktır. Sözü edilen bu baskılar belirli oranlarda kemikler üzerinde izler bırakmaktadır. Bu izler kemiğin boyut olarak "normal" değerlerine ulaşamaması şeklinde ve/veya Harris çizgileri ve hyoplasia gibi değişik oluşum bozukluklarıyla kendini göstermektedir (Larsen 1987). Kemikler üzerindeki bu oluşumlardan ve ölçülerden yola çıkılarak, toplumun çevreyle ilişkilerine ve sağlık durumuna katkı sağlayacak bilgilere ulaşılabilir.

Büyüme çağında ölen bir kişinin "biyolojik yaş"ının saptanmasında öncelikle dişlere başvurulmaktadır. Dişlerin olmadığı durumlarda --arkeolojik kazılardan ele geçen iskeletlerde bu duruma sıkça rastlanır--uzun kemiklerin kullanılabileceği belirtilmektedir (Ubelaker

* İzzet DUYAR, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Fizik Antropoloji Ana-bilim Dalı, Sıhhiye, 06100 ANKARA.
Yılmaz Selim ERDAL, Hacettepe Üniversitesi, Antropoloji Bölümü, Beytepe, 06532 ANKARA.

1978; Workshop of European Anthropologists 1980; Brothwell 1981; Krogman ve İşcan 1986). Bu nedenle antropoloji ve adli tıp literatüründe uzun kemiklerin büyümesinin ele alındığı çalışmaların görece daha fazla olduğu gözlenmektedir (Johnston 1962; Armelagos ve ark. 1972; Merchant ve Ubelaker 1977; Sundick 1978; Özbek 1991; Güleç ve ark. 1993). Uzun kemiklere ek olarak bazı araştırmacıların ilium üzerine eğildiklerine tanık olmaktadır (Merchant ve Ubelaker 1977; Sundick 1978; Duyar ve Sevim 1992). Sözü edilen ilk iki çalışmada yalnızca ilium genişliğinin büyümesi incelenirken, üçüncü çalışmada ilium genişliğine ek olarak ilium kanat yüksekliği ele alınmıştır. Ayrıca, Kosa (1989) doğum öncesi dönemde kemik büyümesini konu alan çalışmasında ilium, ischium ve pubis kemiklerinin büyümesine de değinmiştir.

Uzun kemiklerden görev ve yapı bakımından farklı olan ilium, ischium ve pubis kemiklerinin büyüme örüntüleri de farklı mıdır? Biyolojik yaşın saptanmasında bu kemiklere ilişkin ölçüler kullanılabilir mi? Bu çalışma yukarıdaki sorulara yanıt aramak amacıyla yapılmış olup, Değirmentepe, Cafer höyük, Oylum Höyük ve İznik popülasyonlarındaki bebek ve çocuk iskeletlerinin ilium, ischium ve pubisleri üzerinde gerçekleştirilmiştir.

2. Veri Kaynakları ve Yöntem

Araştırmaya konu olan iskelet popülasyonları dört yerleşim yerinden gün ışığına çıkartılmıştır. Bunlardan ilki, Kalkolitik, Demir ve Ortaçağ buluntularını içeren Değirmentepe'dir (Esin 1981). Sözü edilen dönemlere ilişkin 87 iskeletin çıkartıldığı Değirmentepe'den (Özbek 1986), Kalkolitik (n=23) ve Ortaçağ'a (n=19) tarihlendirilen 42 bebek ve çocuk iskeleti çalışmada ele alınmıştır. Araştırmanın örneklemini oluşturan ikinci yerleşim yeri M.Ö.3. binden M.S.17. yüzyıla kadar iskân edildiği belirlenen Oylum Höyük'tür (Özgen 1989). Bu buluntu yerinden Bronz Çağı'na tarihlendirilen 47 iskelet ele geçirilmiş olup (Uysal 1993), seride yer alan 30 bebek ve çocuk iskeleti çalışma kapsamına alınmıştır. Cafer Höyük'ten ele geçirilen ve Bizans Dönemi'ne tarihlendirilen (Cauvin 1984) 16 bebek ve çocuk iskeleti üçüncü topluluğu oluştururken, yine Bizans dönemine tarihlendirilen (M.S. 13. yüzyıl) ve çoğu erişkin erkeklerden oluşan yaklaşık 1000 bireyin gün ışığına çıkartıldığı İznik Açık hava Tiyatrosu'ndan (Yalman 1989), *cavea* dışı grubu olarak adlandırılan iskeletlerden 37 bebek ve çocuk da dördüncü grup olarak araştırmaya dahil edilmiştir (Erdal 1993). Böylece, dört yerleşim yerinden örnekleme katılan bebek ve çocukların toplam sayısı 125'e ulaşmıştır.

İskeletlerin iliumlarından üç, ischium ve pubislerinden birer olmak üzere toplam beş ölçü alınmıştır (Çizim: 1). Ölçülerin tanımları şu şekildedir:

1. *İlium Genişliği*: Ön üst diken (*spina iliaca anterior superior*) ile arka üst diken (*spina iliaca posterior superior*) arasındaki doğrusal uzaklıktır.

2. *İlium Yüksekliği*: İliumun *acetabulumu* oluşturan kenarının en alt noktası ile ilium kanadının en üst noktası arasındaki doğrusal uzaklıktır.

3. *İlium Kanat Yüksekliği*: *Linea arcuata*'nın en derin olduğu nokta ile ilium kanadının en üst noktası arasındaki uzaklığı ifade etmektedir.

4. *İschium Uzunluğu*: İschiumun *acetabulum*'u oluşturan kenarına çizilen teğet ile *ramus*'un en alt noktası arasındaki mesafenin ölçülmesiyle bulunur.

5. *Pubis Uzunluğu*: Pubisin *acetabulumu* oluşturan kenarının en üst noktası ile *facies symphyseos* arasındaki uzaklıktır. Ölçüm sırasında pubisin gövdesi kompasın eksenine paralel konumda olmalıdır.

Bireylerin biyolojik yaşı “diş gelişimi” esas alınarak belirlenmiştir (Ubelaker 1978). Ölçümler öncelikle sol kemiklerden alınmıştır; ancak, sol kemiklerin ele geçmediği ya da ölçüme uygun olmadıkları durumlarda sağ tarafa ait kemiklere başvurulmuştur. İskelet incelemelerinde bebek ve çocuklarda cinsiyet ayrımı güvenilir bir şekilde yapılamamaktadır; çalışmada bu konu göz önüne alınarak cinsiyetler bir arada değerlendirilmiştir.

Yukarıda sözü edilen buluntu yerlerinden gün ışığına çıkartılan iskeletlerde çoğu zaman tüm kemikler ele geçirilemediği için bütün ölçüleri almak mümkün olamamıştır. Buluntu yerleri ve dönemlere göre her bir değişken için alınan ölçü sayısı Çizelge 1’de sunulmuştur. Görüldüğü üzere iskelet sayıları hem yerleşim merkezleri hem de yaş dilimlerine düşen birey sayısı yönünden ayrı değerlendirmeler yapmaya uygun değildir. Bu etkenler ve araştırmanın amacı gözönüne alınarak, yukarıda sözü edilen dört popülasyonun bir arada değerlendirilmesi yoluna gidilmiştir.

Çizelge 1. Araştırmaya Konu Olan Arkeolojik Buluntu Yerleri ve Ölçüm Alınabilen Bebek ve Çocuk Sayısı

Buluntu Yeri ve Dönemi	İlium Gen.	İlium Yük.	İlium Kan.Yük.Uzun.	İschiom Uzun.	Pubis Uzun.
Değirmentepe					
Kalkolitik	18	19	20	13	13
Ortaçağ	3	3	3	5	2
Oylum (Bronz)	18	15	16	10	9
Cafer (Ortaçağ)	3	3	2	4	4
İznik (Ortaçağ)	21	21	20	22	17
TOPLAM	58	62	62	55	45

3. Bulgular

İncelenen beş değişkenin yaş dilimlerine göre hesaplanan aritmetik ortalama, standart sapma ve dağılım aralıkları Çizelge 2-6'da sunulmuştur. Çizelgelerde de görüldüğü üzere, ilk yaşlarda yaş dilimlerinde bir yığılma söz konusu iken artan yaşla birlikte yaş dilimlerinde birey sayısı belirgin ölçüde azalmaktadır. Tarih ve tarih öncesi topluluklarda yaşamın ilk yıllarında ölüm oranının görece yüksek olması (Özbek 1986) böyle bir tabloyla karşılaşmamıza yol açmaktadır. Yaklaşık olarak 5-6 yaşlarından sonra ölçülen birey sayısının az olması büyümenin sağlıklı bir şekilde değerlendirilmesini güçleştirmektedir. Değişkenlerin 12 yaşına kadar gösterdiği büyüme eğrileri ise Çizim 2'den izlenebilir.

Büyüme eğrileri incelendiğinde, ilk iki yaş içerisinde büyüme temposunun yüksek düzeyde olduğu, ilerleyen yaşlarda ise büyümenin hızını kaybettiği gözlenmektedir. Tüm değişkenler benzer büyüme örüntüsünü göstermekle birlikte, ilium genişliği ve ilium yüksekliği değerleri diğer üç değişkene oranla biraz daha fazla artış göstererek, ilerleyen yaşla birlikte diğer üç değişkenden gittikçe ayrılmaktadırlar. Değişkenlerin büyüme hızında ortaya çıkan bu azalmaya karşın, 2-12 yaş arasında düzenli

Çizelge 2. İlium Genişliği

Yaş Dilimleri	n	\bar{x}	s	Dağılım Aralığı
D- 0,4	22	35,4	6,36	26,0-51,6
0,5-1,4	9	53,2	10,35	32,4-72,0
1,5-2,4	9	60,8	9,10	50,1-77,0
2,5-3,4	2	65,0	12,13	56,5-73,6
3,5-4,4	6	71,1	5,96	63,3-81,4
4,5-5,4	3	80,3	5,43	76,0-86,4
5,5-6,4	1	99,0	-	-
6,5-7,4	-	-	-	-
7,5-8,4	3	100,6	7,16	92,5-106,0
8,5-9,4	-	-	-	-
9,5-10,4	-	-	-	-
10,5-11,4	2	110,2	16,97	98,0-122,0
11,5-12,4	1	122,0	-	-

bir büyümeyle karşılaşmaktayız. Büyüme eğrilerinin kimi yerlerinde oluşan dalgalanmalar o yaş dilimlerine düşen birey sayısının az olmasından kaynaklanmaktadır.

İlium, ishium ve pubis için gözlenen büyüme örüntüsü uzun kemiklerden bir ölçüde farklıdır. Uzun kemiklerde de ilk iki yaş içerisinde büyüme oldukça hızlıdır; ancak ilerleyen yaş dilimlerinde büyüme hızında ilium, ishium ve pubiste karşılaştığımız oranda bir azalmadan söz edilemez (Merchant ve Ubelaker 1977; Sundick 1978; Güleç ve ark. 1993).

Çizelge 3. İlium Yüksekliği

Yaş Dilimleri	n	\bar{x}	s	Dağılım Aralığı
D-0,4	24	31,6	5,20	22,2-45,5
0,5-1,4	8	49,1	9,35	36,5-65,5
1,5-2,4	10	55,5	7,92	43,5-69,0
2,5-3,4	3	60,4	5,44	54,2-64,2
3,5-4,4	6	63,2	6,63	55,9-71,3
4,5-5,4	3	73,3	2,31	71,5-75,9
5,5-6,4	3	80,4	4,56	76,0-85,1
6,5-7,4	-	-	-	-
7,5-8,4	3	88,2	8,61	82,0-98,0
8,5-9,4	-	-	-	-
9,5-10,4	-	-	-	-
10,5-11,4	-	-	-	-
11,5-12,4	1	112,0	-	-

Çizim 2'de ilium genişliğinin büyümesi Topaklı (Duyar ve Sevim 1992) ve Arikara (Merchant ve Ubelaker 1977) topluluklarıyla karşılaştırılmaktadır. Arikara, Kuzey Amerika yerlilerinden oluşan ve Prothohistorik Dönem'e (M.S.18. yüzyılın ikinci yarısı) ait bir iskelet serisidir. Topaklı ise Nevşehir ilinde yer alan ve M.S. 6-7. yüzyıllara tarihlenen iskeletleri içermektedir. Değirmentepe, Oylum Höyük, Cafer Höyük ve İznik topluluklarından elde edilen ve bir anlamda eski Anadolu toplumlarını yansıtan büyüme eğrisi 6-7 yaş dilimleri hariç tutulursa, Topaklı ve Arikara'ya ait eğrilerin arasında yer almaktadır.

Çizelge 4. İlium Kanat Yüksekliği

Dilimleri	n	\bar{x}	s	Dağılım Aralığı
D-0,4	23	23,3	4,45	17,7-35,2
0,5-1,4	8	35,8	6,61	26,5-47,0
1,5-2,4	9	40,5	7,92	35,5-59,0
2,5-3,4	3	45,4	6,00	38,9-50,7
3,5-4,4	7	47,5	4,25	40,5-52,9
4,5-5,4	3	52,1	8,13	43,0-58,7
5,5-6,4	3	61,1	3,77	57,0-64,4
6,5-7,4	-	-	-	-
7,5-8,4	3	62,1	2,59	60,0-65,0
8,5-9,4	-	-	-	-
9,5-10,4	-	-	-	-
10,5-11,4	1	73,0	-	-
11,5-12,4	1	75,0	-	-

Çizelge 5. İschium Uzunluğu

Yaş Dilimleri	n	\bar{x}	s	Dağılım Aralığı
D- 0,4	18	20,8	4,66	14,3-31,3
0,5-1,4	8	31,6	5,12	25,1-39,5
1,5-2,4	10	37,9	6,96	28,9-51,2
2,5-3,4	4	37,2	3,42	32,8-41,0
3,5-4,4	4	42,1	3,79	36,9-45,5
4,5-5,4	3	45,1	2,25	43,5-47,7
5,5-6,4	3	53,2	3,04	51,4-56,7
6,5-7,4	-	-	-	-
7,5-8,4	3	57,3	2,93	54,0-59,5
8,5-9,4	1	63,0	-	-
9,5-10,4	-	-	-	-
10,5-11,4	2	66,5	0,71	66,0-67,0
11,5-12,4	1	72,5	-	-

Çizelge 6. Pubis Uzunluğu

Yaş Dilimleri	n	\bar{x}	s	Dağılım Aralığı
D-0,4	2	16,8	3,29	11,7-23,5
0,5-1,4	4	27,5	2,34	24,5-30,0
1,5-2,4	13	30,1	5,58	24,2-42,5
2,5-3,4	3	29,3	9,72	20,8-39,9
3,5-4,4	3	37,0	2,63	34,0-38,6
4,5-5,4	3	37,5	0,84	36,5-38,0
5,5-6,4	3	43,6	3,06	41,2-47,0
6,5-7,4	1	45,8	-	-
7,5-8,4	2	44,3	3,18	42,0-46,5
8,5-9,4	1	60,5	-	-
9,5-10,4	1	59,0	-	-
10,5-11,4	1	55,0	-	-
11,5-12,4	1	65,5	-	-

Doğumda her üç grup yaklaşık aynı değerlere sahipken, ilerleyen yaşlarda topluluklar arasında farklılıklar ortaya çıkmaya başlamakta ve 12 yaşına doğru büyüme eğrisinde tekrar birbirlerine yaklaşma eğilimi gözlenmektedir.

İlium kanat genişliği büyümesi yalnızca Topaklı popülasyonu ile karşılaştırılabilir. Bilindiği kadarıyla literatürde bu değişkenin ele alın-

diği başka bir çalışma bulunmamaktadır. İlium genişliğinde olduğu gibi ilium kanat yüksekliğinde de örneklememiz ve Topaklı popülasyonu başlangıçta yaklaşık olarak aynı değerlere sahiptir. Ancak, ilerleyen yaş dilimlerinde çalışılan iskelet topluluğu öne geçmekte ve 11 yaşına doğru büyüme eğrileri birbirlerine tekrar yaklaşmaktadırlar.

4. Tartışma

Toplumların genel sağlık durumlarını belirleyerek topluluklar arasında karşılaştırmalar yapmada başvurulan yollardan birisi büyüme eğrileridir. Ancak arkeolojik buluntu yerlerinde gün ışığına çıkartılan iskelet popülasyonlarında yeterli sayıda materyalin bulunmaması büyüme çalışmalarını güçleştirmektedir. Elinizdeki araştırmada da incelenen yerleşim yerlerinden az sayıda bebek ve çocuk iskeletinin çıkartılması, farklı dönemlerde ve farklı ekolojik ortamlarda yaşamış olan toplulukların tek bir grup olarak ele alınmasına yol açmıştır. Bu nedenle, incelemeye konu olan iskelet grubunun büyüme eğrisini diğer topluluklarla "sağlık durumunu" karşılaştırmak amacıyla kullanmak bazı hataları da beraberinde getirecektir. Ancak, bu verilerin Anadolu topluluklarının büyüme örüntüleri hakkında bilgi edinmemize katkılarının olacağı kesindir. Buna ek olarak, incelenen değişkenlerin biyolojik yaşın saptanmasına kullanılıp kullanılamayacağına araştırılmasında bu verilerden yararlanılabilir.

Örneklerde beş yaşından sonraki gruplarda birey sayısının görece az olması değerlendirmelerin daha çok ilk beş yaş kapsayan dönemde yoğunlaşmasına neden olmuştur. İschium ve pubis uzunluklarının ilk beş yaş içerisindeki büyüme eğrilerinin dikkatlice incelenmesi, 2 yaşını takiben büyümede bir duraklamanın olduğunu ortaya koyar. Bu durum özellikle ischium uzunluğunda gözlenmekte ve yaklaşık olarak beş yaşına kadar devam etmektedir. Büyümede görülen bu duraklama pubiste ise biraz daha erken başlayıp daha önce sona ermektedir.

Tarih ve tarih öncesi dönemlere ait iskelet popülasyonları üzerinde yapılan araştırmalar, toplulukların birçoğunda uzun kemiklerde 2-5 yaşları arasında büyüme geriliğinin varlığını ortaya koymaktadır (Goodman ve ark. 1984). Uzun kemiklerde gözlenen büyüme geriliği kalça kemerini oluşturan kemiklerde de ortaya çıkmakta mıdır? Bu soruya yanıt vermek için Çizim 2'deki büyüme eğrileri incelenmelidir. Ele alınan beş değişken içerisinde özellikle ischium ve pubis uzunluklarında bu tür bir büyüme geriliğinden söz edilebilir. Diğer üç değişkende büyümede bir yavaşlama ortaya çıkmaktaysa da fazla dikkati çekmemektedir. Konuya açıklık getirmek için her bir değişken için ilk beş yaş içerisinde yıllık büyümeleri gösteren bir grafik oluşturulmuştur (Çizim: 5). Burada yer alan de-

ğişkenler incelendiğinde ischium ve pubis uzunluğunun 2,5 - 3,4 yaş aralığında büyümenin sifıra yakın olduğu, diğer bir deyişle büyümenin durduğu ortaya çıkmaktadır. Buna karşılık iliuma ait değışkenlerde bu azalma gözlenmekle birlikte sifıra düşmemektedir.

Büyüme eğrilerinde yaklaşık olarak üç yaşından sonra gözlenen yükselmeler, o ana kadar ortaya çıkan kaybın telafi edilmesini sağlamak amacıyla büyümenin hızlandığını (catch-up growth) göstermektedir. Günümüzde yapılan büyüme çalışmaları büyüme geriliğinin yetersiz beslenme ve sağlıksız çevre koşullarıyla yakından ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır. Söz konusu olumsuz koşullar ne denli kötüleşirse büyüme geriliği o denli belirginleşmektedir. Buna neden koşullarda kısmen ya da tamamen düzelmeler sağlanırsa, çocukların hızlı bir büyüme temposu içine girerek açıklarını önemli ölçüde kapattıkları gözlenmiştir (Tanner 1990; 165-171)

Antropoloji ve adli tıp alanında bebek ve çocuk iskeletlerinde dişlerin olmadığı durumlarda biyolojik yaşın saptanmasında genelde uzun kemikler kullanılmaktadır (Merchant ve Ubelaker 1977; Sundick 1978). İlium, ischium ve pubis kemiklerine ilişkin ölçümlerin ölen kişinin biyolojik yaşının belirlenmesinde ne ölçüde kullanılabileceği sorusuna yanıt vermek üzere Çizelge 7 oluşturulmuştur. Bu çizelgede, incelenen beş değışkenle, bireyin diş gelişimi dikkate alınarak hesaplanan biyolojik yaşı arasındaki regresyon analizi sonuçları yer almaktadır. Doğrusal regresyon analizi bulguları, kalça kemiğini oluşturan ilium, ischium ve pubis ölçülerinin de bu amaçla kullanılabileceğini ortaya koymaktadır.

Çizelge 7. Doğrusal Regresyon Analizi Sonuçları,

Bağımsız Değışken	Bağımlı Değışken (Yaş)			Anlamlılık Düzeyi
	Regresyon Denklemi	r	F	
İlium genişliği	$Y = -4,15 + 0,11 X$	0,9187	302,86	$p < 0,0001$
İlium yüksekliği	$Y = -3,68 + 0,11 X$	0,9200	325,16	$p < 0,0001$
İlium kanat yük.	$Y = -3,88 + 0,16 X$	0,8997	250,68	$p < 0,0001$
İschium uzunluğu	$Y = -4,28 + 0,19 X$	0,9174	292,46	$p < 0,0001$
Pubis uzunluğu	$Y = -3,96 + 0,22 X$	0,9145	234,98	$p < 0,0001$

İncelenen beş değişkenin yaşla olan ilişkisi ileri düzeydedir ($p < 0,001$). Biyolojik yaş ile incelenen değişkenler arasındaki ilişki katsayısı 0,8997-0,9200 arasında değişmektedir. Bu verilere göre yaşla en yakın ilişkiyi ilium yüksekliği, en düşük ilişkiyi ise ilium kanat yüksekliği göstermektedir.

5. Özet ve Sonuç

İlium, ishium ve pubis kemiklerinin büyümesinin ele alındığı bu çalışma Değirmentepe (Kalkolitik ve Ortaçağ) Oylum Höyük (Erken Bronz), Cafer Höyük (Ortaçağ) ve İznik (Ortaçağ) yerleşim yerlerinden ele geçirilen toplam 125 bebek ve çocuk iskeleti üzerinde gerçekleştirilmiştir. İschium ve pubisin büyümesinde 2-4 yaşları arasında belirgin bir büyüme geriliği gözlenmiştir. Büyüme geriliği iliumda da etkili olmakla birlikte, ishium ve pubis kemikleri düzeyinde değildir. Ele alınan kemiklerin ölçüleri ile biyolojik yaş arasındaki ilişki oldukça yüksek düzeydedir ($r = 0,90 - 0,92$). Doğrusal regresyon analizi sonuçlarına göre, biyolojik yaşın belirlenmesinde en güvenilir ölçü ilium yüksekliğidir.

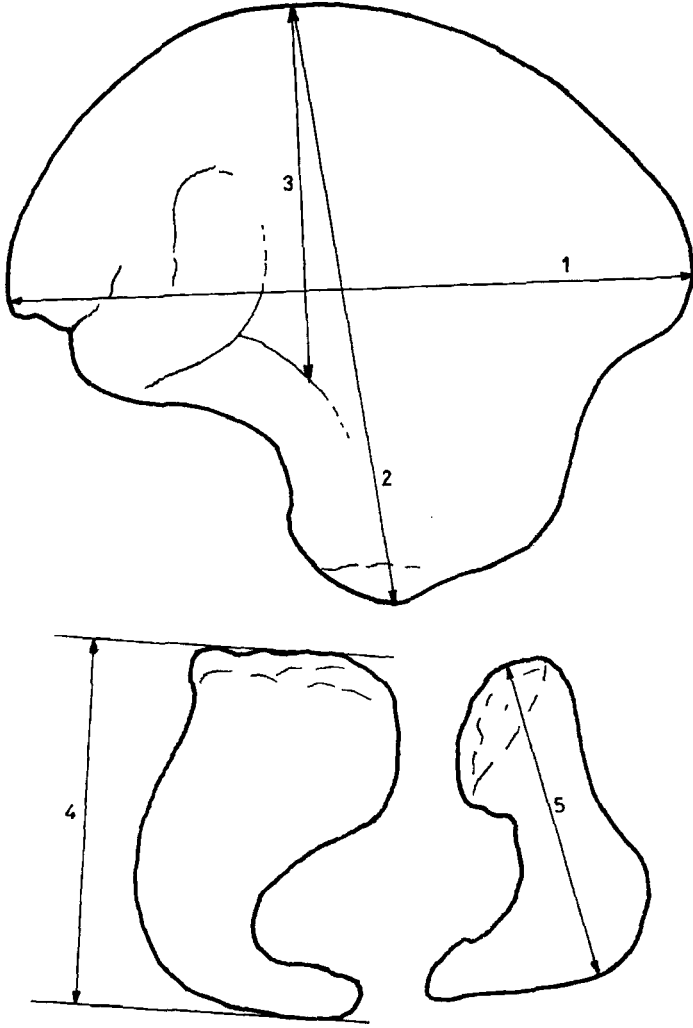
THE GROWTH OF THE ILIUM, ISCHIUM AND PUBIS IN SOME ANCIENT ANATOLIAN POPULATIONS

ABSTRACT: The growth patterns are described bones of ilium, ishium, and pubis in prepubertal skeletal remains from Değirmentepe of Chalcolithic and Medieval Ages, Oylum Höyük of Early Bronze Age, Cafer Höyük of Medieval, and İznik of Late Medieval. This sample is housed at the Laboratory of Biological Anthropology at Hacettepe University. The total of the prepubertal skeletal sample is 125. An obvious growth retardation was observed during 2 to 4 dental ages in all bones, especially in ishium and pubis. The results of the present study indicate that the correlations between variables of bone growth and dental age were quite high ($r=0,90-0,92$). According to the results of the linear regression analyses, most reliable variable is ilium height for assessment of dental age.

KAYNAKÇA

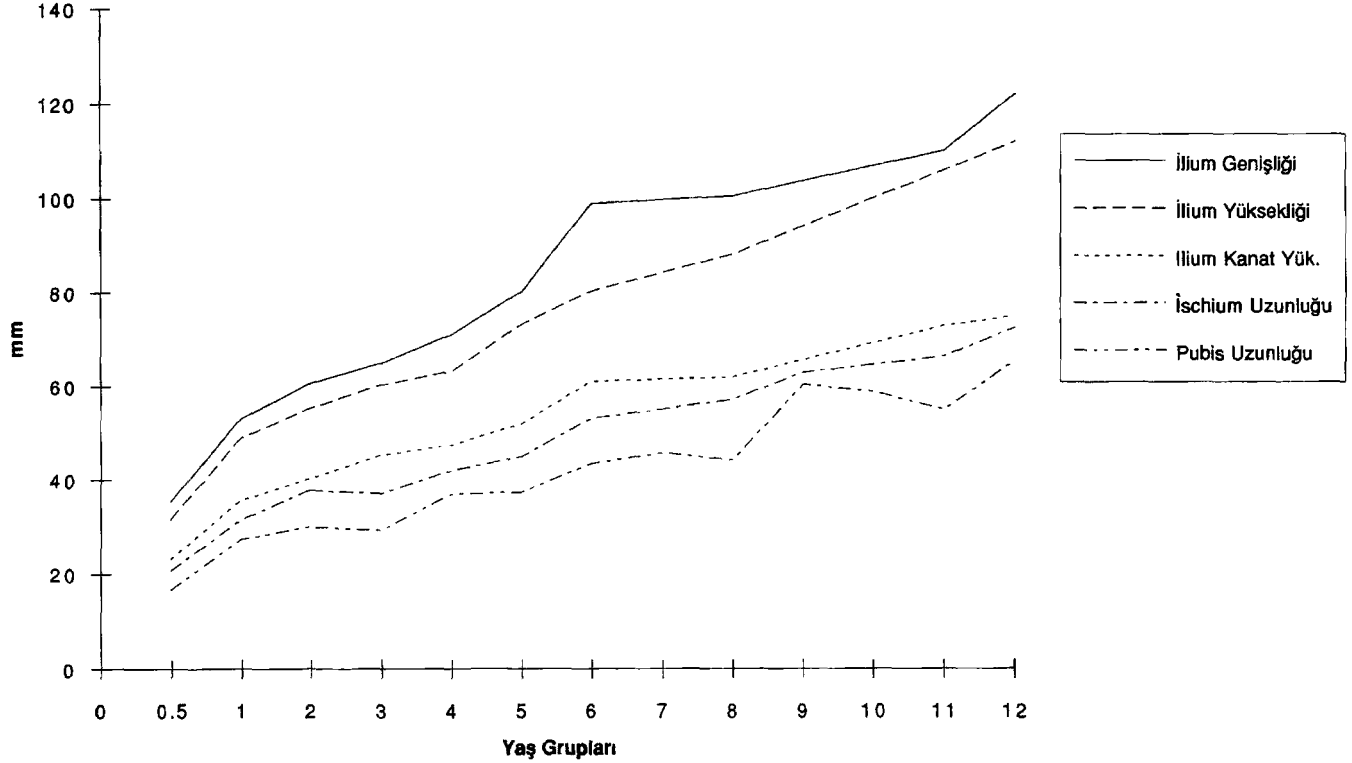
- ARMELAGOS, G.J., J.H.MIELKE, K.H.OWEN, D.P.Van GERVEN, J.R.DEWEY ve P.E.MAHLER (1972) Bone growth and development in prehistoric populations from Sudanese Nubia. *Journal of Human Evolution*. 1:89-119.
- BROTHWELL, D.R. (1981) *Digging up Bones. The Excavation, Treatment and Study of Human Skeletal Remains*. (3rd ed.) Oxford: British Museum (Natural History).
- CAUVIN, J. (1984) Cafer Höyük Kazısı. V. Kazı Sonuçları Toplantısı. İstanbul, 23-27 Mayıs 1983, 65-67.
- DUYAR, İ.ve A.SEVİM (1992) Eski Anadolu Toplumlarında Büyüme (I): Topaklı Populasyonunda Kalça kemiği. VII. Arkeometri Sonuçları Toplantısı. Çanakkale, 27-31 Mayıs 1991, 1-11.
- ERDAL, Y.S.(1993) İznik Geç Bizans Topluluğunun Demografik Analizi. III. Arkeometri Sonuçları Toplantısı. Ankara, 25-29 Mayıs 1992, 243-257
- ESİN, U. (1981) Değirmentepe Kazısı 1979. II. Kazı Sonuçları Toplantısı. Ankara, 11-15 Şubat 1980, 91-99.
- GOODMAN, A.H., D.L.MARTIN, G.J.ARMELAGOS ve G.CLARK (1984) Indications of stress from bone and teeth. M.N.Cohen ve G.J.Armelagos (Eds.). *Paleopathology at the Origins of Agriculture*. Orlando: Academic Press, 13-49.
- GÜLEÇ, E., DUYAR, İ.ve A.SEVİM (1992) Eski Anadolu Toplumlarında Büyüme (II): Dilkaya Orta Çağ Populasyonunda Uzun Kemik Büyümesi. VIII. Arkeometri Sonuçları Toplantısı. Ankara, 25-29 Mayıs 1992, 227-241.
- JOHNSTON, F.E. (1962) Growth of the long bones of infants and young children at Indian Knoll. *American Journal of Physical Anthropology*, 20:249-254.
- KROGMAN, W.M. ve İŞCAN, M.Y. (1986) *The Human Skeleton in Forensic Medicine*. (2 nd ed.) Springfield: Charles C Thomas.
- KOSA, F. (1989) Age estimation from the fetal skeleton. M.Y.İşcan (Ed.), *Age Markers in the Human Skeleton*. Springfield: Charles C Thomas, 21-54
- LARSEN, C.S.(1987) Bioarchaeological interpretations of subsistence economy and behavior from human skeletal remains. *Advances in Archaeological Method and Theory*. 10:339-445.
- MERCHANT, V.L.ve D.H.UBELAKER (1977) Skeletal growth of the protohistoric Arikara. *American Journal of Physical Anthropology*, 46:61-72.
- ÖZBEK, M.(1986) Değirmentepe Eski İnsan Topluluklarının Demografik ve Antropolojik Açından Analizi. I.Arkeometri Sonuçları Toplantısı. Ankara, 20-24 Mayıs 1985, 107-130.
- ÖZBEK, M.(1991) İznik Roma Açık hava Tiyatrosundaki Kilisede Bulunan Bebek İskeletleri. *Belleten*, 55: 315-322.
- ÖZGEN, E. (1989) Oylum Höyük, 1987. X. Kazı Sonuçları Toplantısı-I. Ankara, 23-27 Mayıs 1988, 95-102.

- SUNDICK, R.I. (1978) Human skeletal growth and age determination. *Homo*, 29:228-249.
- TANNER, J.M.(1990) *Foetus into Man. Physical Growth from Conception to Maturity*. Cambridge: Harvard University Press.
- UBELAKER, D.H. (1978) *Human Skeletal Remains: Excavation, Analysis, Interpretation*. Chicago. Aldine Publishing Co.
- UYSAL G. (1993) *Oylum Höyük Erken Tunç Çağı Çocuklarının Paleodemografik ve Paleopatolojik Açıdan Analizi*. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- WORKSHOP OF EUROPEAN ANTHROPOLOGISTS (1980) Recommendations for age and sex diagnoses of skeletons. *Journal of Human Evolution*, 9: 517-549.
- YALMAN, B.(1989) İznik Tiyatro Kazısı 1987. *X. Kazı Sonuçları Toplantısı- II*. Ankara, 23-27 Mayıs 1988, 339-382.

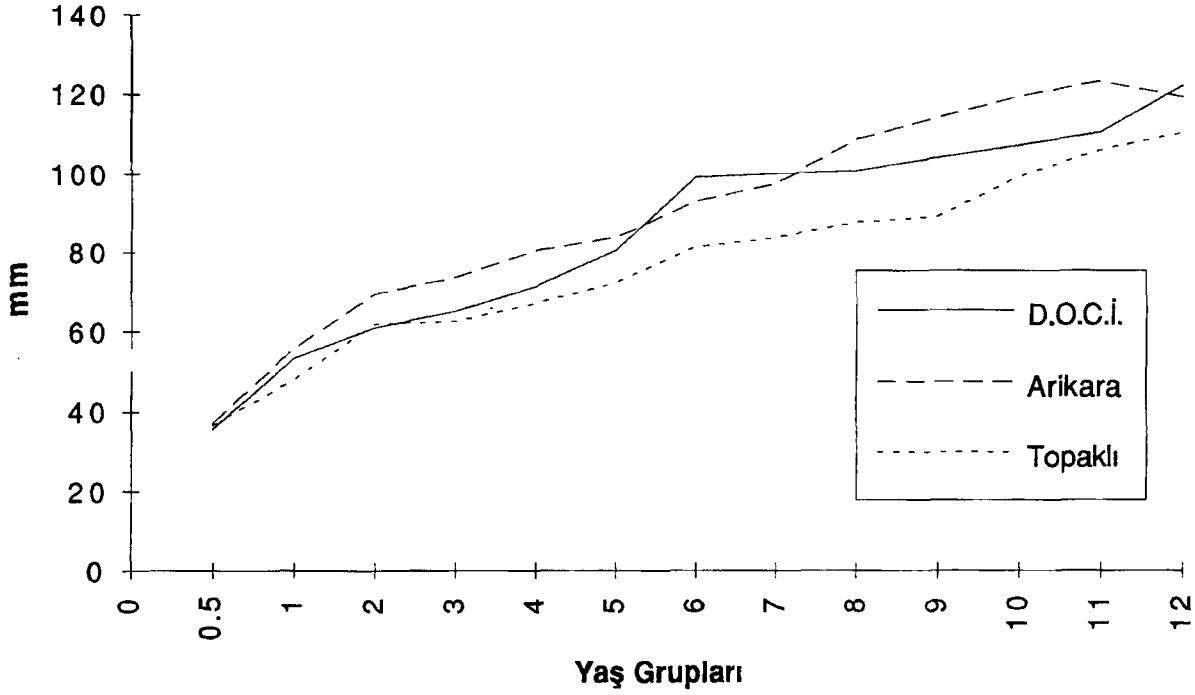

1. İlium genişliği
2. İlium yüksekliği
3. İlium kanat yüksekliği
4. İschium uzunluğu
5. Pubis uzunluğu

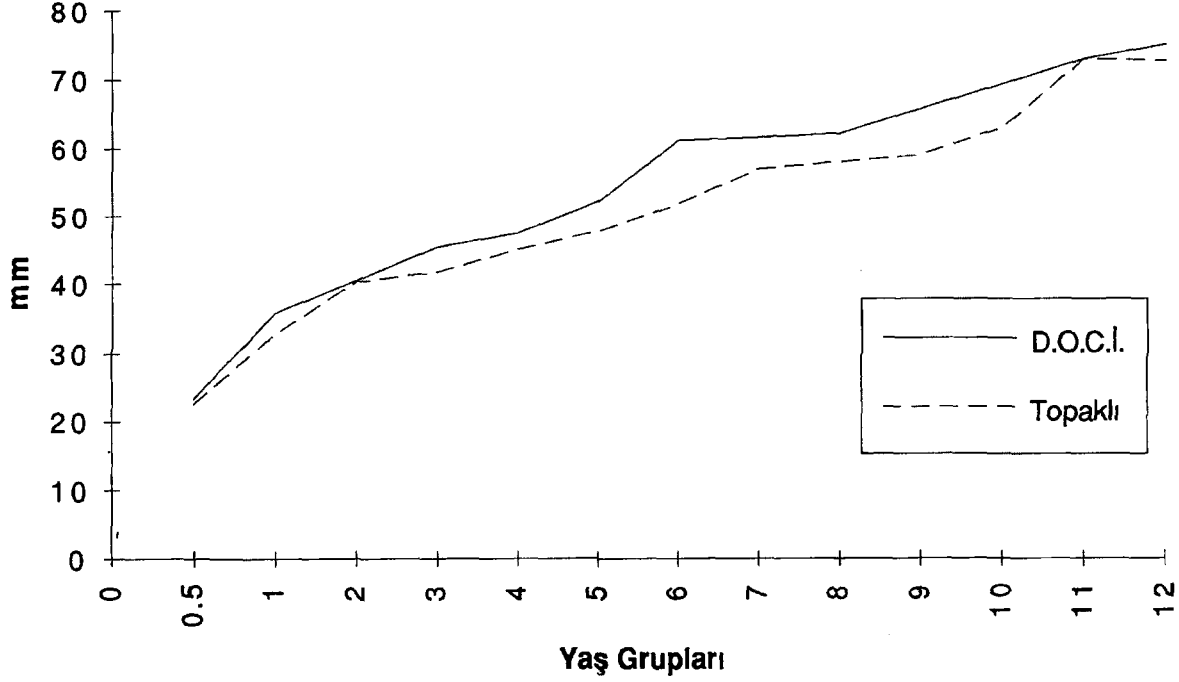
Çizim 1. İlium ischium ve pubis kemiklerinden alınan ölçüler.

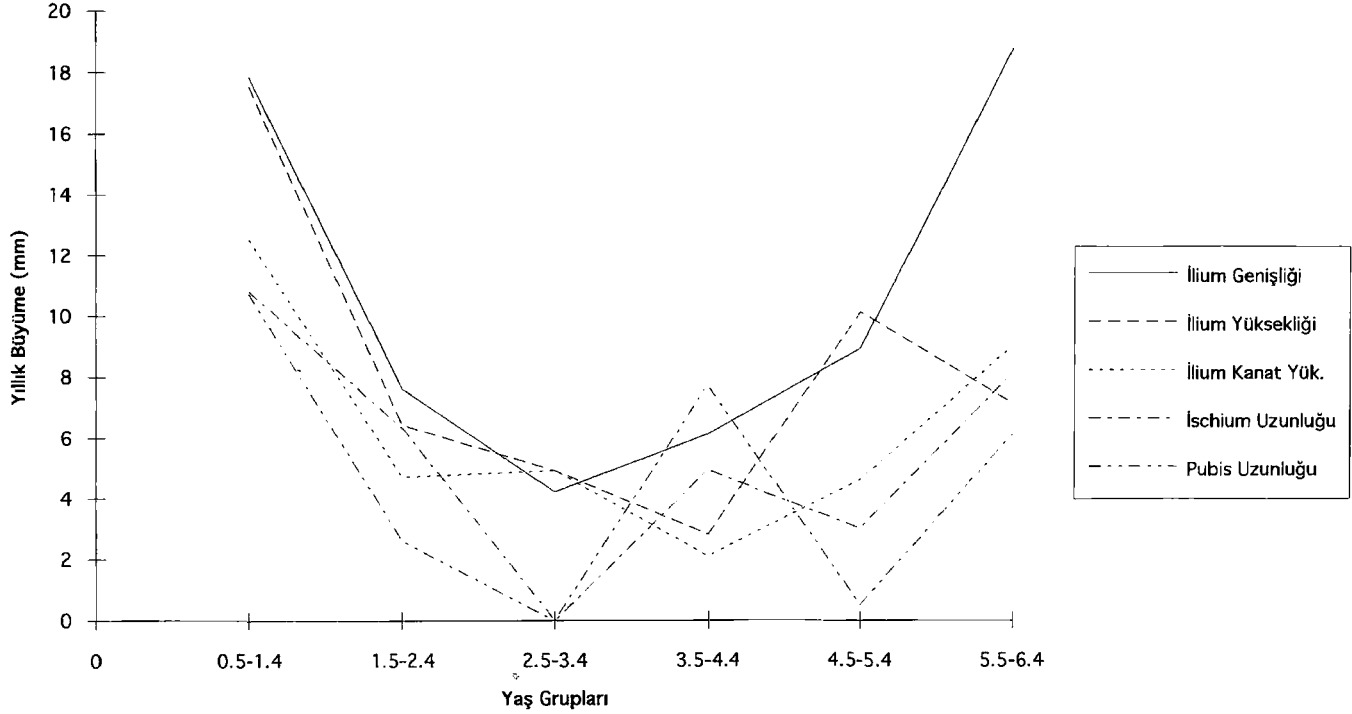
Çizim 2: Değirmentepe, Oylum Höyük, Cafer Höyük ve İznik (D.O.C.İ.) topluluklarında ilium, ischium ve pubis kemiklerinde incelenen değişkenlerin büyüme eğrileri

Çizim 3: Değirmentepe, Oylum Höyük, Cafer Höyük ve İznik (D.O. C.İ.) topluluklarına ilişkin ilium genişliği büyümesinin Arikara ve Topaklı popülasyonlarıyla karşılaştırılması

Çizim 4: Değirmentepe, Oylum Höyük, Cafer Höyük ve İznik (D.O. C.İ.) topluluklarına ilişkin ilium kanat yüksekliği büyümesinin Topaklı popülasyonu ile karşılaştırılması

Çizim 5: Değişkenlerin ilk altı yaş içerisinde gösterdiği büyüme miktarları

TİRE-UZGUR KÖYÜ MEZARI VE BULUNTULARI

*Adil EVREN **

Uzgun köyü Tire ilçesine bağlı 100 haneli ve 497 nüfuslu küçük bir Türkmen köyüdür. Köy, Güme Dağları'nın iç kesiminde ve kendi adıyla anılan bir dere yatağının kuzey kesiminde kurulmuştur.

Köyün yerleşim alanı ve çevresi genel olarak sarptır. Arazi genel olarak çam, yemiş, zeytin ağaçları ve fundalıklarla kaplıdır. Köy çevresinde tarıma yönelik arazi yok denecek kadar azdır. Bu nedenle yamaçlara ve zeytin ağaçlarının arasına ekilen tahıl ürünü yöre halkının gereksinimini karşılamaktan uzaktır. Batı Anadolu Bölgesi'ndeki birçok yöre gibi burasının da ana geçim kaynağını yemiş ve zeytincilik oluşturmaktadır.

Uzgun Çayı'nın kuzey yamacında yer alan köy evleri, bu yamaçlarda hazırlanan düzlüklere genel olarak tek katlı olarak yapılmışlardır. Ancak birkaç tane iki katlı bina da görölmektedir. Düzensiz bir işçilik ve basit bir şekilde yapılmış olan bu evlerin dış yüzleri çoğunlukla sıvasızdır. Evlerin iç mekanlarında çamur siva ve kireç badana kullanılmıştır. Odalar genel olarak yan yana sıralanmış olup, ön mekanlarında birer sundurma bulunmaktadır (Resim: 1).

İki katlı evlerin, oldukça yüksek sayılabilecek bazı duvar örgüleri içinde ise herhangi bir güçlendirici unsur "ağaç hatıl" bulunmamaktadır (Resim: 2). Roma Dönemi'ne ait olduğunu saptadığımız bir nekropol alanı üzerine kurulmuş olan Uzgun köyünde bazı yeni yapılanmalar ol-

* Adil EVREN, Arkeolog, Efes Müzesi Müdürlüğü.
Bu konuda çalışmama olanak sağlayan Tire Müzesi Müdürü Sayın Orhan Armağan, Arkeolog Yaşar Anılır ve diğer personele burada teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

makta ve bu yapılanmalar sırasında bazı antik kalıntılara (mezar odaları) rastlanmaktadır. Bu mezarlar zaman zaman köylüler tarafından bilinçsizce temizlenmek istenmekte ve bu sırada bazı eserler de tahrip edilmektedir. Bu mezara da bizden önce köylüler girdiğinden, klineler üzerine yer alan cam eserler yerlerinden alınmak istenirken kırılmıştır.

Güme Dağları'nın önemli bir geçit noktasında kurulmuş olan Uzgur köyü, daha önceki dönemlerde de yerleşim alanı olarak kullanılmıştır. Ele geçen buluntu ve kalıntılar da bunu doğrulamaktadır. Eski mezarlıkta bulunan ve Erken Osmanlı Devri'ne ait bazı mezar taşları ile yine köy içinde ve Uzgur Çayı üzerinde bulunan ve Osmanlı Devri'ne ait sivri kemerli köprü de bu dönemin eserleri olarak halen varlıklarını sürdürmektedirler. Yukarıda adını andığımız bu köprü, dere yatağının en dar kesimine ayakları sağlam bir kaya olgusu üzerine oturacak şekilde ve tek kemerli olarak yapılmıştır. Malzeme olarak yerel taş kullanılmıştır. Köprü geçiş alanının her iki yanı bir duvar örgüsü ile sınırlandırılmıştır. Köprü, bu haliyle yapıldığı zamandaki kadar sağlam olup, köylülerin dere yatağının güney yamaçlarında olan arazileri ile olan bağlantılarını sağlamaktadır (Resim: 3).

Yukarıda da değindiğimiz gibi, köy yerleşim alanı içinde bazı temel açma çalışmaları sırasında bazı antik kalıntılara rastlanmaktadır. Bu nedenle, 3 Haziran 1981 günü konumuzun özünü oluşturan mezar odasına rastlanmış ve klineler üzerinde bulunan bazı cam eserler yerlerinden alınmak istenirken parçalanmışlardır¹.

Roma Devri'ne ait olan bu mezar odası, çevrede yer alan benzerleri gibi yöresel taşlarla ve tek mekanlı olarak yapılmıştır. Tonoz aksamında kullanılan taşlar, duvardakilere oranla daha iri konumludur. Mezar odasına güney duvarında bulunan kemerli ve 0.75 x 0.75 boyutlarındaki bir kapıdan girilmektedir. Bu girişin eşik derinliği 0.60 cm dir. Girişi örtmek üzere sadece yassı bir kaya parçası kullanılmıştır. İçerdeki eserlerin yağmalanmayışından ötürü bu kapının da orijinal ve insitu olduğunu anlıyoruz. Diğer mezar odaları gibi özel bir kapı kanadı bulunmamaktadır. Girişin ön ve iç yüzeyinde herhangi bir zıvana yuvasının olmayışı da bunu doğrulamaktadır (Çizim: 1). Mezar odasına girdiğimizde, klinelerin üstü ile ara zeminin çok ince bir mil tabakası ile örtülmüş olduğunu sap-

(1) Uzgur köyü sakinlerinden İbrahim Gülmez 2.6.1981 günü müzemize gelmiş ve arsalarında bir ev temeli açtıklarını ve bazı duvar kalıntılarına rastladıklarını belirtmişti. Ancak; müzemin özel aracının olmayışı, buluntu yerine istenilen süre içinde ulaşmamızı engellemiştir. Bir gün sonra köye vardığımızda, mezar odası girişinin bulunarak içeriye girildiği ve bazı eserlerin yerlerinden oynatıldığı saptanmıştır.

radık. Uzun yıllar boyunca bu ıslak ve rutubetli mil tortusu içinde kalan bazı cam, pişmiş toprak kaplar ve iskeletler doğal olarak bu durumdan etkilenmişlerdir. Akıntının etkisinde kalan bir kısım kaplar çok ince bir kireç tortusu ile kaplanmış. Bu tek odalı mezarda ele geçirdiğimiz eserlerin çokluğu özellikle dikkatimizi çekmektedir. Mezar odasının çok sağlam olan kemerli tavanı yüzyıllar boyunca üst sızıntılara belirli bir ölçüde karşı koyabilmiş ise de ince bir mil (5 cm) tabakasının içeri dolmasına engel olamamıştır. Yukarıda da değindiğimiz gibi iskeletler ve eserlerin bir bölümü bu mil tabakasının içinde kalmıştır. Bu nedenle iskeletleri sağlam olarak çıkarmamız 'o günkü olanaklarla' mümkün olmamıştır.

Uzgun mezar odası güney-kuzey konumlu olup, uzun yan duvarları ile kuzey dar duvarına bitişik olarak klineler yapılmıştır. Klineler de, yine yöresel taşlarla ve içi dolgulu olarak yapılmıştır. Klinelerin üst yüzeyini örten taşlar daha iri ve düzgün olanlarından seçilmiştir. Diğer duvarlarda olduğu gibi bunlarda da harç kullanılmıştır. Sağ ve soldaki klinelere cesetler güney-kuzey yönünde ve başlar güney (kapı) yönünde olacak biçimde yatırılmışlardır. Erkek batı, kadın iskeleti ise doğu klinede yer almaktaydı. Kuzey klinede ise ahşap bir sandığa ait olması gereken bazı demir parçaları ile altı adet dövme olarak yapılmış çivi bulunmaktaydı. Bazı çivilerin üzerinde ahşap kalıntı izlerini açıkça görmek mümkündür. Bazılarının üzerinde ise oksidasyonun dışında bazı tortu kalıntıları görmek olasıdır. İlk bakışta bunların bir ziyet kutusuna ait parçalar olduğu kanısı uyanmakta ise de, yerinde herhangi bir süs eşyasına rastlamayıp, bizi bu düşünceden vazgeçirmiştir. Belki de bir ölü külü taşıyan kutuydu. Demir aksam üzerindeki bazı kimyasal çözelti artıkları da bu fikrimizi güçlendirmektedir.

Buluntuların büyük bölümü doğu (kadına ait), diğerleri ise batı klinede bulunmaktaydı. Mezar odasında herhangi bir sikkeye rastlamayıp, mezar ve buluntularını rahat bir şekilde tarihlendirmemizi engellemiştir. Ancak; Güme Dağları'nın bazı kesimlerinde, Uzgun mezar odası ile aynı teknikte yapılmış bazı oda mezarlarına rastlanmaktadır. Tire-Hisarlık köyü hudutları içindeki nekropol sahasında ortaya çıkarılan oda mezarlar bu tip mezarlar için ayrı birer örnektir. Bu mezarlarda bulunan cam ve pişmiş topraktan yapılmış kaplar ile Uzgun mezarında ele geçirdiğimiz cam ve pişmiş topraktan yapılmış eserlerle form ve diğer yönlerle çok yakın benzerlikler göstermektedir. Hisarlık'ta bulunan ve M.S.3. yüzyıla tarihlendirilen kandillerle, bu mezarda bulunan kandiller sanki aynı kalıptan çıkmış gibidirler. Kabartmalı kandildeki kırmızı astar, dik ilmek kulp ve çift kalıpta hazırlanmış olması, açık bir M.S.3 yüzyıl özelliğidir. Kabartmalı kandilin diskusunda iki atın çektiği bir quadriga

içinde ayakta bir arabacı kabartması betimlenmiştir. Arabacının sağ elinde bir kamçı bulunmaktadır. Kabartma genel olarak fazla detaylı bir şekilde belirtilmemiştir. Bu nedenle M.S.3. yüzyıl kandilleri üzerinde gördüğümüz tipik kabartma özelliğini burada da açıkça görmekteyiz.

Bu nedenle gerek pişmiş toprak eserlerde gördüğümüz karakteristik form ve süsleme unsurları ile yapıda kullanılan malzeme ve teknik açısından Uzgur mezar odasının da en geç M.S.3. yüzyıl içinde yapılmış olduğunu ve buluntularının da aynı yüzyıla ait olduğunu anlıyoruz.

Daha önce de belirttiğimiz gibi ele geçirdiğimiz eserler, niteliklerine göre üç gruba ayrılmaktadır.

A- CAM ESERLER

Onyediyi eserden oluşan bu grup, diğerleri arasında birinci sırayı işgal etmektedir. Bu eserler de formlarına göre dört ayrı guruba ayrılmaktadır.

1. Koku Şişeleri (Gözyaşı Şişeleri)

Yaptığımız sıralamaya göre 'birden ona kadar' bu seriye giren kaplar genel olarak ince ve uzun boyunlu, ağzı kenarlıklı ve dışa taşkın olup, kısa ve küçük gövde yapısına sahiptirler. Bazılarında ise gövde konik formludur. Tabanlar genel olarak içerektir. Hamurları açık yeşilimsi renktedir. Ancak; mil tabakasının içinde kalmış olan bazı kapların ana renkleri bozulmuştur (Resim: 4, 12).

2. Koku Kapları

Bu kaplar da altı adettir. Tümü de form bakımından aynı yapıya sahiptir. Küt kalın boyunlu, gövdeye geçiş, bazen derin yivli, basık karpuz tip gövdeli ve düz diplidirler. Kimisinin tabanı hafif içerektir. Bazıları kalın cidarlı, bazıları ise ince cidarlıdır '12 ve 13 no lu eser'. Bu kaplar da genel olarak açık yeşil ve havai renk hamurludur (Resim: 13, 18).

3. Bardak

Hamur açık yeşil ve açık mavi renktedir. Ağız huni gibi ve gövdeye oranla biraz daha geniştir. Gövde silindirik formludur. Taban düz ve hafif içerektir. Kabın cidarı kalındır. Gövdenin bir bölümü tortu bağladığından kabın ağız kenarı hamurunun ana rengi değişmiştir (Resim: 13).

4. Sürahi

Hafif yeşile çalan havai renk hamurludur. Ağız dışa taşkın ve oldukça geniş kenarlıklıdır. Kısa ve kalın olan boyun, gövdenin ekseninden kulpa 'geriye' doğru hafif eğimlidir. Dikey olan tek kulp, oldukça enli ve yassıdır. Gövde boyunla birleşme kesiminde hafif basıktır. Gövdenin mil tabakası içinde kalan ön bölümü parçalanmıştır. Yuvarlak kesimli bir halka kaideye sahiptir (Resim: 20).

B-PİŞMİŞ TOPRAK ESERLER

Bu kaplar da sekiz adet olup, iki maşrapa ile yivli testi hariç diğerleri genel olarak aynı cins hamurdan yapılmıştır.

1- Testicikler

Bu formdaki kap, iki adettir. Biri kiremit kırmızı renk astarlı, kaliteli ve deve tüyü renk hamurludur. Ağız hafif kenarlıklı ve dışa taşkındır. Silindirik formu, boyun kısa dar ve gövdeye doğru hafif daralmaktadır. Gövde basık karpuz formudur. Dikey ve yassı formu tek kulp, ağız kenarı ile gövdeyi birleştirmektedir. Halka tip kaidesi gövde ile bir bütünlük oluşturmaktadır. Kaidenin merkezinde meme şeklinde hafif bir şişlik bulunmaktadır. Dış yüz kırmızı astar boyalı ve düzgün perdahlıdır (Resim: 21).

Diğer testi ise daha kaba özlü bir hamura sahiptir. Deve tüyü renk olan hamur hafif kumludur. Ağız dik, boyun kısa ve diğer testiye oranla biraz daha geniştir. Gövdenin en geniş yeri kulpla birleşme noktasına yakındır. Gövde düz kesimli olan tabana doğru hafifçe daralmaktadır. Dış yüz yiv çemberlerle süslüdür. Dikey yassı kulp omuz ile boyun arasındadır (Resim: 22).

2- Maşrapalar

Deve tüyü renk ve kaba özlü bir hamura sahiptirler. Cidarları incedir. Ağız dik kenarlı, oldukça geniş ve kısa boyunludur. Boyun keskin bir boğum yaparak gövde ile birleşmektedir.

Gövde hafif oval formu olup, en geniş yeri tabana yakındır. Hafif çukıntı halinde ve düz dipli kaideye sahiptirler. Gövdede fazla derin olmayan yiv çember süsler bulunmaktadır. Küçük dikey ve yassı birer kulpa sahiptirler (Resim: 23).

3- Fincan ve Kaseler

Deve tüyü renk ve kaliteli bir hamura sahiptirler. Fincanın ağız kenarı dik ve keskindir. Gövde omuz bölümünde çok keskin sırtlıdır. Halka tipli kaide oldukça küçüktür. Çok küçük ve dikey yassı formlu bir kulpa sahiptir. Kiremit kırmızı renk astara sahiptir (Resim: 25).

Biraz kalın cidarlı olan iki kase de aynı renk hamura sahiptir. Kırmızı renk astarlıdır. Gövde yayvan ve derince. Tabanları düzdür (Resim: 26, 27).

4- Kandiller

Yukarıda belirttiğimiz gibi, mezar ve buluntularla ilgili tarihlendirmeyi yapmamızda bu iki kandilin varlığı önemli bir yer tutmaktadır. Mezar odasında herhangi bir sikke ele geçiremeyişimiz bu iki eserin önemini daha da arttırmıştır. Kandillerinden biri ince cidarlı ve kabartmalı diğeri ise kabartmasız ve kalın cidarlıdır. Kabartmalı olanı deve tüyü renk hamur ve kırmızı renk astarlıdır. Diskusunda iki atın çektiği ve üzerinde bir arabacının bulunduğu quadriga betimlenmiştir (Resim: 28; Çizim:2).

Kandil gövdesi basık ve omuzludur. Omuzda iki yiv çember süs bulunmaktadır. Aynı tip bir yiv çember tabanı çevrelemektedir. Yağ deliği, diskusun tam ortasında olmayıp, hafif çıkıntı yapmış olan fitil deliğine yakındır. Fitol deliği yanık izlidir. Dikey ve oldukça küçük bir ilmek kulpa sahiptir.

Diğer kandil ise portakal sarısı renkte hamurlu ve deve tüyü renk astarlıdır. Diğer kandile oranla kalın cidarlı ve yüksek gövdelidir. Geniş yüzeyli olan omuzda diskusu çevreleyen iki yiv çember bulunmaktadır. Diğer kandilde olduğu gibi düz olan taban, yiv çemberle çevrelenmiştir. Dikey ilmek kulpludur. Fitol deliği gövdeden biraz taşkın ve yuvarlak konturludur. Yağ deliği diskusun tam ortasında ve küçüktür (Resim: 29;Çizim: 3).

C- BRONZ VE MADENİ ESERLER

a) Aynalar

Biri büyük diğeri küçük iki adettir. Büyük olanı hafif bombelidir. Küçük olanı ise düz olup, bir yüzünde yiv çember süs bulunmaktadır. Perdahi gayet güzeldir (Resim: 30, 31).

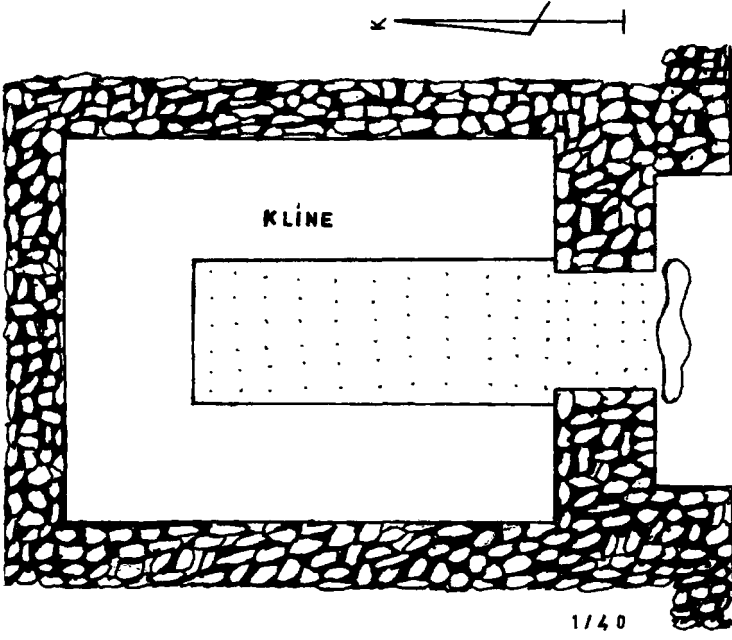
b) Çuvaldız

Büyük sayılabilecek bir ölçüde '14.5 cm' ve sivri ucu hafif kavisli olarak yapılmıştır. İp geçirme deliği yuvarlak konturludur (Resim: 32).

c) Çivi ve Diğerleri

Çiviler altı adet olup, dövme tekniği ile yapılmışlardır. Baş kısımları geniş ve yassıdır. Gövde dört yüzlü ve keskin kenarlı ve uca doğru sivrilmiştir. Bazıları aşırı okside olmuş ve üzerinde ahşap kalıntıları bulunmaktadır (Resim: 33).

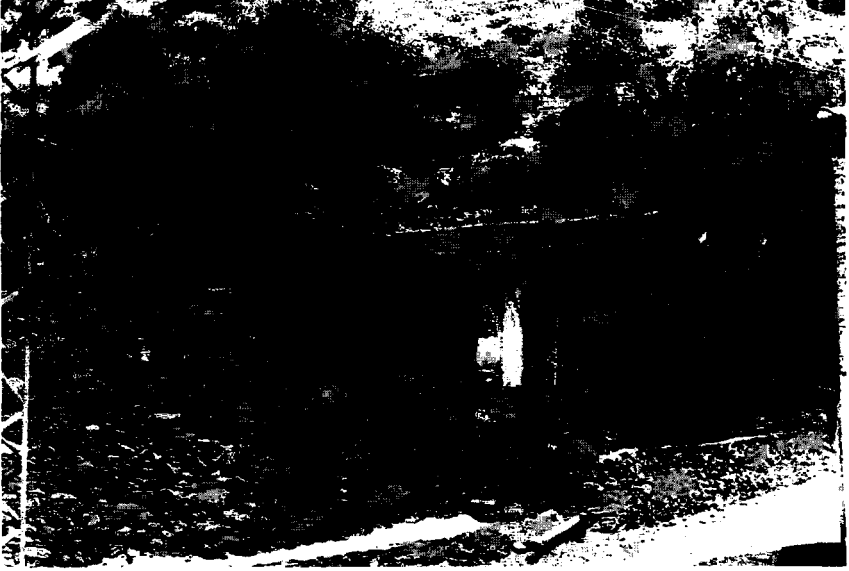
Otuza yakın buluntu veren bu mezarın Güme Dağları'nın önemli bir geçit noktasında bulunmuş olması bu çevrenin antik yapısı ve tarihi hakkında önemli bazı ip uçları vermektedir. Özellikle Cevizli ve Güme Dağları arasında kalan Küçük Menderes (Kaystros) Bölgesi, geçmiş dönemlerden günümüze kadar yoğun bir şekilde yerleşim görmüş ve bu medeniyetlere ait birçok antik yapı ve eser ortaya çıkarılarak, çevre müzelerimizde koruma altına alınmıştır. Bulunan bu eserler yörenin geçmişi ve kültürü hakkında önemli bilgiler edinmemizi sağlamıştır. Daha çok Roma Devri'ne ait olan bu eserlerde özellikle M.S.1. yüzyıl ile M.S.3. yüzyıl özelliklerini açıkça görmemiz olasıdır. Daha önce de değindiğimiz gibi Uzgur mezar odası da, teknik ve kullanılan malzeme açısından geç devir Roma mimarisinin belirgin özelliklerini taşımaktadır.

Çizim 1: Mezar Odası

Resim 1: Uzgur köyünden bir ev

Resim 2: Hatılsız ve yöresel taşlarla yapılmış bir başka ev

Resim 3: Köy içindeki Osmanlı Dönemi'ne ait köprü

Resim : 4, 5, 6

Resim : 7, 8

Resim: 9, 10

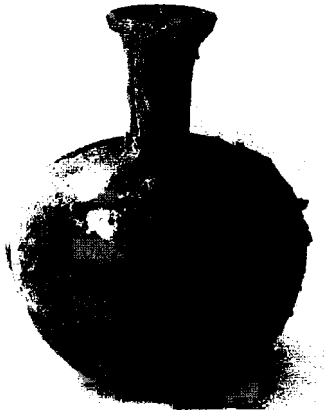
Resim: 11, 12

Resim :13, 14

Resim: 15, 16

Resim: 17

Resim: 18

Resim: 19

Resim: 20

Resim: 21

Resim: 22

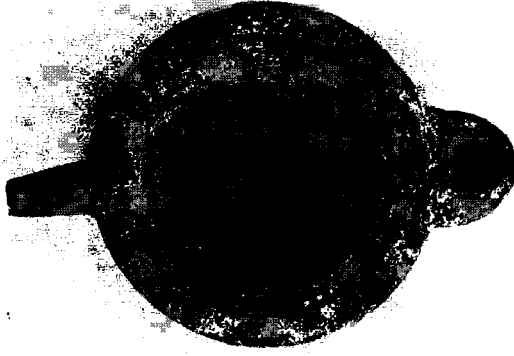
Resim: 23, 24

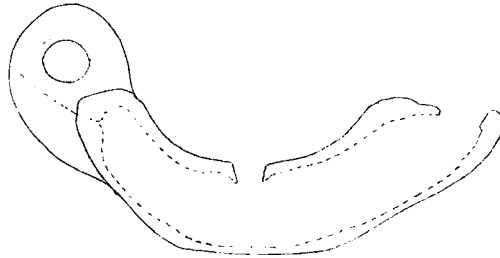
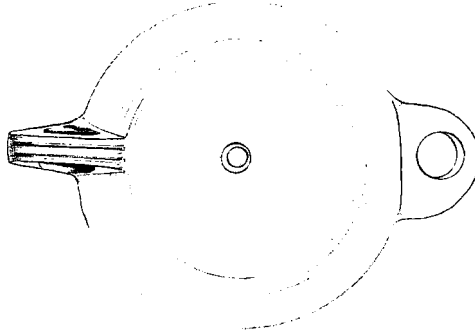
Resim: 25

Resim: 26, 27

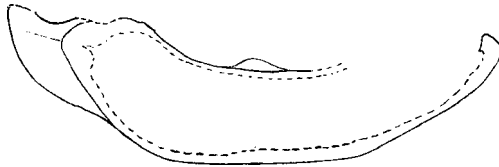
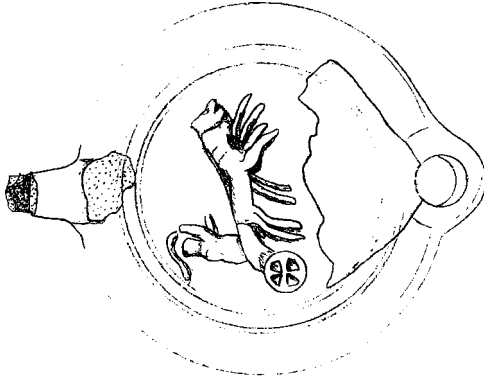
Resim: 28

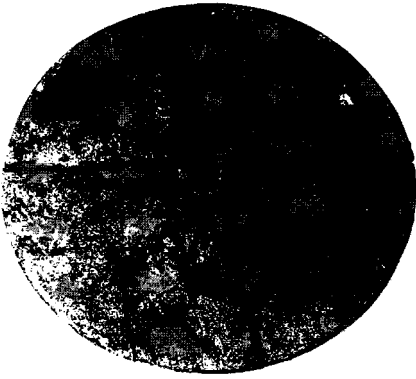
Çizim:2

Resim: 29

Çizim:3

Resim: 30

Resim: 31

Resim: 32

Resim: 33

ÇARPANAK ADASI'NDAKİ ORTA ÇAĞ YAPILARI

Şengül GÜNDOĞAN *
Seracettin ŞAHİN
Ersin KAVAKLI

Van ilinin kuzeyinde, Çitören köyünün göl üzerine doğru uzanan burnunun karşında yer alan Çarpanak Adası 76.595 m² lik bir alanı kaplamaktadır. Ada üzerinde kiliseden başka hiçbir yapı bulunmadığı gibi halen adada hiç kimse yaşamamaktadır. Adanın karayolu üzerinden görülmeyişi ve ulaşım şartlarının yetersizliği Van Gölü üzerindeki diğer ada olan Akdamar Adası kadar tanınmasını engellemiştir.

Günümüzdeki adı “Çarpanak” olan adanın antik dönemlerdeki adı *Ktutz*¹ olup, *Ktutz* ismi sihirli nokta anlamına gelmektedir². Gerçekten de adanın göl üzerindeki konumu bu isme uymaktadır.

Çarpanak Adası'nda bulunan kilisenin çevresindeki kalıntılardan bir manastır kompleksi olduğu anlaşılmaktadır. *Ktutz* Manastırı olarak adlandırılan bu kompleksin dörtlü koruyucu (Kutsal Haç, Saint Jean, Saint Gregoire ve Saint Hripsime) adına kurulduğu sanılmaktadır³.

-
- * Şengül GÜNDOĞAN, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü,
Seracettin ŞAHİN, Nevşehir Müzesi Müdürü
Ersin KAVAKLI, Van Müzesi Müdürü
Yapının kitabelerini çözümlenmede yardımcı olan Sayın Dikran Kevorkyan'a teşekkür ederiz.
Bu araştırmada aramızda olan Prof. Dr. Taner Tarhan, Prof. Dr. Veli Sevin, Prof. Dr. Altan Çilingiroğlu ekiplerine teşekkür ederiz.
- (1) H.F.B.Lynch, *Travels and Studies* II. London, New York, Bombay, 1901. S.32-35
 - (2) H.Hübschmann, *Die Altarmenischen Ortsnamen*, Amsterdam, 1969
 - (3) Jean-Michel Thierry, “*Armenia Art*,” New York, 1989, s.548-549 “*Monastères Armeniens du Vaspurakan*”. Tome XI, Paris, 1964, s.409-421.

1700 tarihli bir yazmada manastırın IX. yüzyılda Aziz Gregoire adına yapıldığı XV. yüzyıla kadar kesintisiz faaliyetini sürdürdüğü yazılıdır⁴. Başka bir kolophona göre ise manastır 1462 yılında usta Etiene Falak ve üstadı Keşiş Gregoire tarafından yeniden baştan yapılmıştır. XV. yüzyıldan sonra önemini kaybeden manastır XVII. yüzyıl ortalarına doğru yeniden canlanmıştır⁵.

Çarpanak Adası'ndaki manastır, bir kilise (St.Jean), şapel, keşiş odaları, kütüphane, mezarlık ve misafirhaneden oluşmuştur.

Ortaçağ sanatında müslüman ve hristiyan mimar ve sanatçıların ortak çalışmalarını gösteren en güzel örneklerden olan Çarpanak Adası'ndaki kilise adeta Selçuklu kümbetlerini hatırlatan kubbesiyle ve mukarnash kapı girişiyle dikkati çekmektedir.

Ortaçağ Hristiyan sanatında önemli bir bölge olan Van Gölü ve çevresinde inşa edilen kiliseler, bölgede yüzyıllar boyu süren karışıklıklar ile politik baskılara karşılık, bir kimlik ve direnç gücü oluşturmuştur. Çarpanak Adası Kilisesi'nde bu güç, yapının büyüklüğü, sağlamlığı ve işçiliği ile kendini göstermektedir (Resim: 1).

Adanın kuzeydoğusunda yer alan kilise, naos ve nartex olarak iki bölümlü inşa edilmiştir. İçteki ana mekan (naos) üç nefli ve haç planlı olup, nefler iki büyük paye ile ayrılmıştır. Kilisenin kubbesi sivri kemerlerle taşınmakta ve geniş bir kasnak üzerinde oturmaktadır. Yüksek kasnak üzerine konik külahlı çatı ile örtülen kubbe, uzaktan adeta Selçuklu kümbetlerini anımsatmaktadır (Resim: 2). Sekiz dilimli sahte kemerli kubbe kasnağı üzerindeki konik çatıda iki renkli taş işçiliği dikkati çeker. Krem ve kahverengi Ahlat taşları kullanılmıştır. Kubbe kasnağı üzerinde ve yapının birçok yerinde kitabeler yer almıştır. Bunlardan bir tanesi bizim için oldukça önemlidir. Bu kitabede "*Surb Garabeddin Kümbeti Vartavar Tibir eliyle yeniden onarıldı. 1208-1400*" yazmaktadır (Resim: 3, 4, 5).

Naos kısmında; apsis doğu yönde olup kubbelidir. Apsis önünde üçlü yarım sütunlarla geniş kemerler, iki yanında ise diakonikan ve prothesis odaları yer alırken yapı içinde istiridye motifli nişler göze çarpar (Resim: 6). Bu bölüm içten ve dıştan çok düzgün kesme taşlarla kaplanmıştır. Dışta, çatı kenarında testere dişi süsleme yapıya hareketlilik ka-

(4) E. Lalayan, "*Couvents célèbres du Vaspurakan. Azgagrakan Handes*", Tome XXI, Tiflis, 1911, s. 56-76.

(5) N. Sargistan, *Voyage en Petite et en Grande Arménie*, Venise, 1864, s. 278-279

zandırmıştır. Nartex bölümü naostan daha geniştir. Naos ve nartex bölümündeki farklı işçilik, nartexin yapıya daha sonra ilave edilmiş olabileceğini düşündürmektedir.

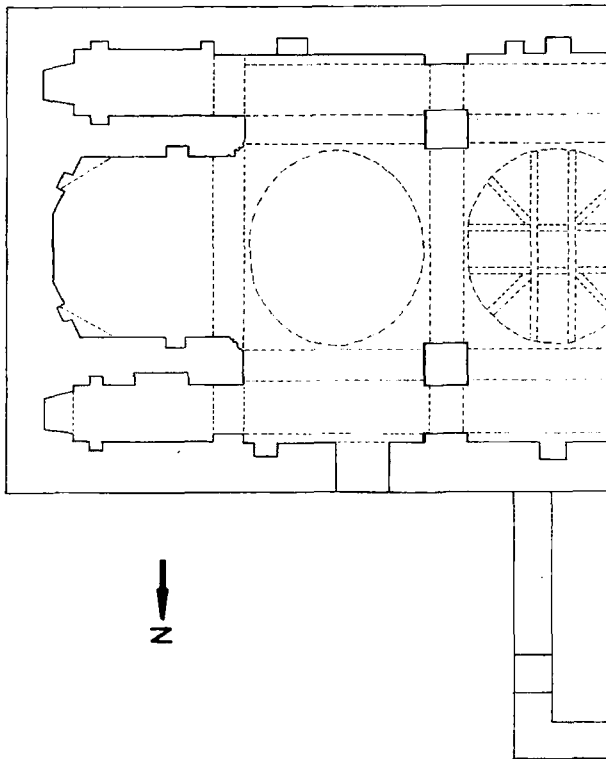
Nartexte bulunan iki kare paye, mekanı üç nefe ayırmıştır. Böylece dokuz ayrı üst örtü bölümü oluşturulmuştur. Sivri kemerler üzerinde yükselen aynalı tonoz, bütün üst örtü bölümlerinde görülür (Resim: 7). Nartexten ana mekana geçilen kemer üzerinde ucu damla motifli baklava dilimi mukarnas ve halat bezemeler vardır (Resim: 8).

Kapının iki yanı haç motifleri ve yazıtlarla bezenirken nartex bölümünde kahverengi Ahlat taşı malzeme ağırlık kazanmıştır. Duvarlar ve kemerler üzerinde boyalı sıva izleri görülmektedir. Nartexin kuzey duvarının doğu köşesinde iki yanı nişlerle destekli kilit taşı basık kemerli bir kapı ile küçük bir yan mekana geçilmektedir. Dikdörtgen planlı iki bölümlü bu yan mekanın örtü sistemi beşik tonozdur.

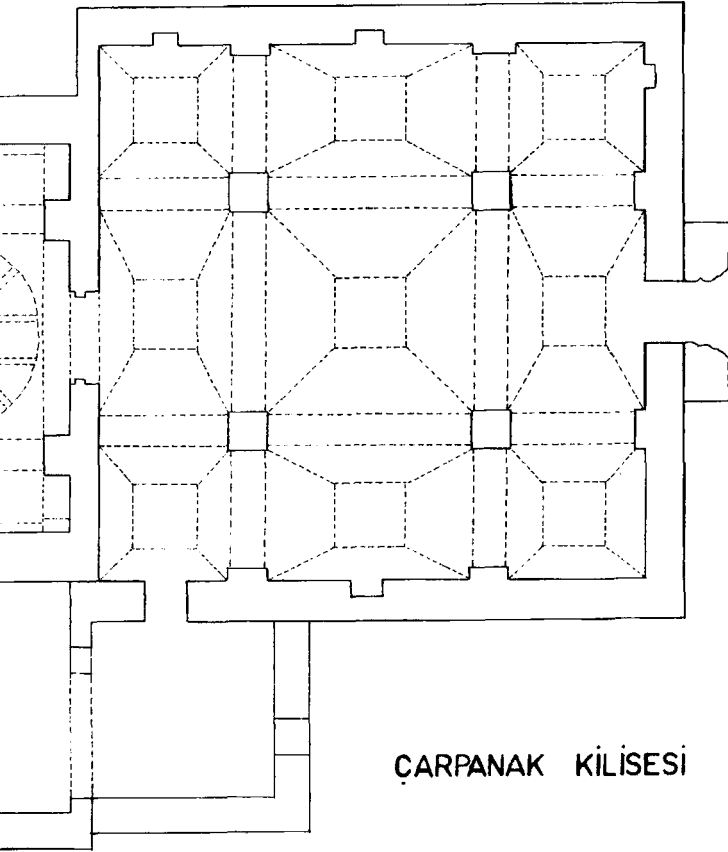
Kiliseye giriş, nartexin batı tarafında bulunan kapıdan sağlanır. Girişte, görkemli bir işçilik göze çarpar. Selçuklu taş kapılarını hatırlatan mukarnaslı alınlık ile taş duvar üzerinde yer almış Allah kabartması burada Müslüman ustaların da bir hoşgörü içinde görev yaptığını göstermektedir (Resim: 9-10).

Dikdörtgen kapı etrafında geometrik panolar ile çevrili haç dizisi bulunmakta olup, kapı üzerinde çan kulesi olarak kullanılmış olabilecek bir kat daha vardır. Giriş kapısı ve etrafında krem, üst kısımda da kahverengi Ahlat taşı kullanılmıştır. Açık renkli taşlar üzerinde yazıtlar ve haç motifli kabartmalar görülmektedir.

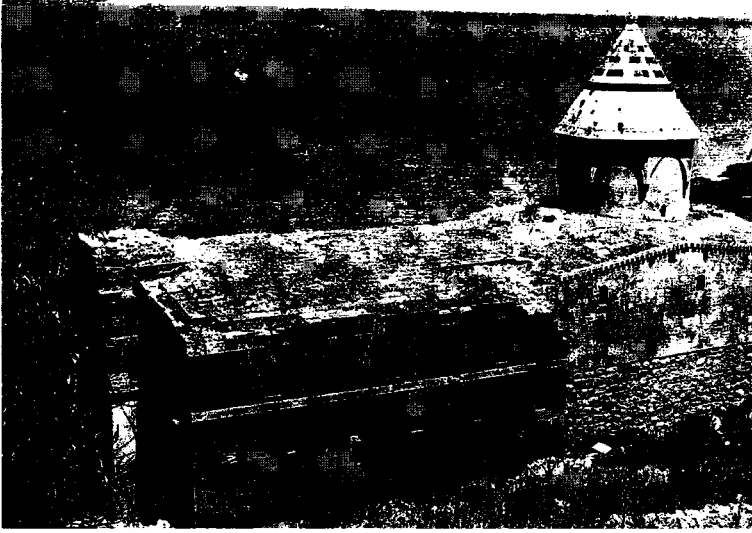
Çarpanak Adası St.Jean Kilisesi, Akdamar Adası'ndaki kilise gibi zengin kabartmalı figür programı içermemektedir. Çarpanak Adası'ndaki kilisenin zengin figür ve tasvirli resim programından yoksun olması, onun, Akdamar Adası'ndaki kilisenin yanında sönük kalmasına yol açmıştır. Oysa; sakin ve el değmemiş havasıyla en az Akdamar Adası Kilisesi kadar güzel olan bu kilise, yüzyıllardır doğayla yarışarak ayakta kalmıştır. Bu güzel doğa köşesinde yer alan Çarpanak Kilisesi sanattaki hoşgörünün güzel bir örneği olarak, yüzyıllar öncesinden bize seslendiği gibi, daha nice yıllar mesajını iletmeye devam edecektir.

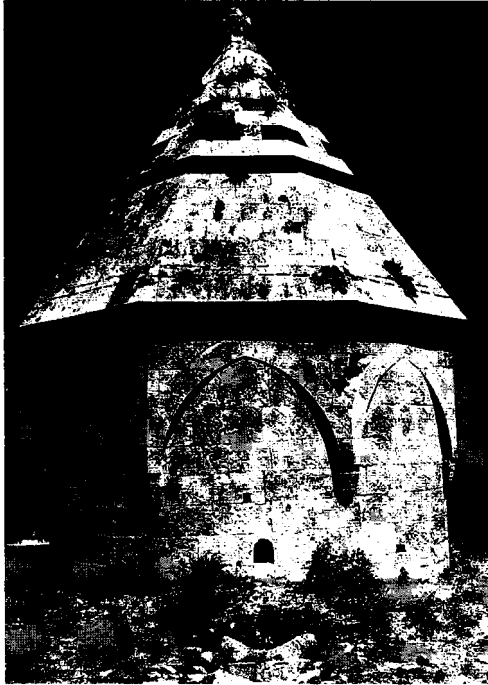
Çizim

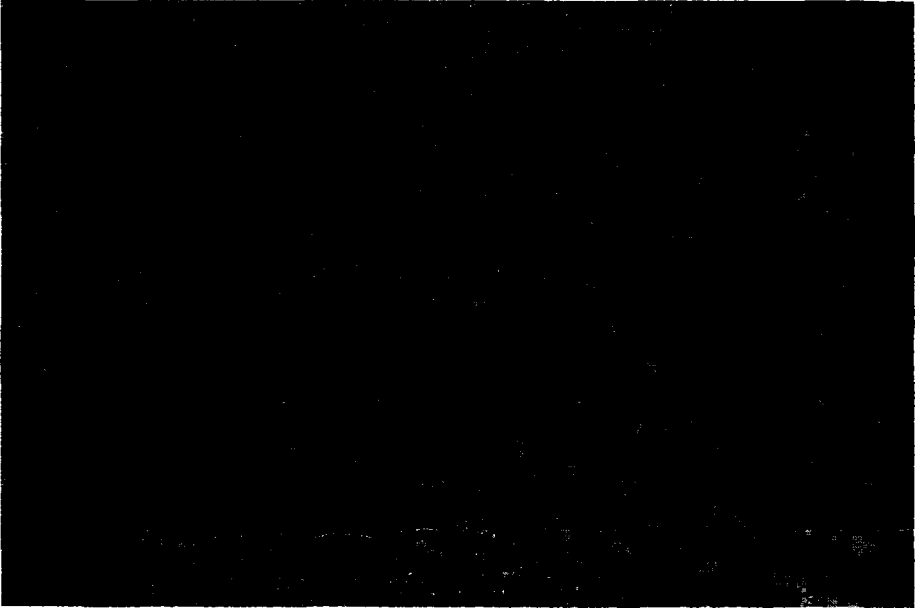
ÇARPANAK KİLİSESİ

Resim: 1

Resim: 2

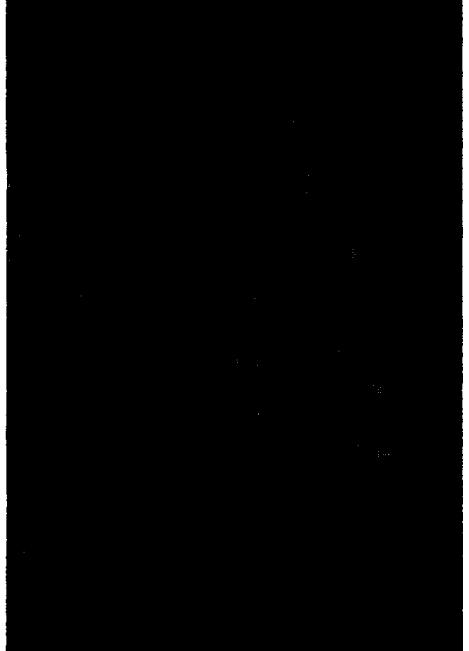
Resim 3: Kitabe; Surp Garabedin Kümbeti Varvatar Tıbir eliyle yeniden onarıldı. 1208-1400.

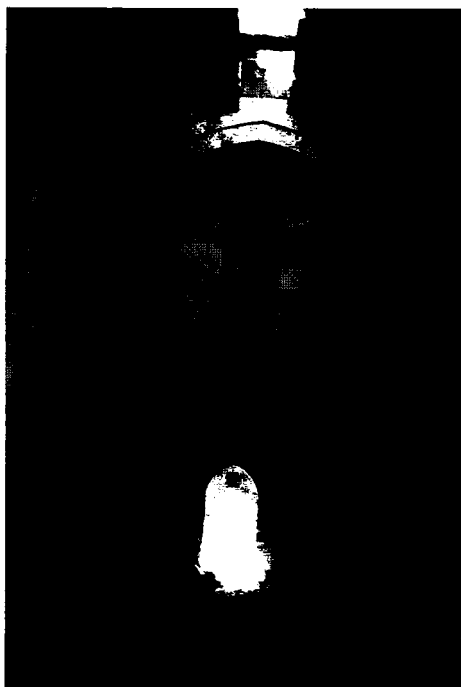
Resim 4: Kitabe; Houhannes ve Hagopos Surp Haçları Tanrıya lehte konuşurlar.
Kostantinopolis Patrigine

Resim 5: Kitabe; Bedros ve Kapriyel vefakâr
rahipler hakkında lehte konuşurlar
tarifi mümkün olmayan.....

Resim: 6

Resim: 7

Resim: 8

Resim: 9

Resim: 10

PIŞMIŞ TOPRAK ESERLERİN RESTORASYON VE KONSERVASYONU

*Celal KÜÇÜK **

Anadolu, yüzyıllar boyunca çeşitli uygarlıkların yeşerdiği bir kültür mozaiğidir. Bunun doğal sonucu olarak da özgünlüğünü yitirmeden gelecek kuşaklara aktarılması gereken bir kültür mirası kalmıştır. Mirasın yaşatılabilmesi için restorasyon ve konservasyonun, bilinçli yapılması gerekmektedir. Bununla birlikte restorasyon ve konservasyon çalışmalarının, kültür zenginliğimize karşın yeni yeni önem kazanması oldukça düşündürücüdür.

Bu makalemizde pişmiş toprak eserlerin, kazı öncesi ve sonrası ile müzelerdeki depolama ve teşhirleri sırasındaki restorasyon ve konservasyon çalışmalarını ele almak istiyoruz. Ancak öncelikle restorasyon ve konservasyon terimlerinin tanımları, kriterleri ve izlenecek yöntemleri konusuna kısaca değinmenin yararlı olacağı inancındayız.

1. RESTORASYON VE KONSERVASYON İLE İLGİLİ ÇALIŞMALARA GENEL BİR BAKIŞ

A) TANIMLAMA

1- Restorasyon: Arkeolojik veya sanat değeri taşıyan bir eserin özgünlüğünü koruyarak gelecek kuşaklara aktarmak için yapılan zorunlu müdahalelere “restorasyon” denir.

2. Konservasyon: Eseri zaman içinde olabilecek bozulmalara (biyolojik, kimyasal, doğal) karşı koruma amacıyla alınan önlemlere “konservasyon” denir.

* Celal KÜÇÜK, Restoratör, İstanbul Restorasyon ve Konservasyon Merkez Laboratuvarı.

B) KRİTERLER

Tanımlamalardan da anlaşılacağı gibi eserin yaşatılabilmesi için restorasyon ve konservasyonun yapılması büyük önem taşımaktadır. Ancak bu işlemler yapılırken bir restoratörün müdahale sınırı iyi belirlenmelidir. Bu nedenle restorasyon çalışmalarında eserin özgünlüğüne veya yaşamına zarar verecek müdahaleleri kontrol altında tutabilmek amacıyla uluslararası tüzükler hazırlanmış ve çeşitli kriterler ortaya konmuştur.

Hazırlanan tüzükler arasında en önemlisi ve daha önce hazırlanmış olan anlaşmaların en geniş kapsamıyla ele alındığı tüzük 1964'te kabul edilen, 16 maddeden oluşan "Venedik Tüzüğü" dür¹. Bu tüzük gerek taşınır gerekse taşınmaz eserlerin restorasyonu sırasındaki müdahale sınırlarını belirlediği gibi, daha sonra ortaya atılan restorasyon kriterlerinin de temelini oluşturmaktadır. Örneğin, tüzüğün 3. maddesinde "Anıtların korunmasında ve onarılmasındaki amaç onları hem tarihi bir belge hem de bir sanat eseri olarak korumaktır" şeklinde restorasyonun; amacını, 9. maddede "Faraziyenin başladığı yerde onarım durdurulmalıdır" ifadesiyle sınırlarını, 16. madde de "Bütün koruma, onarım ve kazı işlerinde her zaman çizim ve fotoğraflarla açıklık kazanmış çözümleyici ve eleştireci raporlar şeklinde kesin belgeler hazırlanmalıdır" biçiminde izlenecek yöntemi ve belgelemenin önemini belirleyen ilkeler bulunmaktadır.

Venedik Tüzüğü'nün hazırlanması için uygun ortamın sağlandığı İtalya, bu konudaki öncülüğünü restorasyon kriterlerinin doğmasına uygun zemini hazırlayarak da göstermiştir. Restorasyon kriterleri arasında en fazla kabul görenlerden biri Cesare Brandi'nin restorasyon kriterleridir². Brandi eseri, strüktürü ve artistik özellikleri olmak üzere iki bölüme ayırmaktadır. Öncelikle eserin ayakta kalması ve yaşamasının yapılabileceğini savunmaktadır. Ancak daha sonra eserin artistik kısımlarının (eser üzerindeki boyamalar v.s.) önemli olduğunu belirtmektedir. Artistik özelliklerinin eserin yaşaması açısından zorunlu olmadığını, varolanın korunmasının uygun olacağını, eksik olan kı-

(1) Venedik Tüzüğü ve öncesinde tarihi anıtların korunmasına ilişkin yapılan anlaşmalar için, Bkz. C. Erder, *Tarihi Çevre Kaygısı*, Ankara, 1971; Ay. yaz., "Uluslararası Tarihi Anıtlar ve Yerleşmeler ve Fotogrametrinin Tarihi, Anıtlara Uygulanması Konulu Toplantısı", *Vakıflar Dergisi*, IX (1971), s.409-17; Ay. yaz., "Venedik Tüzüğü", *Uluslararası Tarihi Anıtların Onarım Kuralları*, *Vakıflar Dergisi*, VII (1968), s. 111-115, Venedik Tüzüğü öncesi anlaşmalardan Carta Del Restauro için bkz. Doğan Kuban, "Restorasyon Kriterleri ve Carta del Restauro", *Vakıflar Dergisi*, V (1962), s. 149-152.

(2) Bkz. C. Brandi, *Teoria del Restauro*, Roma 1963.

sımların üzerine müdahalede bulunmanın figür veya motiflerin fa-
raziyeye uygun olarak devam ettirilmesinin yanlış olduğunu ifade et-
mektedir³. Lezsek de Brandi gibi restorasyon kriterlerinde temel ilkenin
eserin özgünlüğüne zarar vermeden maksimum düzeyde yaşatılmasını sa-
vunmaktadır⁴.

Restorasyon kriterleri temelde aynı prensipler üzerinde kurulmakla
birlikte, uygulandıkları bazı yöntemlerle birbirlerinden ayrılmaktadır. Bu
nedenle de İtalya'daki enstitülerin verdikleri eğitim farklı kriterleri temel
almaktadır⁵.

Restorasyon çalışmalarının ülkemizdeki durumu ve gelişimi
maalesef İtalya'daki gibi umut verici olmamıştır. Oysa Venedik Tü-
züğü'nün 1964 yılında benimsenmesiyle birlikte çeşitli yayınlarla res-
torasyonun önemi, restorasyon ilkeleri, hazırlanan tüzükler ile an-
laşmalar, ülkemizde tanıtılmaya ve özellikle restorasyon yapan birimlere
benimsetilmeye çalışılmıştır⁶. Ancak bu çabaların üzerinden yıllar geç-
miş olmasına rağmen yetişmiş elemanın çok sınırlı sayıda olması, üni-
versitelerin restorasyon bölümlerinin geçtiğimiz bir kaç yıl içinde mezun
vermeye başlaması restorasyon konusunda yapılan Türkçe yayınların kı-
sıtlı kalması, olumlu atılan ilk adımların bazı istisnalar dışında, başarısız
örneklerle teoriden pratiğe aktarılamadığını gözler önüne sermektedir.
Tüm bu yetersizliklere karşın ülkemizde, uluslararası standartlara, res-
torasyon ve konservasyon konusunda bilimsel tekniklerle çalışan bir mer-
kez bulunmaktadır. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Mü-
dürlüğü bünyesinde görev yapan İstanbul Restorasyon ve Konservasyon
Merkez Laboratuvarı, müze koleksiyonlarındaki eserler ve tarihi anıtların
dekoratif malzemelerinin (fresk, mozaik ve çini) korunmasına yönelik
geniş kapsamlı çalışmalar yapmaktadır. Ayrıca, her müzenin gerek teşhir
gerekse depolama aşamasında restorasyon ve konservasyona yönelik çe-
şitli sorunlarına yardımcı olabilmek amacıyla müzecilere değişik za-
manlarda kurslar da verilmektedir. Ülkemizdeki müzelerin sayısı ve bu
müzelerin kolleksi-yonlarını oluşturan binlerce eser gözönüne alın-
dığında, kuşkusuz bu laboratuvarın yetersiz kaldığı bir gerçektir.

(3) C. Brandi, a.g.e., s.2 vd.

(4) I. Lezsek, "La philosophie de la Restauration et les problèmes de la Reparation des
Altérations Dans les Ouvre d'Art", *Problem of Completion Ethies and Scientific In-
vestigation in the Restoration Problems*, UNESCO, Budapeşte 1982, s. 223-227.

(5) I. C. R. veya Floransa Restorasyon Enstitüsü'nün eğitimi örnek olarak verilebilir.

(6) C. Erder eserleri ve makaleleri (bkz. dipnot 1), Doğan Kuban, adı geçen makaleleri (bkz.
dipnot 1), A. Saim Ülgen, Tarihi Anıtların Korunması ve Onarılması, Ankara 1943; E. Mad-
ran, "Kültürel Varlıkların Korunması ve Onarılması", *Vakıflar Dergisi*, 1976. s. 271-282.

C-YÖNTEM

Restorasyon çalışmalarında belirli bir sistemin izlenmesi gerekmektedir. Bu sistemi beş alt başlıkta ele alabiliriz⁷.

1-Analiz: Restorasyon çalışması sırasında yapılacak uygulamanın belirlenmesi için atılacak bir adımdır. Analiz iki aşamalı olarak ele alınabilir. Birinci aşaması eserin tüm detaylarıyla (hamur, yapım tekniği, boya vs.) incelenmesidir. İkinci aşama eğer gerekli ise konusunda uzman bir laboratuvarında çeşitli analizlerin yapılmasıdır⁸. Bu aşama ancak bir uzman tarafından (kimyager, biyolog, jeolog vs.) gerçekleştirilebilir⁹.

2-Dökümantasyon: Restoratör eserin yapısını, tekniğini ve daha önce geçirdiği restorasyonları bilmek zorundadır. Bunun için de eser hakkında bilgi toplamak amacıyla yayın taramasının yapılması, henüz eser üzerinde çalışılmadan, çalışma sırasında ve çalışma sonrasında fotoğraflarının çekilmesi, ölçekli çiziminin hazırlanması gerekmektedir. Hazırlanan bu belgeler restorasyonu yapılacak eserin tüm sorunlarını ve yapılan müdahaleleri kapsayacağı için eserin kimlik kartı niteliğini taşıyacaktır. Eserle beraber korunması gereken bu kimlik kartı, ileride eğer gerekirse yapılacak korumaya yönelik çalışmalara ışık tutacağı gibi, daha önce yapılmış olan müdahalelerin gelişen teknikle yenilenmesi gerektiğinde anahtar rolü oynayacaktır.

3-Temizlik: Mekanik ve kimyasal olmak üzere iki yöntemle yapılabilmektedir. Ancak kimyasal yolla müzelerde yapılan temizlik yöntemi (asit ve benzeri maddeler kullanılarak) esere geri dönüşümü olmayan zararlar vermektedir. Eserin bünyesinde bulunan katkı maddelerinin (mermer tozu, kireç taşı, organik maddeler v.b.) yok olması nedeniyle fiziksel yapısının bozulmasına neden olmaktadır¹⁰.

-
- (7) Restorasyon ile ilgili görüşlerimizin temelini C. Brandi'nin restorasyon teorisi oluşturmaktadır.
 - (8) Söz konusu testler ve araştırmalar ülkemizde Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, İstanbul Restorasyon ve Konservasyon Merkez Laboratuvarı Müdürlüğü, İstanbul Teknik Üniversitesi ile Ortadoğu Teknik Üniversitesi'nin ilgili fakültelerinde yapılabilmektedir.
 - (9) Uygulanacak yeni yöntemler için bkz. James Black, "Recent Advances in Conservation & Analysis of Artefacts", *University of London Institute of Archaeology Jubilee Conservation Conference*, London 1987. Gelişen teknikle belirlenen yeni yöntemlerle yapılan uygulama örneği için bkz; A. Ravaglioli, A. Krajewski, G. Govannelli, P. Bonasani. "Studio del degrado del chiostro miacolato di S. Chiara in Napoli" *Faenza, Bolletino Del Museo Internazionale Delle Ceramiche in Faenza*, 1-3 (1989), s. 41-133; Eski eserlerin malzemeleri ve restorasyon yapılırken kullanılacak malzemelerin analizi için bkz: "Tecniche Di Esecuzione Materiali Costitutivi", *Dimos*, 1/1 (1978) Istituto Centrale per il Resturo, yayınları, Roma 1978.
 - (10) 1992-93 yılı I.C.R. ders notları.

Eser üzerinde bulunabilecek bozulmalar (örneğin kalker ve benzeri oluşumlar gibi) mekanik yolla alınmalıdır. Bu şekilde temizlenemiyorsa kesinlikle kimyasal olarak temizlik yapılmamalı, kalker yüzeyde bırakılmalıdır. Çünkü eserin yaşamasına çok zararı olmayan bu bozulmayı, eserin bünyesine zarar verecek bir şekilde temizlemek eseri gözden çıkartmak olacaktır. Oysa gelişen teknik, bu bozulmayı, ileride esere zarar vermeden temizleme imkanı sağlayabilir. Zira ülkemizde henüz kullanılmamakla birlikte lazerle yapılan temizleme çalışmaları başarılı sonuçlar vermektedir¹¹.

4-Tümleme ve Sağlamaştırma: Eser kırık olarak ele geçirilmiş ise tümüyle ayağa kaldırılması, kısmen kırık ise eksik parçalarının özgününe uygun olarak bütünlenmesidir. Eser için en tehlikeli ve en çok zarar veren işlem, yanlış müdahaleler ve kullanılan hatalı malzemelerdir¹². Doğal

- (11) 1992 yılında İtalya'da yaptığımız çalışmalar sırasında lazer ile yapılan temizlik uygulamalarının başarılı sonuçlarını yerinde gözlemledik. Ayrıntı için bkz. "Verifica delle prove di Pulitura eseguite su un busto in marma presso palazzo del BO, Padova; Dr. Alessandro Princivalle diagnostica per il restauro artistico, yayınlanmamış özel rapor.
- (12) Hatalı malzeme kullanımı ve yanlış müdahaleler için bkz. Hüseyin Akıllı, "Kazı Buluntusu Kil Esere Uygulanacak İlk Koruma Çalışmaları", *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2/6 (Aralık 1989), s. 58-66, bil. s. 64; "Gevaş Tarihi-Türk Mezarlığında Yok Olma Durumunda Olan bir Mezarın Onarımı", *VIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, (Ankara 28 Mayıs-1 Haziran 1990), s. 323-348, bil. s. 329; Ay. yaz., "Magnesia, Knidos, İznik Çini, Kellenderis, Gevaş, İznik Tiyatro, Efes Müzesi ve Van Kalesi Kazı Buluntusu Seramiklere Uygulanan Tümleme Yöntemleri", *X. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, (Ankara 25-29 Mayıs 1992), Ankara, 1992, s. 41-62, bil. s. 42, 46; Ay. yaz., "İznik Çini Fırınları 1991 Yılı Kazısında Fırın Ateşhanesine Uygulanan Onarım Çalışmaları", *X. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, (Ankara 25-29 Mayıs 1992) Ankara 1992, s. 63-84, bil. s. 69-70. Söz konusu makalelerdeki uygulamalarda kullanılan selülozik tiner içinde çözülmüş Araldit AW 2105 ve HS 70 geri dönüşümlü olmayan malzemelerdir. Ayrıca söz konusu malzemeler sağlamaştırma amacı ile tercih edilememektedir. Oysa restorasyonun temel ilkelerinden birisi kullanılacak malzemenin geri dönüşümlü olmasıdır. Restorasyon çalışmalarının bilimsel tekniklerle yapıldığı ülkelerde bu ilke kesinlikle gözardı edilmeyerek geri dönüşümlü olmayan maddeler sağlamaştırıcı olarak eserin bünyesine emdirilmemektedir. Çünkü bu malzeme eser yüzeyine emdirildiğinde eserin hava ile olan ilişkisini kesecek, eserin bünyesinde oluşan nemin dışarı çıkmasını engelleyecek ve sağlamaştırıcının çok güçlü olması nedeni ile eser ile sağlamaştırıcının genleşme katsayılarının farklılığı nedeni ile Araldit emdirilen kısımlar zamanla parçalanacaktır. Ayrıca son yıllarda yapılan çalışmalar sonucunda Araldit AY 103, AW 2105'in zamanla renk değiştirerek eser yüzeyinde sarı bir tabaka oluşturduğu tesbit edilmiştir. Taş eserlerde sağlamaştırma için kullanılacak Lorenzo Lazzarini - Marisa Laurenzi Tabasso, *La Restauration de la Pierre*, 1986 Padova, İtalya. Genel olarak restorasyon çalışmalarında kullanılacak geri dönüşümlü malzemeler için bkz. C. V. Horie, *Materials for Conservation*, 1987; Girogio Torracca, *Solubilité et Soluvents Utilises Pour la Conservation des Biens Culturels*, CROM (tarıhsiz) Roma. Kullanılan hatalı yöntemler için bkz; Hüseyin Akıllı, "Magnesia, Knidos, İznik Çini, Kellenderis, Gevaş, İznik Tiyatro, Efes Müzesi ve Van Kalesi Kazısı Buluntu Seramiklere Uygulanan Tümleme Yöntemleri" *X. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, (25-29 Mayıs 1992) Ankara, 1992, s. 41-51 bil. s. 42' de anlatılan "nemlendirme bölümünde kırık yüzeylere atılan çentik ve çizikler ile s. 46' da "İskelet Yöntemi"nde, esere delik açılması ve metal çubuklar yerleştirilmesi ülkemizde ve dünyada 1930-40 lı yıllarda uygulanmış ancak bu gün esere zarar verdiği ve gerek "Venedik Tüzüğü" gerekse restorasyon ilkelerine ters düştüğü için terk edilmiş bir yöntemdir.

olaylar sonucu yüzeyde oluşacak bozulmalar için çözüm bulmak mümkündür. Ancak geri dönüşümlü olamayan bazı malzemelerin, yapıştırıcı veya sağlamlaştırıcı olarak kullanılması (Japon yapıştırıcısı, Araldit 2002, Araldik AY, Araldit HW2105 vs.) eserde onarılması mümkün olmayan hasarlara yol açtıkları gibi, fiziksel yapıda oluşturdukları değişimlerle eserin tamamen yok olması sonucunu hazırlamaktadır. Ayrıca hatalı uygulamaların yayınlanması, bu tür uygulamaların doğru yöntemler şeklinde yaygınlaştırılması tehlikenin boyutlarını genişletmektedir¹³.

Taş eserlerin korunması ile ilgili yayınında Maria Tabasso, koruma amacı ile kullanılacak sağlamlaştırıcı maddelerin seçiminde titizlik gösterilmesinin çok önemli olduğunu belirterek, “sağlamlaştırmanın başlıca amaçları taşın orijinal yapısı içindeki bağları güçlendirerek mekanik direncini arttırmak ile genellikle dış yüzeye yakın bozulmuş bölümlerin daha iyi durumdaki iç bölümlere olan bağlarını kuvvetlendirmektedir. Korumanın amacı ise bozulmanın hızını düşürmektir. Sağlamlaştırma çalışmaları kısmen bunu sağlıyor olsalar dahi, koruma uygulamaları, doğrudan doğruya bu amaca yöneliktir”. Dr. Maria Tabasso¹⁴, “Taş koruma ile ilgili kişilerin çoğunluğu, koruma amacı ile kullanılacak kimyasal maddelerin su geçirimsiz fakat su buharı geçirimli olması gerektiğine karar vermiştir. Bu özellikteki maddeler herhangi bir şekilde yüzey altına girebilen suyun basınca yol açmadan buharlaşarak geri çıkmasına engel olmaz” ifadesiyle taş eserlerde koruma amacıyla kullanılacak maddelerin özelliklerini anlatmaktadır¹⁵.

5. *Depolama ve Teşhir*: Eserin restorasyon ve konservasyonu yapıldıktan sonra, yaşaması için çok önemli, en uzun ve en son aşamadır. Eserin bünyesine en uygun ortamda (nem, ısı, ışık açısından) bozulmasına imkan vermeden saklanması en iyi koruma yöntemidir. Teşhir ve depolama sırasında her tür eserin bünyesine uygun şekilde ortamın dengelenmesi, günümüz koşulları ve müzelerimizin imkanları ile güç olmakla birlikte eserin yaşaması için zorunludur. İkinci bölümde ideal ortamın nasıl dengelenebileceği konusu (sadece pişmiş toprak eserler için) detaylı olarak ele alınmıştır.

(13) Bkz. dipnot, 12.

(14) Marisa Laurenzi Tabasso, “*Taş ve Koruması*”, s. 18-19, yayınlanmamış çalışma.

(15) Ayrıca taş eserlerin restorasyonu için bkz. Lorenzo Lazzarini-Marisa C. Tabasso, *a.g.e.*, (dipnot 12), s. 185-200.

II. PİŞMİŞ TOPRAK ESERLERİN RESTORASYON VE KONSERVASYONU

Genel olarak pişmiş toprak şeklinde isimlendirdiğimiz malzemesi ve yapım tekniğine göre de keramik, çini, sırlı tuğla vb. gibi gruplara ayırdığımız eserlerin restorasyon ve konservasyonu, atmosfere çıkmadan önce ve atmosfere çıktıktan sonraki süreçler olmak üzere iki aşamada ele alınabilir.

A- ESERİN ATMOSFERE ÇIKARTILMADAN ÖNCEKİ ORTAMI VE YAPILACAK HAZIRLIK ÇALIŞMALARI

Eser yüzyıllarca toprak altında kaldığı için ortama uyum sağlamıştır. Basınç, ışık, ısı, nem ve diğer etkenler yaşamını devam ettiren zorunluluklar haline gelmiştir. Böylesine uyum içinde bulunduğu ortamdan çok farklı bir ortama (atmosfere) çıkartılması sırasında basınç, ısı, ışık ve nem farklılıklarına maruz kalacaktır. Bunun sonucunda da hızlı bir bozulma sürecine girecektir. Bu nedenle eser henüz toprak altından çıkarılmadan önce kazı alanının bulunduğu bölgeyle ilgili, hava sıcaklığı, nem oranı, gölge uzunluğu, hakim rüzgarın yönü ve sıklığı, buzlanma, toprak cinsi, yeraltı suyunun seviyesi gibi doğal bilgiler toplanmalıdır. Toplanan bilgiler değerlendirilerek eser çıkartılırken ve çıkartıldıktan sonra uygulanacak yöntemlerin saptanmasıyla hazırlık çalışmaları tamamlanmış olacaktır. Yöntemlerin hem saptanma hem de uygulama aşamasında bir ekip çalışması gerekmektedir. Kuşkusuz her kazı ekibinde uzman bir konservatör bulunmalı ve diğer ekip elemanlarının da konu hakkında yeterince bilgilendirilmiş olmaları kaçınılmazdır. Çünkü bir eserin yaşamı için en uygun zaman diliminde atmosfere çıkartılması organize edilmiş bir ekip çalışmasını zorunlu kılmaktadır¹⁶.

B- ESERİN ATMOSFERE ÇIKARTILMASI İLE BAŞLAYAN SÜREÇ VE İZLENECEK YÖNTEMLER

Eserin atmosfer ortamına çıkartılmasıyla başlayan ikinci aşama; ortamın özelliklerine uygun hale getirildiği, zorunlu müdahalelerin yapıldığı, depolama ve teşhir esnasında bozulmadan korunmasının sağlandığı uzun ve önemli bir süreçtir.

Eserin yıllarca uyum sağladığı ortamdan alınıp, farklı bir ortama çıkartıldığında nem kaybı ve ısı-basınç farkı sonucunda yüzeyinde çat-

(16) N. Stanley Price, "Excavation and Conservation", *Conservation on Archaeological Excavations*, (Edited by N.P. Stanley Price), ICCROM, Roma 1984, s. 1-10.

laklar oluşur ve bünyesinde bulunan tuzlar yüzeye doğru hareket eder. Eserin bu sonuca maruz kalmaması için, çıkartıldığı andan itibaren ortamın özelliklerine uygun hale getirilmesi gerekmektedir. Ancak bu işlem yavaş yavaş gerçekleştirilmeli ve eser kesinlikle güneş ışığına maruz bırakılmamalıdır. Eserin ortama uygun hale getirilmesi işleminin bilinçli olarak yapılması sonucunda, zarar görmesi, büyük ölçüde engellenmiş olacaktır. Dış etkenler sonucu veya eserin bünyesinden kaynaklanan bozulmalar ise restorasyon ve konservasyon ile yavaşlatılır veya mümkün ise ortadan kaldırılabilir. Dış etkiler veya eserin bünyesinden kaynaklanan bozulmalara karşı izlenecek yöntem dört aşamada gerçekleştirilmelidir:

1. ANALİZ: Eser toprak altında yer hareketleri (deprem, toprak kayması, çökmeler vs.) doğal olaylar sonucunda kırıldığı için genellikle parça parça ele geçirilir. Öncelikle bu parçaların tasnifleri yapılarak suya dayanıklı ve dayanıksız, boyalı ve boyasız eserlerin ayrılması gerekmektedir. Maalesef kazı alanlarında herhangi bir tasnif yapılmadan keramik parçalarının suyla yıkıldığını gözlemledik. Kazı sırasında yapılacak hatalı bir işlem ileride eserin ciddi sorunlarla karşı karşıya kalması demektir. Bu nedenle atılacak her adım saptanan yöntemler doğrultusunda olmalı, basit bir işlem dahi atlanmamalıdır.

2. DOKÜMANTASYON: Belgelerin hazırlanması, eserin atmosfere çıkartılmasıyla başlamaktadır. Ancak, buna paralel olarak bozulma süreci de başladığı için kazı alanlarında esere müdahale etmek kaçınılmazdır. Bununla birlikte her sorunun kazı alanında çözülmesi de mümkün değildir. Kazı alanları eserin sorunlarının başladığı veya var olan sorunlarının ilk tespit edildiği yer olduğu için, eserle ilgili kaydedilen her bilgi daha sonraki aşamalarda büyük önem taşımaktadır. Kazı ekibinin uzman konservatörü tarafından veya kazı ekibi elemanlarınca hazırlanan envanter fişlerine eserin durumuna ilişkin bilgilerin büyük bir titizlikle doldurulması gerekmektedir. Hazırlanan belgeler, eserin depolanma ve teşhirinde, alınacak koruma önlemlerine veya eğer gerekli ise geniş imkanlara sahip bir laboratuvarında uygulanacak restorasyon yöntemlerine, ışık tutacağı için çok önemlidir. Belgelere yapılan her uygulamanın işlenmesi ve mutlaka eserle birlikte korunması gerekmektedir.

3- TEMİZLİK

Temizlik, eserde görülen bozulmaların önüne geçmek ve daha sonra uygulanacak (sağlamlaştırma, tümleme , v.b.) yöntemlere zemin hazırlamak üzere yapılmaktadır. Bunun için temizlik yöntemlerine geçmeden önce pişmiş toprak eserlerde görülen bozulmaları tanımlamanın yerinde olacağı kanısındayız.

Pişmiş toprak eserlerin restorasyonu ve konservasyonunda yöre yapım tekniği, pişirilme derecesi ve buluntu yeri farklılıklar gösterdiği için doğal olarak farklı türde bozulmalarla karşılaşmaktayız¹⁷. Bununla birlikte genel olarak bozulmaları üç grupta toplamak mümkündür.

a- Fiziksel Bozulmalar: Eserin toprak altında bulunduğu süre içinde oluşan yer hareketleri, sergi, depolama ve taşıma sırasında meydana gelen kırılma ve çatlamalardır.

b- Biyolojik Bozulmalar: Mantar, yosun, bakteri vs. biyolojik faktörlerin uygun ortamlarda eser bünyesinde üreyerek verdikleri zararlardır.

c- Tuzlar: Gözenekli bir yapıya sahip olan pişmiş toprak eserler toprak altında kaldığı süre içinde kapilarite yolu ile suyla birlikte tuzları da bünyelerine alırlar. Tuzlar çözünebilir ve çözünemeyen tuzlar olarak ikiye ayrılır¹⁸. Nemli ortamlarda çözünüp kuru ortamlarda kristalize olan tuzları, çözünebilir tuzlar olarak tanımlamaktayız. Çözünemeyen tuzlar eser yüzeyini kısmen (Resim: 1) veya tamamen kapatabildikleri gibi (Resim: 2) yüzeyin hemen altında kristalize olmaları sonucu, eser atmosfer ortamına çıktığı andan başlayarak yüzeyde kavrama, tozuma ve boyanın dökülmesi veya çatlamalara neden olurlar (Resim: 3). Çözünemeyen tuzlar ise kalsiyum tuzlarıdır. Kalsiyum karbonat, sülfat veya silikatlar suda çözünmezler. Kalsiyum ve sülfat sudan uzun sürede etkilenebilir. Bunların dışında magnezyum, demir veya bakır tuzları yüzeyde lekeler bırakabilirler (Resim: 9).

Temizlik yöntemi daha önce de ele alındığı gibi mekanik ve kimyasal temizlik olarak iki şekilde yapılabilmektedir. Ancak temizleme işlemine geçilmeden önce mutlaka eser kontrol edilerek gerekiyorsa sağlamlaştırma yapılmalıdır. Çünkü, gerekli analizler yapılmadan temizlik işlemine geçilmesi (eser yüzeyindeki patin tabakası zayıf veya eser boyalı ise boya veya patina tabakası zarar görebilir) esere zarar verecek sonuçlar ortaya çıkarabilir¹⁹.

Mekanik temizlik; herhangi bir kimyasal madde kullanmadan yumuşak fırça, bistüri veya dişçi aleti yardımı ile yapılan temizleme yöntemidir. Daha önce kazı alanlarında yapılan hatalı bir uygulamanın üzerinde durmuştuk. Bu uygulamanın diğer bir sakıncalı yönü de, yine herhangi bir tasnif yapılmadan ve sert bir fırça türü olan diş fırçası ile

(17) 1992-93 yılı I. C. R. ders notları

(18) 1992-93 yılı I. C. R. ders notları

(19) 1992-93 yılı I. C. R. laboratuvarlarında yapılan uygulamalar.

eserin fırçalanmasıdır. Eser su içinde kalması nedeni ile yumuşayacaktır. Bir de sert bir fırça ile fırçalanması yüzeyinin aşınması ve çizilmesine neden olacaktır. Bu nedenle eser eğer suya dayanıklı ise ve de yıkanması gerekli ise saf su içinde ve yumuşak bir fırça yardımı ile yıkanmalıdır.

Eserin saf su yerine normal bir su ile yıkanması suyun içinde bulunan tuzların eserin bünyesine geçmesine neden olacağı için sakıncalıdır. Ancak suya dayanıklı eserlerde kalker tabakası gibi eserin yüzeyi ile kullanılacak fırça arasında direkt temasın söz konusu olmadığı durumlarda diş fırçası eser yüzeyine hiç temas ettirilmeden kullanılabilir. Yüzeyde boya bulunması ve yumuşama tesbit edilmesi durumunda ise temizleme işleminin local olarak (gerektiğinde mikroskop altında) gerçekleştirilmesi gerekmektedir (Resim: 4). Eser yüzeyinde bulunan en basit oluşumlar kir, toprak veya tozlardır. Hemen her eserde görülen bu kir tabakası nedeni ile eser topraktan çıkar çıkmaz yıkanarak temizlenmek istemektedir. Ancak fırça yardımı ile alınamayan sertleşmiş kir, kalker, vs. tabakası bistüri yardımı ile veya ucuna pamuk sarılmış ince çubuk ile non-iyonik deterjanla (%5-7 oranında su içinde çözülmüş) temizlenebilir.

Bistüri ile yapılacak çalışmalarda ise eser yüzeyindeki tabaka alınırken patına veya boyalara dikkat edilmelidir.

Kimyasal temizleme yöntemlerinin, özellikle yanlış uygulandığında eserde geri dönüşümü mümkün olmayan zararlar verdiğini daha önce belirtmiştik. Kimyasal temizlik genellikle çeşitli asitler kullanılarak yapılmaktadır. Asit, pişmiş toprak eserin hamurunda bulunan kireç taşı, mermer tozu, deniz kabukları v.s. gibi katkı maddelerini yok ederek fiziksel yapısını değiştirmektedir. Ayrıca kullanılan asit, eserin bünyesinden tamamen atılmadığından, uzun zaman reaksiyon devam ederek zaman içinde eserin yok olmasına yol açacaktır. Bu nedenle mekanik yöntemler eserin zarar görmeden gelecek kuşaklara aktarılabilmesi için en uygun yöntemdir (Resim: 5).

4. SAĞLAMLAŞTIRMA, TÜMLEME, YAPIŞTIRMA, DOLGU VE RENKLENDİRME

Eser yüzeyinde görülen tozuma, kavlama, çatlak ve eser bünyesinin zayıflaması gibi durumlarda sağlamlaştırma yapılması gerekmektedir. Sağlamlaştırma bazı durumlarda temizlik işleminden önce bazen ise sonra yapılabilir. Bu durumda restoratör eserin durumuna göre karar vermelidir.

Sağlamlaştırma için kullanılacak malzemenin; geri dönüşümlü, renk değiştirmeyen, eser üzerinde tabaka oluşturmeyen ve eserin bünyesinde oluşacak nemin dışarı çıkmasına engel olmayacak özellikleri taşıması gerekir. Bu özellikleri içeren ve tüm dünyada yaygın olarak kullanılan sağlamlaştırıcı Paraloid B.72'dir. Kullanım amacına göre Toluene, Aseton, Tricolor, Etan içinde %3-4 oranında çözülerek uygulanabilir. Ancak uygulama esnasında eser yüzeyinde tabaka oluşturacak yoğunlukta kullanılması yanlıştır. Paraloid B-72 eser yüzeyine yumuşak bir fırça ile sürülerek uygulanabildiği gibi desikatör veya kapalı bir kapta emdirme sureti ile de uygulanabilir.

Tümlleme işlemine, uygun keramik parçalarının tasnifi ile başlanır. Daha sonra yapıştırma işlemine geçilir. Ancak yapıştırma işleminde önemli olan yapıştırıcının eserin özelliklerine göre seçilmesi ve mutlaka geri dönüşümlü malzemelerin kullanılmasıdır. Araldit (Araldit 488 hariç) Japon yapıştırıcısı, gomalak v.s. gibi yapıştırıcılar son derece zararlıdır.

Malzeme seçiminde dikkat edilmesi gereken noktalar:

- a) Geriye dönüşümlü olması,
- b) Kurduğunda eserden daha sert olmaması,
- c) Parçalar arasında kalınlık yapabilecek yoğunluk ve yapıda olmaması,
- d) Eserin bünyesine zarar verebilecek kimyasal bileşikleri içermemesi,

şeklinde özetlenebilir.

Bu özellikler çerçevesinde seçilecek bir madde yapıştırıcı olarak kullanılmalıdır.

Yapıştırma işlemi sırasında parçaları birleştirmek için kullanılan bantlara dikkat edilmelidir. Sert olan bantlar (tıbbi flaster v.s.) yerine daha yumuşak olan kağıt bant (skoç) kullanmak eser yüzeyinde bulunan boya ve patina tabakasının zarar görmesine engel olacaktır.

Restoratörün amacı eserin orijinal form, işlev ve kullanım şekline uygun biçimde çalışmalarını yönlendirmektir²⁰.

(20) I.Lezsek, *a.g. e.*, (dipnot 4), s. 223-27.

Bu amaç çerçevesinde bir restoratörün eksik olan parçaların doldurulması sırasında; “Önemli olan eserin ayakta durması ve yaşamasını sağlarken estetik çizgiler içerisinde izleyiciye sunmaktır”²¹ ilkesi doğrultusunda, hareket etmesi uygun olacaktır. Bu nedenle strüktürel yapıyı koruyarak eseri yaşatabilmek için yapısına en uygun ve zorunlu olan bölümlerde eklemeler yapılmalıdır. Eksik olan her bölümün mutlaka dolgu yapılarak bütünleşmesi gereksizdir. Bu gibi durumlarda yoğun olarak karşımıza çıkacak düşünce, eserin dolgu yapılmayan kısımlarının gözü rahatsız edeceği ve estetik açıdan olumsuz bir görünüm yaratacağı şeklindedir. Ancak önemli olan eserin orijinal parçalarının izleyicinin en iyi algılayacağı biçimde sunulmalıdır (Resim:6). Restoratör bazı durumlarda (eserin fiziksel yapısı açısından, önemli olmadığı durumlar) eksik kısımların izleyiciyi estetik açıdan rahatsız etmeyeceğini göz önünde bulundurmalıdır.

Esere yapılacak dolgular orijinal biçimine uygun olmayan sonuçlar çıkartabileceği gibi, orijinal kısımların ikinci planda kalmasına veya dolgunun orijinal esermiş gibi algılanması yanlıgısını getirebilir ²².

Dolgu malzemesi olarak seçilecek maddeye de titizlik gösterilmesi gerekmektedir. Dolgu maddesinin renginin eserden bir ya da iki ton açık olması yeterli değildir. Eserin bünyesine uygun olması (eşit gözeneklilik ve fiziksel yapıda) gerekmektedir (Resim:7). Örneğin gözenekli ve yapısında kum, mermer tozu gibi katkı maddeleri olan bir eserde çok ince ve pürüzsü bir yüzey verebilecek dolgu maddesi kullanılması uygun renklendirilmiş olsa da esere aykırı duracaktır. Dolgu malzemesinin özellikleri konusunda Floransa Restorasyon Enstitüsü bazı kriterler belirlemiştir. Buna göre:

a) Materyal geriye dönülebilir olmalı. Biyolojik, kimyasal ve fiziksel açıdan hareketsizlik göstermeli.

b) Kendi ağırlığından oluşan kuvvete dayanmalı ve üzerinde uygulanan materyalden daha kırılğan olmalı.

c) Orijinal malzemeye göre fark edilebilir özellikte olmalı.

d) Kısa sürede aynı karakterde üretilebilmelidir ²³.

(21) C. Brandi, *a. g. e.*, (dipnot 2), s. 2 vd.

(22) 1992-1993 yılı I. C. R. ders notları.

(23) E. Prunas, M. Somon “II. Metodologie correnti di Intervento e Nuove Propaste”, *Faenza. Bollettino del Museo Internazionale delle Ceramiche in Faenza*, 1989, I-III, s. 17-33.

Bu özellikleri içeren bir dolgu maddesi idealdir. Ülkemizde dolgu malzemesi olarak alçı kullanılmaktadır. Alçı uygun yöntemlerle kullanıldığı takdirde yukarıda sözünü ettiğimiz özellikleri içermektedir. Ancak alçı nem emen ve bunu eserin bünyesine yansıtan bir özelliğe sahiptir. Alçının bu olumsuzluğunu ortadan kaldırmak için eserin yalıtılması ve alçı içine katılacak (eserin özelliklerine uygun) malzemenin iyi seçilerek kuruduktan sonra dolgu maddesinin nem emmesini engelleyerek yalıtma işlemlerinin yapılması gereklidir.

Renklendirme bu işlemlerin son aşamasıdır. Renklendirme esere yapılan dolgunun üstten boyanması veya dolgu yapılırken boyanın dolgu maddesi içine katılması şeklinde iki yöntemle yapılabilir.

Restoratör bu aşamada renk belirlemek için eserin bozulma aşamalarından birini hareket noktası olarak belirlemelidir. Örneğin, eser yüzeyinde bulunan boya tabakasında dökülme mevcut ise renklendirme yapılırken bu bölümün esas alınması (normal şartlarda) en iyi seçim olacaktır. Böylece eserin bisküvisinin rengi doğrultusunda hareket edilerek, bakıldığında dolgu yapılan bölümün boyası dökülmüş veya sır tabakası dökülmüş bisküvi şeklinde algılanması sağlanacaktır.

Renklendirme için seçilen yöntem ve boyanın özelliklerine dikkat edilmelidir. Çünkü renklendirme üstten boyama biçiminde yapılıyor ise daha sonra oluşacak olan (boya tabakasında) dökülme ve bozulmalar hoş olmayan görüntüler yaratacaktır. Ancak dolgu maddesi hazırlanırken boyanın bu karışımın içine katılmasıyla elde edilecek renk yukarıda sözünü ettiğimiz riski ortadan kaldıracaktır. Ayrıca bu yöntemle yapılan renklendirme elde edilecek doku eser ile daha uyumlu bir dolgu sağlayacaktır (Resim:8).

DEPOLAMA VE TEŞHİR

Eserin kazıdan sonra yeni ortamında uyumla yaşayabilmesi için düzenli olarak kontrol ve bakımının yapılması gerekmektedir. Bu aşamada uygulanacak yöntemleri iki gruba ayırabiliriz:

a) Pasif Koruma

b) Aktif Koruma

A) PASİF KORUMA

Gerçekleştirilmesi daha zor ve uzun zaman alan bir yöntem olmasına rağmen eser açısından en olumlu koruma yöntemidir. Her geçen gün

daha fazla kabul gören bu yöntemde eser üzerinde yapılacak müdahalelerden çok eserin, içinde bulunduğu ortamın şartlarını eser için en uygun düzeyde tutmaktır. Bütün eserler belirli bir sürede içinde buldukları ortama uyum sağlar ve bünyesini o ortamın şartlarına uydururlar.

Bu yöntemde önemli olan eseri kısa sürede değişen ısı, nem, ışık ve doğal şartlardan uzak tutmaktır. Nem ve ısı standartlara uygun olmasa da bu oranlar uzun süre ani değişiklikler göstermediği sürece bozulma süreci, ısı, nem dengesinin kontrolüne bağlı olarak eserin bozulma sürecini yavaşlatacaktır. Işık, ısı ve nem yeterince kontrol edildiği takdirde uzun süre hiçbir bozulmaya uğramadan yaşayabilir ²⁴.

i) Teşhir sırasında uygulanacak standartlar:

	<u>Tavsiye edilen Atmosfer ortamı</u>	<u>Nev oranı (Humidite relative %)</u>
Seramik, pişmiş toprak eserler	Kuru	20-40%
<u>Aydınlanma için:</u>	<u>Işık Kaynağı</u>	<u>Maksimum Işık</u>
Seramik pişmiş toprak	Güneş ışığının direkt olarak gelmesi engellenerek, bütün kaynaklar kullanılabilir. Ancak ışık kaynağının yaydığı ısıya dikkat etmek gerekir.	Limit olmayabilir ancak 300 LX'e alıştırtılması idealdir.

ii) Depolama sırasında uygulanacak şartlar:

Sıcaklık ve nem oranının aynı kalması, aydınlatma ise güneş ışığı engellenerek loş bir ortamda ve oda sıcaklığında tutulması idealdir ²⁵.

Pasif korumada, eser kendi dengesini sağlayacağından koruma amacıyla eser üzerinde yapılacak birçok işleme gerek kalmaz. Ayrıca teşhir veya depolama sırasında farklı türden malzemenin aynı vitrinde veya yakın tutulması sakıncalıdır. Özellikle pişmiş toprak eserlere metal eser-

(24) 1992-93 yılı I. C. R. ders notları

(25) Institut Royal du Patrimoine Artistique, *Bulletin*, XXI 1986-87, Bruxelles.

lerin yakın tutulması gibi. Metal eserler üzerindeki bazı hastalıkların bu eserlere geçmeleri sonucunda eserin zarar görmesine neden olurlar (Resim: 9).

Eser üzerinde yapılacak her müdahale bozulma ve zararı beraberinde getirir. Restoratörün dikkatli çalışması bu zararı minimum düzeye indirebilir. Hiçbir yöntem tamamen zararsız değildir. Bazı eserlerde elle dokunmak eser yüzeyindeki bozulma sürecinin başlaması için yeterli olmaktadır. Bu nedenle pasif koruma eser ve konservasyon açısından uygulanacak en sağlıklı yöntemdir.

b) AKTİF KORUMA

Eserler üzerinde yapılan koruma amaçlı her türlü müdahale aktif koruma alanına girer. Makalemizin daha önceki bölümlerinde ayrıntılı olarak anlatılan tüm çalışmalar aktif koruma olarak isimlendirilir.

Ancak aktif koruma yöntemlerinden sonra, eserin tekrar bozulma sürecine girmemesi için pasif koruma olarak adlandırdığımız tedbirlerin uygulanarak sürekli kontrol altında tutulması gerektiği unutulmamalıdır.

III. SONUÇ

Restorasyon ve konservasyon bir eserin özgünlüğünü koruyarak gelecek kuşaklara aktarılabilmesi için bir zorunluluktur. Bu amaç ile yapılan yanlış müdahaleler ve bilinçsiz korumacılık, müze koleksiyonlarındaki eserleri ve tarihi anıtların yaşamı için en büyük tehlikeyi oluşturmaktadır. Tehlikenin boyutları ülkemizde yapılan restorasyon ve konservasyon çalışmalarının bilimsel bir temele oturtulmadığı sürece büyüyecektir. Bunun için de ülkemizde restorasyon eğitimi alıp profesyonel olarak restoratörlük yapan elemanların sınırlı sayıda olması farklı bir eğitim aldıkları halde, deneme yanılma yolu ile restorasyon ve konservasyon çalışmalarının amatörce yürütülmesi geri dönüşümü imkansız hatalı örneklerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Oysa bir restoratör üzerinde çalıştığı eserlerin, özgünlüğü bozulmadan gelecek kuşaklara aktarılması için geçici olarak bizlere emanet edildiğini ve bir daha yerine konulamayacak değerler olduğunu unutmamalıdır. İşte bu nedenden ötürü restorasyon ve konservasyon çalışmalarında hataya yer yoktur.

Restorasyon ve konservasyonun bir bilim dalı olarak kabul edildiği gelişmiş ülkelerde, bilim ve teknolojinin gelişmesi ile restorasyon ve konservasyon alanında yapılan çalışmalarla esere daha az zarar veren yön-

temlerin geliştirilmesinde önemli adımlar atılmasını sağlamaktadır. Tüm bunlara rağmen ülkemizde bu konuya hala amatörce ve dünyanın terk ettiği yöntemlerle çözüm bulunmaya çalışılmaktadır.

Son yıllarda açılan restorasyon eğitimi veren yüksek okullar gelecek için umut verici olmakla birlikte, yeterli değildir. Türkçe yayınların son derece kısıtlı olması bazı yayınların ise yanlış yöntem ve malzemeleri önermesi sonucunda zaten var olan olumsuzlukların boyutları büyümektedir. Oysa eserler açısından son derece önemli olan ve her ortamda sağlanabilecek basit önlemlerin dahi alınmaması sonucunda, eserlerin önemli ölçüde zarar görmesi bu konudaki eksikliklerin yadsınamayacak bir sonucudur.

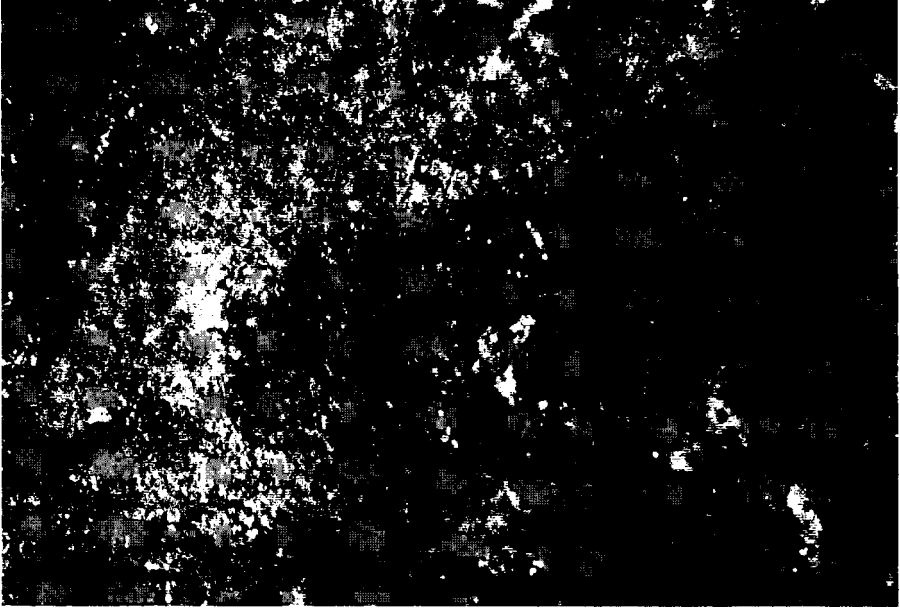
Bu çalışmamızda eksikliğini gördüğümüz; temel restorasyon bilgileri, bir esere yapılabilecek müdahalenin temel kuralları ile sınırlarını, restorasyon adı altında yapılan yanlış müdahaleleri, bu konu ile ilgili çalışmak isteyenler için özellikle yurt dışında yayınlanan ve restorasyon için önem taşıyan çeşitli yayınları tanıtmaya çalıştık. Amacımız bu konu ile ilgili çalışmakta olanlara yardımcı olabilmek ve özellikle müzecilere eseri yerinde koruyabilmek amacı ile yapabileceği çalışmalar için yardımcı olabilmektir.

Resim: 1

Resim: 2

Resim: 3

Resim: 4

Resim: 5

Resim: 6

Resim: 7

Resim: 8

Resim: 9

KLAROS APOLLON KUTSAL ALANI'NDAN FİGÜRLÜ ANTE BAŞLIĞI

Nurettin KOÇHAN *

Hellenistik ve özellikle Roma Çağı'nda ünlü bir kehanet merkezi olarak adını duyuran, Kolophon'un kutsal mahalli durumundaki Klaros¹, Notion ile Kolophon arasında yer alır. Pausanias², Klaros Apollon Tapınağı'nı Efes Artemis Tapınağı'ndan sonra Anadolu'nun en zengin tapınağı³ olarak kabul eder. Bunu Strabon⁴ da doğrulamaktadır. Kesin olmamakla birlikte bu kehanet merkezinin kuruluşu İ. Ö. 7. yüzyıla⁵ kadar uzanır. Ancak, bugün kalıntılarını gördüğümüz Apollon Tapınağı'nın, İ. Ö. 4. veya 3. yüzyılda yapılmış olabileceği⁶ kabul edilmekle birlikte, tapınak ve çevresindeki yapılanmanın İ. Ö. 2. yüzyıl⁷ içerisinde yayıldığı ve hatta İ. S. 2. yüzyılda⁸ da devam ettiği söylenebilir.

* Yrd.Doç.Dr.Nurettin KOÇHAN, Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü, 25240 - ERZURUM

- (1) Bu eser üzerinde çalışmama izin verdikleri için T.C.Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü ile İzmir Arkeoloji Müzesi Müdürü Sayın Turan Özkan ve özellikle Müd.Yard.Sayın Yaşar Canbaş'a teşekkürü borç bilirim.
- (2) Pausanias VII 5,2
- (3) M.P.Nilsson, *Geschichte der Griechischen Religion* (1974) 475; H.W.Parke, *The Oracles of Apollo in Asia Minor*. Clara (1985) c.II, 121
- (4) Strabon XIV 642
- (5) E.Akurgal, *Ancient Civilizations and Ruins of Turkey* (1963) 136; H.W.Parke, *The Oracles of Apollo in Asia Minor*. Clara (1985) c.II, 121
- (6) K.Buresch, *Untersuchungen zum Orakelwesen des Späteren Altertums* (1989) 32, B.İskender dönemi; Erder, *Hellenistik 10 İ.Ö. 3. yüzyıl*; C.Toksöz, *A Travel Guide to the Historic Treasures of Turkey* (1977) 164 İ.Ö. 4. yüzyıl; T.D.Boyd, *The Arch and Vault in Greek Architecture* (Indiana University 1976. Yayınlanmamış Doktora Tezi) 73 İ.Ö. Geç 4. yüzyıl; H.W.Parke, *The Oracles of Apollo in Asia Minor*. Clara (1985) 129 İ.Ö. 300'den önce olmalı; G.Zuntz, *Gnomon* 59.1, 1987, 2 B.İskender'den önce değil.
- (7) Th. Macridy Bey-Ch. Picard, *BCH* 39, 1915, 44; J.R.Carpenter, *The propylon in Greek and Hellenistic Architecture* (Pensylvania University 1970. Yayınlanmamış Doktora Tezi) 125; C.Toksöz, *A Travel Guide to the Historic Treasure of Turkey* (1977) 165; E.Akurgal, *Anadolu Uygarıkları* (1988) 387.
- (8) Th. Macridy Bey-Ch. Picard, *Propylon'da* (BCH 39, 1915, 45). M.(Usman) Anabolu ise arşitravda (*Bilim Birlik Başarı* 33, 1982, 10 vd.) İ.S. 2. yüzyıla ait bir ithaf yazıtının olduğunu belirtirler. Bütün bunlar da, yapılanmanın bu dönemde de devam ettiğini gösterir.

Burada incelemek istediğimiz Klaros Apollon Tapınağı değil, İzmir Arkeoloji Müzesi'nde 3502 no ile envantere kayıtlı, anılan tapınağın kutsal alanına ait olduğu belirtilen figürlü ante başlığıdır (Resim: 1). Biz bu eser üzerinde yeralan figürler ile bezemeleri tarihlemeye ve dolayısıyla tapınak veya onunla ilişkili bir yapının inşa evresini⁹ belirlemeye çalışacağız.

Ante başlığının¹⁰ sol yan yüzünde (Resim:3), sağa doğru koşar durumda, alın, burun, ön sağ ayağının tamamı, ön sol ve arka sağ ayağının dizden aşağısı büyük oranda kırık bir at ve arkasında başını atın gidiş yönüne; sağa çevirmiş bir erkek figürü yer almaktadır. Erkek figüründe baş profilden, gövde 3/4 cepheden verilmiş. Sağ el aşağı doğru sarkarken, sol el atın üzerinden ileri doğru uzatılmış. Sağ ayak hafifçe ileri ve yana atıldığından vücut ağırlığı sol ayak üzerine binmiş. Figür bu yapıyla 'S' hareketi çizmektedir. Ante başlığının sağ yan yüzü aşırı tahrip olmuş ise de (Resim: 4), kalan izlerden sol yan yüzdeki kompozisyonun burada da yer aldığı anlaşılmaktadır

Ante başlığının ön yüzünde (Resim: 2), ortada yeralan "Di-oskurides"¹¹ tipli erkek figürü sağ ayağını hafifçe ileri, yana atmış, vücut ağırlığı sol ayağı üzerine binmiştir. Mantoya sardığı sol kolunu aşağı, hafif öne doğru sarkıtırken, sağ elini giysi altından geçirerek göğüs üzerinde tutmaktadır. Adı geçen figürün yüzü, sol kolunun dirsekten aşağısı ve sol ayağı tahrip olmuş. Erkek figürünün sağında yüzü sola dönük, saç

(9) Müze kayıtlarına geçtiği şekliyle Apollon Tapınağı'na ait ise? Çünkü, incelediğimiz eserin tapınağa mı, yoksa önünde yer alan sunağa mı ait olduğu konusunda kesin görüş belirtmemiz bu durumda oldukça güç. Ancak kalıntılardan tapınağın 27 m doğusunda 9.00 x 18.45 m ölçülerinde bir sunağın yer aldığını biliyoruz. (E.Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları* (1988) 388 vd.). Priene Athena ile Magnesia Artemis tapınaklarının önünde yer alan sunaklarda da firiz yer aldığına göre, Klaros Apollon Tapınağı önünde yer alan sunak'ta da firiz olmalıydı. Ancak elimize geçmemiş olabilir. Bu nedenle incelediğimiz bu eser J.de la Geniere'nin de değindiği (*XIII. Kazı Sonuçları Toplantısı* II 27-31 Mayıs 1991.71) Bu sunağın ante ucunda yer almış olmalıydı.

(10) İzmir Arkeoloji Müzesi, Envanter No : 3502
Buluntu Yeri : Klaros Apollon Tapınağı Kutsal alanı (1960)
Malzemenin cinsi : Mermer
Yüksekliği : 0.85 m
Firiz üstü anthemion kuşağı yüksekliği : 0.13 m
Firiz yüksekliği : 0.53 m
Firiz altı anthemion kuşağı yüksekliği : 0.08 m
Lesbos kymationu yüksekliği : 0.08 m
Kabartına kuşağının toplam uzunluğu : 2.26 m (0.73 x 0.80 x 0.73 m)

(11) J.Chamonard, *Exploration Archéologique de Délos* VIII.1 (1922) 218 vd., Abb. 95;
E.Buschor, *Das Hellenistische Bildnis* (1949) Abb. 9; Fuchs, *Skulptur* 375 Abb. 416.

arkada topuz yapan Nike de gövde 3/4 profilden verilmiştir. Sağ eliyle, kabartmanın sol üst köşesinden görünen atın başını tutmakta (Resim: 1), sol elini dirsekten kırarak kalçasına dayamış (Resim: 2). Sol ayağını hafif yana geriye attığından vücut ağırlığı tamamen sağ ayak üzerine binmiştir. Figürün yüzü büyük oranda aşınmış ve iki eli bileklerinden itibaren kırılmış. Erkek figürünün solunda yer alan ve sağındakinin benzeri olan Nike ise, sağ kanadı dışında tamamen tahrip olmuştur.

Kısaca özetlemek gerekirse, ante başlığının iki yan yüzünde çıplak erkek figürü ve at, ön yüzünde ise iki Nike ve aralarında “Dioskurides” tipli bir erkek figürü yer almaktadır.

Ante başlığındaki bu figürlerin mitolojik içeriklerini tam olarak açıklamak oldukça güç. Yine de buradaki figürlerin Apollon ile ilişkili olduklarını göz önüne alarak bazı öneriler yapılabilir. İlyada’dan¹² Apollon’un, Pheresoğlu Admetos’un iki atını terbiye ettiğini öğreniyoruz. Nikeler ise zaferi simgeledikleri gibi, tanrılardan haber getirme¹³ özelliğine de sahiptirler. Burada da Pheresoğlu’nun atlarını terbiye ettiği sırada Apollon ile Zeus arasındaki haberleşme temsil edilmek istenmiş olabilir. Çıplak erkek figürleri de atların bakıcıları olarak yorumlanabilir. İki Nike arasında yer alan “Dioskurides” tipli figürün ise tapınağın baş rahiplerinden Mopsos (?) olduğu düşünülebilir¹⁴.

Mitolojik işlevlerine kısaca değindiğimiz ante başlığındaki figürlerin stil gelişimine geçmeden önce, tipolojik yönden ele almak yerinde olur. sanırım.

Özellikle giysi açısından erken dönemlere ait örneklerinin olması nedeniyle ilk olarak Nike figürünü ele almanın uygun olduğu kanısındayım (Resim: 2). Çünkü, heykeltıraş Myron’un İ. Ö. 5. yüzyıl ortalarına tarihlenen Athena ve Marsyas grubundaki Athena’da bu giysinin en güzel ilk örneğini görmekteyiz¹⁵.

(12) İlyada (1975) II.713-715, 763-767.

(13) R.Graves, *The Greek Myths I* (1955) 76 vd.; A.Erhat, *Mitoloji Sözlüğü* (1972) 55 vd.; Ayrıca buradaki Nikeler, Apollon’un müzik yönüyle de ilgili olabilir (N.Şahin, “Yeni Buluntular Işığında Lyra’lı Apollon Klarios İkonografisi” *Zafer Taşlıkoğlu Armağanı*, Arkeoloji Sanat Yayınları (baskıda).

(14) A.Erhat, *Mitoloji Sözlüğü* (1972) 253; Paulys-*Ancyclopédie der Classischen Altertumswissenschaft* XVI. 1, 241 vd.; Ayrıca Apollon’un kahin olarak da anıldığını biliyoruz. Bkz. C.Picard, *Ephèse et Claros. Recherches sur les Sanctuaires et les Cultes de L’Ionie du Nord*, II (1922) 458; N.Şahin, “Yeni Buluntular Işığında Lyra’lı Apollon Klarios İkonografisi” *Zafer Taşlıkoğlu Armağanı*, Arkeoloji Sanat Yayınları. Baskıda. Ancak bu durum şimdilik bir öneriden ibaret kalmak zorundadır.

(15) Fuchs, *Skulptur* 349 Abb. 388.

Daha sonraları ise küçük değişikliklerle bu giysinin uzun zaman sevilerek kullanıldığına tanık oluyoruz¹⁶.

Nikeler arasında yeralan “Dioskurides” tipli erkek figürünün ise giysi yönünden en erken örnekleri İ. Ö.4. yüzyıl sonlarında görülmesine karşın, İ. Ö.2. yüzyıl ortalarından önce fazla yaygın değildir¹⁷. İ. Ö. 2. yüzyıl ortalarından sonra ise yaygın şekilde kullanılmıştır¹⁸. Bunu dikkate alarak erkek figürünün tip gelişimini kısaca gözden geçirecek olursak (Resim: 2); Sophokles’de¹⁹, figürümüzde olduğu gibi sağ el giysi altından geçirilerek göğüs üzerine konmuş, sol el ise arkada, kalça üzerinde durmaktadır. Sophokles’de sağ el görülmesine karşın, figürümüzde görülmemektedir. Sağ el tahrip olduğundan durumunu tam olarak bilemiyoruz. Sophokles ile erkek figürümüzün ayak hareketleri de tamamen farklıdır. Ayrıca Sophokles’de giysinin vücuda sıkıca sarılması vücut hareketini sanki kısıtlamaktadır.; İ. Ö. 3. yüzyıl ortalarına tarihlenen Viyana Müzesi’nden I.1075 env. no lu mezar stelindeki²⁰ figür de, giysi altından çıkarılarak göğüs üzerine konan sağ elin görülmesi dışında, tip olarak bizimkiyle benzerlik göstermektedir. Klaros erkek figürünün en yakın benzerinin, göğüs üzerindeki sağ ellerinin parmakları görülmesine karşın, Dioskurides²¹ ile Eretrialı genç²² olduğunu söyleyebiliriz.

Stil gelişimi açısından inceleyecek olursak, Klaros ante başlığındaki Nike ile hemen yanında yeralan erkek figürünün giysisinde paralel, geniş sırtlı ve sert kıvrımların derin kıvrım çanaklarıyla birbirinden ayrılmış oldukları görülür (Resim: 2). Giysi türü ve hareket açısından benzer olması nedeniyle ante başlığındaki erkek figürünü, ilk olarak Sophokles heykeliyle²³ karşılaştırmalıyız. Sophokles, canlı yapısı, keskin sırtlı çanak kıvrımlarına kabartmamızdaki erkek figüründen ayrılır. Aynı şekilde kıvrım stili açısından Demosthenes²⁴ ve Delphili Filozof’la²⁵ da bir ilişki kurmamız mümkün değildir.

-
- (16) Fuchs, *Skulptur*, Abb. 215, 246, 593, 629; Pfuhl-Möbius I Nr.80 Taf. 20; Nr.52 Taf.14; Nr.378 Taf.62; Nr.921 Taf.138; Nr.397 Taf.65; Nr.901, 904, 906 Taf.135; Nr.938 Taf.141; Nr.968 Taf.146; Nr.429 Taf.70; E.Pfuhl-H.Möbius, *Die Ostgriechischen Grabreliefs II* (1979) Nr.1581 Taf.230. Bu örnekler de İ.Ö.5. yüzyıl sonundan İ. Yüzyıla kadar bu giysinin sevilerek kullanıldığını kanıtlamaktadır.
- (17) Fuchs, *Skulptur* 126 Abb. 115; A.Yaylalı, *IX.Türk Tarih Kongresi*. Ankara 21-25 Eylül 1981 (1986) c.I 482; ay., *Hellenistik Devir İzmir Kökenli, Figürlü Mezar Stelleri* (Yayınlanmamış Doçentlik Tezi. Erzurum 1979) 46.
- (18) Pfuhl-Möbius I 90 vd., Nr.157 Taf.34 vd.
- (19) Fuchs, *Skulptur* 126 Abb. 115.
- (20) Pfuhl-Möbius I 97 Nr.192 Taf.40
- (21) Fuchs, *Skulptur* 375 Abb.416
- (22) Fuchs, *Skulptur* 149 Abb.143.
- (23) Fuchs, *Skulptur* 126 Abb.115
- (24) Fuchs, *Skulptur* 127 Abb.117.
- (25) Fuchs, *Skulptur* 132 Abb.119.

İ. Ö. 3. yüzyıl sonuna tarihlenen Viyana Steli²⁶ de, baştan sona izlenebilen ince, yüzeysel kıvrım yapısıyla Klaros ante başlığındaki erkek figüründen farklılık gösterir. İncelediğimiz bu figürün İ. Ö. 2. yüzyılın ilk çeyreğinden olmadığını da sanırım, Kos Odeion'da bulunan bir heykelin alt kısmına ait parça, kıvrım stiline benzer olmamasıyla ispatlanmaktadır²⁷.

İ. Ö. 2. yüzyılın ikinci çeyreği eserlerinden Magnesia Artemis Tapınağı'nın sunağına²⁸ ait kabartmalarla karşılaştırdığımızda, hareketsiz, sert kıvrım ve bunları birbirinden ayıran geniş ve derin kanal yapısıyla eserimiz İ. Ö. 2. yüzyıl ortalarını geçmiş, Dioskurides²⁹ ile Lagina Hekate Tapınağı firizlerinin dönemine yaklaşmıştır. Fakat Eretrialı gencin³⁰ stilini aştığı söylenemez.

Nike figüründe de aynı şekilde stil gelişimini incelersek, ilk olarak İ.Ö. 4. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlenen Rhodos Steli'nde³¹ yer alan sağ baştaki figür ve Sinop Steli'yle³² karşılaştırabiliriz. Bu eserler piramidal ve sert yapılarıyla, incelediğimiz Nike figürünün bu dönemden olmayacağını belgelemektedir. Aynı şekilde İ.Ö.295/4 tarihli anlaşma kabartmasındaki³³ Athena gergin, dik duruşu ve omuzların düz bir çizgi oluşturmasıyla Klaros Nikesi'nden ayrılmaktadır.

Olgun Hellenistik'te fazlaca görülen, değişik yönlere giden, birbirini kesen, kısa ve huzursuz kıvrımların Klaros Nikesi'nde olmaması, eserimizin bu dönemden olmadığını ortaya koymaktadır. Aynı şekilde İ.Ö.2. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen Samos Steli'nde³⁴ sol başta görülen hizmetçi figürünü de aşmıştır.

(26) Pfuhl-Möbius I 97 Nr.192 Taf.40

(27) R.Kabus-PreiBhofen, *AM.Beih.* 14, 1989, 129, 195 vd, Taf.39. 1,2

(28) A.Linfert, *Kunstzentren Hellenistischer Zeit* (1976) Taf. 4.18,19., s.28'de bu eseri İ.Ö.221'e tarihlenmektedir. Ancak, bu eseri İ.Ö. 2. yüzyılın ikinci çeyreğine tarihlenenler de vardır. Yaylalı, *Magnesia* 135 vd.

(29) Fuchs, *Skulptur* 373 Abb. 416.

(30) Fuchs, *Skulptur* 149 Abb. 143; A.Yaylalı, *Hellenistik Devir İzmir Kökenli, Figürlü Mezar Stelleri* (Yayınlanmamış Doçentlik Tezi. Erzurum 1979) 46 vd.; M.Bieber, *The Sculpture of the Hellenistic Age* 2(1967) 175 Fig. 743.

(31) Pfuhl-Möbius I 24 Nr.52 Taf.14.

(32) Pfuhl-Möbius I 52 Nr.80 Taf.20; A.Gulaki, Klaros Nikesi ile İ.Ö.295/4 Anlaşma kabartmasının çağdaş olduğunu belirtir (*Klassische und Klassizistische Nike Darstellungen* (1981) 93). Ancak, izlediğimiz stil gelişimi Anlaşma kabartmasının daha erken özellikler gösterdiğini kanıtlamaktadır.

(33) R.Horn, *Stehende Weibliche Gewandstatuen* (1931) 12 Taf.2.3; Fuchs, *Skulptur* 534 Abb. 626.

(34) E.Pfuhl - H.Möbius, *Die Ostgriechischen Grabreliefs* II (1979) 389 Nr. 1581 Taf. 230

Klaros Nike figürü, gergin, hemen hareket edecekmiş gibi durması, kalın, köşeli, birbirinden derin kanallarla ayrılan, çoğunlukla vücudu boydan boya geçen, hareketsiz ve sert kıvrım yapısıyla, özellikle göğüs kısmındaki iç içe 'V' kıvrımlarıyla, İ.Ö.2. yüzyıl ortalarına tarihlenen Notion Steli'nde³⁵ soldaki figürü, Kos heykel³⁶ parçasını ve Samos-Vathy Müzesi'ndeki Stel³⁷ parçasında gördüğümüz hizmetçi figürünü de aşmış, Lagina dönemine³⁸ gidişin olduğunu göstermektedir.

Klaros Ante başlığında yer alan Nike'de ve bunların arasındaki erkek figüründe yüksek Hellenistik Dönemin huzursuz kıvrımları pek görülüyor. Ayrıca İ.Ö.2. yüzyıl ortalarına doğru görülen ince ve zarif kıvrımların Klaros Nikesi'nde yerini birbirine paralel, geniş sırtlı ve sert kıvrımlara bırakması, İ.Ö.2. yüzyılın son çeyreğinin özelliğidir³⁹. Bu özelliklerin ante başlığındaki figürlerimizde var olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Kıvrımların kaba, hareketsiz ve şablondan çıkmışçasına işlenmesi de İ.Ö. 2. yüzyıl ortalarından sonraya ait özelliklerdir.

Klaros ante başlığının iki yan tarafında yer alan at ve çıplak erkek figürlerinin de benzerlerini İ.Ö.2. yüzyıl içinde görebiliyoruz (Resim: 3, 4).

Bergama'dan İstanbul Arkeoloji Müzesi'ne götürülen bir kabartmadaki⁴⁰ pelerinli çıplak erkek figürünü, ante başlığımızın sol yüzündeki çıplak erkek figürü ile karşılaştırdığımızda, ayaklarını atış şekli, vücut hareketi ve işlenişi ile benzerdir. Ancak, İ.Ö. 2. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlenen Bergama Steli'ndeki figürde gördüğümüz durgun yapı, Klaros çıplak figüründe atletik ve gergin bir vücut yapısıyla karşımıza çıkmaktadır. Pfuhl - Möbius II. Nr.1439 Taf. 210'da yer alan İzmir'den bir kabartmadaki⁴¹ çıplak figürle de Klaros çıplak figürünü karşılaştırabiliriz. Hareketleri, duruşu ve vücut işlenişleriyle birbirine benzer görünmektedirler. Özellikle vücut hatlarının vurgulanışı ve gergin yapı bunu açıkça kanıtlamaktadır.

(35) Pfuhl - Möbius I 143 Nr. 429 Taf. 70.

(36) R.Kabus-PreiBhofen, *AM*, Beih. 14, 1989, 151.310 vd., Taf.61. 1.4.

(37) R.Horn, *Samos XII* 163 Nr. 140 Taf.84.

(38) R.Horn, *Samos XII* 77 Taf. 32.1; Fuchs, *Skulptur* 466 Abb. 548; Ayrıca J.Travlos, *Bildlexikon zur Topographie des Antiken Athen* (1971) 138 Abb.193'de yer alan ve İ.Ö.2. yüzyıl sonlarına tarihlenen Nympheler kabartmasındaki kıvrım yapıları da bunu doğrulamaktadır.

(39) A.Yaylalı, *Hellenistik Devir İzmir Kökenli Figürlü Mezar Stelleri* (Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, Erzurum 1979) 71 vd.

(40) İstanbul Arkeoloji Müzesi Env. No.362; E.Pfuhl-H.Möbius, *Die Ostgriechischen Grabreliefs II* (1979) 35 Nr.1477 Taf.214.

(41) E.Pfuhl-H.Möbius, *Die Ostgriechischen Grabreliefs II* (1979) 340 Nr.1439 Taf. 210.

Ante başlığında yer alan at figürünün benzerlerini de İ.Ö. 2. yüzyıl sonlarına tarihlenen eserlerde görebiliyoruz⁴².

Klaros ante başlığındaki figürlerle yaptığımız bu karşılaştırmalar, eserimizin İ.Ö. 2. yüzyılın son çeyreğinden önce olmadığını kanıtlamaktadır. Bu tarihi, ante başlığının üst ve alt kısmında yer alan bezemelerin stil gelişimi ile de doğrulamak amacıyla burada kısaca değinmekte yarar vardır.

İncelediğimiz ante başlığındaki figürleri üstten ve alttan sınırlayan ve üçlü dizimin⁴³ uygulandığı lotus-palmetlerde, lotusların dış yaprakları, açık ve kapalı palmetleri üstten kuşatmak istermiş izlenimi uyandırır. Lotusların çanak bağından çıkan kıvrık dallar, palmetlerin altında kapalı sarmallarla sonlanır. Ancak bu sarmallar firiz altında ve üstünde farklı şekillerde oluşturulmuştur. Firiz altında yeralanlar normal kapalı sarmal iken, üst kısımda yeralan sarmal yaprak vermiş ve bu yaprağın ucunun üstteki palmet yaprağına değdiği görülür (Resim:5,6).

Ante başlığındaki figürler gibi bezemeler de tahrir edilmiştir. Nikerler'in üstünde yeralan lotus-palmetlerin sol üst ve sağ tarafı (Resim: 2, 6), alttaki lotus-palmet ve lesbos kymationu'nun ise sağ yarısı kırıktır (Resim: 1).

Klaros ante başlığı üzerindeki bezeme kuşağında yeralan palmetlerin yayvan, lotusların palmet aralarına sıkışmış izlenimi vermeleri, ayrıntıların yeterince işlenmemesi, birbirleriyle olan canlı bütünlüklerini yitirmeleri, Yüksek Hellenistik Dönem'in barok bütünlüğünün görülmemesi, palmetlerde yaprak orta damarlarının keskince oyularak verilmesi canlı yapılarını yitirmeleri ve tamamen bezeksel bir görünüm almış olmaları en önemli stil özellikleri olarak sayılabilir (Resim: 5, 6). Bezeksel yapıya da örgelerin şablondan çıkmuşçasına düzgün verilmeleri ve işçilikteki sertlikle erişilmiştir.

Stil özelliklerini kısaca belirlediğimiz Klaros ante başlığının, tapınağın erken inşa evresinde yapılmış olup olmadığını belirlememiz gerekir. Çünkü, bazı araştırmacılar Klaros Apollon Tapınağı'nın yapımına

(42) E.Pfuhl-H.Möbius, *Die Ostgriechischen Grabreliefs II* (1979) Nr.1439 Taf.210; Nr.1461 Taf. 214; Nr.473 Taf.232; R.Horn, *Samos XII* 55, 144 Beilage 16 Nr. 123 İ.Ö. 2. yüzyılın son çeyreği.

(43) Lotus palmetlerin bezeme kuşakları üzerindeki sıralanışlarıyla ilgili daha geniş bilgi için bkz. Koçhan, *Bezeler* 22 vd.

İ.Ö. geç 4. yüzyılda başladığını⁴⁴ belirtirler. Ante başlığımızdaki lotus-palmetlerin stili (Resim:5,6), bu döneme verilen Priene Athena Tapınağı bezemeleriyle⁴⁵ benzerlik göstermediğinden, bu evreden olmamalıdır. Bir kısım araştırmacı ise Klaros Apollon Tapınağı'nın yapımına Büyük İskender'den önce başlanmadığını⁴⁶, İ.Ö.3.yüzyılda yapıldığını⁴⁷ ileri sürmektedir. Bu nedenle bezemeleri ilk olarak İ.Ö.3.yüzyıla ait yapıların bezemeleriyle karşılaştırmalıyız.

İ.Ö.3.yüzyılın ilk çeyreğine tarihlenen Didyma Naiskosu'nun⁴⁸ üçlü dizimin uygulandığı lotus-palmetlerinde, lotuslar yarı-açık olarak işlenmiştir. Palmetlerin eksen yapraklarının yerini rozetler almış, üçgen göbük ise ikiye ayrılmış ve açık sarmallarla zeminden yükseltilmiştir. Palmetlerin yaprak işlenişleri ve kıvrık dalların yapısı farklı. Bütün bunlara ek olarak bezeme sert, ahşap oymacılığı andıran yapısı ve doğallığın yok olmaya başlamasıyla Klaros bezeklerinden ayrılır.

Didyma Naiskosu'ndan geç, İ.Ö.3.yüzyıl ortalarından hemen sonraya tarihlenen Belevi Mausoleumu'nun⁴⁹ ikili dizimin benimsendiği bezekleri de, lotus çiçeğinin yaprak ve çanak yapılarıyla, palmet yaprak damarlarının verilmesi, lotus altında ters, palmet altında düz kapalı sarmal oluşturan kıvrık dalların damarlarının oyularak belirtilmesi ve bezeksel görünümüyle ahşap oymacılığı aşmış, metalik bir yapı kazanmıştır. Bu yapılarıyla stil yönünden Klaros ante başlığı bezekleriyle benzerlik göstermemektedir. Bezeksel görünümü iyice belirginleşmiş olan Priene Zeus Olympios Tapınağı'nın⁵⁰ üçlü dizimdeki bezemeleri, Klaros ante başlığı bezemelerini İ.Ö.3.yüzyıl sonlarına da tarihleyemeyeceğimizi belgelemektedir.

- (44) J.Charboneaux-R.Martin-F.Villard, *Gréc Hellenistique* (1970) II; T.D.Boyd, *The Arch and Vault in Greek Architecture* (Indiana University, Yayınlanmamış Doktora Tezi 1976) 73; E.Akurgal, *Ancient Civilizations and Ruins of Turkey* 5 (1978) 137.
- (45) Erder, *Hellenistik* 46 Lev. 8; W.Koenigs, *IstMitt* 33, 1983, 170 Taf.33, 3,4; N.Koçhan, *X.Türk Tarih Kongresi* (1990) 225 Res. 17; Koçhan, *Bezeker* 30 vd., lev. 3b.
- (46) K.Buresch, *Untersuchungen zum Orakelwesen des Späteren Altertums* (1889) 31; G.Zuntz, *Gnomon* 59. 1, 1987, 2.
- (47) Erder, *Hellenistik* 10.
- (48) Th.Wiegand, *Didyma I* (1941) Taf. 202 F548a; W.Voigtländer, *IstMitt*, Beih. 14, 1975, 63 İ.Ö.270'lerde bitirildi; N.Koçhan, *X.Türk Tarih Kongresi* (1990) 225 Res.18; Koçhan, *Bezeker* 35, 96 İ.Ö.285-270 Lev. 5a.
- (49) J.Keil, *Öjh* 29, 1934/5, 103 İ.Ö.250; ay., *AnzWien* 1949, 53 II.Antiochos'un İ.Ö.246'da ölümünden sonra; Erder, *Hellenistik*, Lev. 6b; C.Praschniker, *FiE* VI 1979 Abb. 24; A.M.Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi* (1971) 544 II.Antiochos için İ.Ö.246'da; Yaylalı, *Magnesia* 137 İ.Ö.3. yüzyıl ortaları; W.Voigtländer, *IstMitt*, Beih. 14, 1975, 62 İ.Ö.246'da ölen II.Antiochos Teos için; N.Koçhan, *X.Türk Tarih Kongresi* (1990) 226 Res.19; Koçhan, *Bezeker* 38 vd., İ.Ö.246'da ölen II.Antiochos Teos için, Lev.5c.
- (50) Th.Wiegand and H.Schrader, *Priene, Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen in dem Jahre 1895-1898* (1904) 145 Fig.116; M.Schede, *Die Ruinen von Priene* 2 (1962) 61 Abb. 74; Erder, *Hellenistik* 47 Lev. 7c; W.Lehmann, *Samothrace* 3.I (1971) 178 Taf.132; N.Koçhan, *X.Türk Tarih Kongresi* (1990) 226 Res. 20; Koçhan, *Bezeker* 39, 55 vd., İ.Ö. 3. yüzyılın ikinci yarısı, Lev. 5d.

İ.Ö.2.yüzyılın başlarına tarihlenen Magnesia Zeus Sosipolis⁵¹ ve Bergama İonik niş⁵² bezekleri, İ.Ö.3.yüzyıl örneklerine göre genelde küçülmüş ve örge adedi artmıştır. İnce ve zarif yapılmaları da buna eklenince bezekler barok görünüm kazanmıştır. Yaprak ve kıvrık dallarda ayrıntıların verilmesi ise bunu vurgulamıştır. Bütün bu özellikler bezeklere canlılık kazandırmıştır. Ancak, saydığımız stil özelliklerini Klaros ante başlığı bezemelerinde göremiyoruz, bu nedenle İ.Ö.2.yüzyıl başlarından sonraya ait bezeklerle karşılaştırmalıyız.

İ.Ö.2.yüzyıl bezeme gelişimi içinde karşılaştırabileceğimiz diğer bir örnek, Didyma Apollon Tapınağı'nın İ.Ö.180-170 tarihli kapısının⁵³ üçlü dizimin uygulandığı bezemeleridir. Üçlü kenger yaprağından oluşan lotosun çanak bağından çıkan kıvrık dallar, açık ve kapalı palmetlerin üçgen göbekleri altında sonlanır. Ancak bu örneğin de stil yönünden Zeus Sosipolis'den fazla farklılık gösterdiği söylenemez.

Didyma Apollon Tapınağı kapısındaki, yaprakları 'S' çizen kapalı palmetler ön yüzden verilmek istenmiş, aynı yöntem Klaros bezemesinde de denenmiştir. Yaprak damarları her iki örnekte oyularak verilmiş. Kapalı palmetlerde ise yapraklar yandan, aşağı doğru kıvrılan yaprak ucu, oyuk orta damarı gösterebilmek için önden verilmiş, Klaros ante başlığı bezemesinde ise orta damarı yaprak boyunca görebiliyoruz (Resim: 5, 6). Lotus çiçeklerinin çanak yaprakları dışında diğer yaprakların işlenişi ve özellikle yaprak damarlarının verilmesi benzerdir. Fakat, biçimsel benzerlikler dışında stil açısından Didyma'nın bu bezemelerini de aşmıştır.

İ.Ö.2.yüzyılın ünlü yapılarından Bergama Zeus Sunağı bezekleriyle⁵⁴ stil yönünden az da olsa benzer olduğu söylenebilir. Ancak Klaros ör-

-
- (51) Mendel I Nr.194; O.Kern, *Die Inschriften von Magnesia am Maeander* (1900) Nr.98; A.vo Gerkan, *Der Altar des Artemis Tempel Magnesia am Maeander* (1929) 25 İ.Ö.197; H.Drerup, *MarbWpr* 1964, 13 İ.Ö.197'den hemen sonra; Erder, *Hellenistik* 46 İ.Ö.197'den sonra; W.Hoepfner, *AM* 83, 1968, 223 İ.Ö.197'den sonra; Yaylalı, *Magnesia* 115, 134 İ.Ö.erken 2. yüzyıl, lev. 36.2; A.Linferd, *Kunstzentren Hellenistischer Zeit* (1976) 29 İ.Ö.197; W.Koenigs, *IstMitt* 33, 1983, Taf.40.1; N.Koçhan, *X.Türk Tarih Kongresi* (1990) 227 Res.22; Koçhan, *Bezekler* 43 İ.Ö. Erken 2. yüzyıl, lev. 6a.
- (52) M.Fraenkel, *Die Inschriften von Pergamon* (1890) Nr.149 yazıtına göre II.Eumenes dönemi (İ.Ö.197-160/59); R.Bohn, *AvP* II 22 Taf.27; A.Von Gerkan, *Jdl* 57, 1942,196; Erder, *Hellenistik* 51 vd., Lev. 11a; P.W.Lehmann, *Samothrace* 3.1 (1971) 223 Fig. 174; Koçhan, *Bezekler* 41 vd., lev. 6b.
- (53) W.Günter, *IstMitt*, Beih. 4, 1971, 99 Dn.21. İ.Ö. 2. yüzyılın ikinci çeyreği başında on yıllık sürede bitirildi; W.Voigtländer, *IstMitt*, Beih. 14, 1975, 104 vd., taç kapı bezekleriyle Bergama Zeus Sunağı bezeklerinin benzer olduğunu belirtir; Koçhan, *Bezekler* 47 İ.Ö. 180-170.
- (54) N.Koçhan, *X.Türk Tarih Kongresi* (1990) 227 Res.22; Koçhan, *Bezekler* 48 vd., Lev.8b

neğinde, daha önce görülen ve Zeus Sunağı'nda da olduğu gibi, canlı yapı, yerini durağan, bezeksel bir yapıya bırakmıştır.

Üçlü dizimin uygulanışı, yalın kıvrık dallar, düğme oluşturan sarmallar, yarı-açık lotus çiçeğinin dış yapraklarının dışa doğru geniş bir yay çizerek palmetlerin etrafında bir çerçeve oluşturmak istemeleriyle Milet Dionysos Tapınağı baştaban üstü bezemesiyle⁵⁵ Klaros bezeği ilk bakışta benzermiş gibi görünmekte. Buna karşın, Klaros örneğinde bezekler keskin çizgilerden oluşmaya, örgeler arasındaki canlı bütünlük kaybolmaya başlamıştır. Bu stil özellikleriyle Milet Dionysos Tapınağı'ndan hemen sonraya tarihlenen Milet Hellenistik gymnasium bezeklerini⁵⁶ aştığı kabul edilmelidir.

İ.Ö.2.yüzyıl ortalarından hemen sonraya tarihlenen Teos Dionysos⁵⁷ ile Magnesia Artemis⁵⁸ tapınaklarının lotus-palmetlerinin yüksek kabartma görünümü oldukları, keskin yapıları ve zeminle zıtlık oluşturdıkları görülür. Bezemelerde canlılık yokolmuş, yerini bezeksel görünüm almış. Bunların sonucunda da ışık-gölge zıtlığı oluşmuştur. Klaros bezeklerinde ise aynı stil özelliklerinin varolduğunu savunmak, özellikle Alabanda Apollon Tapınağı'nın sunağı⁵⁹ ve Priene Agorası Kuzey Stosa'sı'na⁶⁰ ait bezemeleri göz önüne alınca biraz güç olacaktır. Alabanda Apollon Tapınağı Sunağı'nda görülen bezemelerde dik, kısa ve kurumuş yapraklar, cansız ve özenden yoksun bir görünümde dirler. Üçlü dizimin uygulandığı Priene Agorası Kuzey Stoa bezemeleri, bezeksel görünümün egemen olması, şablondan çıkmışcasına katı ve düzgün örgeleriyle, Klaros ante başlığı bezemelerine stil açısından benzer örneklerden biridir.

(55) W.Müller-Wiener, *IstMitt* 27/28, 1977/78, I.99; II.Taf.26.1; Koçhan, *Bezeker* 52 lev. 9c.

(56) A.von Gerkan-F.Krischen, *Milet* I, 9 Abb. 13, 19 ve 20; Koçhan, *Bezeker* 53 Lev. 10a.

(57) Yaylalı, *Magnesia* 139; N.Koçhan, *X.Türk Tarih Kongresi* (1990) 228 Res.25; Koçhan, *Bezeker* 57, 63 Lev. 12a.

(58) C.Humann-J.Kohte-C.Watzinger, *Magnesia am Maeandrum. Berichte Über die Ergebnisse der Ausgrabungen der Jahre 1891-1893* (1904) 164 Abb. 64; A.von Gerkan, *Der Altar des Artemis Tempel Magnesia am Maeander* (1929) 34 I.Ö. 2. yüzyılın ikinci yarısı; Erder, *Hellenistik* 64 I.Ö. 2. yüzyılın ikinci yarısı; A.M.Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi* (1971) 532 I.Ö. 2. yüzyılın ortaları; Yaylalı, *Magnesia* 131 I.Ö.140-120 Taf.36.1; E.Akurgal, *Ancient Civilizations and Ruins of Turkey* 5 (1978) 180 I.Ö. 150-125; J.Ganzert, *JdI* 98, 1983, 170 I.Ö. 2. yüzyılın ortaları; N.Koçhan, *X.Türk Tarih Kongresi* (1990) 227 Res.26; Koçhan, *Bezeker* 59 I.Ö. 140-120 Lev. 12b, c.

(59) Ethem Bey, *Fouilles D'Alabanda. Acadèmia des Inscriptions et Belles-Lettres* (1905) 452 Fig. 8; Koçhan, *Bezeker* 59, 106 Lev. 13c, I.Ö. 2. yüzyılın üçüncü çeyreği.

(60) M.Schede *IstForsch* 2, 1933, 26 vd., I.Ö. 130'dan biraz geç; Y.Boysal, *Anatolia* II 1957, 130 I.Ö. 2. yüzyılın sonu; Erder, *Hellenistik* 28 I.Ö. 2. yüzyılın sonu - I. yüzyılın başı, lev. 16b; Yaylalı, *Magnesia* 131 I.Ö. 100 civarı; N. Koçhan, *X.Türk Tarih Kongresi* (1990) 228 Res.28; Koçhan, *Bezeker* 64, 107 Lev. 15a,b I.Ö. 2. yüzyılın sonu.

Ancak Lagina Hekate Tapınağı'nın⁶¹ ince, uzun ve zarif görünümlü lotus-palmetlerine de bir gidişin olduğu inkar edilemez. Ayrıca, lotus çiçeklerinin hem Klaros'da hem de Lagina örneklerinde palmetleri sınırlandırmak istemiş gibi bir görünüm yaratmaları, bezeksel olmaları ve yüzeysel işlenmeleri, özellikle de palmet yapraklarının işlenişi iki beziğin ortak yönleridir denebilir.

Bu stil gelişimi de Klaros ante başlığındaki bezemenin tarihinin daha önceki dönemlerde değil, aksine İ.Ö.2.yüzyılın son otuz yılı içinde aranması gerektiğini göstermektedir.

İncelemeye çalıştığımız Klaros ante başlığı bezemesinin lotus-palmet stil gelişimi içindeki yerini, Lesbos yapraklarının stili açısından da ele alarak daha inandırıcı sonuca varmak yerinde olur sanırım (Resim: 5).

Klaros ante başlığının alt kısmında yer alan Lesbos kymationu, yaprakların kısa, yayvan, uçlarının küt olması, üst kısımda açılıp, yayvanlaşan damar çizgileri ve yumru oluşturan dil yapraklarıyla İ.Ö.3.yüzyılın erken örneklerinden Samothrake Arsinoeion'un bezeklerinden⁶² ayrılır. Çünkü, Arsinoeion'un Lesbos kymationunda yapraklar 'V' biçimli ana damarı, kenarlardan keskin biçimde kesilerek ince uzun yaprak ucunda tamamen ayrılmıştır. Alt ucu yayvan olan dil yaprağın, ana yapraklar arasında kalan bölümü de henüz yumru oluşturmamıştır. Alta doğru incelen ana damarın yaprak ucuna dokunduğu yerde damar çizgisi sona eriyor. Didyma Naiskosu'na ait ante başlığında⁶³ ise damar çizgisi yaprak ucunda da devam ediyor. Ayrıca dil yaprağın, üst kısımda yumru oluşturmasıyla Samothrake Arsinoeion'dan ayrılır.

Belevi Mausoleumu'na⁶⁴ ait lesbos yaprakları dil yaprağın ucunda yumru oluşturmalarıyla Didyma naiskosu bezemelerine benzer. Ancak, Mausoleum'un lesbos yapraklarında bezeksellik ve buna bağlı metalik yapı ön plana çıkmıştır.

(61) A.Schober, *IstForsch* 2, 1933, 26 vd., İ.Ö. 130'dan biraz geç; Y.Boysal, *Anatolia* II. 1957, 130 İ.Ö. 2. yüzyılın sonu; Erder, *Hellenistik* 28 İ.Ö. 2. yüzyılın sonu - 1. yüzyılın başı, Lev. 16b; Yaylalı, *Magnesia* 131. İ.Ö. 100 civarı; N.Koçhan, *X.Türk Tarih Kongresi* (1990) 228 Res. 28; Koçhan, *Bezekler* 64, 107 Lev. 15a, b. İ.Ö. 2. yüzyılın sonu

(62) P.W.Lehmann, *Samothrace* 3.1 (1971) 223 İ.Ö. erken 3. yüzyıl, Fig. 173; W.Voigtländer, *IstMitt*, Beih. 14, 1975, 62 İ.Ö.280/70 Taf. 5.3; Koçhan, *Bezekler* 32 vd., İ.Ö. 3. yüzyılın ilk çeyreği, Lev. 4a; M.Pfomer, Samothrake Arsinoeionu'n bezemelerini haklı olarak bizim lotus-palmet stil gelişimine göre bulduğumuz tarihe, İ.Ö. 287-281 arasına vermektedir (*IstMitt* 37, 1987, 149. Taf. 43.2).

(63) M.Pfomer, *IstMitt* 37, 1987, 151 Taf.44.1.

(64) M.Pfomer, *IstMitt* 37, 1987, 153 Taf. 45.4.

Buraya kadar karşılaştırdığımız örnekler de bize, incelediğimiz Klaros ante başlığında yer alan lesbos kymationunun İ.Ö.3. yüzyıldan olmadığını, benzer örneklerini lotus-palmette olduğu gibi İ.Ö.2.yüzyılda aramamız gerektiğini göstermektedir. Bu nedenle araştırmacıların genel olarak İ.Ö.2.yüzyıl başlarına tarihledikleri Magnesia Zeus Sosipolis Tapınağı⁶⁵ bezemeleri⁶⁶ ile karşılaştırmamız gerekir kanısındayım. Zeus Sosipolis lesbos kymationu uzun yaprak uçları, üst kısımda yayvanlaşan damar çizgisi ve hareketsiz yapısıyla Klaros bezemelerinden ayrılır ve Klaros ante başlığındaki lesbos yapraklarının İ.Ö.2.yüzyılın ikinci yarısından sonraya tarihlenmesi gerektiğini kanıtlar niteliktedir.

İncelediğimiz Klaros lesbos yapraklarının bir karşılaştırma örneğini de Bergama Zeus Sunağı'nda⁶⁷ buluyoruz. Zeus Sunağı'na ait lesbos kymationu⁶⁸, yanlara doğru iyice yayvanlaşan ve fazla uzun olmayan yaprak ucu içine uzanan ana damar, üstten alta doğru yumuşak şekilde sivrilen ve üst kısımda yumru oluşturan dil yapraklar, Klaros bezemeleriyle karşılaştırılabilir. Hareketsiz, bezeksel yapılarıyla bu iki bezeme birbirinin benzeri gibi görünürse de Klaros bezemeleri stil olarak bunları aşmıştır. Benzerlik daha çok biçim yönündendir.

Klaros ante başlığındaki (Resim: 5) kısa, yayvan dil yaprakların, Magnesia Tiyatrosu'na ait ante başlığı⁶⁹ ile Bergama Gymnasium Tapınağı'na⁷⁰ ait lesbos yapraklarını da aştığını söyleyebiliriz. Bu gelişim süreci de bizim lotus-palmet ve figürlerin stili ile saptadığımız tarihi doğrulamaktadır.

Kısaca özetlemek gerekirse, giriş kısmında da belirttiğimiz gibi Klaros Apollon Tapınağı'nın yapım tarihi hakkında değişik görüşler vardır. Ayrıca bu tapınağın uzun süre tamamlanamadığı araştırmacılar tarafından

(65) Bkz.Dn.51.

(66) İstanbul Arkeoloji Müzesi Env.No: K.190 E. 645; Yaylalı, *Magnesia* 134 Taf. 36.2; W.Koenigs, *IstMitt* 33, 1983, 173 Taf.40.1; Koçhan, *Bezekler* 42 Lev. 22a.

(67) J.Schrammen, *AvP* II.1, 79 II.Eumenes dönemi (İ.Ö.197-160/59); A.W.Lawrence, *Greek Architecture* (1957) 214 İ.Ö.180-170; H.Drerup, *MarbWpr* 1964, 17 İ.Ö.180-164; Erder, *Hellenistik* 51, İ.Ö.180-160; A.M.Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi* (1971) 534 II. Eumenes dönemi (İ.Ö.190-160/59); Yaylalı, *Magnesia* 123 vd.; N.Koçhan, *X.Türk Tarih Kongresi* (1990) 227 vd.; Koçhan, *Bezekler* 49 İ.Ö. 180-170.

(68) J.Schrammen, *AvP* III.1, Taf. 16; J.Ganzert, *Jdl* 98, 1983, 166 vd. Abb.103; Koçhan, *Bezekler*, Lev. 24a.

(69) Mendel I Nr. 197; A.Schober, *IstForsch* 2, 1933, 26 Fig. 16; Erder, *Hellenistik* 113 Lev. 22c; Yaylalı, *Magnesia* 135 Taf. 36. 3; Koçhan, *Bezekler* 50 Lev. 9a.

(70) P.Schazmann, *Avp* VI Beilage 3 Taf.25; Yaylalı, *Magnesia* 127; O.Bingöl, *IstMitt*, Beih. 20, 1980, 79; J.Ganzert, *Jdl* 98, 1983, 164 Abb. 95; Koçhan, *Bezekler* 81 Lev. 25d.

da kabul edilmektedir.⁷¹ Apollon kutsal alanında bulunan bir heykel⁷², tapınaktaki çalışmanın uzun süre devam ettiğini göstermektedir.

Sonuç olarak, incelediğimiz ante başlığının hem bezemeleri hem de kabartma stili açısından İ.Ö.2.yüzyılın son çeyreğinden önceye tarihlenemeyeceği söylenebilir⁷³. Ayrıca, İ.Ö.2.yüzyılın ortalarından sonra etkili olan 'Klasistik' geleneğin⁷⁴ Klaros ante başlığındaki figürlerde de görülmesi, önerdiğimiz tarihi doğrular niteliktedir.

KISALTMALAR

"Archaeologische Bibliographie"den bilinen uluslararası nitelikteki "kısaltmalar" dışında, aşağıdakiler kullanılmıştır

- ERDER, Hellenistik : C.Erder, *Hellenistik Devir Anadolu Mimarisinde Kyma Rekta - Kyma Reversa* (1967)
- FUCHS, Skulptur : W.Fuchs, *Die Skulptur der Griechen* (1969)
- KOÇHAN, Bezekler : N.Koçhan, *Anadolu Mimari Bezekleri I. Hellenistik Çağ Lotus-Palmet ve Yumurta Dizisi* (A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü 1987. Yayınlanmamış Doktora Tezi)
- PFUHL - Möbius I : E.Pfuhl - H.Möbius, *Die Ostgriechischen Grabreliefs I* (1979)
- YAYLALI, Magnesia : A.Yaylalı, *Der Fries des Artemisions von Magnesia am Mäander. Ist Mitt. Beih. 15, 1976*

-
- (71) Th.Macridy Bey-Ch.Picard, *BCH* 39, 1915, 41 vd.; H.W.Parke, *The Oracles of Apollo in Asia Minor. Clara II* (1985) 129 vd.
- (72) R.Özgan, *IstMitt* 32, 1982, 204 vd.da, Taf. 48.4'deki heykeli İ.Ö. 3. yüzyıl sonlarına, Magnesia Artemis Tapınağı Sunağı ile Bergama Zeus Sunağı arasına tarihlemektedir. Özgan, Magnesia Artemis Tapınağı Sunağı'nı s.207 vd.da İ.Ö. 3. yüzyıl sonlarına tarihlediğinden, Klaros'dan bu yontuyu da erkene tarihliyor. Ancak Magnesia Artemis Tapınağı Sunağı İ.Ö. 2. yüzyılın ikinci çeyreğinde olmalı (Yaylalı, *Magnesia* 134 vd.; Koçhan, *Bezekler* 51, 82 vd.). Buna göre Klaros heykeli, stil özellikleri de dikkate alınarak İ.Ö. 2. yüzyıla tarihlenmeli. Bu da Klaros kutsal alanında İ.Ö. 2. yüzyılda da çalışmaların devam ettiğini gösterir.
- (73) İ.Ö. 2. yüzyılın son çeyreğine tarihlenen Klaros Apollon Tapınağı Sunağı ile çevresinde yapılan kazılarda İ.Ö. 125-100 yılları arasına tarihlenen sikke ve seramik parçalarının bulunması, ante başlığı için belirlediğimiz tarihi doğrulamaktadır. Bkz. J.de la Genieve, *XIII. Kazı Sonuçları Toplantısı* II. 27-31 Mayıs 1991. 71 vd.
- (74) E.Atalay, *Hellenistik Çağ'da Ephesos Mezar Stelleri Atölyeleri* (1988) 30 vd.

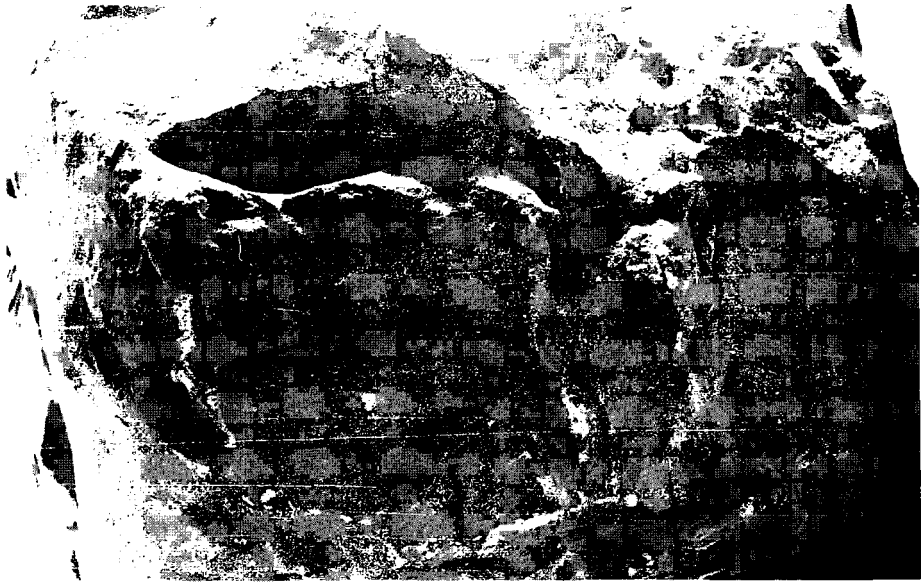
Resim: 1

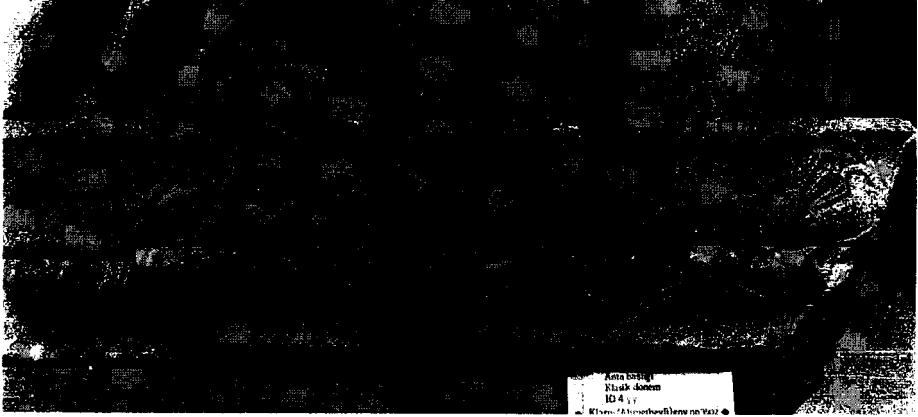
Resim: 2

Resim: 3

Resim: 4

Resim: 5

Resim: 6

ALKAMENES'İN HERMES PROPYLAİOSU ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

Ramazan ÖZGAN*

Prof Dr. Sayın Yusuf BOYSAL'a

Son yıllarda yapılan ayrıntılı araştırmalar sonucu beliren ortak kanı; Klasik Devir'in ünlü yontucusu Alkamenes'in Phidias'ın çağdaşı olduğu ya da ondan kısa bir zaman sonra yapıtlarını vermiş olmasıdır¹. Bu saptama genellikle bu ünlü yontucunun yaşam yılları ile ürünlerinin stilistik incelenmeleri sonucu ortaya çıkmış ve böylece sanatçının İ.Ö. 5. yüzyılın ikinci yarısında faaliyet gösterdiği inandırıcılık kazanmıştır. Diğer taraftan, ünlü yazar Pausanias'ın notlarından² öğrendiğimize göre, Alkamenes İ.Ö.403 yılında Thebai'deki Herakleion'da Tyran Thrasybulos

* Prof.Dr.Ramazan ÖZGAN, Selçuk Üniversitesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü, Klasik Arkeoloji Bölümü Başkanı - KONYA

Bu konunun hazırlanması ve eserlerin yayımlanmasında gerekli izinleri sağlayan Sayın Y.Boysal'a, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü elemanlarına, Milas ve Bolu Müzesi personeline içtenlikle teşekkür ederim. Bursa, Bolu ve Karadeniz Bölgesi müzelerinin ziyaret edilmesi ve arkeolojik araştırmaların yapılması Selçuk Üniversitesi Araştırma Fonu'na desteklenmiştir. Bu gezi sayesinde birçok müzede koruma altında bulunan yontuculuk yapıtları yerinde incelenmiş ve çoğu araştırmaya hazır hale getirilmiştir. Böyle bir fırsatı değerlendirme olanağı sağlayan Selçuk Üniversitesi Araştırma Fonu yetkililerine çok teşekkür ederim. Bu bilimsel gezi ve müze çalışmalarında ölçsüz yardımları olan eşim Christine Özgan ile bölümümüz Araştırma Görevlisi Sayın Mustafa Şahin'e de sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Dipnotlardaki kısaltmalar hususunda Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün "Archaeologische Bibliographie 1978" deki listesinden faydalanılmıştır.

- (1) J.Overbeck, *Die antiken Schriftquellen zur Geschichte der bildenden Künstler bei den Griechen*, 1868, 808-828; D. Willers, *Jdl* 82, 1967. 37 vd.; a.g.y., *Zu den Anfängen der archaischen Plastik in Griechenland*, *DAI. Athen. Beiheft.* 4, 1975, 33 v.d.; L. Capuis, *Alkamenes. Fonte Storiche archeologiche* 1968. tamamı; A.Delivorrias, *Ant. Plastik* 8, 1969, 19 vd.; Walter-Herwig Schuchhardt, *Alkamenes*. 126. Berliner Winckelmanns Program, 1977, Tamamı.
- (2) Pausanias, *Beschreibung Griechenlands*. IX. 11. 6.; Plinius, *Naturalis Historia*. 34. 49; 34, 72.

için kolosal yontular yapmıştır. Buna ek olarak bizim için de son derece önemli olan ustanın Atina'da Hephaistos ile Athena Hephaisteia yontularını bronzdan yapmış olması, bu yapıtlarla ilgili ödeme-harcama kayıtlarının bugün ele geçirilmiş bulunması ve söz konusu bronz yontu grubunun İ.Ö.421-415 yılları arasında yapıldıklarının saptanmasıdır³. Bundan dolayı Alkamenes'in İ.Ö.5. yüzyılın ikinci yarısında faaliyet gösterdiği kesinleşmiş olmaktadır.

Pausanias Atina Akropol'ünde bulunan Alkamenes'e ait iki yontudan bahsetmektedir. Bunlardan biri Nikepyrgos'a dikilmiş olan üç gövdeli Hekate yontusu⁴ diğeri de Parthenon Tapınağı'nın kuzey yanında yer almış olan ünlü Prokne-İtys yontu grubudur⁵.

Gerek Pausanias'ın gerekse antik devir diğer yazarlarının bahsetmediği, fakat arkeologlar tarafından bu ünlü yontucuya atfedilen bir diğeri önemli yapıt da Alkamenes'in Hermes Herme'sidir⁶. Ele alacağımız konu, Arkeoloji literatüründe "Hermes Propylaios" olarak yerini almış olan bu ünlü yapıt olacaktır⁷.

Bugüne değin yapılan arkeolojik ve filolojik araştırmalarda tanıtılan çok sayıdaki Hermes Herme kopyelerinin sadece iki tanesinde ünlü yontucu Alkamenes'in adı yazıtı olarak (Resim: 1-6) kaydedilmiştir⁸. Her iki Herme'nin de Alkamenes'in olduğu kesinkes belirtilmesine rağmen, aralarında gözden kaçmayacak derecede ayrılıkların olduğu da araştırmacılar tarafından ortaya konmuştur⁹. Ancak ikisinin de Alkamenes'in olduğu belirtilen yapıtlar arasındaki bu ayrılıklardan dolayı, ortaya önemli bir sorun çıkmıştır. O da bu iki yapıttan hangisinin Alkamenes'in özgün ya-

-
- (3) R.E. Wycherly, *The Athenian Agora*, III, 1957, 98 vd.; H.A. Thompson - R.E. Wycherly, *The Agora of Athens (The Athenian Agora)* XIV, 1972, 146. Taf. 71, c; H.Philipp, *Tektonon Daidala, Die Auffassung vom bildenden Künstler und seinem Werk im Vorplatonischen Schrifttum*, 1968, 63.
 - (4) Il. 30, 2; Th. Kraus, *Hekate*, 1960, 84 v.d.; Walter-Herwig Schuchhardt, *a.g.e.*, s.27 vd.
 - (5) Pausanias, I. 24. 3.; M.S. Brouskari, *The Acropolis Museum*, 1974, 165 vd.; L.Capius, *a.g.e.*, 15, 29, 59 v.d., Taf. 6-10; H.Lauter, *Ant. Plastik* XVI, 1976, 45 v.d. res. 32-37; Walter-Herwig Schuchhardt, *a.g.e.* 9 v.d. Res. 2-7.
 - (6) E.Schmidt, *Archaistische Kunst*, 1922, 43 v.d.; D. Willers, *Jdl* 82, 1967, 42 v.d.; L.Capuis, *a.g.e.* 15, 29, 35 v.d.; D.Willers, *Zu den Anfängen der Archaistischen Plastik in Griechenland*, 1975, 33 v.d.; *a.g.y.*, RM. 76, 1969, 313 v.d.
 - (7) Bkz. yukarıda dipnot 6.
 - (8) F.Winter, *Altertümer von Pergamon (Av.P.)* VII, 1, 48 v.d.; E.Schmidt, *a.g.e.* 43 v.d.; D.Willers, *Jdl* 82, 1967, 39 v.d.; C.Praschniker, *Öjh.* 29, 1935, 23 v.d. Res. 20-24; J. Bousquet, *BCH* 80, 1956, 565 v.d.; D.Willers, *a.g.e.* 39 v.d.
 - (9) Bkz. yukarıdaki dipnot 8; ve W.Herwig Schuchhardt; 126. *Berliner Winkelmanns Programm*, 1977, 30 v.d.

pıtının kopyesi olabileceğidir. Sonuçta arkeoloji literatüründe tanınan tüm Herme'ler özellikle D.Willers tarafından¹⁰ ele alınmış ve özgün yapıtı belirleyebilmek için iki ana grup tipi saptanabilmiştir. Bunlar da aşağıda görüleceği gibi Bergama ve Efes tipi¹¹ olarak adlandırılmıştır.

1.Bergama Tipi: (Resim: 1. 3-4)

Resim: 1. 3-4'de görülen örnek 1903 yılı Bergama kazılarında uzunca bir dikdörtgen prizma biçimli destek ve üzerindeki bir Hermes başı ile birlikte ortaya çıkartılmıştır. Destek üzerindeki okunan yazıtta yapıtın Alkamenes tarafından yapıldığı ve Herme yontusuna ait övgülerin yer aldığı özellikle vurgulanmıştır.

Tamamı 190 cm yükseklikte, 32 cm genişlikte ve 29 cm derinlikte olan yapıtın başının yüksekliği 40 cm dir. Yapıt Bergama Agorası üzerindeki bir depoda bulunmuş ve bu gün İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde 1433 Env.Nr. ile sergilenmektedir¹². Kaide üzerindeki yazıtı aşağıdaki gibi olup,

Εἰδήσεις Ἀλκαμένεος | περικαλλές ἄγαλμα|

Ἐρμᾶν τὸν Πρὸ πυλῶν | εἶσατο Περγάμιος.

aşağı yukarı: “Alkamenes'in çok güzel yontusunu, kapıların önünde duran Hermes'inin güzelliğini farkedeceksin. Onu buraya Pergamios dikti.” şeklinde yorumlanmak gerekir¹³. Çok hafif öne eğik olan Hermes'in düzgün bir yüzü vardır. Düzenli yüz, uzun, kuvvetli ve dörtköşe biçimli bir sakalla aşağıya uzatılmış ve düz bir yatay hatla sınırlandırılmıştır. Yukarıda, yani şakak ve alın üzerinde, kulaklar arasına yerleştirilmiş üç sıra halindeki kıvrılmış saç bukleleri tarafından çevrelenmiştir. Bıyık, sakal üzerine iyice indirilmiş ve sakaldan ayırılmaya çalışılmışsa da pek becerilememiştir. Alın üzerindeki saç buklelerinin yatay olarak sıralanışı ve kaşların aynı hat üzerinde gösterilişi, nedeniyle alın dikdörtgen bir biçim almıştır. Burun kökünün kaşlarla birleştirilişi neredeyse birer dik açı oluşturmuş ve bunun sonucunda kalın ve kısa bir burun yaratılmıştır. Bunun bir devamı olarak gözler bir-

(10) *Jdl* 82, 1967, 39 v.d.

(11) D.Willers, *a.g.e.* 42 v.d. Res. 1 -4 ; 75 vd. Res. 49-51; Walter-Herwig Schuchhardt, *a.g.e.*, 30 v.d.

(12) F.Winter, *AvP.* VII, 1. 48 v.d. Nr. 27; G.Mendel, II, 234 v.d. Nr. 527; E.Schmidt, *Archaische Kunst.* 1922, 43 v.d.; C.Praschmiker, *a.g.e.* 27 v.d.; D.Willers, *a.g.e.* 77 v.d. Res. 49-51, Makalemizdeki Bergama Herme'sinin fotoğrafları Alman Arkeoloji Enstitüsü İstanbul Şubesi tarafından temin edilmiştir. Yardımlarından dolayı W.Radt ve E.Steiner'e içtenlikle teşekkür ederim.

(13) Bkz. yukarıda dipnot 8. 12 ve D. Willers, *a.g.e.* s.40 buradan anlamına uygun Türkçe'ye tercüme edilmiştir.

birlerinden oldukça aralıklı yerleştirilmiştir. Yanaklar hafif içe çekik, dudaklar küçük, etli ve biraz da hareketli betimlenmiştir.

Bu saç düzeni dışında ayrıca, çok uzun kalın ve çözülmüş gibi görünen iki saç grubu kulaklar arkasından aşağıya göğüsler üzerine (Resim: 3-4) indirilmiştir. Kafatası üzerindeki saç ise fazla ayrıntılı ele alınmadan işlenmiş ve bir bantla bağlanmıştır. Sonuçta Bergama Herme'sinde üç değişik saç işlenişi ve biçimi görülmektedir ve bunlar birbirlerinden ince bir bantla ayrılmışlardır. Arkaya sırtta indirilen saç tutamı da geniş bir dörtgen biçiminde fazla özen gösterilmeden kaba bırakılmıştır. Bu saç betimlemeleri içerisinde ilginç olanı hiç şüphesiz, kulaklarda arası ve alnı bir çelenk gibi süsleyen, kıvrılmış pasta kreması biçimli helezonik buklelerin yan yana ve üst üste sıralanışlarıdır. Bu saç betimlemesi genel olarak istisnasız tüm Herme'lerde karşımıza çıkmaktadır. Sakal neredeyse tam dört köşe ve birbirlerine çok benzeyen paralel buklelerden oluşturulmuş ve bukleler hafif döndürülerek aşağıya indirilmiş ve tüm sakal tutamları yatay bir hatta sonuçlandırılmışlardır.

Birçok araştırmacı¹⁴ Bergama Herme'sini stil karşılaştırmaları sonucu, genel olarak da Olympia yontuculuk yapıtlarından yararlanarak, özgün yapıtı İ.Ö.5. yüzyılın üçüncü çeyreğine tarihlenmişlerdir. Mevcut kopyenin ise Hadrian döneminde yapıldığı saptanmıştır.

II.Efes Tipi: (Resim: 2.5-6)

Resim: 2. 5-6'da görülen örnek ise 1928 yılı Efes kazılarında Vadius Gymnasiumu'nun açığa çıkartılma çalışmalarında Bergama Herme'sinin tipinde yeni bir Herme bulunmuştur¹⁵. Kaidesindeki yazıttan bu Herme'nin de Alkamenes tarafından yapıldığı açıkça vurgulanmıştır.

Οὐκ εἶμι τέχνη | τοῦ τυχοῦτος. | ἀλλὰ μου |
μορφᾶν ἔτευξε (ν), | ἦν σκοπῆ (ι)ς, Ἀ(λ)κα | μένης.

Yazıtta “Ben herhangi bir sanat eseri değilim beni Heykeltraş Alkamenes yarattı” denilerek hem Heykeltraş Alkamenes hem de onun yapıtı Efes Herme'si anılarak özgün yapıtının değerliliği vurgulanmıştır¹⁶

(14) M.Fraenkel, *Die Inschriften von Pergamon*, II (1895) (Av. P.VIII, 2) Nr. 373; Willamowitz - Möllendorf, *AA* 1904, 76.; F.Winter, *AM* 29, 1904, 208 v.d.; D.Willers, *a.g.e.* 78.

(15) C.Praschniker, *Öjh* 29, 1935, 23 v.d.; D.Willers, *a.g.e.*, 40, 42 v.d. Res. 1-4; W.Herwig - Schuchhardt, 126. Berliner Winkelmanns Programm 1977, 30 v.d.

(16) Bkz. yukarıdaki dipnot. D.Willers, *a.g.e.*, 40. Buradan anlamına uygun Türkçe'ye çevrilmiştir.

Efes yöresi mermerinden olan yapıt Bergama yapıtına oranla daha kötü durumda olup bu gün İzmir Arkeoloji Müzesi'nde koruma altındadır¹⁷. Herme daha sonraları Avusturyalı Arkeolog Paraschniker tarafından ayrıntılı olarak bilim dünyasına tanıtılmıştır¹⁸. Bu araştırmaya göre yapıtın kaide ölçüleri 29x56 cm dir. Kaidesiz olarak yapıtın yüksekliği ise 220 cm dir.

Herme'nin başı üzerindeki ince dalgalı ve hareketli geniş "S" ler biçiminde taranmış saç telleri bir bant ile bağlanmıştır. Alın üzerine yerleştirilen oldukça tahrip olmuş üç sıradan oluşan saç çelengi, Bergama yapıtında olduğu gibi, helezonik pasta kreması biçimiyle sonuçlanan kısa bukleler biçiminde betimlenmiştir. Arkada sırta doğru özensiz taranarak indirilen saç tomarı ve omuzlardan göğüs üzerine indirilen çözülmüş uzun saç grupları da yine Bergama yapıtında gördüğümüz aynı motiflerdir. Yalnız yüzde tahribat fazla olup, burun seviyesinden aşağısı tamamen eksiktir.

Şimdiye kadar yapılan açıklamalar ve kopye kriterleri neticesinde tipolojik olarak birbirlerine büyük benzerlikler gösteren Bergama ve Efes Hermelerinin ön örneğini yontan ustanın aynı olması gerçeği, arkeoloji bilim disiplinine göre her iki yapıtın da Alkamenes'in özgün yapıtının kopyeleri olma zorunluluğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca motifler olarak her iki Herme'de de görülen aynı gövde yapıları, gövdeye cepheden yerleştirilen başları ve başların saç düzenleri, sakal biçimi, kulaklar arası ve alnı çelenkvari çerçeveyeleyen üç sıra yan yana ve üst üste yerleştirilen kısa ve kırılmış saç bukleleri, başlar üzerinde taranmış saç bulunması ve ince bir bantla bağlanmaları ve nihayet arkaya, sırta indirilen saç tomamlarının aynı görünümde olmaları, bu zorunlu beklentiye daha da güçlendirmektedir.

Ancak çok dikkatli ve ayrıntılı bir gözlem bunun böyle olmadığını göstermektedir: Her iki Herme'yi ayrıntılarıyla karşılaştırmak Efes yapıtının çok kötü tahrip olmasından dolayı ne yazık ki tam olarak gerçekleştirilmeyeceğinden Efes yapıtı yerine, onun tam bir repliği olan (aynı özgün yapıttan yapılan bir başka kopye) Münih'teki Simonetti başını (Resim: 7-8) değerlendirmek¹⁹ gerekmektedir. Pentelikon mermerinden ve yüksekliği 47.5 cm olan Hermes başının gövdesi ne yazık ki ele geçmemiştir. Alın yapısı, baştaki ince saç tellerinin işlenişi, alnı çevreleyen

(17) İzmir Arkeoloji Müzesi, Envanter No: 675.

(18) Bkz. yukarıda dipnot 15.

(19) W.Amelung, *Einzel Aufnahmen*. 1913 Nr. 2021; K. Vierneisel - B. Schlörb, *Klassische Skulpturen des 5 und 4. Jh. v. Chr.* 1979, 49 v.d.; W.Herwig-Schuchhardt, *a.g.e.* 30 v.d.; D.Willers, *a.g.e.* 51 v.d. Res. 14, 15, 17.

çelengin yapısı, gözlerin işlenişi ve alnın dışbükey ve canlı biçimiyle daha önceleri de net bir şekilde açıklandığı gibi, replik konusunda herhangi bir şüphe yoktur.

Her iki Herme başı; Bergama (Resim: 3-4) ve Simonetti (Resim: 7-8) dikkatlice karşılaştırıldıklarında kopye kritiği açısından azımsanmayacak ayrılıklar göstermektedirler. Aşağıda göstermeye çalışacağımız bu ayrılıklar her iki yapıtın, yani her iki tipin, aynı özgün yapıtın tam kopyası olamayacaklarını göstermekle birlikte, bunlardan hangisinin özgün yapıta sadık kalınarak kopye edildiği ve dolayısıyla özgün yapıtın nasıl bir görünümde olduğu konusunda önemli ipuçları verecektir.

Yapıtsal, ölçümsel ayrılıkların yanı sıra Bergama başı (Resim: 3-4) Simonetti başına (Resim: 7-8) göre daha uzunca olup, geometrik hatlar hakimdir. Sakal, başladığı yerde en geniş olarak tutulmuş ve yukarıdan aşağıya doğru dik konturlu buklelerle sınırlandırılmıştır. Bunun aksine Simonetti başında sakalın en geniş yeri ağız seviyesinin hemen altında bulunmaktadır ve sakalın her iki yandaki konturları yüzün şeklini verebilecek biçimde ele alınmaya gayret edilmiştir. Aynı dikkat ve özen sakal buklelerinde de görülmektedir. Münih yapıtında sakal bukleleri daha canlı ve daha belirgin ve daha hareketli betimlenirken, yüzde sakin ve huzurlu bir ifade mevcuttur. Sakal bukle biçimleri de farklıdır. Bergama Herme'sinde sakal biraz evvel belirtildiği gibi, yatay ve dikey keskin hatlarla sınırlandırılarak dört köşeli bir biçim verilmiştir. Aynı betimleme karakterleri yüzde, özellikle alın ve alnı çevreleyen yatay kaş kemikleri hattı ile alnı üstten yine yatay olarak sınırlayan saç çelengi ve alnın neticede ince uzun bir dikdörtgen biçimi almasında da izlenebilmektedir. Simonetti başında her eleman yüzdeki huzurlu, sakin ve konsantrasyon dolu ifadeyi vermeye yönelik ele alınmıştır.

Bergama Hermes'i'nin alnı üzerindeki üst üste sıralı üç diziden oluşan saç çelenginin bukleleri saçı yukarıda kısan ince banttıan itibaren uç kısımlara doğru iyice kıvrılarak güzel ve düzenli bir sıralama oluştururken, Efes, yani Simonetti tipinde bir düzen ve monotonluk görülmemektedir. Üstteki ilk sıra hafif geriye çekilmiş, orta sıra ileriye çıkarılmış ve yüzü koruyan bir elemana dönüşmüştür. Her iki tipin yüz yapıları ve yüzlerdeki ifade de farklı görünüm arz etmektedirler. Bergama'da gözler birbirinden aralıklı yerleştirilmiş ve biraz da dar betimlemişlerdir. Burun kısa, geniş ve küttür. Sakalı oluşturan bukleler ve bunların işlenişleriyle yerleştirilişleri de tamamen farklıdır. Sakalın ortası Simonetti'de ayrılırken, Bergama'da bu simetri yoktur. Ayrıca çok net olarak kısa kıvrımlardan oluşan dudak altı sakal kıvrımları da Bergama

tipinde yoktur. Sakal kıvrımları Bergama'da yukarıdan aşağıya doğru hafif kıvrılarak yan yana düzgün biçimde yerleştirilirken, Simonetti'de sakal kıvrımları daha doğal, değişik yönlü ve hareketli işlenmişler ve bıyık da sakal üzerine vurgulanarak yerleştirilmiştir.

Tüm bu değişiklikler yapısal olarak daha önceleri E.Schmidt²⁰ ve özellikle de D.Willers²¹ tarafından analiz edilmiş ve neticede bu ayrılıkların sadece bu tip Herme'leri yapan kopyecilere maledilemeyeceği sonucuna varılmıştır. Diğer taraftan bu ayrılıklardan dolayı, her iki grup tipinin de aynı özgün yapıttan tam olarak kopye edildikleri kabul edilemeyeceğine göre, hangi tipinin özgün yapıttan dikkatle ve sadık kalınarak kopye edildiği sorusunun yanıtlanması gerekmiştir. D.Willers bu hususta Efes tipi-Simonetti-Herme'yi buluntu yerini de dikkate alarak²² Alkamenes'in Hermes Propylaios'u'nun kopyesi olabileceği, Bergama tipinin ise yeni attistik akım içerisinde, yani yeni bir anlayışla yaratılan kopyenin kopyesi olabileceği sonucuna varmıştır. Ayrıca Bergama tipi, Herme üzerindeki yazıtın bilinçli ve kasıtlı olarak yazıldığını ve aslında bu tipin Alkamenes'in Hermes Propylaios'u'yla direkt ilgisinin bulunmadığını kabul etmiştir.

Gerçekten de tüm betimleme özellikleriyle Simonetti-Efes-tipi Klasik Devir eserlerine en yakın olanıdır. Yüzdeki ifade biçimi huzurlu-sakin bakan gözler, gözleri çevreleyen dışa taşkın, kalın ve etli göz kapakları, bombeli, kusursuz alın ve özellikle de saç ve sakal kıvrımlarının işlenişi, Klasik Devir'in çağdaş eserlerine çok yakın stil özellikleri içermektedir. Bu hususta en yakın örneğini şüphesiz özgün ama bronzdan olan Kap Artemision (Resim: 18) kökenli Zeus yontusunun başında²³ bulmaktayız. Her iki yapıttaki benzer yüz biçimleri, sakal konturlarının betimlenişi, sakal kıvrımları, sakal üzerine yerleştirilmiş ve vurgulanmış olan bıyık, dudak altı papyon biçimli boşluk ve boşluk altındaki sakal tutamları ve nihayet uzun sakal kıvrımlarının geriye dönerek oluşturdukları uç mo-

(20) E.Schmidt, *Die Archaische Kunst in Griechenland und Rom*, 1922, 43 v.d.

(21) D.Willers, *Jdl*, 82, 1967, 39 v.d.; 75 v.d.

(22) Yukarıda belirtildiği gibi, Efes Herme'si Vedius Gymnasium'unda bulunmuştur. Aşağıda biraz sonra ele alacağımız Stratonikeia Herme'si (Res. 9-10) ise kentin şehir giriş kapısında ele geçmiştir. Bilindiği ve adından da (Hermes Propylaios) anlaşılacağı gibi Herme'ler başlangıçta "koruyucu" görevinden dolayı kent kapılarına, stoa'lara, daha sonraları da yine "koruyucu ve öğretici" niteliklerinden ötürü Gymnasiumlara veya gençler hamamına, spor ve askeri alanlara dikiliyorlardı. Roma Dönemi'nde ise portre Herme'ler türemiş; ünlü kişilerin portreleri yerleştirilerek dekoratif anlam ve görev üstlenmişlerdir.

(23) G.Lippold, *EA (Einzel Aufnahmen)* 1939, Nr. 4505-7; a.g.y., *Griechische Plastik, Handbuch der Archaeologie* III. 1955, 103, dipnot 18; R.Lullies-M. Hirmer, *Griechische Plastik*, 1979, Lev. 128-131; D.Willers, a.g.e., 74 v.d.; Walter-Herwig Schuchhardt, 126. Berliner Winckelmanns Programm 1977, 30.

tifleri, en açık benzer betimleme özellikleridir. Bu motifSEL ve stil benzerlikleri, D. Willers'in de teklif ettiği gibi, İ.Ö.5.yüzyılın ortalarında yontulduğunu, dolayısı ile yapıtın Parthenon frizleri ve Phidias'la da çağdaş olduğunu ortaya koymaktadır.

Bu özet girişten sonra Anadolu'dan olup da, bu güne kadar hiç tanınmayan ve değişik özellikler gösteren üç ayrı Herme'yi hem yukarıdaki açıklamalar ışığında tanıtmak, hem de Alkamenes sorunsalı hakkında bazı düşüncelerimizi aktarmak istiyoruz.

a) Stratonikeia Herme Başı (Resim: 9-10)

Ele alacağımız ilk Herme başı 1984 yılında Y.Boysal başkanlığında yürütölen Stratonikeia kazıları sırasında şehir kapısının dışında ve kapının kuzeybatı yönünde gün ışığına çıkartılmıştır. Büyük grenli beyaz mermer yapıtın dikdörtgen prizma biçimli kaidesi ne yazık ki bulunamamıştır. Yalnız dört köşeli ve boyun altında yer alan oyuk başın bir dübelle Herme gövdesine yerleştirilmiş olduğunu gösterir. Başın tamamının yüksekliği 47 cm, genişliği 34 cm ve derinliği de 46 cm dir. Başın arka kısmı ile burun kökü mesafesi 31 cm, sakalın genişliği ise 25,5 cm dir.

Boynun alt kısmı kırılmış ve sol yanı eksiktir. Kulaklar arkasından gelerek göğüsler üzerine indirilen kalın, uzun ve çözülmüş olması gereken saç öbekleri kulakların hemen arkasından kopmuştur. Arkaya taranarak indirilen saç kütlesi de ense seviyesinde eğik olarak kopmuştur. Yüzde de hatırı sayılır tahribat mevcut olup, burun ucu, sakalın alt kısmı ve kenarları, sol yandaki kulak önü saç buklelerinin bir kısmı ve sol kulak memesi kırılmış ve kayıptır. Bunların dışında, satıhta gözle görülür genel bir bozulma ve küçük tahribatlar vardır.

Stratonikeia başı, içerdiği birçok motifSEL özelliklerden dolayı başlangıçta gördüğümüz Alkamenes Herme'lerinin bir başka örneğidir. Ancak bu motiflerden dolayı, özellikle içerdiği patetik yüz ifadesi ile hem Bergama (Resim: 3-4), hem de Efes tipinden açıkça (Resim: 5-8) ayrılmaktadır. Sakal kıvrımlarının işlenişi ve bunların uçlarının değişik yönlere döndürölüşü ve bıyığın belirgin olarak sakal üzerine yerleştirilişiyile Efes-Simonetti (Resim: 7-8) tipine benzerlik gösterirken, şematik olarak yerleştirilen ve kıvrılarak oluşturulan alın bukleleri de Bergama tipini (Resim: 3-4) anımsatmaktadır. Gerek alın çelengini oluşturan üst üste ve yan yana sıralanan kıvrımların betimlenişi, gerekse başın üzerindeki saç tellerinin işlenişi basit çizgilerden oluşturulmuştur ve bu yüzeysel iş-

lenişle Bergama tipine yakınlık arz etmektedir. Her iki yapıtta da görülen ve alın çelengini oluşturan saç bukleleri adeta üst üste yerleştirilmiş vidalar biçiminde betimlenmiştir. Bu çelengin üst kısmında görülen 18 adet derin delik diğer repliklerde görülmemektedir. Bu deliklerden bir iki tanesinde görülen kurşun kalıntıları, Stratonikeia Herme başının saç çelengi dışında, cinsi belli olmayan bir metalden başka bir çelenge daha sahip olduğu ve bunun diğer repliklerde görülmediği açıktır. Bu tür ayrılıklar da Stratonikeia Herme'sini yukarıda ele aldığımız iki ana tip grubuna sokmayı engellemektedir.

Özellikle yüzün ve yüz öğelerinin işlenişi ve bunun sonucu kazandırılan yüz ifadesi, Stratonikeia yapıtının alışlagelmiş Klasik Devir stil ve ifadesiyle bağdaştırılmasını olanaksız kılmaktadır. Alın kısmı etli ve hareketli olarak gözler üzerine indirilmiş ve kaşlar alın çıkması altında kaybedilerek, kaşın yumuşak etleri yapısına uygun olarak kaş kenarlarına doğru yani göz çeperi üzerine sarkıtılmıştır. Burun kanatları kenarlarına taşırılan yüz çıkıntıları da kabartılarak yüze hareketli bir görüntü kazandırılmıştır. Stratonikeia örneğinde Klasik Devir'in huzurlu emin ve sakin yüz ifade şeklini bozan bir başka husus da, gözlerin biraz daha yuvarlaklaştırılarak yukarıya döndürülmüş ve sanki etli kaşlar altında korumaya alınmış gibi gösterilerek yüzdeki canlı, heyecanlı ve patetik ifadenin etkenliğine katkıda bulunan yapısıdır.

Tüm bu betimleme özellikleri ve bunun neticesi olarak kazandırılan yüz ifadesi, Hellenistik Devir yapıtlarında istisnasız olarak görülen realist özellikler olup, yapıtı bu devre sokma zorunluluğunu ortaya koymaktadır. Ancak yukarıda da belirttiğimiz yüzeysel saç betimlemeleri bol miktarda ve özensiz kullanılan matkap ile oluşturulan hiçbir canlılık ve estetik taşımayan ağız açıklığı ve kulakların işlenişi, Stratonikeia başının Roma Dönemi'nde, olasılıkla da bulunduğu yerde ele geçen Apollon başına²⁴ olan benzerliğinden dolayı İ. S. II. yüzyılın ortalarında, koruyuculuk görevinden dolayı şehir kapısına yerleştirildiği düşünülmektedir.

Daha önce ayrıntılı olarak ele aldığımız Klasik Devir Herme'lerinden çok uzak özellikler taşıyor olması yüzünden, Stratonikeia yapıtı büyük bir olasılıkla, İ.S. II.yüzyıl ortalarında ihtiyaçtan dolayı Hellenistik Devir'de kopye edilen Alkamenes Herme'sinden tekrar kopye edilmiştir. Bundan dolayı Klasik Devir'in sadece motifsel özelliklerini taşımaktadır. Çünkü bilindiği gibi Hellenistik Devir'de de Klasik Devir'in ünlü yapıtları kopye edilmeye başlanmış, ancak bu kopye ça-

(24) R.Özgan, *V. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 1987, 268 v.d., Res. 3-4

lışması sırasında kopyeci yontucu, kendi döneminin stil ve moda özelliklerini de yapıtında uygulamıştır. Özgün yapıta sadık kalınarak yapılan gerçek kopyeler ancak Roma Devri'nde görülmektedir.

b) Milas Herme'si (Resim: II-12)

Milas Müzesi'nde I.3.81 envanter no ile korunan yapıtın buluntu yeri ne yazık ki belli değildir. İri grenli beyaz mermerden olan yapıtın yüksekliği 38 cm, genişliği 21 cm ve derinliği 23.5 cm dir.

Kaidesi ele geçmeyen baş, boynun dikine ortasından enseye doğru dik olarak kopmuştur. Burun ucu ile sakalın alt kısmı da kırık ve eksiktir. Her iki kulak önündeki alın çelengini oluşturan buklelerin daha sonra yamanarak onarıldığı çentikli bölümlerden açıkça görülmektedir. Üst üste üç sıra halinde kulaklar arası ve alın üzerinde yerleştirilen saç bukleleri bu örnekte de başın ön kısmını bir çelenk demeti gibi çerçevelemiştir. Kulaklar arkasından öne indirilen kalın saç öbeklerinin her ikisi de kulak arkasında kopuktur. Sakal, yüzün en geniş yeri olarak konturları taşkın tutulmuş, sakal kıvrımları yukarıdan aşağıya doğru üç sıra halinde ve üstten aşağıya doğru her sıra birbiri üzerine gelecek biçimde yerleştirilmiştir. Sakal kıvrımlarının uçları genelde hep aynı yöne döndürülerek ince noktalar biçiminde sonuçlandırılmıştır. Bıyık çok abartılı olarak iyice uzatılmış ve sakal üzerinde kalın ve kabarık bir yün kolon gibi ikinci sakal sırasını da aşarak uçları geriye dönük olarak sonuçlandırılmıştır. Alın üzerindeki çelengin oluşmasını sağlayan saç bukleleri burada da yüzeysel ve kıvrılmış olarak işlenmiş, uçları da çok net bir biçimde değişik yönlü küçük volütler olarak vurgulanmıştır.

Göstermeye çalıştığımız bu motifSEL ve stil özelliklerinden dolayı Milas yapıtının da bir Herme başı olduğu kesindir. Ancak teknik ve stil özellikleri bakımından bu başın öbür Herme gruplarından hiçbirine dahil edilemeyeceği tartışılmaz bir gerçektir. Yapıtta düz ve keskin konturlu hatlar hakim olup, ideal klasik Herme başı neredeyse karikatürize edilmiş gibi işlem görmüştür. Baştaki hiçbir ayrıntı doğal görünümü yansıtmamaktadır. Kulaklar arası alnın üzerindeki saç çelengi neredeyse bir elips biçimini almış ve dolayısıyla alın aynı biçimi kazanarak gereğinden fazla büyük ve çok geriye ve yukarıya çekilmiş ve sonuçta alın büyük bir karpuz dilimine benzemiştir. Çok belirgin işlenen göz kapakları ve gözler geriye çekilerek kaşlar koruyucu çatı görünümü almıştır. Burun kısa kalın ve keskin kenarlı olup, kaşlarla birleştiği yerde neredeyse bir dik açı meydana getirilmiştir. Dudaklar fazla taşkın, ağız büyük ve oldukça açık betimlenmiştir. Çok belirgin olan elmacık kemiklerinden yanaklara geçiş bir duvar gibi düz ve hareketsizdir. Böylelikle genel olarak yüzde

anlamsız ve özellikle de Klasik Devir'in Herme ifadelerinden çok uzak bir ifade oluşmuştur. Bu özelliklerinden dolayı Milas Herme'si ya Romalı bir kopyeci tarafından özgün yapıt tanınmadan tamamen genel bilgi ve ikonografi çerçevesi içerisinde bağımsız olarak yeniden yapılmış ya da yapıtta gördüğümüz ayrıntı ayrılıklarının işaret ettiği gibi herhangi bir kişi kendisinin Herme olarak portrelenmesini istemiş olmalıdır. Bu kanı yapıta özellikle 3/4 cepheden (Resim: 12) bakıldığında daha da güçlenmektedir. Ayrıca ideal görünüm tamamen yok edilmiştir.

c) Bolu Herme'si (Resim: 13-17)

Bugünkü modern Bolu kenti içerisinde bir binanın temel hafriyatı sırasında gün ışığına çıkarılan ve ele geçen kısmın çok iyi korunmuş olduğu belirgin olan bu yapıt 1983 yılında Bolu Müzesi'ne kazandırılmıştır. Bugün burada 2396 envanter numarasıyla sergilenmektedir.

Yapıtın tamamının yüksekliği 50 cm, başın yüksekliği 47.5 cm sakal ucu ile alın saçı ilk sırası arası mesafe 35 cm, yapıtın tamamının genişliği 37 cm, başın genişliği 30 cm ve kulaklar arası genişlik 24.5 cm, derinlik ise 32 cm dir.

Yapıt beyaz krem rengine çalan ince grenli kaliteli mermerden yapılmıştır. Baş, boyun alt kısmından sağ omuz altından sol omuz üst kısmına doğru eğik olarak kopmuştur. Bu kopukluk arkada sırtta düzgün taranarak indirilen saç tomarının (Resim: 16) soldan sağa doğru eğik bir hat olarak kırılmış olmasıyla daha açık olarak gözlemlenmektedir. Ayrıca sakalın uç kısmı ile burun ucunda da küçük birer parça eksiktir. Yapıtta alın üzerinde, kulaktan kulağa ve alın üstü saç bukleleri üzerinde, burunda, göz kapaklarında hafif zedelenmeler vardır. Ayrıca tüm yüzeyde yoğun bir kireçlenme görülmektedir.

Kaidesi ele geçmemiş olan yapıtın tipik saç düzeni ve özellikle de alın üzerinde bir çelenk gibi yerleştirilen ve ayrıca pasta üstü kremayı anımsatan saç buklelerinin yerleştirilişi, uzun sakalı, saçı bağlayan bant ve bunun gerisinde kalan ve çok özenli taranarak yerleştirilen uzun saç telleri ve yanı özeni gösteren kulak arkasından alınarak (Resim: 14-15) göğüs üzerine indirilen çözülmüş uzun saç kütleleri gibi motifleriyle yapıt kuşkusuz Klasik Devir Herme kopyeleri serisine girmektedir.

Nitelik açısından hem saç hem sakal, hem de bunların tüm ayrıntıları büyük bir özenle sivri uçlu kalemle işlenmiş, matkap yöntemi hemen hemen hiç kullanılmamıştır. Şimdiye kadarki Herme başlarının kafatası üzeriyle arkaya indirilen saç tutamlarında gördüğümüz üstünkörü çalıışma, Bolu Hermes'inde yoktur ve aynı dikkat ve özen bu kısımların iş-

lenişlerinde de söz konusudur. Üst üste yerleştirilen ve uzun olarak ele alınan sakal kıvrımlarının alt bitim uçları yine alın bukleleri gibi helezonik biçimde ve değişik yönlü olarak betimlenmiştir. Ayrıca sakal genel görünümünde ortadan ince bir hatla simetrik olarak ikiye bölünmüş izlenimi taşımaktadır.

Sakin ve huzurlu yüz ifadesinde, etli dudakların arası hafif açılmış ve de üst diş sırası belirtilmiştir. Gözler Klasik Devir yapıtlarında olduğu gibi kalın, etli ve keskin kenarlı göz kapaklarıyla çevrelenmiş, göz pınarları net olarak vurgulanmıştır. Bombeli ve kusursuz sayılabilecek alında ideal bir görünüm hakimdir.

Bolu Herme başı, daha önce ele aldığımız Stratonikeia (Resim: 9-10) ve Milas (Resim: 11-12) Herme'leriyle gerek motif ve gerekse stil açısından karşılaştırıldığında aralarındaki ayrımın çok fazla olduğu hemen görülebilmektedir. Bergama Herme'sine (Resim: 3-4) olan bazı küçük benzerliklerine karşın yine de aralarında çok önemli ayrıklar söz konusudur. İlk bakışta yüz biçimlerinde Bergama yapıtının dar uzun köşeli alını, kürek biçimli, keskin konturlu ve köşeli sakalı, küçük ve birbirine yaklaştırılmış gözler, özellikle de sakal kıvrımlarının birbirinin tekrarı biçiminde yan yana sıralanışı ve buklelerin helezonik kıvrılışı hemen fark edilen önemli bir ayrımı belirtmektedir. Bu durum kulakların biçimlendirilişlerinde de görülmektedir.

Başta sözünü ettiğimiz, gerek D. Willers ve gerekse W. H. Schuchhardt tarafından Herme kopye ve replikleri konusunda yapılan ayrıntılı araştırmalar²⁵ sonucunda belirtilen ünlü yontucu Alkamenes'in özgün yapıtına en yakın ve en kaliteli kopye olan Münih'teki Simonetti repliği, (Resim: 7-8) içerdiği özellikler bakımından Bolu kopyasıyla (Resim: 13-16) çok büyük benzerlikler göstermektedir. Her iki yapıtta da öbür kopyalardan ayrılan en göze çarpan özellik sakalın biçimi ve işlenişindedir. Sakal kıvrımları birbirlerinden net olarak ayırt edilmiş, hareketli, yumuşak ve canlı bir plastik görünüm kazanmışlardır. Sakal genelde aşağıya dik olarak değil, öne doğru taşırılmıştır. Alın üstü saç bukleleri alından çözülmüş, özellikle şakaklarda (Resim: 14-15) favoriler üzerinde yüksekçe bir kabartma gibi vurgulanmıştır. Yukarıda belirttiğimiz gibi gözler fazla açılmamış, daha dar, ancak göz kapakları çok taşkın ve göz akından ayırılarak betimlenmiştir. Yine Klasik Devir yapıtlarında görülen anatomiye bağlılık düşüncesiyle burada da üst göz kapakları dıştadır ve alt göz kapakları üzerinden geçirilerek biraz daha şakaklara doğru uzatılmıştır.

(25) Bkz. yukarıda dipnot 6, 10, 11.

Tüm bu özellikler Klasik Devir betimleme özelliklerine çok yakın olduğundan bu durum kopyeleri yapan ustaların özgün yapıtı olduğunu yansıtabilme kaygılarının büyük olduğunu göstermektedir.

Göstermeye çalıştığımız Bolu (Resim: 13-15) ve Simonetti (Resim:7-8) kopyaları arasındaki tüm bu benzer özelliklere karşın, ayrıntıdaki ayrılıklar gözden kaçmamaktadır. Özellikle saç buklelerinin betimlenişindeki belirlemeye çalışacağımız ayrılıklar kuşkusuz kopya değerlendirmesi açısından önem taşımaktadır. Bu durumun ortaya konulması elbette bize hem özgün yapıtın belirlenmesinde, hem de kopya ustasının özgün yapıta ne denli bağlı kaldığı konusunda önemli ipuçları verecektir. Simonetti kopyasında sakal kıvrımları bir bütün olarak ele alınmış ve her kıvrım öbeği öbüründen net olarak ayırt edilmiştir: böylece saça hacimli, kabarık, canlı görünüm kazandırılmıştır.

Bolu kopyasının yontucusu ise özgün yapıta olabildiğince bağlı kalma düşüncesiyle çok daha dikkatli, çok daha özverili çalışarak sadece sakal kıvrımlarını değil, saç buklelerini oluşturan saç tellerini de özel bir dikkatle daha akıcı, daha hareketli ve daha canlı biçimde betimlemiştir. Özgün yapıta bağlı kalınarak gösterilen aynı özen kulak arkasından indirilen çözülmüş yılanvari iri uzun saç öbekleri, özellikle sırtta indirilen saç tomarı ve saç tellerinin oluşumunda da görülmektedir. Oysa Simonetti kopyasında genel bir özensizlik, yüzeysellik ve kuruluk söz konusudur.

Her iki kopya arasında görülen diğer bir ayrılık da göz kapaklarıyla, göz pınarlarının farklı betimlenişlerinde izlenmektedir. Simonetti'ye göre Bolu'da bu öğeler daha net ve daha canlıdır, bıyıkla sakal kılları birbirlerinden farklı değil, birlikte; daha doğal bir biçimde bütünsel görünümü içinde işlenmiştir. Tüm bu ayrılıklar Bolu kopyasına verilen değerli bir hayli arttırmaktadır; dolayısıyla da Alkamenes'in görkemli Hermes Herme'sinin görünüm ve yüceliğini en iyi aksettiren yapıt olmalıdır.

Özellikle saç ve sakalın bütünlüğü, sakal-bıyık kıvrımlarının işlenişi ve bunları oluşturan saç, sakal tellerini betimlenişinde gösterilen özen, Klasik Devir²⁶ yapıtlarını (Resim: 18) aratmayacak nitelikte olup, Bolu repliğinin bir kopya olduğu konusunda bile insanı kuşkuya düşürecek düzeydedir. Yapıttaki tüm ayrıntılar Simonetti repliğinin tersine, Klasik Devir'in çalışma yöntemi olan sivri uçlu kalemle işlenmiş, matkap tekniği hemen hemen hiç kullanılmamış ve sonuçta estetik düzeyi ve yüz ifadesi hayli değişik örnekler çıkmıştır.

(26) Bkz. yukarıda dipnot 23.

Ortaya koymaya çalıştığımız bu özellikler sonucu Bolu Herme'sinin ünlü yontucu Alkamenes'in Hermes Propylaios'unu en iyi ve özgün yapıta en çok bağlı kalınarak yapıldığını, dolayısıyla özgün yapıta en yakın örnek olarak belirlediği açıkça görülmektedir. Bu yüzden yapıt Arkeoloji biliminde kuşkusuz kendine özgü hakettiği yeri alacaktır.

Matkap yönteminin hemen hemen hiç kullanılmaması, kabarık, hacimli saç-sakal bukle, kıvrım ve tellerinin işleniş biçim ve tekniği yanı sıra, yüzdeki ifade ve bu ifadeyi oluşturan ağız, alın, kaş, göz ve göz kapaklarının belirgin etli, kabarık ve de göz yuvarlığından ayrılmış olarak işlenişleri Bolu Herme'sinin Julius Claudius'lar döneminde, ya da büyük bir olasılıkla İmparator Claudius döneminde (İ.S.41-54) kopya edildiğini göstermektedir. Çünkü bu dönemin yapıtlarıyla yapılan stil karşılaştırmaları bu tarihlemeyi desteklemektedirler²⁷. Bu stil karşılaştırmalarının desteklenmesi, hatta kesinleşmesi açısından tarihi olaylar da önem kazanmaktadır.

Antik devir yazarlarından Strabon²⁸ ve Plinius'un²⁹ anlatımları yanı sıra, sikkeler³⁰ üzerindeki ifadelerden de öğrendiğimiz kadarıyla, Roma Cumhuriyet Dönemi'nde Bolu kenti Bithynion³¹ olarak adlandırılmakta ve kentin sıcak suları, dolayısıyla hamamlarıyla da ünlü olduğu görülmektedir. Belki de sağlık nedenleriyle bir müddet burada kalmış olan İmparator Claudius, Bithynion olarak bilinen kentin adını Claudiopolis olarak değiştirmiştir³². Daha sonraları, yani İmparator Hadrian zamanında, imparatorun sevgilisi genç oğlan Antinoos'un doğum yeri olması nedeniyle, bazı ayrıcalıklar tanınarak kentin adına bir sıfat ilave edilmiş ve kentin adı Hadrianon Klaudiopoleiton'a dönüştürülmüştür³³.

Başlangıçta da belirtildiği gibi, yapıtımız Bolu kenti içerisinde, Akpınar Mahallesi, Sönmez Sokak, 12 pafta, 170 ada ve 108 nolu parselde 1983 yılında yapılan bir temel hafriyatı sırasında ele geçmiş olduğundan, yapıtın antik kentin neresinde sergilenmiş olduğunu saptamak şimdilik

(27) İmparator Cladius dönemine tarihlenen birçok yapıt İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde sergilenmektedir. İlk akla gelen ünlü Tralleis'li Epheb ve aynı yerde bulunmuş olan Aphrodite başı özellikle saç ve göz-göz kapakları işlenişleriyle bu devri simgelemektedirler. Bkz. R. Özgan, *Griechische und Romische Skulpturen aus Tralleis, Asia Minoris Studien*, Bd. (Baskıda).

(28) *Geographia*, XII, 565.

(29) *Naturalis Historia*, V, 149.

(30) Poole, *Catalogue of Greek Coins Brit. Mus.* 1889, 117 vd.

(31) *RE III*. 1. 1897, 542; F. Becker-Bertan, *Die Inschriften von Klaudiupolis*. Bonn. 1986, 1 vd.

(32) *RE III*. 1. 1897, 542; F. Becker-Bertan, *a. g. e.*, 2 vd. İmparator Claudius'un 'İ. S. 41-54' hangi yıl ve hangi nedenle kentte kaldığı kesin olarak bilinmemektedir.

(33) Bkz. yukarıda dipnot 31.

olası değildir³⁴. Ancak daha önceleri, 1976 yılında aynı ada ve paftada yapılan yine bir temel hafriyatı sırasında çok fazla mimari elemanın yanı sıra, Herme ile ölçüm olarak hemen hemen aynı olan çok ilginç ve hem de çok nitelikli bir kadın başı da gün yüzüne çıkartılmış ve Bolu Müzesi'ne kazandırılmıştır³⁵. İlk izlenimlere göre aynı malzemeye, aynı stilde ve dolayısıyla aynı zamanda yapılmış olduğunu düşündüğümüz bu kadın başı ileride ayrıntılı olarak tarafımızdan ele alınacaktır.

Yeterince benzerlikleri olan her iki yapıtın olasılıkla aynı planlama içerisinde, eş zamanda ve aynı yapıda, yerde sergilenmiş olabilecekleri olanaklı görülmektedir. Belki ilerideki araştırmalar bu iki yapıtın neden, nasıl yapıldıkları ve nereye yerleştirildikleri konusunda ipuçları verebilecektir

KAYNAKÇA

- ALTMANN, W. , *Athenische Mitteilungen* 29, 1904, 179 vd.
- CONZE, A., *Sitzungsberichte*, Berlin, 1904, 69 vd.
- WINTER, F., *Die Altertümer von Pergamon* VII, 1, 48 vd.
- MENDEL, G., *Katalog*, İstanbul II, 234 vd. Nr. 527.
- SCHMIDT, E., *Archaistische Kunst* (1922), 43 vd.
- SCHRADER, H., *Phidias* (1924) 142 vd. 197
- CURTIUS, L., *Zeus und Hermes. Römische Mitteilungen Ergänzungsheft* 1., 1931.
- LUILLES, R., *Die Typen der griechischen Herme* (1931).
- PRASCHNIKER, A., Hermes des Alkamenes in Ephesos, *Österreichische Jahreshfte* 29, 1934/ 355 23 vd.
- STEVENS, G.P., The Periclean Entrance Court of the Acropolis of Athens, *Hesperia*, 5, 1936, 445 vd.
- HARRISON, E.B., *The Athenian Agora* XI, 1965, 122 vd.
- WILLERS, D., Zum Hermes Propylaios des Alkamenes, *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 82, 1967, 37 vd.
- A. g. y, Zu den Anfaengen der Archaistischen Plastik in Griechenland, *Athenische Mitteilungen Beiheft* 4, 1975.

-
- (34) Bu ayrıntılı bilgileri veren ve çalışmalarımızda çok yardımcı olan Bolu Müzesi Müdürü Sayın Necati Ayas ve mesai arkadaşları Mustafa Güneş ile Güner Kozdere'ye tekrar tekrar teşekkür ederim. Ayrıca Bkz. B. Yalman, *IX. Türk Tarih Kongresi*, 1. 1981 (1986), 435 vd.
- (35) 54 cm yükseklikte ve üzerinde altın yıldız izleri olan bu baş değerli meslektaşım Bedri Yalman tarafından sadece fotoğrafları basılarak yayımlanmıştır. Bkz. *IX. Türk Tarih Kongresi*, I, 1981 (1986), 435 vd., Levha 205, Res. 32-33.

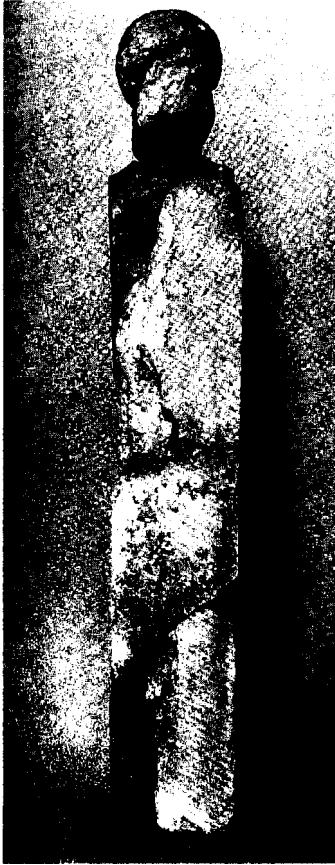
SCHUCHHARDT, W.H., *Alkamenes*, 126, Berliner Winckelmanns Programm, 1977, 30 vd.

K. VIERNEISEL-B. SCHLÖRB, *Klassische Skulpturen des 5. und 4. Jahrhunderts, v. Chr.*
(1979) 49 vd.

E. SIMON, *Die Götter der Griechen* (1985) 295 vd.

Resim 1: Bergama Herme'si.
İstanbul Arkeoloji
Müzeleri

Resim 2: Efes Herme'si. İzmir
Arkeoloji Müzesi

Resim 3: Bergama Herme'sinin başı, cepheden.
İstanbul Arkeoloji Müzeleri

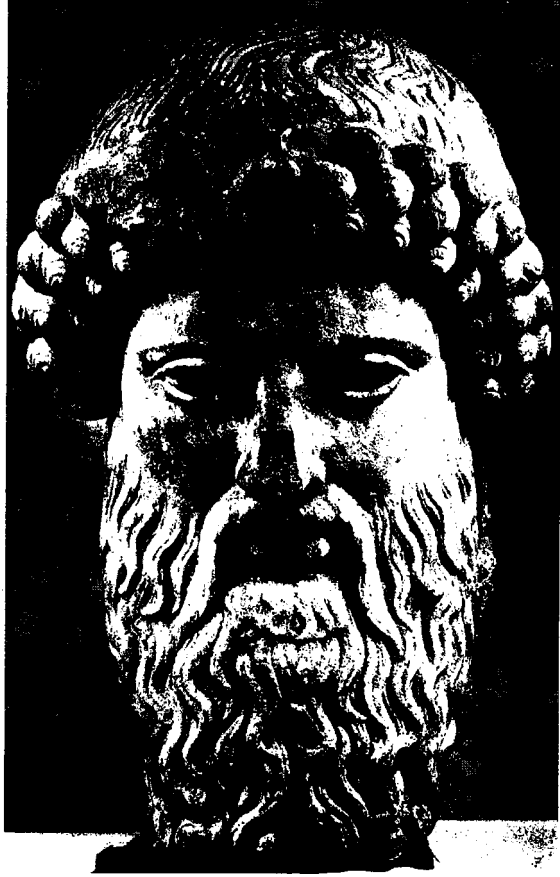
Resim 4: Bergama Herme başının 3/4 profilden
görünüşü İstanbul Arkeoloji Müzeleri

Resim 5: Efes Herme Başı, cepheden. İzmir Arkeoloji Müzesi

Resim 6: Efes Herme Başı, sağ profilden. İzmir Arkeoloji Müzesi

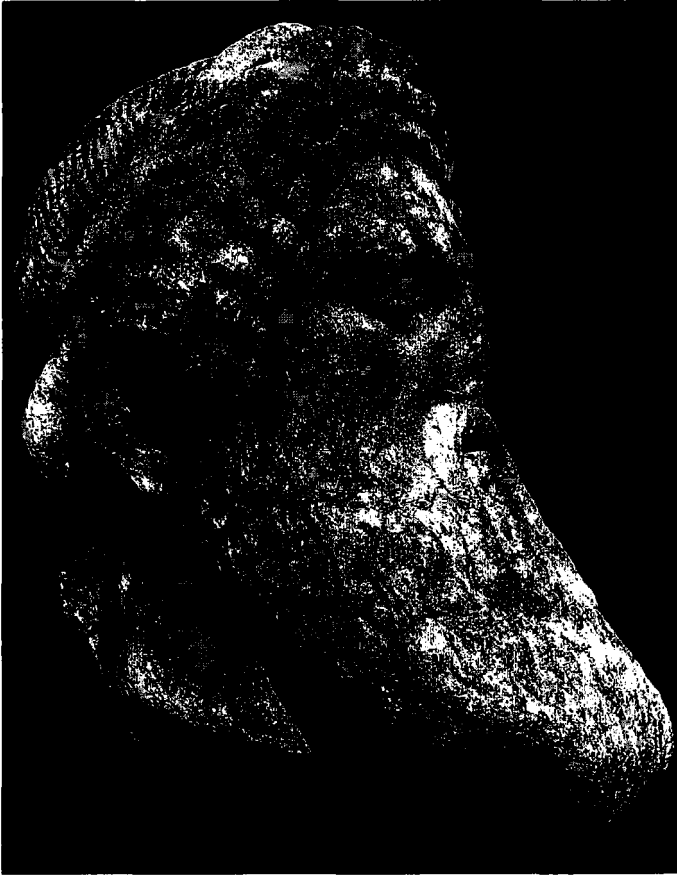
Resim 7: Simonetti Herme başı, cepheden. Münih Müzesi.

Resim 8: Simonetti Herme başı, sağ profilden, Münih Müzesi

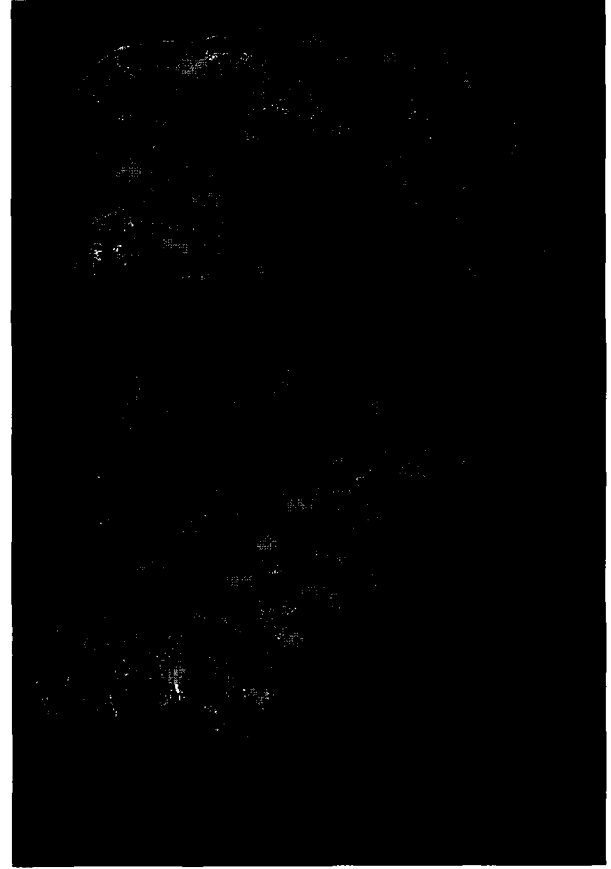
Resim 9: Stratonikeia Herme başı, cepheden, Bodrum Müzesi

Resim 10: Stratonikeia Herme başı, sağ profilden. Bodrum Müzesi

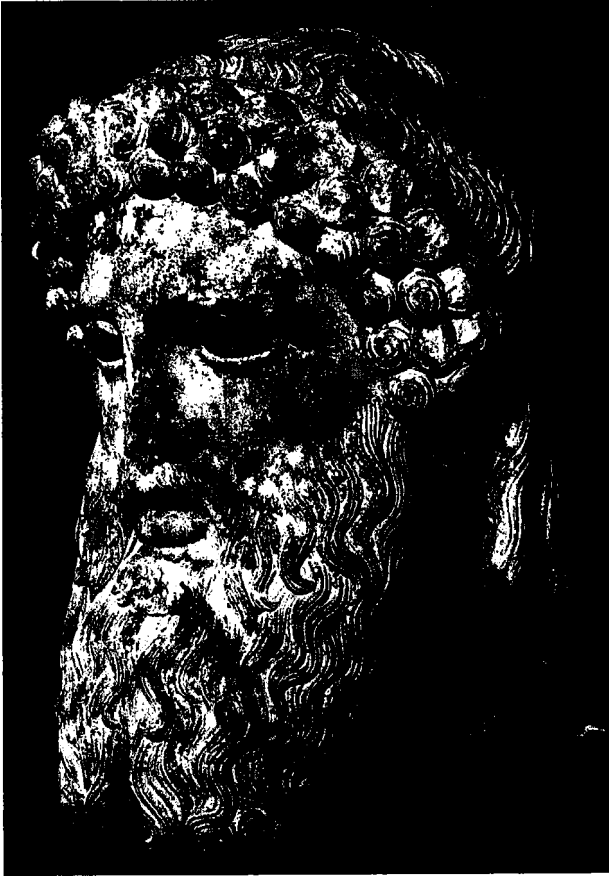
Resim 11: Milas Herme başı, cepheden, Milas Müzesi.

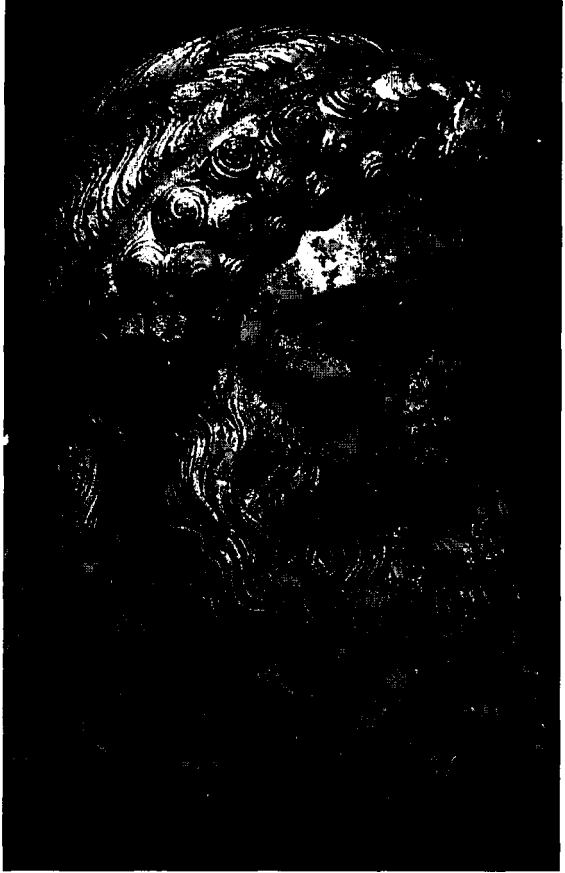
Resim 12: Milas Herme başı, sol 3/4'den, Milas Müzesi

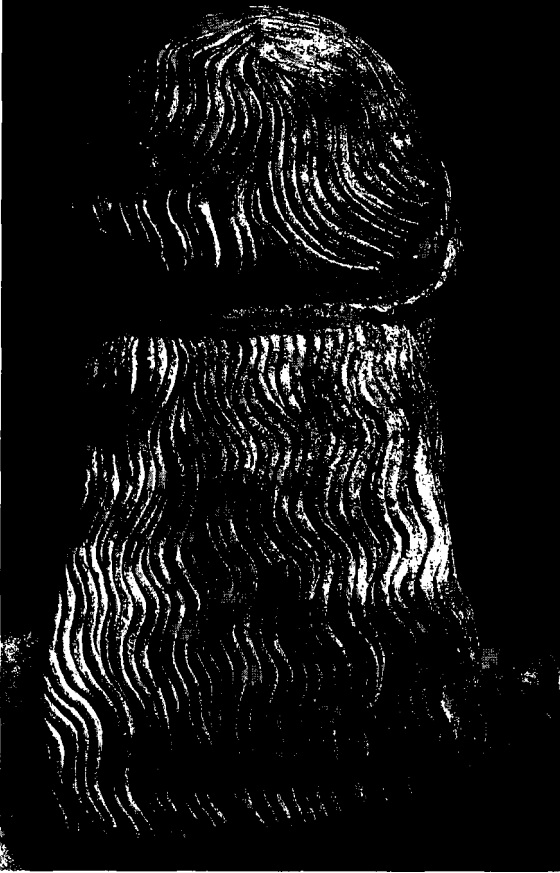
Resim 13: Bolu Herme başı, cepheden, Bolu Müzesi.

Resim 14: Bolu Herme başı, sol 3/4'den, Bolu Müzesi

Resim 15: Bolu Herme başı, sağ 3/4'den, Bolu Müzesi.

Resim 16: Bolu Herme başı, arkadan, Bolu Müzesi

Resim 17: Bolu Herme başı, ayrıntı, Bolu Müzesi.

Resim 18: Kap Artemision bronz yontu başı, sağ 3/4'den,
Atina Milli Müze.

ÇAYÖNÜ TARIM TOPLUMUNDA DIŞ SAĞLIĞI

Metin ÖZBEK *

I. Genel Bilgiler

Çayönü köy yerleşmesi Diyarbakır ili Ergani ilçesi sınırları içinde Dicle'nin küçük bir kolu üzerinde kurulmuştur (Resim: 1). Höyük yaklaşık 45000 m² lik bir alanı kapsar. İlk kez 1963 yılında Chicago Üniversitesi ile İstanbul Üniversitesi'nin ortaklaşa gerçekleştirdikleri bir yüzey araştırması sırasında keşfedilen Çayönü'nde 1964 yılından itibaren R. J. Braidwood ve H. Çambel başkanlığında kazılara başlandı. Bu kazı ekibine daha sonra Karlsruhe (Almanya) Üniversitesi'nden W. Schirmer de katıldı. Çayönü tepesindeki kazılar son birkaç yıldan bu yana İstanbul Üniversitesi Prehistorya Anabilim Dalı'ndan Doç. Dr. Mehmet Özdoğan başkanlığında yürütülmektedir. Radyokarbon ölçümleri Çayönü'nün zamanımızdan 7250 yıl önce (Libby, kalibre edilmemiş) kurulduğunu gösterir. Akeramik döneme ait höyüğün kuzeyinde son yıllarda çanak-çömlekli bir başka yerleşmenin gün ışığına çıkarılması Çayönü'ndeki iskan olayına yeni bir boyut kazandırdı (Özdoğan ve ark. 1991). Yakın-Doğu'nun en eski köy yerleşmelerinden birisi sayılan Çayönü'nde arkeolojik kazılar zengin bir mimarinin varlığını ortaya koydu. Çayönü insanı başlangıcından beri tarımı bilmesine rağmen, hayvancılık bu yörede daha geç başladı (Braidwood ve ark. 1981). Çayönü akeramik köy yerleşmesinde 1964 yılından itibaren düzenli olarak sürdürülen kazılarda çoğu ikincil gömü (örneğin Kafataslı Bina'da olduğu gibi) olmak üzere toplam 605 bireye ait iskelet kalıntısı ele geçti. Çanak-çömlekli höyükten henüz insan iskeletleri gün ışığına çıkarılmadı. Çayönü erişkin ve çocuklarının köy yerleşmesindeki buluntu lokalitelerine göre dağılımı Tablo: 1'de gösterildi.

* Prof. Dr. Metin ÖZBEK, Hacettepe Üniversitesi, Antropoloji Bölümü Başkanı., Beytepe-ANKARA

Çayönü insanı ölüsünü, oturduğu mekanların tabanları altında açtığı çukurlara hocker pozisyonunda gömmüştür. Bugüne kadar Çayönü kazılarında gün ışığına çıkarılan insan iskeletleri Hacettepe Üniversitesi Biyolojik Antropoloji laboratuvarına teslim edildi. Başlangıçtan beri tüm antropolojik buluntuların büyük bir dikkat ve titizlik içinde laboratuvarımıza incelenmek üzere getirilmesinde ilgi ve yardımlarını esirgemeyen başta R.J.Braidwood, Halet Çambel ve Mehmet Özdoğan olmak üzere tüm Çayönü çalışanlarına burada teşekkür etmek istiyorum.

Gerekli her türlü temizleme ve onarım işleminden geçirilen iskeletler üzerinde cins ve yaş tayini yapıldı. Bu amaçla Ferembach ve ark. (1979), Ubelaker (1978), Masset (1982) ve İşcan - Kennedy'nin (1989) önerdiği teknik ve gözlemlerden yararlanıldı. Çayönü iskeletlerine ait toplam 2320 diş incelendi. Bunlardan 375'i süt, 1945'i ise sürekli diştir. İncelenen dişler arasında izole halde bulunanların sayısı (608) oldukça yüksektir. Bunlar da daha ziyade BM binasındaki ikincil gömülere aittir (Özbek 1988). Çayönü dişlerinin diş kategorilerine göre dağılımı Tablo: II'de görülmektedir.

Tablo I: Çayönü İnsanlarının Buluntu Yerlerine Göre Dağılımı

Buluntu Yeri		N	%
Kafataslı Bina (BM)	Erişkin	288	47.6
	Çocuk	106	17.5
Hücre Planlı Yapılar ve Diğerleri	Erişkin	106	17.5
	Çocuk	105	17.0
Toplam	Erişkin	394	65.1
	Çocuk	211	34.9

Tablo II: Çayönü Süt ve Sürekli Dişlerin Diş Kategorilerine Göre Dağılımı

		i1	i2	c	m1	m ²			
Süt	Alt	15	14	15	60	84			
	Üst	20	25	24	58	64			
		I1	I2	C	Pm1	Pm2	M1	M2	M3
Sürekli	Alt	91	83	104	121	118	236	171	122
	Üst	85	80	93	99	112	213	114	88

II. Patolojik Analiz

Diş patolojisiyle genetik örüntü, metabolizma bozuklukları, besin türleri, besinlerin hazırlanma şekilleri, enfeksiyonel hastalıklar ve ağız hijyeni arasında çok yakın ilişki bulunmaktadır. İnsan yaşam tarzı ve diş patolojisi arasındaki bağlantı birçok araştırmacı tarafından kabul edilmektedir. Diş ve periyodontal hastalıkların teşhisi, yorumu ve görülme sıklıklarının belirlenmesi özellikle eski insan topluluklarının biyo-kültürel uyum süreçlerinin ortaya konmasında önemli rol oynarlar. Diş patolojisini insan yaşam tarzı ve sağlığıyla bağlantılı olarak inceleyen araştırmacılar son yıllarda giderek artmıştır (Goodman ve Rose 1991; Smith ve ark. 1984; Lukacs 1985 ve 1989; Clarke 1990 ve 1993). Nasıl ki diş minesi, dentin ve dişi çevreleyen alveolar kemikteki patolojik lezyonların genel ağız sağlığıyla ilişkisi bulunuyorsa, aynı şekilde diş çürüğü, abse ve periyodontitis gibi hastalıkların da etiyolojik olarak kendi aralarında ilişkileri vardır. Diş patolojisi, atalarımızın beslenme alışkanlıkları hakkında iskeletin diğer kısımlarına oranla daha sağlıklı ve güvenilir bilgiler kazandırır. Bu alandaki araştırmalar sayesinde bugün artık çok iyi biliyoruz ki diş çürüğü, abrazyon, periapikal abse, periyodontitis, Hypoplasia, ante-mortem diş kaybı - her ne kadar görülme sıklıkları bir kültürden diğerine değişse de - günümüzde olduğu gibi tarih öncesinde yaşamış olan atalarımızda da gözlenmiştir.

Çayönü eski köy yerleşmesindeki tarım topluluğunda diş ve periyodontal hastalıkları araştırırken, o dönemi simgeleyen beslenme tarzı ve genel ağız hijyeni hakkında önemli ipuçları elde edildi.

Diş Çürüğü

Diş patolojisi çerçevesinde en sık araştırılan, özellikle eski insan toplulukları gündeme geldiğinde en sık sözü edilen bir hastalıktır. Gerçekten, diş çürüğünün, beslenme tarzı ve besin türleri ile yakın ilişkisi bulunmaktadır. Diş çürüğü, aslında, taç ya da kökün mikroorganizmalar tarafından istila edilmesiyle ortaya çıkan bir patolojik lezyon olarak görülmemeli (Larsen ve ark. 1991); çürük, daha doğru bir ifade ile, karbonhidratlı besinlerin bakteriyel fermantasyonu sonucu oluşan organik asitlerin diş minesinde yol açtığı demineralleşmenin ardından meydana gelen tahribattır. Diş çürüğü bir enfeksiyonel hastalıktır; çünkü bakteriler dişin belirli bir kesimine yerleşir ve o bölgede tahribatını yapmaya başlar. Diş çürüğünün etiolojisi karmaşıktır. Larsen ve ark. (1991) bu hastalığın ortaya çıkmasında çeşitli derecelerde rol oynayan faktörleri iki büyük grup altında toplar: 1. Temel faktörler. 2. Yan faktörler. Temel faktörler arasında dişler, ağızdaki bakteriler, gliko-protein içerikli salgular ve inorganik tuzlar yer alır. Yan faktörler arasında ise diş tacının morfolojisi, minedeki gelişme kusurları, bazı sistemik hastalıklar, yaş, kalıtım, periyodontal rahatsızlıklar ve florid sayılabilir.

Çayönü'nde diş çürüğü araştırılırken toplam 1945 sürekli diş gözden geçirildi. Bunlardan 84'ünde (%4.3) çürüğe rastlandı. Erişkinlerin en sık çürüyen dişi M1'dir. Nitekim çürük dişlerin %34.5 (n:29)'i M1'dir. Bu dişi sırasıyla M2 ve P2 izler. Çürüğün diş kategorilerine göre dağılım frekansını bir grafik üzerinde görebiliriz (Resim: 2). Çayönü insanlarında alt ve üst çenede orta kesici dişte hiç çürük oluşmamıştır. Menard (1977), Hartnady ve Rose (1991) da benzer gözlemlerde bulunmuştur. Çürüğün alt ve üst çeneye göre dağılımına gelince, bu amaçla toplam 68 çürük diş incelendi; ilerlemiş çürük yüzünden sadece kökü kalan dişler, alt ve üst ayırımı yapılamadığı için bu tür araştırmaya dahil edilmedi. Çayönü serisinde diş çürüğünün alt ve üst çenedeki frekansında herhangi bir fark bulunmadığı görüldü (Resim: 2). 75 sürekli diştten %41.3'ü oklüzal taraftan, %24'ü mezzyalden, %26'sı ise distalden çürümüştür. Bu durumda, çürüğün diş çiğneme yüzeyini daha fazla etkilediği anlaşılmaktadır. Tacın tümüyle yok olduğu ve köke kadar ilerlemiş çürük örneklerine Çayönü'nde %8.1 oranında rastlanır. İkincil gömü durumlarına bu eski yerleşim merkezinde sıkça rastlanması nedeniyle -daha önce de değindiğimiz gibi- önemli miktarda (608 adet) diş izole halde, bir başka deyişle alveollerinden ayrılmış olarak ele geçti. Bu dişlerin hangi bireylere ait olduğunu saptamak bu yüzden olanak dışı idi. Dolayısıyla, sürekli diş sistemindeki çürüme frekansı cinsiyet faktörü ışığında araştırılmadı. Çayönü süt dişlerinde çürük yok denecek kadar az bulunur;

incelenen 375 dişten sadece ikisinde (%0.5) çürük tesbit edildi. Bunların hepsi de alt birinci süt dişleridir. çürük bu dişlerin sadece oklüzal yüzeylelerinde oluşmuştur. Tarihöncesi insanların süt dişlerinde çürük ender rastlanan bir patolojik oluşumdur. Örneğin Byblos (Lübnan, Kalkolitik Çağ) insanların hiçbir süt dişinde çürük tesbit edilmedi (Özbek, 1985). çayönü erişkinlerinde şürüğün her türlü gelişme derecesine rastlandı (Resim: 3). çürük nedeniyle tacın yok olması, dişözünün açığa çıkması ve sonuçta meydana gelen kök enfeksiyonuna bakılırsa çayönü erişkinleri diş ağrısının ne demek olduğunu daha o çağlarda çok iyi biliyorlardı. Yalnız, çektikleri bu diş ağrılarını için ne gibi önlemler alıyorlardı, bilinmiyor. Diş şürüğü her ne kadar bir uygarlık hastalığı olarak dikkate alınsa da çok eski çağlardan beri bu hastalığın insanda var olduğu bilinmektedir (Clément 1956). Örneğin Güney Afrika Australopithecus'larında diş şürüğü tesbit edilmiştir. Brothwell (1963) Avrupa Neander-tallerinde şürüğün hiç görölmediğinden söz eder; bu patolojik rahatsızlığın Kromanyon insanların da %1 oranında görölđüđüne dikkati çeker. Mezolitik Çağ'da çok az da olsa çürük sıklığında bir artış kaydedilir. Artık bu dönemde tahıllar - tarımı yapılmasa bile - yabani olarak toplanıyor, taş dibeklerde öğütölüyor (Wadi Halfa, Sudan mezolitik toplumunda olduğu gibi) ve o dönem insanların diyetinde önemli bir yer alıyordu. Diş şürüğü sıklığındaki asıl önemli artış ifiliđin başlamasıyla beraber kendini gösterir. Bol miktarda hasadı yapılan tahıl ürünlerinin öğütölüp un haline getirildikten sonra sıklıça günlük beslenmede kullanılması sonucu insanoğlunun beslenme sisteminde köklü bir değişme oldu. Karbonhidrat ağırlıklı besinlerin tüketimi yerleşmiş bir alışkanlık haline geldi. Diş mineleri üzerinde diş plakasının oluşmasında birinci derecede sorumlu tutulan öğütölmüş tahıllar giderek diş şürüğüne yol açtı. İşte çayönü toplumunda rastladığımız, Neolitik öncesi dönemlere göre oldukça yüksek sayılan çürük oranı (%4.3) bu kültürel değişimi çok iyi yansıtır.

Orta Paleolitik Dönem'den klasik devirlere kadar uzanan geniş bir zaman dilimi içinde diş şürüğü sıklığıyla ilgili değişme Tablo: 3'den izlenebilir. Günümüzde diş şürüğü oldukça yaygındır. Glikoz ve rafine edilmiş karbonhidratlı besinlerin soframızda sabit bir yer işgal etmesi bunda önemli rol oynar. Diş şürüğünün görölme sıklığında bugünkü toplumlar arasında da önemli farklılıklar bulunur. Bu hastalık ağdaş avcı-toplayıcılarda daha az, çiftçi toplumlarda ise daha yaygındır. Pales (1930), şürüğün fakir toplumlarda zengin kesimlere oranla daha az görölđüđüne işaret eder.

Tablo :III- Bazı Eski İnsan Toplumlarında Diş Çürüğü Sıklığı

Dönem	Araştırmacı	Topluluk	İncelenen Diş Sayısı	%
Orta Paleolitik	Brothwell (1963)	Avrupa Neandertal	259	0.0
Üst Paleolitik	Brothwell (1963)	Kromanyon	523	1.0
Mezolitik	Meiklejohn ve ark. (1984)	Batı Avrupa	1780	1.9
Mezolitik	Smith (1984)	Natufiyen (Einan,İsrail)	498	2.8
Mezolitik	Greene, Ewing ve Armelagos (1967)	Wadi Halfa (Sudan)	397	1.0
Neolitik	Özbek (1979)	Mureybet, Suriye	81	1.2
Neolitik	Özbek (1992)	Aşıklı, Türkiye	216	4.1
Neolitik	Özbek	Çayönü, Türkiye	1945	4.3
Neolitik	Toth (1970)	Macaristan	175	1.7
Neolitik	Hartweg (1945)	Fransa	11717	3.2
Kalkolitik	Özbek (1976)	Byblos, Lübnan	701	3.9
Bronz Çağı	Özbek (1984)	Hayaz, Türkiye	229	3.9
Bronz Çağı	Lukacs (1992)	Harappa, Pakistan	751	6.8
Roma Çağı	Uzel (1988)	Arslanteppe, Türkiye	504	9.5
Bizans Çağı	Erdal (Kişisel görüşme)	İznik, Türkiye	2530	7.4

Diş Aşınması

Diş aşınması, dişler arasındaki mekanik sürtünmenin bir sonucu sayılır. Bir başka deyişle aşınma, besinlerin ağızda çiğnenmesi sırasında ortaya çıkan fiziksel ve fizyolojik etkilerin sert diş minesini üzerinde giderek yol açmalarıdır. Smith (1972), diş aşınmasının yenilen gıdaların niteliği ve hazırlanış tarzıyla yakından ilişkili olduğuna işaret eder. Bun-

lara dişlerin genetik yapısını da eklemek gerekir. Brabant (1963), kemikteki direnç derecesini, çenelerdeki kasların gücünü, çiğneme alışkanlığını, oklüzyon biçimini ve beslenme şeklini aşınmanın hız ve şiddetinde rol oynayan unsurlar olarak görür. Molnar'a göre (1972), aşınmadan asıl birinci derecede sorumlu tutulan unsur, beslenmenin bizzat kendisidir. Diş aşınmasının tipi ve şiddeti bir topluluğun beslenme alışkanlığı hakkında çok isabetli ipuçları verir. İnsan yaşam biçimiyle diş aşınması arasındaki yakın ilişki bu gün herkes tarafından kabul edilmektedir. Tarihöncesi atalarımızın yaşam biçimlerini yorumlarken işte bu nedenle diş aşınma biçimi, hızı ve şiddetine ayrı bir önem verilir. Smith (1972), Molnar (1972), Brothwell (1963), Walker (1978) ve daha birçokları bu alandaki çalışmalarıyla bilinirler. Farklı beslenme stratejilerine sahip toplumlar arasında aşınma tipi ve derecesinde farklılık gözlemlenir.

Dişlerde aşınma sırasında önce çiğneme yüzeyindeki tüberküller, daha sonra oluklar ve fovealar silinir ve sonuçta dentin ortaya çıkar. Daha ileri aşamada eğer dişin koruyucu mekanizması devreye girip ikincil dentin oluşumu gerçekleşmezse (genellikle çok hızlı aşınma durumlarında buna rastlanır), pulpa açığa çıkar. Bu da pulpa necrosis'iyle sonuçlanır. Diş aşınma hız ve şiddeti vaktiyle diş hekimlerinin ve antropologların, son yıllarda ise insan istkeletlerine en az arkeolojik malzeme kadar ilgi göstermeye başlayan arkeologların ve prehistoryenlerin de özel ilgi duydukları bir alan olmuştur. Diş aşınma şiddetinin urbanizasyon sürecine paralel olarak hafiflediği ileri sürülür. Aşınma tipinin ve şiddetinin bir toplumun kültürel alışkanlıklarıyla da ilişkisi vardır.

Diş aşınma durumu Çayönü tarım toplumunda 160 iskelet üzerinde incelendi. Aşınma derecesi dişlerde belirlenirken Brothwell'in (1981) ölçeği esas alındı. Çayönü erişkinlerinde diş aşınma ortalaması (M1 referans alındığında, 3,6'dır. Bu değer Natufiyen El Wad (İsrail) Mezolitik insanların bulunduğu değerle (3,8) hemen hemen aynıdır (Smith 1972). Smith de Brothwell'in ölçeğinden yararlanmıştı. Çayönü erişkinlerinin aşınma ölçeğine göre dağılım, Tablo: IV de görülmektedir. Tablo:IV den de açıkça izleneceği gibi, incelediğimiz seride en sık rastlanan aşınma derecesi 5 tir (Resim: 4, 5). Hazırlanan bir başka tablo üzerinde (Tablo: V), erişkinlerin yaş gruplarıyla diş aşınma aşamaları arasındaki bağlantı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Tablo: V den de anlaşıldığı üzere, ilerlemiş aşınma Çayönü erişkinlerinde erken başlar; gerçekten de 20-30 yaş grubuna bakıldığında bireylerin %59 unun M1 oklüzal yüzeylerinde Brothwell'in 5++ ya da 6 no lu aşınma evreleri görülür. 40-50 yaş grubundaki Çayönülülerin %85,7 sinde dişler belirgin ölçüde aşınmış olup 5++ ya da 6 no lu aşınma derecelerini hatırlatırlar. Bu aşamada haliyle dişözünün

açığa çıkması ve kök enfeksiyonu sonucunda periyodontal rahatsızlıklar kendini gösterir. Örneğin periapikal abse böyle bir sürecin sonunda meydana gelir (Clarke ve Hirsch 1991). Çayönü erişkinlerindeki ilerlemiş aşınmadan kısmen fibrilli bitkisel besinleri, kısmen de tahılların öğütülmeleri sırasında öğütme taşından kopan ve tahıl içine karışabilen partiküller sorumlu tutulabilir. Dolayısıyla, abrazyon, besinlerin niteliğinden ziyade, besinler içine karışan yabancı maddelerin yol açtığı mine tahribatı olarak tanımlanabilir. Gerçekten de Molnar (1972), Smith (1972) ve Greene- Ewing-Arnellagos (1967) şiddetli ve hızlı aşınmayı daha ziyade tahılların bu şekilde hazırlanış tarzına bağlarlar. Çayönü erişkinlerinin dişlerinde aşınmaya bir tepki olarak ortaya çıkan ikincil dentin oluşumuna sık sık rastlanır. Ancak bazı bireylerde aşınma o denli hızlı gerçekleşmiştir ki, dişte bu koruyucu mekanizmanın devreye girmesine fırsat kalmamış ve dişözü boşluğu açığa çıkmıştır. Köke kadar aşınmış olan dişlerin oklüzal yüzeylerindeki cilalanmış görünümünden de anlaşılacağı üzere, Çayönü insanı bu durumdaki dişleriyle bile çiğnemeye devam etmiştir. Özellikle, 40 yaşın üstündeki Çayönülüler'de bu derecedeki aşınma oldukça yaygındır. Menard (1977) Vexin toplumunda (Fransa), Benfer (1984) ise Paloma Akeramik Dönem (Neolitik Çağ) Kızılderililerinde benzer gözlemlerde bulunmuşlardır. Bazı Çayönülü erişkinlerde molarların oklüzal yüzeylerinde aşınma tacın dışına taşmış, köke doğru yayılarak çiğneme yüzeyini genişletmiştir.

Diş aşınma durumu Çayönü süt dişlerinde de araştırıldı; bu amaçla 35 çocuğun dişleri incelendi. Aşağı yukarı 2-2.5 yaşlarına doğru süt azı dişlerinin (örneğin m2) çiğneme yüzeylerindeki tüberküllerin gözle görülebilecek ölçüde aşındıkları tesbit edildi. Bu gözlemden hareketle, Çayönü'nde bebeklere çiğnemeyi gerektirecek tanecikli besinlerin (solid food) bu yaşlara doğru verilmeye başlandığı akla getirildi. Öyle ki, 1.5-2 yaş arasında ölen 5 Çayönülü bebeğin birinci süt azılarında bile bu tür beslenme alışkanlığını çağrıştıracak hafif aşınma fasetlerine rastlandı.

Çayönü Akeramik Neolitik insanlarında gözlemlenen belirgin diş aşınması birçok tarihöncesi topluluk için de geçerlidir (Meiklejohn ve ark. 1984). Menard'a göre (1977), tarihöncesi atalarımızda dişler, aynı yaşlardaki günümüz insanlarınkinden daha fazla aşınmıştır. Rathbun (1984), diş abrazyonuna İran ve Irak Neolitik topluluklarında da yaygın ölçüde rastlandığını belirtir. Aynı şekilde, İtalya'da İ. Ö. 4. binde yaşamış olan Ligurialılar'da belirgin diş aşınmasının varlığını Formicola'nın (1987) araştırmasından öğreniyoruz. Diş aşınmasının çağdaş ilkellerdeki

Tablo IV: Çayönü Erişkinlerinin Brothwell'in Aşınma Ölçeğine Göre Dağılımı

Aşınma Derecesi	Birey Sayısı	%
-1, 1+	3	2.0
2, 2+	40	25.0
3, 3+	25	15.6
4, 4+	30	18.7
5, 5+	52	32.6
5++, 6	10	6.2
Toplam	160	100.0

Tablo V: Çayönü Erişkinlerinde Yaş Gruplarıyla Brothwell'in Aşınma Dereceleri Arasındaki İlişki

Yaş Grupları	Birey Sayısı	Aşınma Dereceleri					
		1	2	3	4	5	6
15-20	59	3	30	13	6	7	0
20-30	22	0	0	2	7	10	3
30-40	9	0	2	0	1	5	1
40-50	14	0	1	0	1	10	2
50-X	1	0	0	0	0	1	0

durumunu inceleyen Campbell (1938), Molnar ve Molnar (1990) ile Moorrees (1957) eski insanlardakine benzeyen örneklerle karşılaşmışlardır. Örneğin Avustralya yerlilerinde dişler, ağızda görüldüğü andan itibaren aşınma başlar; hızla aşınan dişlerden erişkinlik aşamada geriye sadece kökler kalır (Campbell 1939). Aleut Eskimoları'nda da genç erişkinlerde belirgin diş aşınması oldukça yaygındır (Moorrees 1957).

Diş Absesi

Diş absesi bir periyaodontal rahatsızlıktır. Brothwell (1981), periapikal absenin alveolar kemikte diş kökü etrafında bir kavite içinde birikmiş iltihap olduğunu söyler. Diş absesinin etiyolojik nedenleri arasında ilerlemiş çürük, belirgin aşınma ve travmatik faktörler sayılabilir. Özellikle diş çürüğü, abse oluşumundan birinci derecede sorumludur. İlerlemiş çürük ya da belirgin aşınma ile meydana çıkan pulpa, giderek necrosis'e dönüşür ve daha sonra da kök enfeksiyonuna giden yolu açar. Abse, bir bakıma, dişi çevreleyen kemik dokunun bu enfeksiyona gösterdiği reaksiyondur. Alveolar kemikte bir kavite içinde biriken irin bir tür drenaj yoluyla, tıpkı kemik gövdesindeki kronik osteomyelitis'deki fistül oluşumu gibi, dışarı akar (Ortner ve Putschar 1985).

Periapikal abseyi post-mortem aşamada ortaya çıkan alveolar tahribattan ayırt etmek gerekir; her şeyden önce periapikal absenin yol açtığı fistülün diş kökü hizasındaki lokalizasyonu, fistülün kenarlarındaki düzgün ve pürüzsüz görünüm, post-mortem tahribattan kolayca ayırt edilir. Ayrıca çekilen röntgen de teşhisi büyük ölçüde kolaylaştırır (Resim: 6). Strouhal (1984), abseyi tek bir etiyolojik nedene bağlamaktan ziyade bir bütün olarak ele alır; ona göre, bu osteitik oluşumun ilerlemiş çürükten mi, abrazyondan mı yoksa travmatik nedenden mi kaynaklandığını belirlemek gerçekten güçtür. Brothwell ve Carr (1962), Alexandersen (1967), Brabant (1967) ve Rathbun (1984) özellikle abrazyon ve periapikal abse arasındaki çok yakın ilişkiye dikkati çekerler. Yalnız şunu önemle vurgulamalı ki tüm bu etiyolojik faktörler her zaman diş absesine yol açmayabilir. Nitekim, Çayönü'nde öyle erişkinlere rastlandı ki, çenelerinde abse olduğu halde dişlerinde pulpa'yı açığa çıkaracak ölçüde ne bir abrazyon ve ne de ilerlemiş çürük görüldü. O halde, bu tür periapikal abselerin etiyolojisi tam olarak bilinmemektedir. Yukarıda yaptığımız tüm bu belirlemelerin ışığında periapikal absenin oluşum sürecini bir şema halinde öngerebiliriz (Resim: 7).

Çayönü erişkinlerinden toplam 119'unda alt ve üst çenede periapikal abse araştırıldı. Absetik oluşum zaman zaman röntgenle, çoğu kez de makroskopik yolla tesbit edildi (Resim: 8) Çayönü'nde absenin görülmeye

sıklığı %20.2 dir. Kadın ve erkek arasında absenin görülme yüzdesi açısından bir fark yoktur. Zira, çenelerinde abse görülen 24 erişkinin yarısı kadındır. Absenin cinsiyet faktörüne göre ele alınmasına bazı araştırmacıların yayınlarında tanık oluyoruz. Örneğin Lukacs ve ark. (1985), Sarai Khola (Kuzey Pakistan) Demir Çağı insanlarında periapikal absenin erkeklerde daha fazla görüldüğünü belirtirler. Öte yandan, Jomon tarım toplumunda (Japonya M. Ö. 1000) abse oluşumu tıpkı Çayönü'ndeki gibi, herhangi bir cinsiyet farklılığı göstermez (Turner II 1979). Çayönü erişkinlerinin alt çenelerinde %49, üst çenelerinde ise %51 oranında diş absesi tesbit edildi. O halde abse oluşumu açısından alt ve üst çene arasında bir fark bulunmaz Abse, erişkinlerin %62.5 inde tek %37.5 inde ise birden fazladır. Çenelerinde abse bulunan erişkinlerin %79 gibi önemli bir bölümünde belirgin aşınma sonucu dişözü açığa çıkmıştır. %16 sında da ilerlemiş çürük tesbit edilmiştir. Çayönü'nde bu durumda şiddetli aşınma periapikal absenin oluşumunda belirleyici rol oynamıştır. Aynı şekilde Byblos Kalkolitik toplumunda (Özbek 1976), Tavoralt epipaleolitik insanlarında (Poitrat-Targowla 1962) ve Wadi Halfa (Sudan) Mezolitik insanlarında (Greene, Ewing ve Armelagos 1967) absenin meydana gelmesinde köke kadar ilerleyen aşınmanın payı büyüktür. Abse oluşumuna yatkınlık bir diştten diğerine değişir; örneğin bu periyodontal rahatsızlık Çayönü çenelerinde en fazla M1 hizasındadır (Resim: 9). Bu dişi sırasıyla P1 ve P2 izler. Buradan da açıkça anlaşılıyor ki, ağızda en erken çığneme fonksiyonuna katılan M1 aynı zamanda en çok aşınan, en çok çürüyen ve abse oluşumuna en fazla maruz kalan diştir. M1 in abseye olan yatkınlığına Leigh (1934) ve Strouhal (1984) da dikkati çeker. Çayönü çocuklarının hiçbirinde periapikal abseye rastlanmadı. Aslında bu gözlem birçok eski insan toplumu için de geçerlidir.

Absenin insan kadar eski olduğu kabul edilir. Brothwell (1963) bu rahatsızlığın Paleolitik çağlardan bu yana insanlarda görüldüğüne dikkati çeker. Neandertal ve Kromanyon insanlarında periapikal abse tesbit edilmiştir (Brothwell 1981; Alexandersen 1967). Paleolitik çağlarda belirgin ve o ölçüde hızlı diş aşınmasının yaygın olduğu göz önünde bulundurulursa, bu dönemlerdeki abse oluşumundan birinci derecede şiddetli aşınma sorumlu tutulabilir. Rodezya adamının üst çenesinde altı abse görülmüştür (Brothwell 1963). Bu tarihcncesi insanın ağız hijyeni çok bozuktur. Rathbun'un (1984) İran ve Irak Neolitik topluluğu için verdiği rakam (%20) Çayönü topluluğundaki ile (%20.2) aynı sayılır. Turner II (1979), Jomon dönemi (Japonya) iskelet serisinde %40 oranında periapikal abseye rastlamıştır. Wadi Halfa insanlarında (Sudan, Mezolitik Çağ) bu dişeti rahatsızlığı %28.7 oranında bulunmuştur (Greene, Ewing ve Armelagos 1967). Briggs'in (1955) Kuzeybatı Avrupa Mezolitik top-

luluğu için verdiği değer (%64.5) bu alanda rastlanılan en yüksek orandır. Buna karşın, Lukacs'ın (1985) Mehrgahr Neolitik toplumu (Balucistan, Pakistan) için bulduğu rakam ise (%6.2) çok düşüktür. Aynı araştırmacı (1992) Harappa Bronz Çağı insanlarında %18.4 oranında abseye rastlamıştır. Avrupa'da Neolitik Çağ'dan M. S. 17. yüzyıla kadar geniş bir zaman dilimini ilgilendiren çalışmasında Brothwell (1961) periapikal abseyi %1.9 ile %5.2 arasında değişen oranlarda bulmuştur.

Ante-Mortem Diş Kaybı

Bireyin yaşamı sırasında çeşitli nedenlerden ötürü kaybettiği dişleri tanımlarken kullanılır. Ante-mortem diş kaybının etiolojisi oldukça karmaşıktır. Mültifaktöryel bir patolojik rahatsızlık olduğu düşünülmektedir. Aşınma ya da çürüğün ilerlemiş aşamasında pulpa'nın açığa çıkması, böylece pulpa'da meydana gelen necrosis, alveolar abse, kökün büyük ölçüde alveol desteğini kaybetmesiyle kendini yansıtan belirgin periyodontitis (Brothwell ölçeğinde 3. aşama) hayatta iken diş kaybını hazırlayan ön koşullardır. Ayrıca, yoğun tartar oluşumu, dişeti tahrişine ve giderek periyodontitise ortam hazırlar, bu da sonuçta diş kaybına yol açar. Walker (1978), eski çağlardaki ante-mortem diş kaybını daha ziyade belirgin diş aşınmasıyla bağlantılı olan periyodontal rahatsızlıkla ilişkilendirir. Periyodontitis'in ante-mortem diş kaybının temelinde yatan en önemli etiolojik unsur olduğunu Clarke da (1990) dile getirir. Ante-mortem diş kaybı bir toplumun ağız sağlığını belirlerken başvurulan önemli bir kriterdir. Bir dişin hayatta iken düşüp düşmediğini anlayabilmek için örneğin alveolün kapanıp kapanmadığına, alveol bölgedeki rezorpsiyona, bitişik dişlerin mezyal ve distal fasetlerindeki aşınma izlerine, iki diş arasındaki normal olmayan aralığa bakılır. Eğer bir diş bireyin ölümüne çok yakın düşmüş ise, alveol bölgedeki rezorpsiyon süreci henüz yeni başlamış olacağından bu durumda post-mortem aşamada düşen diş ile karıştırılabilir.

Çayönü'nde ante-mortem diş kaybı araştırılırken 79 erişkinin alt ve üst çenesi incelendi. Bireylerin %27.8 inde ante-mortem kayba rastlandı. Öte yandan bunlar arasında da yaşamları sırasında birden fazla dişini kaybedenlerin oranı %63.6'dır (Resim: 10). 45-50 yaşlarında ölen bir Çayönülü kadında alt ve üst çenede toplam 16 diş ante-mortem aşamada düşmüştür. Her iki çenede de belirgin bir alveolar rezorpsiyon vardır. Bireyin ağızda kalan dişlerde çok belirgin aşınma görülür. Çayönü'nde ante-mortem diş kaybı en fazla M1 i etkilemiştir (Resim: 11). Bu diş sırasıyla M2 ve P1 izler. Aslında bu sıralama birçok eski ve çağdaş toplumlar için de geçerlidir (Sledzik ve Jansen 1991). Çayönü iskelet se-

risinde hiçbir süt dişi hayatta iken düşmemiştir. İncelediğimiz erişkinlerde ante-mortem diş kaybı üst çenede (%57) alt çeneye (%43) oranla daha fazladır. Strouhal (1984) Eski Mısırlılar'da da aynı duruma işaret eder. Ante-mortem diş kaybı uzak atalarımız için de geçerlidir. 10 tarihöncesi topluluğu dikkate alarak bir tablo düzenleyen Brothwell (1963), özellikle Neandertallerde, Süllaleler öncesi (predinastik) Mısır'da ve İngiltere Neolitik toplumlarında ante-mortem kaybın yüksek olduğuna işaret eder. Meiklejohn ve ark. (1984), Teviec Mezolitik Çağ toplumunda ante-mortem diş kaybından söz ederken herhangi bir oran vermemektedir. Smith ve ark. (1984), El-Wad Natufiyen insanların %15 oranında ante-mortem kayba rastlamışlardır. Aynı araştırmacıların Jericho (İsrail) PPNB dönemi için verdiği %30 luk oran ise Çayönü'ndekinden biraz fazladır. Lukacs'a göre (1992) Harappa Bronz Çağı insanların %31.7 sinde ante-mortem diş kaybı tesbit edilmiştir.

Hypoplasia

Mine hypoplasia'sı, diş tacının gelişimi sırasında ameloblast metabolizmasında ortaya çıkan sistemik, lokal ya da kalıtsal bozukluklar olarak tanımlanabilir. Eğer amelogenesis sürecinde herhangi bir düzensizlik başgösterirse minenin matriks oluşumu bundan etkilenir, sonuçta mine diş yüzeyinde transversal band ya da çukur biçiminde çıplak gözle ya da bir el büyüteciyle görülebilecek ölçüde izler meydana gelir (Hillson 1979; Smith 1984). Özellikle 10 defa büyüten el büyüteçleri hypoplasia'nın diş minesinde bıraktığı izleri daha net görmek amacıyla kullanılabilir. Mine hypoplasia'sı kesici ve köpek dişlerinde çoklukla lingual ve vestibüler yüzeylerde kendini gösterirken, premolar ve molarlarda bazen çiğneme yüzeyi de bu rahatsızlığı yansıtır (Özbek 1976). Minedeki gelişim bozuklukları insan diş sisteminde en sık rastlanılan patolojik lezyonlardır (Smith 1984; Goodman ve Rose 1991; Brothwell 1981). Bu tür hipoplastik kusurlar bir kez oluştu mu, minenin, kemik dokunun aksine, kendi kendini yenileyememesi yüzünden hayat boyu kalıcı olurlar. İşte, hypoplasia bu özelliği gereği bireyin büyüme ve gelişmesi sırasında ortaya çıkan herhangi bir epizodik rahatsızlığın en güvenilir bir zaman ölçeği sayılır (Sarnat ve Schour 1941). Diş minesini sadece band veya çukur türünden lezyonlar göstermekle kalmaz, aynı zamanda gri, açık kahverengi, sarı gibi çeşitli renklerde de karşımıza çıkar. Çayönü serisinde bir erişkin alt çenesindeki orta kesicilerde bu duruma rastlandı. Bazı örneklerde diş minesini oluşmadığı gibi, diş normal gelişimini yapamaz, kökler normalden çok daha kısa kalır (dysplasia) (Resim: 12). Hypoplasia'nın etiyojisi oldukça karmaşıktır; beslenme yetersizliği (malnütrisyon), bazı metabolizma bozuklukları, alınan besinlerdeki ciddi

mineral eksikliği, olumsuz çevre koşulları (Brothwell 1981; Goodman ve Rose 1991) hypoplasia'dan sorumlu tutulabileceği gibi, yüksek ateşle seyreden bazı çocuk hastalıkları (tifo, boğmaca, boğaz enfeksiyonu vb.) ya da gastro-entestinal rahatsızlıklar hypoplasia'ya yol açabilir. Lindermann (Bkz. El Najjar, Desanti ve Ozbek 1978) Hypoplasia'nın eti-yolojik nedenleri arasında özellikle çocukların sıkça yakalandıkları barsak enfeksiyonlarını birinci derecede sorumlu tutarlar. Yaşayan birçok toplumda gerçekleştirilen epidemiyolojik araştırmalar göstermiştir ki, hypoplasia'nın görülme sıklığı az gelişmiş toplumlarda daha yüksek, gelişmiş toplumlarda ise daha düşüktür (Andersen ve Stevenson 1930; Goodman ve ark.1987; Pedersen ve Scott 1951). Nitekim, malnütrisyon tesbit edilen Guatamalalı çocuklarda %73 gibi çok yüksek oranda hypoplasia bulunmuştur (Hillson 1990). Kronik A ve D vitamini eksikliği de hypoplasia'ya yol açabilir (Hilson 1979). Bu patolojik oluşum çoğunlukla perinatal ve post-natal aşamanın ilk yıllarında karşımıza çıkar. Bu durum da bebeğin bu gelişme evrelerinde maruz kaldığı fizyolojik stresle yakından ilgilidir.

Çayönü akeramik Neolitik toplumunda 56 sürekli ve 16 süt olmak üzere toplam 72 dişte hypoplasia'ya rastlandı (Resim: 13). Hypoplasia'nın görülme sıklığı süt dişlerinde %4.2, sürekli dişlerde ise %2,8'dir. Dişlerin %68'inde çukur şeklinde, %32'sinde ise band şeklinde hypoplasia tesbit edildi. Çayönülüler'in %17.4'ünde hypoplasia birden fazla dişi etkilemiştir. Tabii bu durumda süt dişlerinin yanı sıra sürekli dişlerin minelerinde de hipoplastik kusurlar oluşur. Diş kategorilerine ve alt ile üst çeneye göre hypoplasia'nın dağılımını gösteren grafiğe bakılacak olursa (Resim: 14), bu patolojik lezyonun en çok köpek dişini etkilediği görülür. Bu durum bazı araştırmacılar tarafından da daha önce dile getirilmiştir (Poitrat-Targowla 1962; Lefèvre 1973; Smith 1973 ve Lamphear 1990). Diş sayısı dikkate alınarak hesaplanan hypoplasia sıklığı göz önünde bulundurulacak olursa, Çayönü'nde bu patolojik lezyonun pek yaygın olmadığı farkedilir. Buradan da, Çayönü akeramik yerleşim merkezinde (insan iskeletlerinin ait olduğu dönem) entansif bir tarımın uygulanmadığı, toplumun salt tahıla dayalı olarak beslenmediği, besin değeri yüksek çeşitli gıdalara da sofrasında yer verdiği sonucu çıkarılabilir. Bir başka deyişle, avcılık ve toplayıcılıkla sağlanan besinlerle de sofrasını takviye ettiği düşünülebilir.

Çayönü çocuklarında süt dişlerindeki hypoplasia'nın görülme sıklığı diş kategorilerine göre değerlendirildiğinde, ikinci süt azının bu lezyonu daha sıklıkla gösterdiği, bunu köpek dişinin takip ettiği görülür. Öte yandan, süt ve sürekli dişlerin minelerinde, hypoplasia'nın lokalizasyonu göz önünde bulundurulacak aşağı yukarı hangi yaşlarda fizyolojik stresin ço-

cuğu etkilediği ve buna bağlı olarak hipoplastik kusurun meydana geldiği Çayönü serisinde araştırıldı. Bu amaçla Scott ve Symon (1980) ile Ubelaker'in (1978) diş gelişim kronolojisinden yararlanıldı. Neticede, Çayönü çocuklarının diş minelerinde çoğunlukla erken çocukluk aşamasında hypoplasia'nın ortaya çıktığı anlaşıldı (Resim: 15). Bu olgu da, süttten kesme sırasında bebeğin maruz kaldığı fizyolojik stresle yakından ilişkili olabilir. Bilindiği gibi, hypoplasia ile süttten kesme arasındaki bağlantı şimdiye kadar bazı araştırmacılar tarafından dile getirilmiştir (Cook ve Buikstra 1979; Smith 1984; Poitrat-Targowla 1962 ve Rathbun 1984)

Hypoplasia tarih öncesi atalarımızda da görülmüştür. Australopithecus'larda %28 oranında Hypoplasia'ya rastlanmıştır (Brothwell 1981). Aynı şekilde, hypoplasia Homo erectus (Brothwell 1963), Neandertal (Ogilvie, Curran ve Trinkaus 1989) ve Kromanyon (Brothwell 1981; Puech ve Albertini 1981) insanların dişlerini de etkilemiştir. Mine hypoplasia'sının görülme sıklığında tarihöncesi çağlardan bu yana giderek bir artışın gözlemlendiği bilinmektedir (Smith 1984). Özellikle tarım yaşamına geçişin ilk dönemlerinde bu patolojik lezyonun görülme sıklığında önceki avcı-toplayıcı dönemlere oranla göze çarpan bir artış kaydedilir.

Periyodontitis

Periyodontal rahatsızlık literatürde değişik isimler altında tanınır. Örneğin periyodontitis, pyorrhea alveolaris, paradontoz, paradontoliz, alveoliz, periyodontoklazya gibi. Hiç kuşku yok ki, tüm bu değişik isimler aynı rezorpsiyonu tanımlamada kullanılmaktadır. Aslında, bu patolojik rahatsızlık sadece alveolar kemikle sınırlı kalmaz, aynı zamanda dişetini, dişleri ve periyodontium'u da kapsar. Periyodontitisin bir enfeksiyon sonucu ortaya çıktığı kabul edilir. Alveolar bölgeyi etkileyen bu enfeksiyon ya bizzat dişten başlar (örneğin kök enfeksiyonu) ve dışa doğru yayılır, önce alveolar kemiği ve periyodontium'u daha sonra da dişetini etkisi altına alır; ya da tam tersine bu süreç dişetinde başlayarak yumuşak dokudan kemiğe doğru yayılır. Alveolar kemik kristasında aşağıya doğru çekilme ve buna bağlı olarak diş köklerinin belirgin ölçüde açığa çıkması her zaman periyodontitis'i akla getirmemeli. Herhangi bir iskelette periyodontal rahatsızlıktan söz edebilmek için sadece alveolar kemikteki aşağıya doğru çekilmeyi değil, aynı zamanda ilgili bölgede osteitik oluşumu da göz önünde bulundurmak gerekir (Clarke ve ark.1986; Lukacs 1989). Periyodontitis'in ilerlemiş aşamasında periyodontium artık büyük ölçüde tahrip olduğu için, tüm desteğini kaybeden diş kendiliğinden düşer. Periyodontitis'in etiyojisine gelince, tıpkı birçok diş patolojisi

gibi karmaşık bir görünüm arzeder. Bu enfeksiyona zemin hazırlayan en önemli faktör ağız sağlığındaki bozulmadır (Hillson 1990). Bunun yanı sıra, dişetlerindeki tahriş, beslenme bozukluğu nedeniyle alveolar kemik dokudaki direncin azalması akla getirilir. Belirgin aşınmaya bağlı olarak gelişen pulpa enfeksiyonu dışında, dişler arasına giren özellikle sert tanecekli besinlerin yol açtığı tahribat da periyodontitis'in temelinde yatan etiyolojik faktörler arasında sayılır (Brothwell 1981; Alexandersen 1967). Bu alveolar rezorpsiyonun ilerlemiş diş çürümesiyle de bağlantısı vardır (Clarke 1993). Periyodontitis'de kesinlikle bir bakteriyolojik oluşum söz konusudur. Dişin belirgin aşınması sırasında, minedeki taç yüksekliğinde ortaya çıkan kaybı telafi etmek amacıyla diş yukarıya doğru sürebilir. Bu fizyolojik sürmeyi patalojik kökenli gerçek periyodontitis'ten ayırt etmeli. Böyle bir durumda en güvenilir gösterge alveolar kemikteki porotik oluşumdur.

Çayönü Akeramik Neolitik serisinde incelenen 109 erişkinden 40'ında (%36,6) periyodontitis tesbit edildi. Periyodontitis'in gelişme derecesini belirlerken Brothwell'in (1981) ölçeği kullanıldı. Bu dişeti rahatsızlığı erkeklerde %66,7, kadınlarda ise %33,3 oranında rastlandı. O halde Çayönü kadınlarında periyodontitis'in daha yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Çayönü erişkinlerinde ortalama 25 yaşlarında periyodontal rahatsızlık görülmeye başlar. Genellikle 40 yaşın üzerinde ise belirgin hale gelir. Çayönü erişkinlerinin büyük bir kısmında Brothwell'in hafif ya da orta ölçekleri gözlemlendi. Kökü hemen hemen bütünüyle açığa çıkaracak biçimde bir alveol erimesine (rezorpsiyonu) serimizde hiç rastlanmadı.

Alveolar rezorpsiyon uzak atalarımızın çenelerinde de tesbit edildi. Homo erectus (Hillson 1990), Neandertal (Boule ve Vallois 1952) çeneleri bu rahatsızlığın bilinen ilk örnekleridir. Diğer taraftan, Taforalt (Fas) epipaleolitik insanların % 59 oranında periyodontitis'e rastlanmıştır (Poirat-Targowla 1962). İngiltere'de Neolitik dönemden Saxonlar dönemine kadar uzanan geniş bir zaman dilimi içinde %74 oranında periyodontal lezyon tesbit edilmiştir (Brothwell 1981). Lukacs'ın (1992) Harappa Bronz Çağı için verdiği rakam %52,6'dır. Alexandersen'e göre (1967). Avrupa Orta Çağ insanların periyodontitis'in görülme oranı % 44 ile % 71 arasında değişir. Bazı çağdaş toplumlarda bu alveolar rahatsızlığın görülmemesi oldukça ilginçtir. Örneğin Aleut yerlilerinde (Eskimoların akrabaları) periyodontitis'e rastlanmaz (Moorrees 1957). Ne var ki araştırmacı, bu durumla ilgili gözlemlerde bulunmasına rağmen nedeni/nedenleri hakkında herhangi bir yorum yapmıyor. Geçmişte ya da günümüzde görülme sıklığı ne olursa olsun, bu alanda çalışan araştırmacıların genellikle kabul ettikleri görüş, periyodontitis'in birçok diş ve dişeti has-

talıkları gibi ağız hijyenindeki bozukluk ile yakından ilgili olmasıdır.

Calculus (Diş Taşı)

Aynı zamanda tartar olarak da bilinen diştası, dişler üzerinde oluşan bakteriyel kökenli bir mineral tabakadır. İçerisinde besin kalıntıları ve çeşitli bakteriler toplanmıştır. Diş tacının ya da kökünün çevresinde tutunan bu sert inorganik kütle ilk bakışta çıplak gözle kolayca farkedilir. Diştaşının kalınlığı ve lokalizasyonu inceleme sırasında not edilmelidir. Bu oluşum ağız hijyeninin, tıpkı periyodontitis ve periapikal absede olduğu gibi, en güzel göstergesidir. Üst çenede vestibüler yüzeyde, alt çenede ise çoğunlukla lingual yüzeyde diştası çökeler. Diştasının çeneler üzerinde her diş hizasında aynı yoğunlukta çökmediği görülür; örneğin alt çenede daha sıklıkla kesicilerin lingual yüzeylerinde kaideye yakın kısımda, zaman zaman da tüm lingual yüzeyi kapsayacak biçimde diştaşının oluştuğuna, üst çenede ise molarler hizasında vestibüler tarafta çökeldiğine tanık olunur. Calculus'un vestibuler veya lingual yüzeyde sınırlı olmadığı, hatta çiğneme yüzeyini bütünüyle kapladığı da olur. (Özbek 1976) Byblos Kalkolitik toplumunda tesbit edilen bu tür örnekler Çayönü Neolitik toplumunda hiç rastlanmadı. Bu farklılık büyük bir olasılıkla Byblos'dan daha eski olan Çayönü köy yerleşmesinde besinlerin hazırlanış şekline ileri gelmiş olabilir. Yaşam sırasında dişler üzerinde çökelen tartar tabakasını post-mortem aşamada oluşan birikintilerden ayırt etmek önemlidir. Özellikle eski insan topluluklarının beslenme alışkanlıklarını belirlerken önemli ipuçları sağlayan diş taşları, ne yazık ki, kazı esnasında ya da laboratuvarında temizlik ve onarım yapılırken gerekli dikkat ve özen gösterilmemesi sonucu diş minesinin yüzeyinden ayrılarak düşmektedirler. Calculus'un diş patolojisindeki önemine birçok araştırmacı dikkati çekmiştir (Menard 1973; Legoux 1971).

Calculus'un Çayönü dişlerindeki durumuna gelince, bu amaçla 64 erişkin gözden geçirildi. Bunların 41'inde (%64) calculus'a rastlandı. Bu oluşumun gelişme derecesi belirlenirken Brothwell'in (1981) önerdiği ölçek kullanıldı. Çayönü erişkinlerinin ancak % 9,7 gibi çok azında diştaşısı tabakası vestibüler ya da lingual yüzeyde Brothwell'in 3 no.lu ölçeğini anımsatır. Tartar oluşumu Çayönü serisinde genellikle hafif derecede kendini gösterir. Bundan da anlaşılıyor ki, Çayönü tarım köyünde alkalin plağının oluşumuna neden olabilecek bir beslenme alışkanlığı yoktu. Tahıllar günümüzdeki kadar çok ince öğütülemiyordu. Diştaşının dişeti tahrişine veya diş çürüğünün oluşmasına yol açtığı bilinmektedir. Belirgin diş aşınması ile tartar oluşumu arasında ise ters bir korelasyonun var olduğu akla getirilebilir. Tarih öncesi atalarımızın dişlerinde de diş-

taşı çökeliyordu. Örneğin Krapina fosil insanlarından birinin alt çenesinde önemli tartar depoları tesbit edilmiştir (Smith 1977). Abusir bölgesinde yaşamış olan Eski Mısırlılarda %59,3 oranında tartarlı bireylere rastlanmıştır (Strouhal 1984). Kuzey Pakistan Demir Çağı (Sarai Khola) insanlarındaki diş taşı görülme sıklığı % 58'dir (Lukacs, Schultz ve Hemphill 1985), Menard (1977), herhangi bir rakam vermemekle beraber, Meravenjiyen toplumunda yaygın ölçüde diş taşı oluşumundan söz eder. Menard'a göre, bu oluşum tüm dişlerin vestibüler yüzeylerinde gözlenmiştir.

Özet ve Tartışma

Anadolu'nun güneydoğusunda Diyarbakır İli Ergani ilçesi sınırları içinde yer alan ve zamanımızdan aşağı yukarı ~9000 yıl önce kurulduğu Ç14 tarihlemeleri (Libby, kalibre edilmemiş) sonucu belirlenen Çayönü köy yerleşmesinde bugüne kadar toplam 605 çocuk ve erişkine ait iskelet gün ışığına çıkarıldı. Bu akeramik neolitik topluluğuyla ilgili 375 süt ve 1945 sürekli diş patolojik açıdan değerlendirildi. Çayönü insanlarında süt ve sürekli diş sisteminde gözlemlenen bazı patolojik rahatsızlıklarla beslenme alışkanlıkları ve besin tipleri arasında ilişki kurulmaya çalışıldı. Tarım yaşamını benimsemiş olan Çayönü insanlarında, bu yeni ekonomik düzenin beraberinde getirdiği yeni beslenme alışkanlıklarının ağız sağlığını ne yönde etkilemiş olabileceği araştırıldı. Diş patolojisi çerçevesinde en sık gündeme getirilen bir hastalık sayılan diş çürüğü Çayönü erişkinlerinde %4,3 oranında rastlandı. Paleolitik ve Mezolitik kültür çağlarındaki % 1 ya da % 2'lik çürük sıklıkları hatırlanacak olursa, Çayönü çiftçilerinin sofrasında karbonhidrat ağırlıklı besinlerin önemli yer tuttuğu söylenebilir. Öğütülmüş tahıla dayalı beslenme artık Çayönülüler'in beslenmesinde yerleşmiş bir alışkanlık haline gelmiş olmalıydı. Zaten Çayönü Tepesi'nde bugüne kadar yapılan kazılarda bulunan bol miktardaki bazalt öğütme taşları bunu kanıtlamaktadır. Çayönü insanlarında ağızda en sık çürüyen diş birinci büyük azıdır. Belirgin aşınma (abrazyon) Çayönü erişkinlerinde erken yaşlarda kendini gösterir. İncelenen 160 erişkinde ortalama diş aşınması 3.6 olarak bulundu. 40-50 yaş grubundaki bireylerin %85.7 gibi önemli bir kesiminde taç tümüyle aşınma sonucu yok olmuş, geriye sadece kökler kalmıştır. Köklerin oklüzal fasetlerindeki cilalanmış görünüme bakılırsa dişlerin bu haliyle de ağızda çiğneme işlevine katıldığı anlaşılmaktadır. Çayönü'ndeki belirgin aşınmadan kısmen fibrilli bitkisel besinleri, kısmen de tahılların bazalt taş dibekler üzerinde öğütülmesi sırasında kopan partiküllerin besin içine karışmış olması (silty diet) sorumlu tutulabilir. Süt azı dişlerinde iki yaşlarına doğru çıplak gözle görülebilecek hale gelen aşınma fasetleri

Çayönü bebeklerine bu yaşlara doğru çiğneyerek yiyebilecekleri tanecekli besinlerin verildiğini akla getirir. İlerlemiş çürük veya şiddetli aşınmaya bağlı olarak meydana gelen pulpa enfeksiyonu (pulpa necrosis'i) kök absesiyle karşımıza çıkmaktadır. Bu tür periyodontal hastalık Çayönü erişkinlerinde %20,2 oranında görülür. Erişkinlerin % 27,8 inde bir ya da birden fazla diş hayatta iken kaybolmuştur. Ante-mortem diş kaybı en fazla birinci büyük azı dişini etkilemiştir. En fazla çürüyen ve en çok aşınan dişin de bu olması ağızda çiğneme işlevine en erken katılan azı dişi olmasından ileri gelmektedir. Benzer gözlemler diş paleopatolojisiyle ilgilenen birçok araştırmacı tarafından da yapılmıştır. Çocukluk aşamasında maruz kalınan bir fizyolojik stresin sonucunda diş minesinde ortaya çıkan hypoplasia süt dişlerinde %4,2, sürekli dişlerde %2,8 gibi düşük oranlarda rastlanmıştır. Çayönü serisinde alt daimi köpek dişi bu hipoplastik kusuru en sık gösteren, dolayısıyla en duyarlı olan diştir. Çayönü serisinde çoğunlukla erken çocukluk evresinde hypoplasia'nın ortaya çıktığı, bunun da bebeğin süttten kesme sırasında karşılaştığı fizyolojik stresle yakından ilişkili olabileceği düşünülmektedir. Dişeti rahatsızlığının Çayönü tarım toplumunda neden erkeklerde (%66,7) kadınlarda (%33,3) oranla daha sık görüldüğüne bir anlam veremiyoruz. Bu farklılığı bünyesel yatkınlıktan ziyade, belki de beslenme alışkanlığında aramak daha doğru olur. Diş taşı (dental calculus) Çayönü erişkinlerinin %9,7 gibi çok az bir kesiminde Brothwell'in 3 no.lu ölçeğini anımsatacak ölçüde çökelmiştir. Bu da alınan besinlerin çok ince öğütülmediğini akla getirmektedir.

Sonuç olarak, o devre göre yüksek sayılan bir diş çürüğü sıklığı, Çayönülülerin karbonhidrat ağırlıklı bir diyetle sahip olduklarını; sürekli dişlerde düşük oranda rastlanan diştaşı (tartar) lingual ve vestibüler yüzeylerde aklalin plağının oluşumuna ortam hazırlayıcı bir beslenme alışkanlığının olmadığını, daha doğrusu bu yöre insanların günümüzdeki gibi çok ince öğütülmüş, mine yüzeyine kolayca yapışabilecek nitelikte gıdalarla beslenmediklerini akla getirir. Bunun dışında gerek süt, gerekse sürekli dişlerde hypoplasia'nın düşük oranda görülmesi Çayönü'nde entansif bir tarımın uygulanmadığını, toplumun salt tahıla dayalı bir beslenme alışkanlığına sahip olmadığını; sofrasında besin değeri yüksek yiyeceklere de yer verdiğini, bir başka deyişle avcılık ve toplayıcılıktan sağlanan besinlerle de öğününü zenginleştirdiğini göstermektedir. O halde, Çayönü köy yerleşmesi insanların diş ve çenelerinde gözlemlenen patolojik rahatsızlıkların nitelik ve görülme sıklığı açısından tarım yaşamının gerektirdiği beslenme alışkanlıklarını tam olarak yansıttığı söylenemez.

KAYNAKÇA

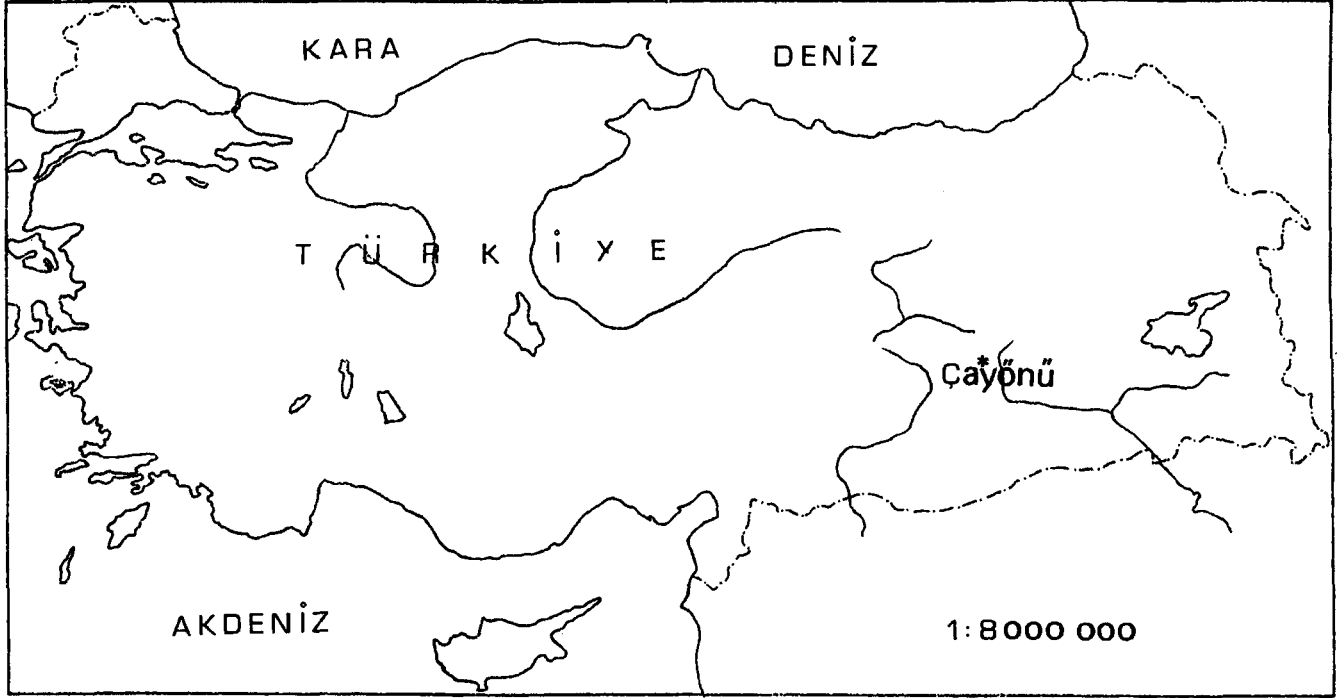
- ALEXANDERSEN, V.1967. "The pathology of the jaws and the temporo-mandibular joint." in D.Brothwell and A.T.Sandison (eds.), *Diseases in Antiquity*, ss.551-595
- ANDERSEN, B.G.; P.H.STEVENSON.1930."The occurrence of mottled enamel among the Chinese." *J.Dent.Res.* 10,ss.233-238.
- BAR-YOSEF; B.ARENSBURG ve P.SMITH 1972."Algunas notas acerca de la cultura y la antropología natufienses." *Ampurias*, t.33-34,ss.III-152.
- BENFER, R.A.1984. "The challenges and rewards of sedentism: The preceramic village of Paloma, Peru." in M.N.Cohen and G.J.Armelagos (Eds.), *Paleopathology at the origin of agriculture*.
- BOULE, M.and H.V.VALLOIS 1952.*Les Hommes fossiles*. Ed. Paris, Masson.
- BRABAN, H.1963. "Observations sur la denture humaine en France et en Belgique à l'époque gallo-romaine et au Moyen âge." *Bull.G.I.R.S.*
- BRABANT, H.1967. "Paleostomatology" in DR Brothwell and D.A.Sandison (eds). *Diseases in Antiquity*.
- BRAIDWOOD, R.J.et al. 1981. "Beginnings of village farming communities in South-eastern Turkey; Çayönü Tepesi." *Journal of Archaeology*, 8: 249-258.
- BRIGGS, L.C. 1955. "The stone age races of north west Africa." *Bull.Am Sch.Prehist.Res.*, New Haven, 18:1-98
- BROTHWELL, DR 1959. "Teeth in earlier human populations." *Proc.Nutr.Soc.* London, 18:59.
- BROTHWELL, DR 1961. "The paleopathology of early British man: an essay on the problems of diagnosis and analysis." *J.Roy.Anthrop.Inst.*, 91:318.
- BROTHWELL, DR. 1963. "The macroscopic dental pathology of some earlier human populations" in DR Brothwell (ed) *Dental Anthropology*, vol. 5, ss. 271-288. Pergamon Press.
- BROTHWELL, DR and H.G.CARR 1962. "The dental health of the Etruscans" *Brit. Dent.J.*, ss.113:207.
- BROTHWELL, DR 1981. *Digging up bones*, British Museum (Natural History),Oxford University Press.
- CAMPBELL, TD. 1925. *Dentition and palate of the Australian Aboriginal*. University of Adelaide: The Hassel Press., No.1.
- CAMPBELL, TD. 1939. "Food, food values and food habits of the Australian aborigines in relation to their dental conditions." *Aust.J.Dent.*, Melbourne, 430.
- CLARKE, N.G. 1990. "Peri-odontal defects of pulpal origin. Evidence in early man." *Am. J.of Phys.Anthrop.*, no.3, ss.371-376.

- CLARKE, N.G. 1993. "Periodontitis in dry skulls." *Dental Anthropology News letter*, vol 7, no.2, ss.1-4
- CLARKE, N.G.; S.E.CAREY; W.SRIKANDI; R.S.HIRSCH AND P.I.LEPPARD 1986 "Periodontal disease in ancient populations. *Am.J.Phys.Anthrop.* 71: 173-183.
- CLARKE, N.G.ve R.S.HIRSCH 1991."Tooth dislocation:The relationship with tooth wear and dental abscesses." *Am.J.Phys.Anthrop.*, 85, ss.293-298.
- CLEMENT, A.J. 1956."Carics in the south African ape-man: Some examples of undoubted pathological authenticity believed to be 800.000 years old." *Brit. Dent.J.* London, ss.4-7.
- COOK, D.C.ve J.E.BUIKSTRA 1979. "Health and differential survival in prehistoric populations: Prenatal dental defects. *Am.J.of Phys.Anthrop.* 51: 649-664.
- DAHLBERG, A.A.1991. "Historical perspective of Dental Anthropology." in Marc A.Kelley and C.S.Larsen (eds). *Advances in Dental Anthropology*, Wiley-Liss, ss.7-11.
- EL-NEJJAR, Y.M.; DESANTI V. ve L. OZEBEK 1978. "Prevalence and possible ethiology of dental enamel hypoplasia." *Am.Journ. Phys. Anthropol.*, t.48, pp. 185-192.
- FEREMBACH, D.; I. SCHWIDETZKY; M.STLOUKAL 1979. "Recommandations pour déterminer l'âge et le sexe sur le squelette. *Bull. et Mém. de la Soc. d'Anthrop. de Paris.*, t.6, série: XIII, ss.7-45.
- FORMICOLA, V. 1987. "The dentition of the Neolithic sample from Western Liguria (Italy). *Ossa*, 13, ss.97-107.
- GOODMAN, Alan H. ve ark. 1984. "Indications of stress from bone and teeth" in M.N. Cohen and G.J.Armelagos (Eds). *Paleopathology at the Origins of Agriculture*, 13-49. Academic Press.
- GOODMAN, Alan H. ve ark. 1987. "Prevalence and age at development of enamel hypoplasia in Mexican children. *Am. J.Phys. Anthropol.* 72; 7-19.
- GOODMAN, Alan H. ve J.C.ROSE. 1991. "Dental enamel hypoplasia as indicators of nutritional status." in M.A.Kelley and C.S. Larsen (Eds). *Advances in Dental Anthropology*, ss.279-293. Wiley-Liss.
- GREENE, D. L.; G. H. EWING ve G. S. ARMELAGOS 1967. "Dentition of a Mesolithic Population from Wadi Halfa (Sudan), *Am. Journ. Phys. Anthropol.* 27, ss.41-56.
- HARTNADY, P. ve Jerome C.ROSE 1991. "Abnormal tooth-loss patterns among Archaic period inhabitants of the lower Pecos Region, Texas." in Marc A.Kelley ve C.S. Larsen (Eds). *Advances in Dental Anthropology*, Wiley-Liss, ss. 267-278.
- HARTWEG, R. 1945. "Remarques sur la denture et statistiques sur la carie en France aux époques préhistoriques et protohistoriques." *Bull. et Mém. Soc. d'Anthrop. de Paris*, 6, ss.71-92.
- HILDEBOLD, C.F. ve S. MOLNAR 1991. "Measurment and description of periodontal disease in Anthropological studies." in M.A.Kelley and C.S.Larsen (Eds). *Advances in Dental Anthropology*, ss.225-24. Wiley-Liss.

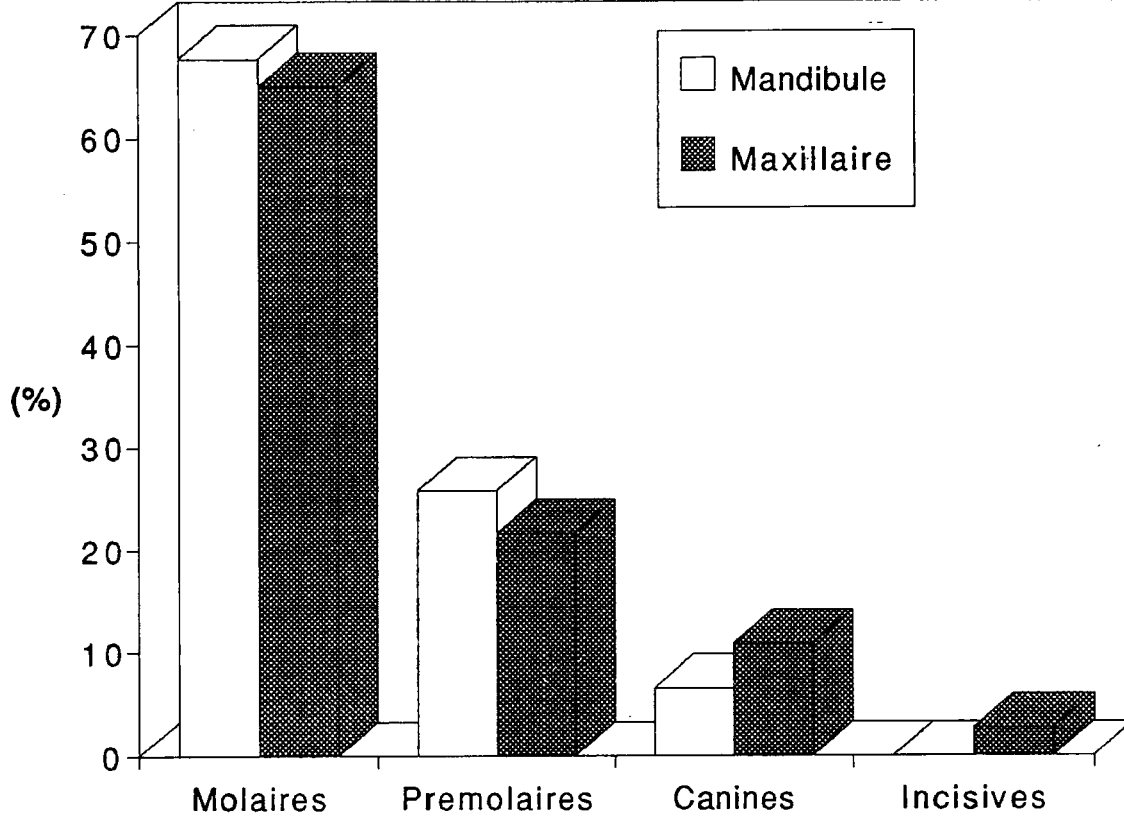
- HILLSON, S.W. 1979. "Diet and dental disease." *World Archaeology*, 2, ss.147-162.
- IŞCAN, M.Y. ve K.A.R. KENNEDY 1989. *Reconstruction of Life from the Skeleton*, New York, Alan R.Liss.
- KELLEY, M.A.; D.R.LEVESQUE ve E.WEIDL 1991. "Contrasting patterns of dental disease in five early Northern Chilean Groups." in M.A.Kelley ve C.Spenser Larsen (Eds). *Advances in Dental Anthropology*, ss. 203-213. Wiley-Liss.
- LAMPHEAR, KIM M. 1990. "Frequency and distribution of enamel hypoplasias in a historic skeletal sample. *Am. J.Phys. Anthropol.*, 81, ss.35-43.
- LARSEN, C.S. ve ark. 1991. "Dental caries evidence for dietary change: An archaeological context." in M.A.Kelley ve C.S.Larsen (Eds). *Advances in Dental Anthropology*, ss.179-202. Wiley-Liss.
- LEFEBRE, J.1973. "Etude odontologique des hommes de Muge." *Bull. et Mem. de la Soc. d'Anthrop. de Paris*, 10, 301-333.
- LEGOUX, P.1971. "Etude odontologique des restes humains de l'abri Pataud. *Thèse de Doctorat en Sciences odontologiques*. Paris, Université Paris VII,
- LEIGH, R.W. 1934. "Notes on the somatology and pathology of ancient Egypt." *University of California Publications in American Archaeology and Ethnology*, 34.I.
- LUKACS, J.R. 1985. "Dental pathology and tooth size at early Neolithic Mehrgarh: An anthropological perspective." In M. Taddei (Ed) *South Asian Archaeology* 1983. Naples: Istituto Universitario Orientale, ss.121-150.
- LUKACS, J.R. 1989. "Dental paleopathology: Methods for reconstructing dietary patterns. In M.Y.İşcan (Ed). *Reconstruction of Life from the Skeleton*. Chapter: 14, ss. 261-286.
- LUKACS, J.R.; M.SCHULTZ ve B.E.HEMPHILL 1985 "Dental pathology and dietary patterns in iron age northern Pakistan." *Miscellaneous*; 47, ss.475-496.
- LUKACS, J.R. 1992. "Dental paleopathology and Agricultural Intensification in South Asia: New evidence from Bronze Age Harappa." *Am. J.Phys. Anthropol.*, 87, ss.133-150.
- MASSET, C. 1982. Estimation de l'âge au décès par les sutures crâniennes. *Thèse de Doctorat ès Sciences*. Université Paris VII.
- MEIKLEJOHN, C. ve ark. 1984. "Socioeconomic change and patterns of pathology and variation in the mesolithic and neolithic of Western Europe: Some suggestion." in M.N.Cohen ve G.J.Armelagos (Eds). *Paleopathology at the origins of Agriculture*, ss.75-100. Academic Press.
- MENARD, J. 1977. *Craniologie et odontologie comparee de Merovingiens du Vexin Français*. These de Doctorat d'Université de Sciences. Université de Paris VII. France.
- MENARD, J. 1983. "Examen de certains aspects de paléopathologie dento-maxillaire." *III.Congreso de Anthropologia Biologica de España*. 843-848.
- MOLNAR, S.1972. "Tooth Wear and culture: a survey of tooth functions among some prehistoric populations." *Current Anthropology*, 13, ss.511-526.

- MOLNAR, S. ve Iva M.MOLNAR 1990. "Dental arch shape and tooth wear variability." *Am. J.Phys. Anthropol.* 82, 385-395.
- MOORREES, C.F.A. 1957. *The Aleut dentition*, Harvard University Press.
- OGILVIE, N.D.; BRYAN K.CURRAN ve E.TRINKAUS 1989. "Incidence and patterning of dental enamel hypoplasia among the Neandertals." *Am. J.Phys. Anthropol.* 79, ss. 25-41.
- ORTNER, D.J.; W.G.J. PUTSCHAR 1985. *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains*, Smithsonian Institution Press.
- ÖZBEK, M. 1976. *Hommes de Byblos. Etude comparative des squelettes des ages des Metaux au Proche Orient.*, Thèse de Doctorat d'Etat. Bordeaux I. France.
- ÖZBEK, M.1979. "Etude odontologique des habitants préhistoriques du village de Mureybet (Syrie). *Cahiers de l'Euphrate*, no.2, CNRS, Paris, ss.120-127.
- ÖZBEK, M. 1984. "Etude anthropologique des restes humains de Hayaz Höyük": *Anatolica*, no. XI, ss.155-169.
- ÖZBEK, M.1985. "Yakın-Doğu Tarihöncesi Toplumlarında Bazı Diş Patolojileri ve Anomalileri". *Antropoloji*, Sayı: 12, ss.343-356.
- ÖZBEK, M.1988. "Culte des crânes humains a Çayönü", *Anatolica*. no.XV, ss.127-137.
- ÖZBEK, M. 1991. "Aşıklı Neolitik İnsanları (Aksaray, Türkiye), VII. Arkeometri Sonuçları Toplantısı, ss. 145-160.
- ÖZDOĞAN, M. ve A.ÖZDOĞAN 1988. "Çayönü: A conspectus of recent work." *Colloque Prehistoire Levant II*. Maison de l'Orient, Lyon. CNRS, ss. 65-74.
- ÖZDOĞAN ve ark. 1991 "1990 Yılı Çayönü Kazı ve Onarım Çalışmaları." *XIII. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, Ankara, ss. 97-125.
- PEDERSEN, P.O. 1949. "The East Greenland Eskimo Dentition." *medd. Gronland*, Kjobenhaun, 142, 1-256.
- PEDERSEN, P.O. ve D.B.SCOTT 1951. "Replica Studies of the surface of teeth from Alaskan Eskimo, West Greenland natives and American Whites, *Acta Odontol. scand.*, 9, 262.
- POITRAT-TARGOWLA, M.J.1962. "Pathologie dentaire et maxillaire de l'homme de Taforalt." in D.Ferembach (Ed). *La Nécropole épipaleolithique de Taforalt*, ss.161-171. Publications du CNRS.
- PUECH, P.F. ve H.ALBERTINI 1981. "Enamel pits of the Lazaret Man", *Journal of Human Evolution*, 10, ss.449-452.
- RATHBUN, T.A.1984. "Skeletal pathology from the paleolithic through the metal ages in Iran and Iraq." in M.N. Cohen ve G.Armelagos (Eds). *Paleopathology at the Origins of Agriculture*, ss. 137-167. Academic Press.
- ROSE, J.C.; K.W. CONDON ve A.H. GOODMAN 1992. "Diet and dentition: Developmental disturbances." In J.Meilke ve R.Gilbert (Ed): *The analysiss of Prehistoric diets*. Academic Press, New York.

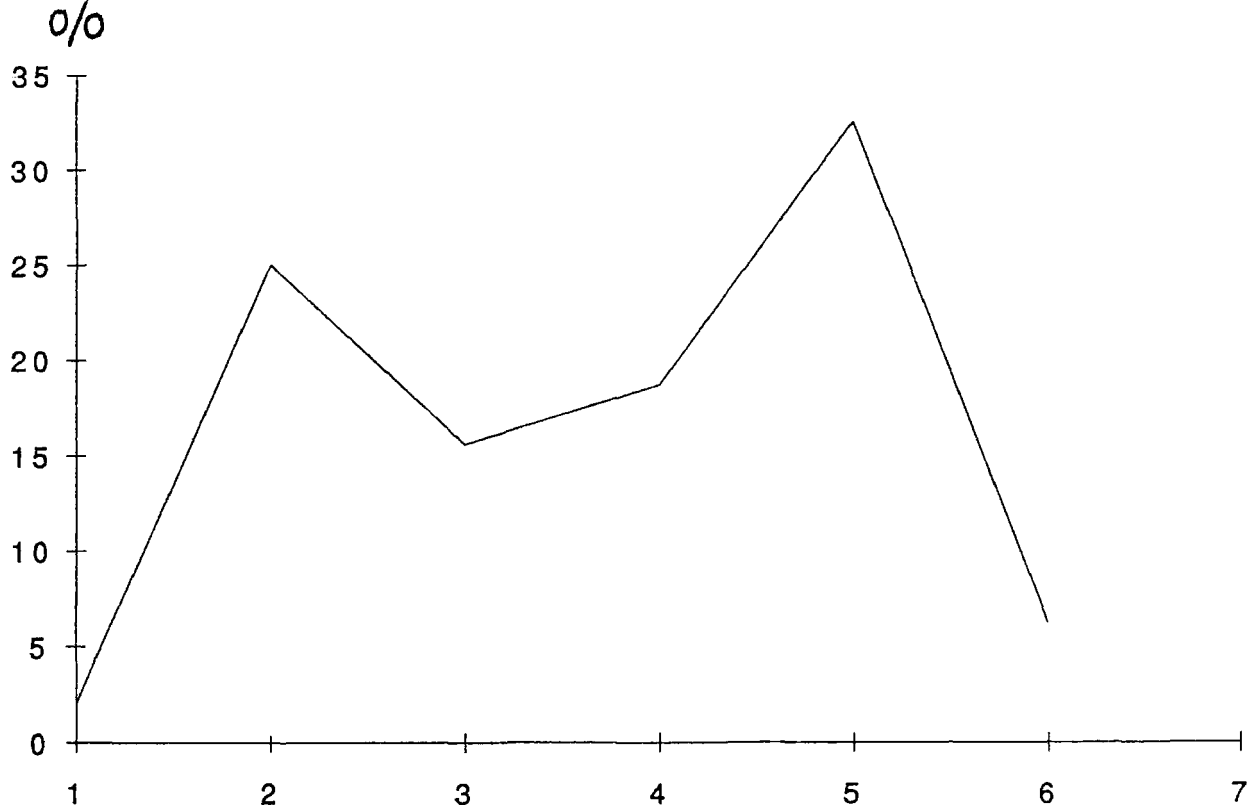
- SARNAT, B.G. ve I. SCHOUR 1941. "Enamel hypoplasias (chronic enamel hypoplasia) in relationship to systemic diseases: A chronological, morphological and etiological classification, *J.Am.Dent. Assoc.* 28, ss.1989-2000.
- SCHIRMER, W. 1990. "Some aspects of building at the aceramic-neolithic settlement of Çayönü Tepesi." *World Archaeology*, 21: 3, ss.363-387.
- SCOTT, J.H. ve N.B. Symons 1980. *Introduction to Dental Anatomy*. Livingstone, London.
- SKINNER, M.F. ve J.T.W. HUNG. 1989. "Social and biological correlates of localized enamel hypoplasia of the human deciduous canine tooth." *Am. J. Phys. Anthrop.*, 79, ss.159-175.
- SLEDZIK, P.S. ve P.H. Moore JANSEN 1991. "Dental disease in nineteenth century military skeletal samples." in M.A.Kelley ve C.Spenser Larsen (Eds.) *Advances in Dental Anthropology*, ss.215-224. Wiley-Liss.
- SMITH, P. 1972. "Diet and attrition in the Natufians." *Am. J. Phys. Anthrop.*, 37, ss. 233-238.
- SMITH, P. 1977. "Regional variation in tooth size and pathology in fossil hominids. *Am. J. Phys. Anthrop.*, 47, ss.459-466.
- SMITH, P. ve ark. 1984. "Archaeological and skeletal evidence for dietary change during the late pleistocene/early holocene in the levant." in M.N.Cohen ve G.J.Armelagos (Eds). *Paleopathology at the Origins of Agriculture*, ss. 101-136. Academic Press.
- STROUHAL, E. 1984. "Paleopathology of the ancient Egyptians from Abusir." Garcia de Orta, *Ser. Antropobiol. Lisboa* (1-2). ss.163-172.
- TOTH, K. 1970. *The Epidemiology of dental caries in Hungary*, Budapest, Akademiai Kiado.
- TURNER II, C.G. 1979. "Dental anthropological Indications of Agriculture Among the Jomon People of Central Japan." *Am. J. Phys. Anthrop.*, v. 51, no. 4, ss. 619-635.
- UBELAKER, D.H. 1978. *Human Skeletal Remains*. Aldine Publishing Company.
- WALKER, P.L. 1978. "A quantitative analysis of dental attrition rate in the Santa Barbara Channel Area." *Am. J. Phys. Anthrop.*, 48, 101-106.

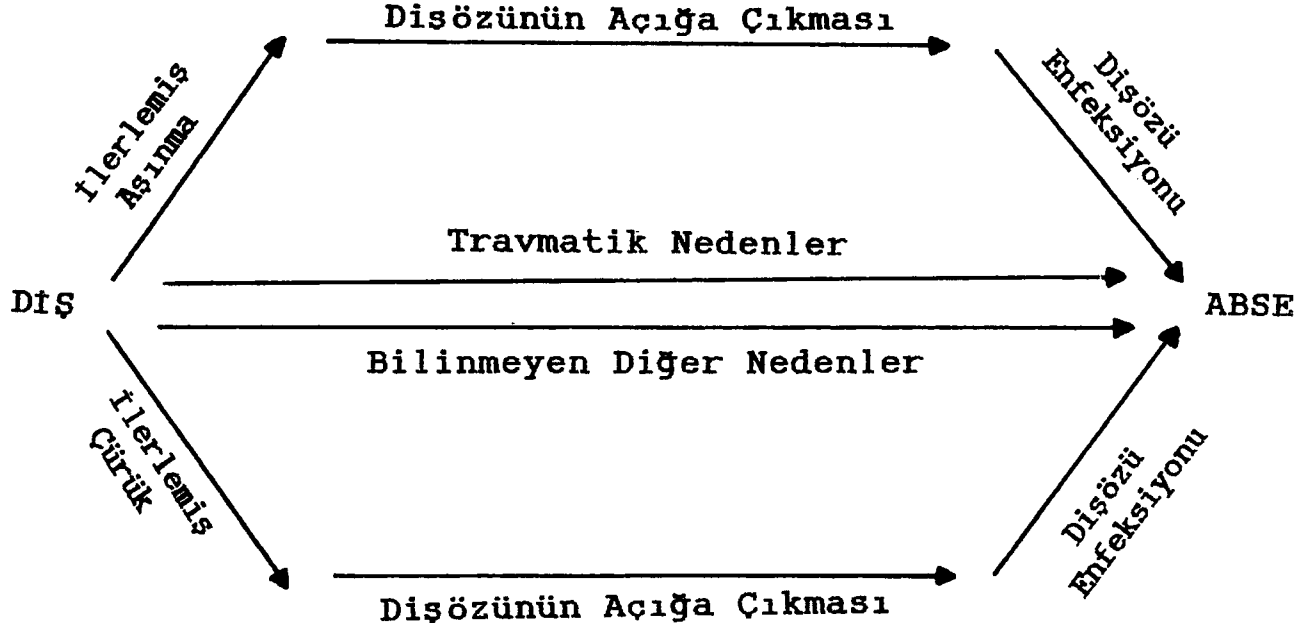
Çizim 1: Çayönü köy yerleşmesi

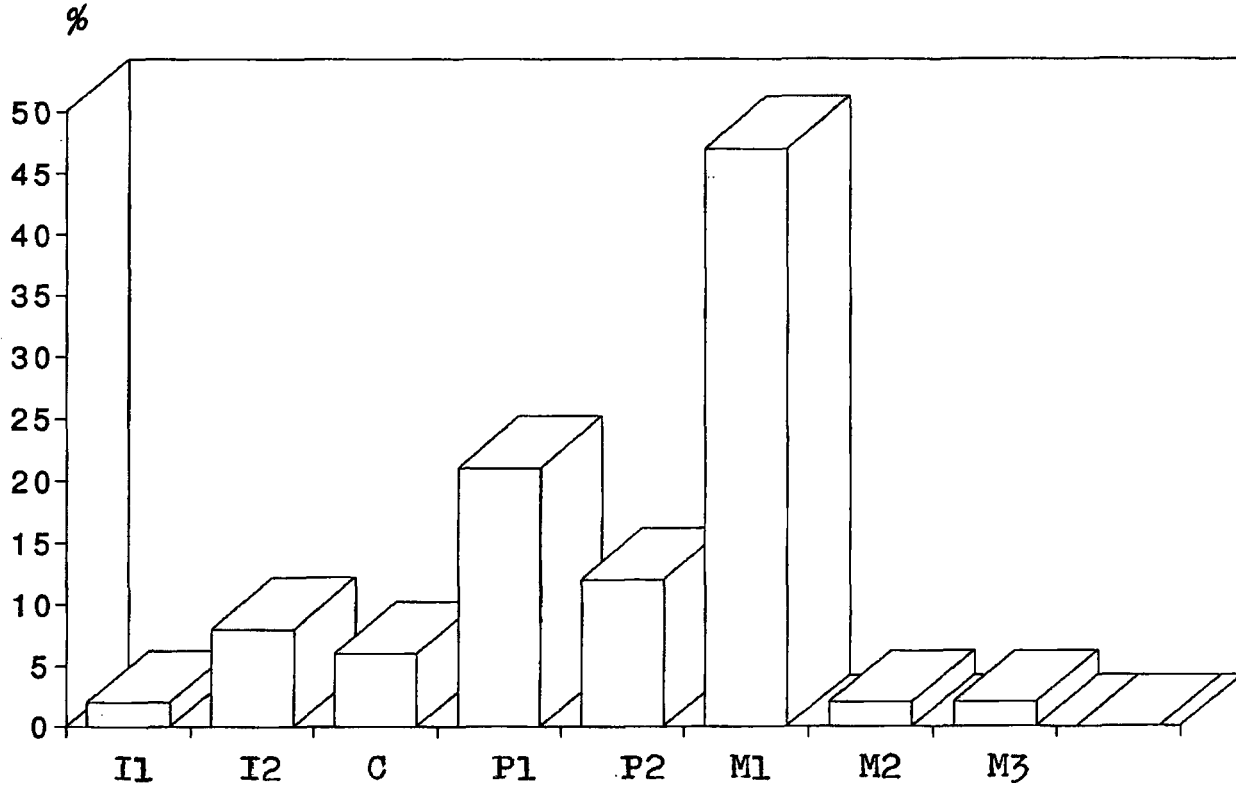
Çizim 2: Çayönlü insanların diş çürüğünün diş tiplerine göre dağılım frekansı

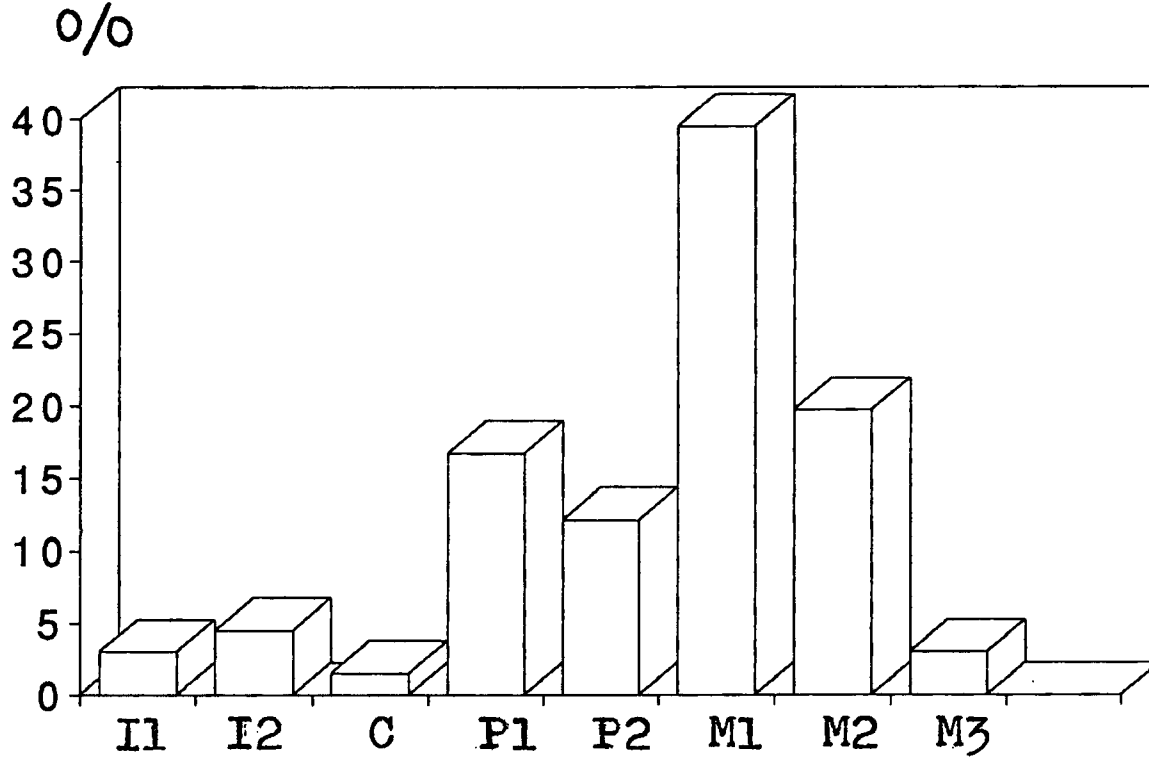
Çizim 3: Çayöntü erişkinlerinde Brothwell Ölçeği'ne göre aşınma dereceleri

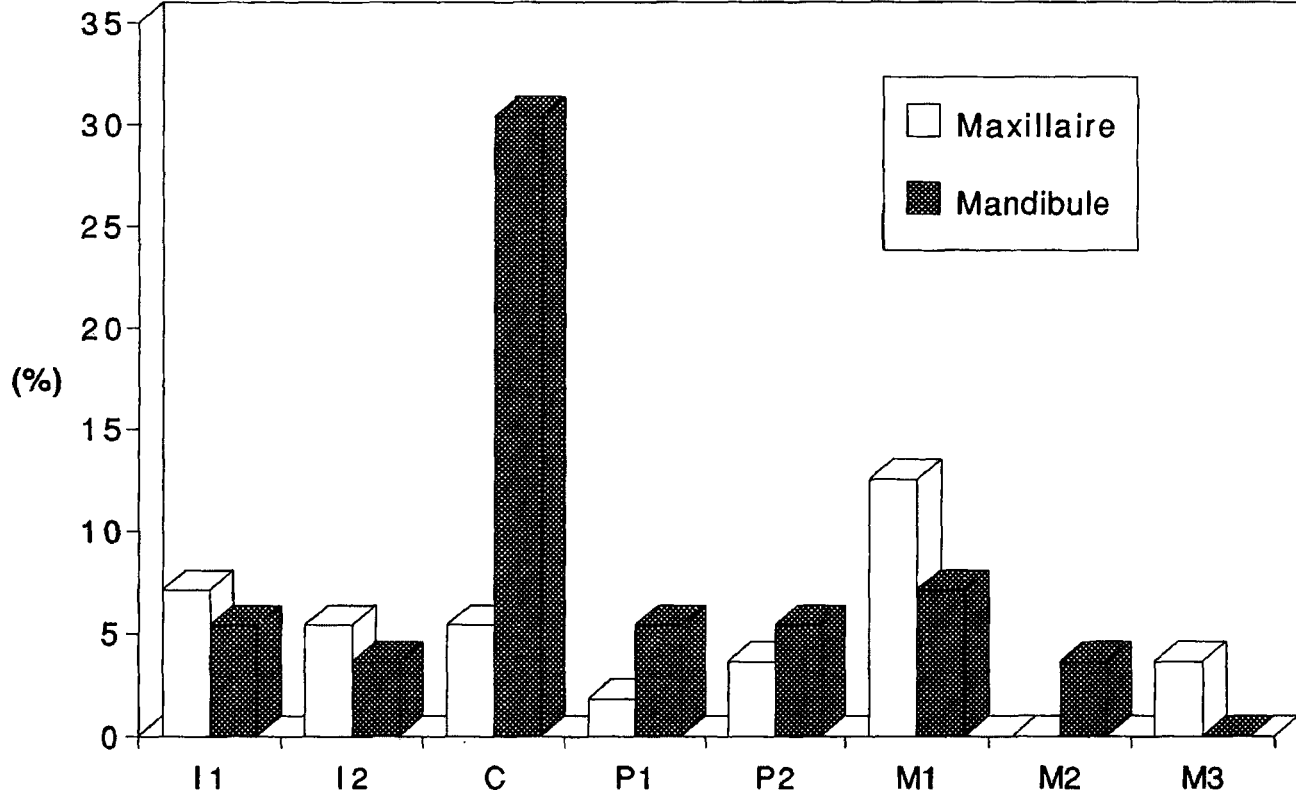
Çizim 4: Apikal absenin oluşum süreci

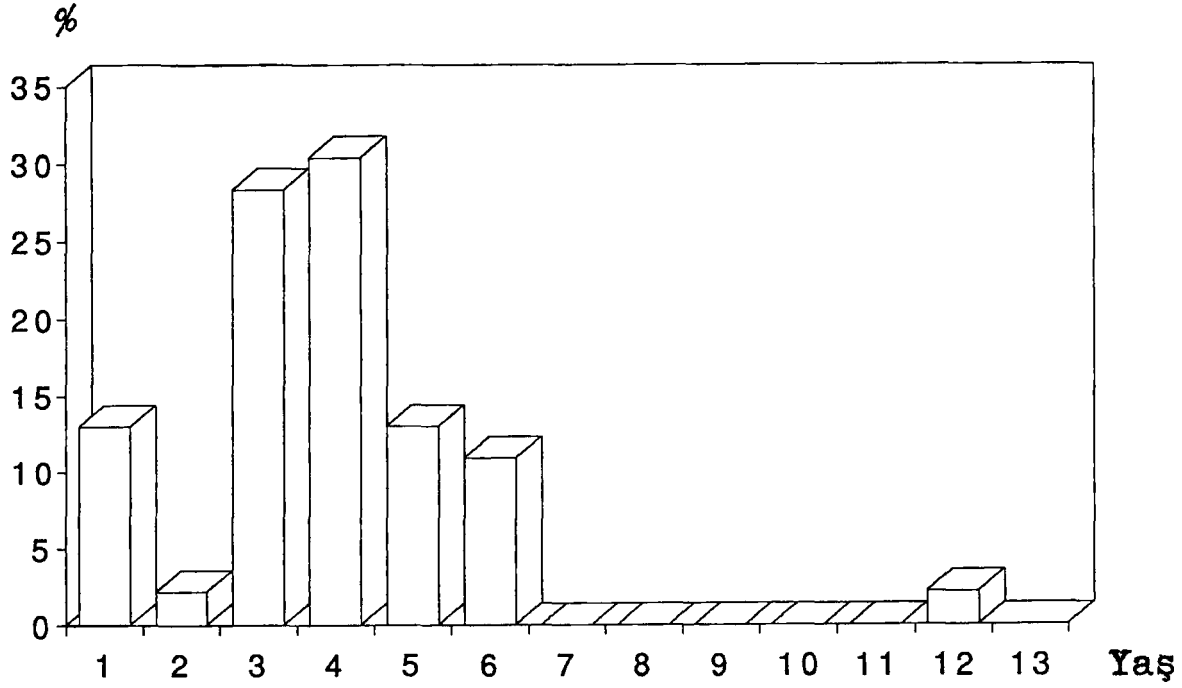
Çizim 5: Çayönü insanların periapikal absenin dış kategorilerine göre dağılım frekansı

Çizim 6: Çayöntü erişkinlerinde ante-mortem diş kaybının diş kategorilerine göre dağılım frekansı

Çizim 7: Çayönü insanlarında hypoplasia'nın diş kategorilerine göre dağılım frekansı

Çizim 8: Çayözü çocuklarında hypoplasia'nın görülme yaşı

Resim 1: Alt birinci büyük azı dişinde çürüme. Çayönü 1978.
Akeramik Neolitik Çağ.

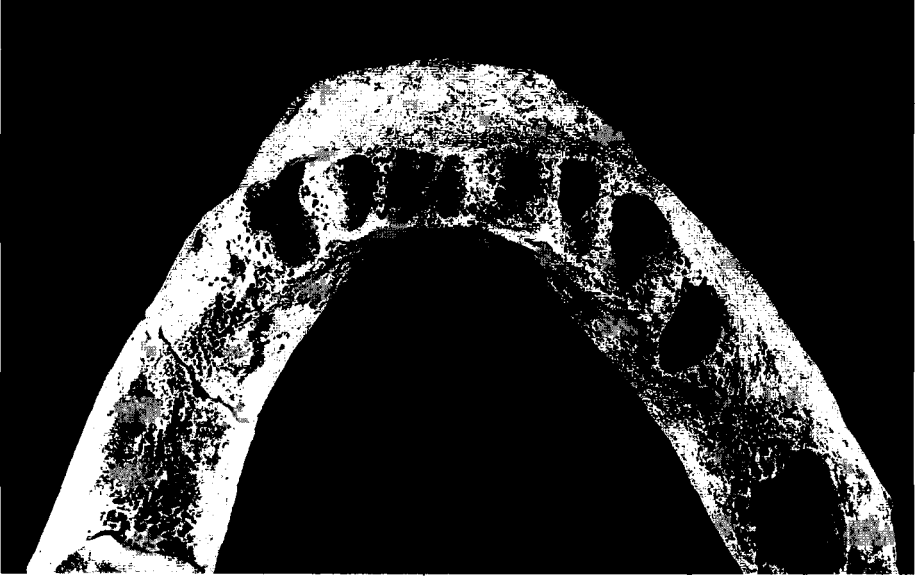
Resim 2: Üst çene dişlerinde belirgin diş aşınması. Genç erişkin erkek. Çayönü 1991.
Akeramik Neolitik Çağ. s. 24.

Resim 3: Periapikal abse. Üst birinci büyük azı dişi. Çayönü. 1981. Akeramik Neolitik Çağ CG 3-23/3. Röntgen.

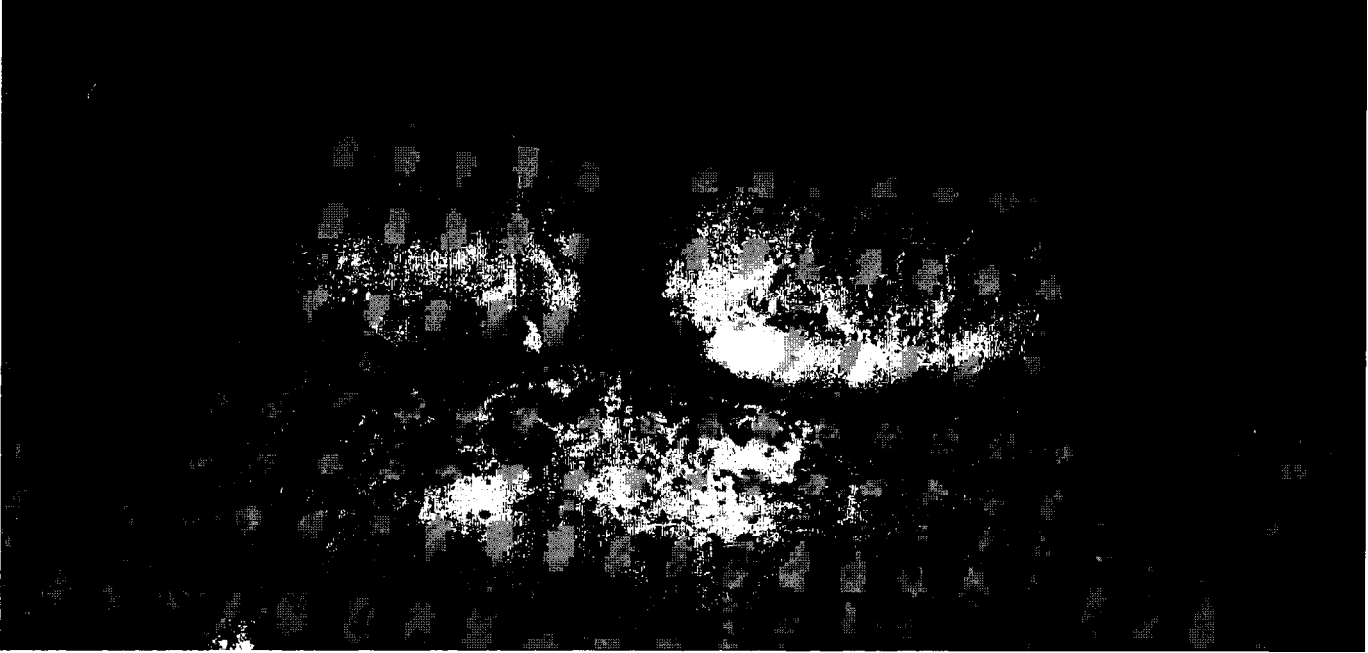
Resim 4: Periapikal abse. Üst birinci büyük azı dişi. Çayönü. 1981. Akeramik Neolitik Çağ CG 3-23/3.

Resim 5: Alt çene. Hayatta iken düşen küçük ve büyük azı dişleri. Çayönü . 1984.
Akeramik Neolitik Çağ.

Resim 6: Alt çene orta kesicilerde dysplasia. Kök ve taç etkilenmiş. Çayönü 1978. HB 2-13.
Akeramik Neolitik Çağ.

Resim 7: Alt çene ikinci süt azı dışında hypoplasia. Çayönü. 1986. Akeramik Neolitik Çağ.

TROJANISCHE KERAMIK DER SBZ IM ÖSTLICHEN MITTELMEER

Andreas SCHACHNER*

Schon früh wurde die weite Verbreitung mykenischer Keramik im östlichen Mittelmeer durch die Forschung systematisch erfaßt¹. Durch die mykenische Keramik ist es möglich, die verschiedenen Bereiche des östlichen Mittelmeeres chronologisch und kulturell miteinander zu verbinden. Anhand der jeweiligen Malstile kann man im Laufe der Entwicklung der mykenischen Keramik verschiedene lokale Traditionen nachweisen, so z. B. auf Rhodos und auf Zypern. Gleichzeitig ermöglicht die Verteilung der mykenischen Keramik es, die ungefähre Ausdehnung der mykenischen Koiné zu bestimmen; insofern, als man einerseits die lokale Produktion und die Entstehung eines eigenständigen Malstiles der mykenischen Keramik, andererseits aber auch einen überwiegenden Anteil derselben am Gesamtaufkommen der Keramik des jeweiligen Fundortes als Hinweis auf die Stärke des mykenischen Einflusses am jeweiligen Ort ansehen kann.

In Troja war der Anteil mykenischer Keramik am Gesamtaufkommen aller Waren während der Perioden VI und VII relativ gering². Gleichfalls treten in Troja allenfalls lokale Nachahmungen mykenischer Keramik auf. Die Entwicklung eines eigenständigen Malstiles wie z. B. auf Rhodos blieb jedoch aus. Gleichzeitig dominierten während der Perioden Troja VI Spät und VIIa lokale Keramiktraditionen das trojanische Keramikrepertoire, die schon seit der MBZ in Troja vertreten sind. Es

* Andreas SCHACHNER, M.A. Biegenstr. 50 35037 Marburg, GERMANY

(1) F.H. Stubbings, *Mycenaean Pottery from the Levant*, Cambridge 1951.

(2) C.W. Blegen, *Troy III*. S. 14-16.

läßt sich somit feststellen, daß Troja und die benachbarten Fundorte der nordwestanatolischen Kulturprovinz in der SBZ lediglich einem geringen mykenischen Einfluß unterlagen. Direkter mykenischer Einfluß auf dem anatolischen Festland läßt sich mit Sicherheit bisher nur in Milet und Müskebi nachweisen³. In Müskebi läßt nicht nur die geographische Nähe, sondern besonders die Ähnlichkeit der Bestattungssitten zu den auf Kos und Rhodos festgestellten, den Schluß eines direkten mykenischen Einflusses zu⁴.

Die Kultur der Perioden Troja VI Früh und Mittel, deren charakteristisches Merkmal die grau-minysche Keramik ist, ist zwar in Westanatolien im Süden bis zum Golf von Izmir und im Osten in der Ebene von Manisa und bis zum Iznik-See verbreitet, doch bleibt die Kultur der späteren Phase der Periode VI und die der Periode VIIa und b, also die Kultur der SBZ Trojas, auf die Troas (vor allem Troja und Beşiktepe) und die Insel Lesbos (Thermi) beschränkt, was sich besonders an der Formenentwicklung der grauminyschen Keramik ablesen läßt. Einzelne Gefäßformen der grouminyschen Keramik geraten zwar seit der Periode Troja VI Mitte unter deutlichen mykenischen Einfluß, und einige mykenische Formen werden in die grau-minysche Technik übernommen, jedoch werden diese Formen eigenständig weiter entwickelt und die alten Formen bestehen zudem weiter⁵.

Seitdem C.F.A. Schaeffer 1933 und R.W. Hamilton 1934 erstmals Scherben trojanischer, grau-minyscher Keramik aus Syrien und Palästina veröffentlichten, konnte an mehreren Fundorten auf Zypern, in Syrien und in Palästina einzelne Scherben, oder bisweilen auch Gefäßen verschiedener, spätbronzezeitlicher, trojanischer Waren gefunden werden⁶. Aufgrund ihres typischen Erscheinungsbildes und insbesondere durch ihre Farben lassen sich Scherben der verschiedenen trojanischen Waren auf Zypern, in Syrien und Palästina leicht von den lokalen, meist hellen Waren unterscheiden.

(3) Für eine Zusammenfassung sh. Chr. Mee, AS 28 (1978) S. 133-136.

(4) Y. Boysal, *Anadolu XI* (1967) S. 30-39 ders., Katalog der Vasen im Museum in Bodrum I, S. XI. XIII und S. 3-29; C. Özgünel, *Bulleten XLVII*. 187 (1983) S. 732-734; ders., *Bulleten LI*. 200 (1987) S. 535-548

(5) A. Schachner, "Minysche Keramik", *RIA* Bd. 8 (im Druck). Die Entwicklung neuer Formen der minyschen Keramik im Laufe der Periode Troja VI Mitte kann eher auf die Loslösung von der mittelhelladischen Tradition, als auf den beginnenden mykenischen Einfluß zurückgeführt werden.

(6) Für einen Überblick sh. zuletzt: S.H. Allen, *Northwest Anatolian Grey Wares in the Late Bronze Age*, S. 143-180; aber auch D.H. French, AS 19 (1969) S. 70; H.-G. Buchholz, "Grey Trojan Ware", R.A. Crossland und A. Brichall (Hrsg.), *Bronze Age Migrations in the Aegean*, S. 179-188.

Stichwortartig sei hier ein Überblick über die einzelnen Fundorte, die dort gefundenen Beispiele trojanischer Keramik und deren Datierung gegeben:

1. Kos

Eleona⁷: Nekropol; im Chamber Tomb 17 wurde eine Kanne der grau-minyschen Ware des trojanischen Typs B 35⁸ zusammen mit Sh IIIA: 2 Keramik gefunden.

Langada⁹: Nekropole; eine Kanne der grau-minyschen Ware des Typs B 25 wurde im Chamber Tomb 44 zusammen mit SH IIIC Keramik gefunden. Im Chamber Tomb 45 wurde ein Vorratsgefäß des trojanischen Typs C 68 zusammen mit SH IIIC Keramik gefunden.

2. Rhodos

Makra Vounara¹⁰: Nekropole; im Chamber Tomb wurde ein Gefäß der grau-minyschen Ware des Typs Troja D 41 mit SH IIIB Keramik zusammengefunden.

3. Zypern

Enkomi¹¹: Siedlung; alle gefundenen Scherben stammen aus Area III und werden der Schicht IIIA zugeschrieben. Diese kann anhand der mykenischen Keramik nach SH IIIC: 1 datiert werden. Insgesamt ist der Anteil trojanischer Keramik in Enkomi gering. Allerdings konnten erstmals im östlichen Mittelmeer einige der ursprünglich vom Ausgräber als grau-minysch bezeichneten Scherben als trojanische "Tan Ware" identifiziert werden¹². Neben mehreren Wandstücken, die mit dem Wellenbandmuster verziert sind, wurde auch ein Henkelfragment des trojanischen Typs A 65 bzw. C 82 gefunden.

(7) L. Morricone, "Eleona e Langada: Sepolcreti della tarda Etá del bronzo a Coó", *ASAtene* 43-44 (1965-66) S. 68 Fig.40 und 41.

(8) Alle verwendete Typenbezeichnungen folgen der trojanischen Typologie C.W. Blegen's, *Troy III*. S. 39-76 und Fig. 292 a-295.

(9) L. Morricone, *ASAtene* 43-44 (1965-66), *Kammergrab* 44: S. 203 Fig. 214 (untere Reihe, 2. Gefäß v. links), *Kammergrab* 45: s. 211 Fig. 221 (untere Reihe Mitte)

(10) A. Mauri, "Jalisos, Scavi della Missione Archaeologica Italiana a Rodi", *ASAtene* VI-VII (1923-24) S. 107: 7

(11) S.H. Allen, *RDAC* (1989) S. 83-87; P. Dikaios, *Enkomi* I-III, Mainz 1969-1971.

(12) C.W. Blegen, *Troy III*, S. 37-38; S.H. Allen, *RDAC* (1989) S. 83-87.

Hala Sultan Tekke ¹³: Siedlung; in Area 8 und 21 wurden Scherben grau-minyscher Keramik zusammen mit SH IIIC:l datierender mykenischer Keramik gefunden. Nach der zypriotischen Chronologie datiert diese nach LC IIIA. Neben mehreren Wandscherben mit dem typischen Wellenbandmuster wurden auch Fragmente einer Kanne des Typs B 26 und eines Vorratsgefäßes des Typs C 69 gefunden.

Kaloriziki ¹⁴: Nekropole; Buckelkeramik (?)

Kition ¹⁵: Nekropole und Siedlung; die in Kition gefundene grau-minysche Keramik wurde hauptsächlich in Area I in den Straten IV-II gefunden. Zweifellos der früheste Fund wurde im Grab 9 gemacht, das neben verschiedenen Luxusgegenständen auch SH IIIA:2 und IIIB datierende mykenische Keramik enthielt. Da in den Straten IV bis IIIA die grau-minysche und andere Luxuswaren im Zusammenhang mit Kleinfunden gefunden wurde, die auf eine handwerkliche Nutzung des Gebäudes hinweisen, nimmt der Ausgräber an, daß die Luxuskeramiken aus Gräbern stammen, die beim Bau von Stratum III in LC II zerstört wurden. Die im Stratum II aufgefundenen Scherben grau-minyscher Keramik lagen offensichtlich nicht in situ. Die gefundenen Scherben lassen es nicht zu bestimmte Typen zu rekonstruieren. Lediglich einige Wandscherben weisen das Wellenbandmuster auf. Darüberhinaus konnten in Kition auch einige Scherben, die in Area II zwischen Floor I und II gefunden wurden, als trojanische Buckelkeramik identifiziert werden. Die Scherben, die eine Rekonstruktion gemäß der trojanischen Form A 101 erlauben, wurden zusammen mit mykenischer Keramik der Stilstufe SH IIIC gefunden ¹⁶.

Kition-Bamboula ¹⁷: Siedlung (?); im Füllschutt der Stadtmauer wurden Scherben eines Fußpokals vom Typ A 65 gefunden, der seine besten Parallelen in Beşiktepe und Ugarit ¹⁸ hat. Die Scherben waren mit SH IIIB und IIIC Keramik vergesellschaftet. Möglicherweise handelt es sich um ein bei den Erdarbeiten zur Errichtung der Stadtmauer zerstörtes Grab.

(13) P. Åström, "Hala Sultan Tekke and its Foreign Relations", in: V. Karageorghis, *Acts...*, S. 64

(14) J.F. Daniel, "Late Cypriote III Tombs from Kourion", *AJA* 41 (1937) S. 72-74 Fig. 7 Pl. II und VI.

(15) V. Karageorghis et alii, *Kition* IV, S.6 Nr. 40-42, Pl. 1. 40-42 und Pl. IX. 40-42.

(16) S. H. Allen, *RDAC* (1989) S. 85-87.

(17) M. Yon und A. Caubet, *Le Sondage L-M 13, Kition-Bamboula* III, Paris 1988, S. 156-157.

(18) M. Korfmann, *AA* (1986.3) S. 323 Abb. 13.2; J.-C. Courtois, *Ugaritica* VII, S. 364-365 fig. 59.2.

Pyla-Kokkinokremos ¹⁹: Siedlung; es wurden nur zwei Scherben grau-minyscher Keramik in dieser befestigten Siedlung mit mykenischer Keramik der Stilstufe SH IIIB und IIIB:2 zusammen gefunden. Die eine, ein Henkelfragment, trägt ein Zeichen der zypro-minoischen Schrift, das jedoch nicht gelesen werden kann. Das zweite Fragment stammt von einer Bügelkanne (D 42 oder 43), wie sie in Troja in den lokalen Waren nachgeahmt wurden.

Pyla-Verghi ²⁰: Nekropole; im Grab I wurde grau-minysche Keramik zusammen mit SH III B Keramik gefunden. Das Gefäß vom trojanischen Typ C 69 hat am Gefäßunterteil ein cypro-minoisches Schriftzeichen eingeritzt und ist mit dem Wellenbandmuster verziert.

4. Türkei (Amq Ebene)

Tell el-Cüdeyde ²¹: Siedlung; Buckelkeramik (?)

5. Syrien

Ras Shamra (Ugarit) ²²: Siedlung; alle Scherben, die J.-C. Courtois veröffentlichte, stammen aus dem südlichen Bereich der Stadt und können an das Ende von Ugarit Récent 3 datiert werden. Diese Scherben grau-minyscher Keramik wurden mit mykenischer Keramik der Stilstufe SH IIIB zusammen gefunden. Die bisher publizierten Gefäßformen lassen sich gut mit der trojanischen Typologie vergleichen. Die wichtigsten Gefäßformen sind eine Kanne und zwei Fußpokale des Typs A 65, von denen der eine aus dem westlichen Stadtbereich stammt und von H.-G. Buchholz veröffentlicht wurde.

Daneben kommen noch mehrere Wandstücke mit dem Wellenbandmuster vor. H.-G. Buchholz erwähnt bisher unpublizierte Scherben der trojanischen Buckelkeramik ²³.

Minet el Beida ²⁴: Nekropole; im Tombe VI wurde ein Vorratsgefäß der grau-minyschen Ware des trojanischen Typs C 68 zusammen mit SH IIIB:2 Keramik und anderen Luxusgegenständen gefunden.

(19) V. Karageorghis und M. Demas, *Pyla-Kokkinokremos*, S. 49 Nr. 1959/IV-30/1B Pl. XXIII, XLIII und S. 50 Nr. 133 Pl. XIX und XXXVI;

(20) P. Dikaïos, *Enkomi II*, Mainz 1971, S. 918; ders., *Fasti Archaeologici VII* (1952) S. 132-133 Fig. 45.

(21) E. Akurgal, *Phrygische Kunst*, S. 113 Fn. 10. G.F. Swift erwähnt diese Scherben in seiner unpublizierten Diss. "The Pottery of the Amq Phases K to O, and its Historical Relationships", Chicago 1958, nicht.

(22) J. -C. Courtois, "Corpus Ceramique de Ras Shamra -Ugarit", in: *Ugaritica VII*, S. 364;

(23) H. -G. Buchholz, *Trojan Grey Ware in Cyprus*, S. 184

(24) C.F.A. Schaeffer, *Syria XIV* (1933) S. 105 fig. 8; ders., *Ugaritica II*, S. 156 fig. 60: 11

Tell Kazel ²⁵: Siedlung; grau-minyschen Keramik (?)

Kamid el-Loz ²⁶: Siedlung; grau-minysche Ware (?)

6. Palästina

Abu Hawam ²⁷: Siedlung; im Stratum V wurde neben größeren Mengen mykenischer Keramik (SH IIIB) auch einige Scherben grau-minyscher Keramik gefunden, die jedoch stratigraphisch nicht genau bestimmbar sind. Etwa 2/3 der Scherben minyscher Keramik gehören zu Vorratsgefäßen des trojanischen Typs C 68/70 bzw. zu einer Tasse des Typs A 83. Die übrigen Scherben stammen von Kannen vergleichbar denen des trojanischen Typs B 26 ²⁸.

Tell ed-Duweir (Lachisch) ²⁹: Siedlung; an mehreren Stellen der Schicht VI wurden einige Scherben grau-minyscher Keramik gefunden, von denen lediglich eine publiziert wurde, die mit dem typischen Wellenbandmuster verziert ist. Weitere Scherben grau-minyscher Keramik sind entweder noch nicht publiziert oder stratigraphisch nicht genau bestimmbar ³⁰. Die Schicht VI enthielt auch mykenische Keramik der Stilstufe SH IIIB.

Tel Keisan ³¹: Siedlung; grau-minysche Ware (?)

Tel Miqne (Ekron) ³²: Siedlung; in Stratum VIIIA (SBZ) wurden in einem Haus mehrere Scherben eines Gefäßes, wahrscheinlich von einem Vorratsgefäß der Typen C 68/69/70, der grau-minyschen Ware gefunden. Das Stratum VIIIB hat SH IIIB Keramik und zyprische Importe erbracht, so daß VIIIA etwas später anzusetzen ist. Die grau-minysche Keramik wurde in Zusammenhang mit Bronzeverarbeitung gefunden.

(25) S.H. Allen, *Northwest Anatolian Grey Ware*, S. 166-167 Fig. 63.9-10.

(26) S.H. Allen, *Northwest Anatolian Grey Ware*, S. 164.

(27) J. Balensi, "Revising Tel Abu Hawam", *BASOR* 257 (1985) S. 65-74; sh. a. H. Weippert, *Palästina in vorhellenistischer Zeit*, S. 317-323.

(28) S.H. Allen, *Northwest Anatolian Grey Ware*, S. 170-174, zitiert die unpublizierte Diss. von J. Balensi.

(29) O. Tufnell, *Lachish II*, S. 80-81 Pl. LXIII. 8; dies., *Lachish IV*, S. 213-214; D. Ussishkin, "Levels VII and VI at Tel Lachish", in: *Palestine in the Bronze and Iron Ages, Papers in Honour of O. Tufnell*, S. 213-230.

(30) O. Tufnell, *Lachish III*, S. 136

(31) S.H. Allen, *Northwest Anatolian Grey Ware*, S. 174

(32) S. Gitin und T. Dothan, *Biblical Archaeologist* 50.4 (1987) S. 197-201; bes. Foto auf S. 197 und S. 200-201. *Für mykenische Keramik aus Tel Miqne (Ekron)* sh.a. J. Gunneweg, T. Dothan, I. Perlman und S. Gitin, *BASOR* 264 (1986) S. 3-16; Die bis dato gefundene SH IIIB Keramik wurde importiert.

Dieser kurze Überblick ermöglicht einige allgemeine Schlüsse über die Verbreitung trojanischer Keramik der SBZ im östlichen Mittelmeer. Da die trojanische Keramik an allen Fundorten mit mykenischer Keramik zusammen gefunden wurde, ist es nicht verwunderlich, daß vor allem die grau-minysche Ware am häufigsten vertreten ist. Trojanische "Tan Ware" konnte bisher lediglich in Enkomi nachgewiesen werden, was sicherlich damit zusammen hängt, daß die grau-minysche Keramik in Troja abgesehen von der mykenischen Keramik die wichtigste lokale Luxuskeramik war.

Da in den wenigsten Fällen ganze Gefäße oder wenigstens so viele Scherben gefunden werden, daß man eine Gefäßform sicher rekonstruieren kann, ist man für die Identifikation trojanischer Keramik in erster Linie auf die Verzierung der Scherben angewiesen. Ein Großteil der als grau-minysch identifizierten Scherben sind mit dem typischen Wellenbandmuster verziert, das in dieser typischen Form nur in Troja während der Perioden VI (Spät) und VIIa vorkommt (Abb. 1). Das Wellenbandmuster ist in Troja auf wenige Formen beschränkt und kommt in erster Linie bei solchen Formen vor, die erst in Troja VI (Spät) neu eingeführt werden³³.

Es fällt auf, daß sofern anhand der im östlichen Mittelmeer gefundenen Scherben bestimmte, trojanische Gefäßformen sicher rekonstruiert werden können, diese zu den in der Periode VI (Spät) neu auftretenden gehören. Solche, die sicher erst in VIIa erstmals erscheinen, sind an den Fundorten im östlichen Mittelmeer nicht gefunden worden. Die Entstehungszeit der trojanischen Keramik des östlichen Mittelmeeres kann also aus sich selbst heraus relativ sicher nach Troja VI (Spät) datiert werden.

Neben Kannen können vor allem noch zwei weitere Gefäßformen identifiziert werden. Zum einen ist dies ein Vorratsgefäß des trojanischen Typs C 69 oder die verwandte Form C 70, zum anderen ist es der typische Fußpokal A 65. Während die Kannen und die Form C 69/70 sicherlich ob ihres Inhalts von Troja exportiert wurden, dürfte der Fußpokal A 65 eher seiner Form wegen verhandelt worden sein. Zumal dieser nur in Siedlungen gefunden wurde.

(33) Die hier abgebildeten Scherben befinden sich in der H. Schliemann im Museum für Vor- und Frühgeschichte in Berlin. Ich danke Herrn Prof. Dr. W. Menghin und Frau I. Griesa für die Publikationsgenehmigung. Die Zeichnungen hat Frau C. Wolff angefertigt. Für SS 3349 vgl. auch: H. Schmidt, *Schliemann's Sammlung*, S. 163; sh. a.: C.W. Blegen, *Troy III*, S. 77 und C.W. Blegen *Troy IV*, S. 44-45.

Die Verteilung der sicher bestimmbareren Gefäßformen nach Gräbern und Siedlungszusammenhängen zeigt, daß Kannen und Vorratsgefäße in beiden Fundbereichen vorkommen. Jedoch treten Vorratsgefäße bevorzugt in Gräbern auf. In diesem Zusammenhang sei darauf hingewiesen, daß kein Beleg der grau-minyschen Ware in Palästina aus Gräbern stammt.

Alle genannten Fundorte, trojanischer Keramik im östlichen Mittelmeer, mit Ausnahme von Lachish, liegen in unmittelbarer Küstennähe. Darüberhinaus wurde trojanische Keramik nur an Orten gefunden, die an der direkten Verbindungsrouten zwischen Troja und dem östlichen Mittelmeer lagen. Genauso wurde zypriotische Keramik auf dem anatolischen Festland nur an küstennahen Orten gefunden. Die einzige Ausnahme bildet Maşat Höyük in Zentralanatolien, wohin die zypriotische ebenso wie die dort gefundene mykenische Keramik der Stilstufe SH IIIB über die Handelsroute durch die Kilikische Pforte gelangt sein dürfte³⁴.

Auf Zypern wurde trojanische Keramik nur an den Orten gefunden, die auch die Zentren des Levantehandels darstellten. Kition, Pyla und Enkomi liegen alle an der Ostküste Zyperns und die besondere Bedeutung Enkomis und Ugarits für den West-Osthandel der Levante und Syriens ist vor allem durch die dort gefundene mykenische Keramik, aber auch andere Funde dokumentiert³⁵.

Aufgrund der typischen Merkmale der trojanischen Keramik kann deren Entstehungszeit relativ gut nach Troja VI (Spät) datiert werden (sh. oben). Diese Periode, die den Höhepunkt der Kulturentwicklung in Troja darstellt, wird anhand der mykenischen Keramik nach SH IIIA bis IIIB datiert. Dies ist gleichzeitig die Blütezeit der mykenischen Kultur, in der diese ihren größten Einfluß besonders im östlichen Mittelmeerraum entfalten konnte. Aufgrund dieses Ansatzes zeigt es sich, daß alle trojanischen Gefäße im östlichen Mittelmeer nur während eines relativ kurzen Zeitraumes (SH IIIA: 2 bis SH IIIC: 1; ca. 150-200 Jahre) von Troja an ihre Fundorte gelangt sein müssen. Wahrscheinlich kamen die

(34) T. Özgüç, *Maşat Höyük I*, S. 66; Zur Verbreitung zypriotischer White Slip II Ware an der anatolischen Küste sh. P. Åström, *Opuscula Atheniensi* XIII (1980) S. 25-26. Angesichts der Funde mykenischer Keramik im nördlichen Zentralanatolien stellt sich die Frage, wie diese dorthin gekommen ist. Trotz der Nähe von Maşat Höyük zum Schwarzen Meer ist es wahrscheinlicher einen Handelsweg von Süden her anzunehmen, da an der gesamten Schwarzmeer Küste bisher keine mykenische oder sonstige ägäische Keramik gefunden wurde.

(35) J.-C. Courtois, "Enkomi und Ras Schamra", in: H. -G. Buchholz (Hrsg.) *Ägäische Bronzezeit*, S. 182-217.

direkten Ostkontakte Trojas bereits am Ende von Troja VI zum Erliegen, da das Ende von Troja VI durch den Wechsel von SH II-IB: 1 zu SH IIB: 2 datiert wird und im östlichen Mittelmeer nur in Langada, in Hala Sultan Tekke, in Kition-Bamboula und in Enkomi trojanische Keramik mit SH IIC: 1 datierender mykenischer Keramik zusammen gefunden wurde. Das Auftreten von grau- menyscher Keramik zusammen mit mykenischer Keramik der Stilstufe SH IIC: 1 ist durch eine lange Benutzungsdauer einzelner Gefäße zu erklären.

In Troja wurde zypriotische Keramik des Typs "White Slip II Ware" und "Ring Base II Ware" vor allem während der Periode VI (Spät) gefunden. In VIIa hingegen sind nur noch 8 Scherben der "White Slip II" Ware belegt. Dies deutet ebenfalls daraufhin, daß die Kontakte nach dem Ende von Troja VI abbrachen ³⁶.

Da keine Gefäße trojanischer Keramik der Perioden Troja VI (Früh) oder VI (Mittel) außerhalb des oben beschriebenen Bereiches gefunden wurde, kann man annehmen, daß erst die mykenischen Kaufleute, die archäologisch lediglich durch die mykenische Keramik greifbar sind, Troja für einen kurzen Zeitraum in das internationale ostmediterrane Handelssystem integriert haben und als Mittler zwischen den verschiedenen Regionen fungierten.

Dabei stellt sich die Frage, mit welchen Waren Troja bzw. die Trojaner an diesem Handel beteiligt waren³⁷. Der geringe Anteil trojanischer Keramik an den einzelnen Fundorten zeigt, daß der trojanische Anteil in diesem Handelssystem eher unbedeutend war. Dies deutet daraufhin, daß Troja bzw. Nordwestanatolien auch auf dem Höhepunkt des internationalen Handelssystems, das durch die mykenischen Händler im östlichen Mittelmeer in der 2. Hälfte des 2. Jt. geschaffen wurde, eine lokale Sonderstellung inne hatte und seine eigenständige Kultur bewahrte.

Das lediglich sphradische Auftreten der Buckelkeramik oder "Hand-made Burnished Ware"³⁸, ebenfalls nur in küstennahen Orten,

(36) C.W. Blegen, *Troy III*, S. 17, 38; ders., *Troy IV*, S. 24; P. Åström, *Opuscula Atheniensi* XIII (1980) S. 23-28

(37) Vermutungen über die möglichen Handelswaren hat sich P. Åström, *Opuscula Atheniensi* XIII (1980) S. 24.

(38) Zum Auftreten dieser Ware auf Zypern sh. V. Karageorghis "Barbarian Ware in Cyprus", in: V. Karageorghis (Hrsg.), *Acts...*, S. 246-253; diese ist allerdings nicht nach Zypern importiert, sondern lokal hergestellt worden; R.E. Jones, "Chemical Analysis of the Barbarian Ware", in: V. Karageorghis (Hrsg.) *Acts...*, S. 259-264.

kann man sicher mit den Ausläufern des Seevölkersturms in Verbindung bringen. Da zumindest die "Handmade Burnished Ware" auf Zypern lokal gefertigt wurde, kann man davon ausgehen, daß die Seevölker auch mit Zypern in Berührung kamen. In jedem Fall blieben die Kontakte zwischen Troja und der Levante auf den kurzen Zeitraum der Periode Troja VIIb : 1-2 beschränkt.

Nachtrag

Das Manuskript dieses Aufsatzes geht auf ein Kapitel meiner Magisterarbeit zurück, die im Wintersemester 1992/93 an der Universität München angenommen wurde. In der Zwischenzeit erschienene Literatur konnte leider nicht berücksichtigt werden. Doch sei auf diese kurz hingewiesen, zumal die Autorin unabhängig zu ähnlichen Ergebnissen kommt:

ALLEN, S.H.1991: "Late Bronze Age Grey Wares in Cyprus", in: *Cypriote Ceramics: Reading the Prehistoric Record, NEH Symposium, Philadelphia.*, S. 151-168.

ALLEN, S.H.1994: "Trojan Grey Ware at Tell Miqne-Ekron", *BASOR* 293, S. 39-50.

GEÇ TUNÇ ÇAĞINDA DOĞU AKDENİZ'DEKİ TRUVA SERAMİKLERİ

Andreas SCHÄCHNER

Doğu Akdeniz'de M.Ö. 2. binin 2. yarısına tarihlenebilen yerleşim merkezlerinde bulunan Miken seramiklerine dayanarak çeşitli bölgeleri kültürel ve kronolojik açıdan birbirine bağlayabiliriz. Miken seramiğinin yayılışı aynı zamanda Miken-Akha kültürünün de yayılış alanını göstermektedir. Ancak bu konuda Miken-Akha halkı tarafından kolonize edilmiş ve sadece Miken ticaret sistemine dahil olmuş yerler arasında bir ayırım yapmak gerekir. Doğu Akdeniz'de özellikle GH IIIA ve B safhası geniş bir Miken yayılışı göstermesine rağmen, Anadolu kıyısında şimdiye kadar kesin olarak sadece Milet³⁹ ve bir ihtimalle Müskebi⁴⁰, Akhalar'ın yerleştiği yerler olarak bilinmektedir.

Truva'da ise Miken kültürünün etkisi her dönemde zayıftı⁴¹. Truva'da, Rodos ve Kıbrıs adalarında olduğu gibi Kıta Yunanistan'dan, yani Argolid bölgesinden farklı bir boyama üslubu geliştirilmemiştir. Sadece yerli Miken seramiğinin taklitleri bulundu. Bunlar sadece ithal edilmiş Miken seramiklerinin kopyasıydı.

Truva VI Geç ve VII safhalarında, Orta Tunç Çağı'nda, yani Truva VI Erken ve Orta safhalarında geliştirilmiş yerli seramik gelenekleri daha önemliydi. Bu uzun ömürlü seramik geleneklerine dayanarak Troad Bölgesi ve yakınlarındaki Midilli Adası'nın Miken etkisi altında olmadığını söylemek mümkün. Truva VI Erken ve Orta safhalarının kültürü Batı Anadolu'da güneyde İzmir Körfezi'ne, doğuda Manisa Ovası'na ve İznik Gölü'ne kadar yayılmasına rağmen, Truva VI Geç ve VII safhalarının, yani Geç Tunç Çağı'nın kültürü Truva ve Beşiktepe en önemli buluntu

(39) Bu konuyla ilgili bir özet için bkz: Chr. Mee, *AS* 28 (1978) s. 133-136; C. Özgünel, *Belleten* XLVII. 187 (1983) s. 729-730

(40) Müskebi'de ölü gömme adetleri İstanköy ve Rodos adalarında bulunan nekropollerle çok yakın benzerlikler göstermektedir. Y. Boysal, *Anadolu* XI (1967) s. 1-30; a.y., *Katalog der Vasen im Museum in Bodrum I.*, s. XI-XIII ve s. 3-29; C. Özgünel, *Belleten* XLVII. 187 (1983) s. 732-734; a.y., *Belleten* LI. 200 (1987) s. 535-548.

(41) C. W. Blegen, *Troy III*, s. 14-16.

yerleri olmak üzere, Troad Bölgesi'ne ve Midilli Adası'na kadar yayılmıştır. Bu durum, Truva VI ve VII safhalarının en karakteristik seramik grubu olan gri-minyas seramiğinin tiplerinin gelişmesiyle kendisini göstermektedir. Truva'da Miken kap formları gri-minyas seramik olarak da üretilmiştir ama bunlar yine de özgün bir seramik geleneği oluştururlar⁴².

1933 yılında C. F. A. Schaeffer'in ve 1934 yılında R. W. Hamilton'un ilk kez Suriye ve Filistin'de bulunan Truva'dan ithal edilmiş seramikleri yayınlamalarından bir süre sonra bu seramik türlerinden Kıbrıs, Suriye ve Filistin'de tam kaplar ve çanak-çömlek parçaları olmak üzere nadiren yeniden bulunmuştur⁴³. Truva seramikleri hem bezemeler hem de renklerin farklılıklarından dolayı söz konusu bölgelerin yerli, genelde açık renkte olan seramiklerden kolayca ayrılabilir.

Burada kısaca Truva seramiklerinin Doğu Akdeniz'deki buluntu durumundan bahsetmek istiyorum⁴⁴.

1. İstanköy Adası

Eleona: Nekropol. Truva B 35⁴⁵ tipli bir gri-minyas kabı GH IIIA: 2 seramiğiyle beraber bulunmuştur.

Langada: Nekropol. Truva B 25 ve C 68 tipli gri-minyas kapları, GH IIIC seramiğiyle beraber bulunmuştur.

2. Rodos Adası

Makra Vounara: Nekropol. Truva D 41 tipli bir gri-minyas kabı, GH IIIB seramiğiyle beraber bulunmuştur.

3. Kıbrıs

Enkomi: Yerleşim. Area III ve IIIA tabakasına ait gri-minyas ve Truva'da "Tan Ware" olarak adlandırılmış seramikler bulundu⁴⁶. Seramik parçalarının bazıları "paralel dalga motif" ile bezenmiştir. Truva'dan ithal edilmiş seramikler burada GH IIIC: 1 Miken seramikleriyle beraber bu-

(42) A. Schachner, "Minysche Keramik" *RIA* 8 (baskıda). Truva VI'nın Orta safhasında görülen gri-minyas seramiğinin tiplerinin değişmesi, başlayan Miken etkisine değil, gri-minyas seramiğinin Orta Helladik geleneğinden uzaklaşmasına ve özgür olarak gelişmesine dayanır.

(43) S. H. Allen, *Northwest Anatolian Grey Wares in the Late Bronze Age*, s. 143-180; D.H. French, *AS* 19 (1969) s. 70; H. -G. Buchholz, "Grey Trojan Ware", R.A. Crossland ve A. Brichall (Editörler), *Bronze Age Migrations in the Aegean*, s. 179-188.

(44) Buluntu yerlerinin referansları için makalenin Almanca kısmına bakınız.

(45) Bu makalede C.W. Blegen'in tipolojisi kullanıldı, bkz.: *Troy III*, s.39- 76 ve fig.292 a-295.

(46) S.H.Allen, *RDAC* (1989) s. 83-87.

lunmuştur.

Hala Sultan Tekkesi: Yerleşim. Truva B 26 ve C 69 tiplerine ait olarak tespit edilebilen gri-minyas seramikleri GH IIIC:1 ile beraber bulundu. Ayrıca "paralel dalga motifi" ile bezenmiş gövde parçaları da bulunmuştur.

Kaloriziki: Nekropol. "Buckelkeramik" (?)

Kition: Yerleşim ve nekropol. Burada bulunan gri-minyas seramiklerin çoğu Area I ve IV-II tabakalarında bulunmuştur. Bulunan seramikler birlikte buldukları Miken seramiklerine göre GH IIIA:2 ve IIIB arasına tarihlendirilebilir. Belli tipler tespit edilememesine rağmen yine "paralel dalga motifi" ile bezenmiş çanak-çömlek parçaları bulunmuştur. Aynı zamanda Kition'da Truva A 101 tipli ve "Buckelkeramik" e ait parçalar da tespit edilebilmiştir⁴⁷.

Kition-Bamboula: Yerleşim (?). Truva A 65 tipli kap, Miken GH III B ve C çanak çömlekleriyle beraber daha sonraki dönemin şehir surunun dolgu toprağı içinde bulunmuştur. Bir ihtimalle sur yapıldığı zaman tahrip edilmiş bir mezar buluntusudur, ama bu dolgu toprak başka bir yerden getirilmiş de olabilir.

Pyla-Kokkinokremos: Yerleşim. Sadece gri-minyas seramiğine ait, kap tiplerinin tespit edilmesi mümkün olmayan iki parça, Miken GH IIIB ve IIIB: 2 seramikleriyle beraber bulunmuştur.

Pyla- Verghi: Nekropol. Truva C 69 tipli tam bir erzak küpü, Miken GH III B seramikleriyle beraber bulundu. Bu kap "paralel dalga motifi" ile bezenmiştir.

4. Türkiye (Amik Ovası)

Tell el-Cüdeyde⁴⁸: Yerleşim. "Buckelkeramik" (?)

5. Suriye

Ras Shamra (Ugarit): Yerleşim. Bulunmuş olan gri-minyas seramiklerinin hepsi Geç Tunç Çağı'nın son safhasına tarihlenebilir. Bunlar Miken GH IIIB çanak-çömlekleriyle beraber bulunmuştur. Kesin olarak bir testi ile Truva A 65 tipli kaideli bir kap tespit edilebilmiştir. Ya-

(47) S.H. Allen, *RDAC* (1989) s. 83-87.

(48) E.Akurgal, *Phrygische Kunst*, s. 113 dipnot 10; G.F. Swift "The Pottery of the Amq Phases K to O, and its Historical Relationships ", Chicago 1958, adlı yayınlanmamış doktora tezinde söz konusu olan seramik parçalarından bahsetmiyor.

(49) H. G. Buchholz, "Grey Trojan Ware", s. 184.

yınlanmış seramik parçalarının bir çoğu yine “paralel dalga motifi” ile bezenmiştir. Ayrıca H.-G. Buchholz “Buckelkeramik” den bahseder⁴⁹.

Minet el Beida: Nekropol. Truva C 68 tipli gri-minyas seramiğine ait bir erzak küpü, Miken GH IIIB: 2 seramikleriyle beraber bulunmuştur.

Tell Kazel: Yerleşim. Gri-minyas seramik (?)

Kamid el Loz: Yerleşim. Gri-minyas seramik (?)

6. Filistin

Abu Hawam: Yerleşim. V. tabakada Miken seramikleriyle (GH IIIB) beraber en çok gri-minyas seramiğine ait erzak küplerinin parçaları bulunmuştur. Ayrıca Truva B 26 tipli testilerin parçaları da tespit edilmiştir.

Tell ed-Duweir (Lachish): Yerleşim. VI. tabakasında GH IIIB tipinde Miken seramikleriyle beraber gri-minyas seramik de bulunmuştur.

Tel Keisan: Yerleşim. Gri-minyas seramik (?)

Tel Miqne (Ekron): Yerleşim. VIIIA tabakasında bir erzak küpünün (Truva C 68/69/70) parçaları bulunmuştur. VIIIB tabakasında Miken GH IIIB ile Kıbrıs kökenli seramik bulundu. Böylece VIIIA bir az daha geç bir döneme tarihlendirilebilir.

Doğu Akdeniz’de bulunmuş Truva kökenli seramiklerin buluntu durumuna kısa bir bakıştan sonra bazı noktalara değinmek istiyorum. Genellikle az bulunan Truva seramikleri arasında gri-minyas seramik türünün en çok bulunması, kuşkusuz Truva’da ithal edilmiş Miken seramiklerinin dışında en önemli yerli seramik olmasına dayanır.

Belli kap formlarını tespit etmeye fırsat veren çanak-çömlek parçalarına çok nadiren rastlandığından, genelde Truva kökenli seramikleri ayırabilmek için bezemeleri gözönünde tutmak gerekir. Seramik parçalarının bir çoğu sadece Truva’da VI Geç ve VII safhalarında bulunan “paralel dalga motifi” ile bezenmiş (Resim: 1). Truva’da bu kap bezeme

(50) Burada yayımlanmış olduğumuz parçalar Berlin’de “Museum für Vor-und Frühgeschichte” adlı müzede H. Schliemann’ın koleksiyonunda muhafaza edilmektedirler. Yayın izni için Sn. Prof. Dr. W. Menghin ve Sn. I. Griesa’ya teşekkür ederim. 3349 No.lu parça izin bkz.: H. Schmidt, H. Schliemann’s *Sammlung*; ayrıca bkz.: C.W. Blegen, *Troy III*, S. 77 ve C.W. Blegen, *Troy IV*, s. 44-45.

motifi sadece sayılı kap formlarında bulunur. Bunların çoğu Truva VI Geç safhasında ilk kez bulunanlardır⁵⁰.

Doğu Akdeniz'de bulunan Truva kökenli seramikler arasında belli kap tipleri kesin olarak tespit edilebilmişse, bu tipler genelde sadece Truva VI'nın Geç safhasında ilk kez ya da bu safhada ağırlıkla görülen tiplerden oluşurlar. Truva VIIa safhasında yeni görülen tipler Doğu Akdeniz'de pek bulunmamışlardır. Böylece Doğu Akdeniz'de bulunan Truva kökenli seramikler doğal olarak Truva VI'nın geç safhasına tarihlenebilir.

C 69 veya aynı geleneğe ait kap tipleri (C 70), testiler ve kaideli çift kulplu bir kap (A 65) en çok bulunmuştur. İlk iki kap tipi büyük bir ihtimalle içindekiler için Doğu Akdeniz'e gelmiş, kaideli kap ise büyük bir olasılıkla formundan dolayı ithal edilmiştir. Ayrıca erzak küpleri ve testiler hem yerleşimlerde, hem de mezarlarda bulunmuşlardır. A 65 tipli kaplar ise sadece yerleşimlerde bulunmuştur.

Truva'dan ithal edilmiş seramiklerin buluntu yerlerinin hepsi kıyı yerleşimleridir. Üstelik bu yerler sadece Ege Denizi'nden Doğu Akdeniz'e ulaşmak için kullanılan denizyolu üzerinde yer alıyorlar. Aynı şekilde Kıbrıs kökenli seramikler Anadolu topraklarında sadece kıyı ya da kıyıya çok yakın olan yerlerde bulunmuştur. Tek istisna olarak Maşat Höyük bilinmektedir. Buraya Kıbrıs kökenli seramiklerin, aynen Miken seramiklerinin geldiği gibi Kilikya üzerinden gelmiş olması gerekir⁵¹.

Kıbrıs'ta Truva kökenli seramikler sadece Ege ve Levantin bölgelerinin arasındaki ticaret için önemli olan şehirlerde bulunmuştur. Kition, Pyla ve Enkomi Kıbrıs'ın doğu kıyısında ve Levant'a yakın olan tarafta yer alıyorlar. Enkomi ve Ugarit'in bu ticarete oynadığı rolü sadece Miken seramiği değil, diğer buluntu grupları da ispatlamaktadır⁵².

Daha önce gördüğümüz gibi Doğu Akdeniz'de bulunmuş Truva kökenli gri-minyas seramikler, Truva'nın en parlak dönemine, Truva VI'nın Geç safhasına tarihlenebilir. Truva'da bulunmuş Miken seramiğine göre bu safha GH IIIA ve IIIB:1'e, Truva VI'nın Geç safhasının sonu ise GH IIIB:1'den GH IIIB:2'ye geçişe tarihlenebilir.

(51) T. Özgüç, *Maşat Höyük I*, s. 66; Kıbrıs kökenli "White Slip II" Anadolu kıyısındaki yayılışı için bkz.: P. Åström, *Opuscula Atheniensi* (XIII/1980) s.25-26.

(52) J.C. Courtois, "Enkomi und Ras Shamra", H.-G. Buchholz (Editör), *Agäische Bronzezeit*, s. 182-217.

GH IIIA ve IIIB döneminde Ege ve Doğu Akdeniz'deki Miken etkisi doruk noktasına ulaşmıştır. Doğu Akdeniz'deki Truva kökenli seramiklerin çoğu da GH IIIA:2 ve IIIB'ye tarihlenebilen Miken seramikleriyle beraber bulundu. Sadece Langada (İstanköy Adası), Hala Sultan Tekke, Kition-Bamboula ve Enkomi'de GH IIIC:1'e tarihlenebilen Miken seramikleriyle beraber bulunmuşlardır. Böylece Truva ile Doğu Akdeniz arasındaki ticaret yolunun sadece kısa bir süre için kullanıldığını söyleyebiliriz. Doğu Akdeniz'de bulunan Truva kökenli seramiklerin sadece küçük bir kısmı GH IIIC:1 Miken seramikleriyle beraber bulunduğundan ve aynı zamanda Truva kökenli seramiklerin kap formlarının hepsini Truva VI'nın Geç safhasına, yani GH IIIA:2 ve IIIB dönemlerine tarihleyebildiğimiz için bu ticari bağlantı büyük bir ihtimalle Truva VI'nın Geç döneminin sonunda sona ermişti.

Truva'da Kıbrıs kökenli "White Slip II" ve "Ring Base II" seramikleri Truva VI'nın Geç safhasında ağırlıklı bulunmuştur. VIIa safhasında ise sadece "White Slip II" seramiklerinden çok az sayıda parça vardır⁵³. Bu durum Truva ile Doğu Akdeniz arasındaki bağlantıların Truva VI'nın Geç safhasından sonra kesildiğini gösterir.

Truva VI'nın Erken ve Orta safhalarına ait seramikler yukarıda sözünü ettiğim bölgelerin dışında bulunmadığından, Geç Tunç Çağı'nda Truva'nın, Miken tüccarları tarafından Doğu Akdeniz'deki milletlerarası ticaret sistemine dahil edildiğini söylemek mümkün. Ege Bölgesi ve Doğu Akdeniz'in çeşitli bölgeleri, Mikenli tüccarların vasıtasıyla kısa bir süre için uluslararası ticarete ve böylece de kültür alışverişinde bulundu.

Bu durumda Truva'nın bu ticarete ne önem taşıdığı ve hangi mallarla katıldığı söz konusu. Truva'nın ticarete hangi mallarla katıldığı hakkında pek bir bilgimiz yok⁵⁴. Doğu Akdeniz ve ticaret yolları boyunca bulunmuş Truva kökenli seramiklere baktığımız zaman, Truva'nın bu ticarete fazla önemli bir rolü olmadığı anlaşılır. Böylece Truva ve Kuzey Batı Anadolu'nun Geç Tunç Çağı'nda bağımsız ve kendine özgün bir kültür bölgesi olduğunu söylemek mümkün.

Doğu Akdeniz'de sadece çok nadir bulunan "Buckelkeramik" ve

(53) C.W. Blegen, *Troy III*, s. 17 ve 38; a.y., *Troy IV*, s. 24; P. Åström, *Opuscula Atheniensia XIII* (1980) s. 23-28.

(54) P. Åström, *Opuscula Atheniensia XIII* (1980) s. 24.

(55) Kıbrıs'ta "Handmade Burnished Ware" seramikleriyle ilgili olarak bkz. V. Karageorghis, "Barbarian Ware in Cyprus", V. Karageorghis (Editör), *Acts...*, s. 246-253. Fakat bu seramik Kıbrıs'ta da yerli yapıldı, bkz. R.E. Jones, "Chemical Analysis of the Barbarian Ware", V. Karageorghis (Editör), *Acts...* s. 259-264.

“Handmade Burnished Ware” türlerine ait parçalara rastlanması, bu ticaret yolunun Geç Tunç Çağı'nın son safhasında yeniden kullanıldığının göstergesi değildir⁵⁵. Bilakis bu seramiklerin deniz kavimleriyle Doğu Akdeniz'e geldiğini söylemek mümkün. Truva ve Doğu Akdeniz arasındaki temasların bu ikinci safhası Truva VIIb: 1 ve 2 safhalarına tarihlenebilir.

Bu makale 1992/93 kış semestrinde Münih Üniversitesi'nde kabul edilmiş yüksek lisans tezinin bir bölümüdür. Bu arada çıkan yeni yayınlar maalesef kullanılmadı. Bu nedenle burada atıfta bulunmakta fayda görüyorum. Atıfta bulunduğum yazar da yayınlarda bağımsız olarak benzer sonuçlara ulaşmıştır:

Ek;

ALLEN, S.H. 1991: “Late Bronze Age Grey Wares in Cyprus”, in *Cypriote*

Ceramics: Reading the Prehistoric Record, NEH Symposium, delphia, S. 151-168.

ALLEN, S.H. 1994: “Trojen Grey Ware at Tell Miqne -Ekron”, *BASOR* 293, S.39-50.

LITERATUR-UND ABKÜRZUNGSVERZEICHNIS

BIBLIOGRAFYA VE KISALTMALAR

AKURGAL, E. *Phrygische Kunst*, (Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yay.: No.95) Ankara 1955.

ALLEN, S.H. “Rare Trojan Wares in Cyprus”, *RDAC* (1989), S.83-88.

ALLEN, S.H. Northwest Anatolian Gray Wares in the Late Bronze Age: Analysis and Distribution in the Eastern Mediterranean; Diss. Brown University 1990.

AS Anatolian Studies.

ÅSTRÖM, P. “Cyprus and Troy”, *Opuscula Atheniensia* XIII (1980) S.23-28.

ders., “Hala Sultan Tekke and its Foreign Relations”, in: V. Karageorghis, *Acts...*, S.63-68.

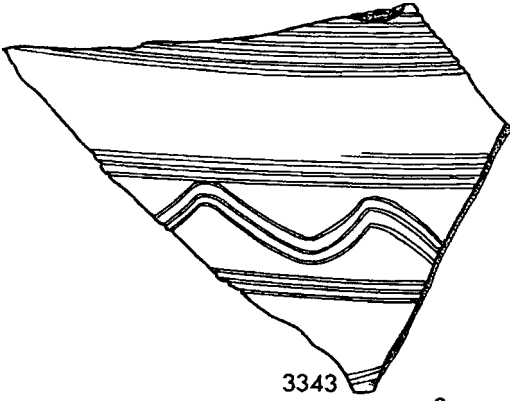
BALENSI, J. “Revising Tel Abu Hawam”, *BASOR* 257 (1985) S.65-74.

BLEGEN, C.W. J.L. Caskey, M.Rawson, *Troy III: The Sixth Settlement*; Princeton 1953.

BLEGEN, C.W. C. G.Boulter, J. L. Caskey, M.Rawson, *Troy IV: Settlements VIIa, VIIb und VIII*, Princeton 1958.

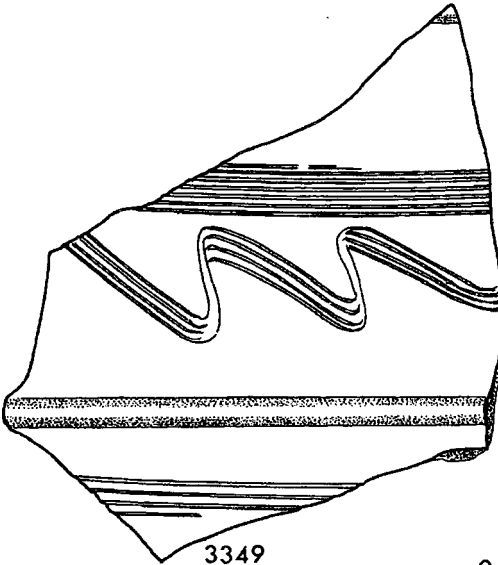
- BOYSAL, Y. "New Excavations in Caria", *Anadolu XI* (1967) S.31-56. ders., *Katalog der Vasen im Museum in Bodrum I: Mykenisch und Protogeometrisch*, Ankara 1969.
- BUCHHOLZ, H. G. "Grey Trojan Wares in Cyprus and Northern Syria", in: R.A. Crossland und A. Brichall (Hrsg./Editör), *Bronze Age Migrations in the Aegean*, New Jersey 1974. S.179-188.
- COURTOIS, J.C. "Corpus Ceramique de Ras Shamra-Ugarit", in: *Ugaritica VII* (1978) S.191-370.
- DIKAIOS, P. "Pyla", *Fasti Archaeologici VII* (1952) S.132-133.ders. Enkomi, Excavations 1948-1958 II, Mainz 1971.
- FRENCH, D.H. "Prehistoric Sites in Northwest Anatolia II: The Iznik and Akhisar/Manisa Areas", *AS 19* (1969) S.41-98.
- GITIN, S. und T. Dothan, "The Rise and Fall of Ekron of the Philistines: Recent Excavations at an Urban Border Site", *Biblical Archaeologist* 50.4 (1987) S.197-222.
- KARAGEORGHIS, V. J.N. Coldstream, P.M. Bikai, W. Johnston, M. Robertson und L. Jehasse, *Excavations at Kition IV: The Non -Cypriote Pottery*, Nicosia 1981.
- KARAGEORGHIS, V. und M.Dumas, *Pyla-Kokkinokremos: A Late 13th Century B.C. Fortified Settlement in Cyprus*, Nicosia 1984.
- KARAGEORGHIS, V. (Hrsg./Editör), *Acts of the International Archaeological Symposium "Cyprus between the Orient and the Occident"*, Nicosia 1986.
- ders., "Barbarian Ware in Cyprus", in: V.Karageorghis (Hrsg.), *Acts...*, S.246-253.
- KORFMANN, M. "Beşik-Tepe, Vorbericht über die Ergebnisse der Grabungen von 1984" , *AA* (1986.3) S.303-363.
- MAIURI, A. "Jalisos, Scavi della Missione Archaeologica Italiana a Rodi", *ASAtene* 6-7 (1923-24) S.83-341.
- MEE, Chr. "Aegean Trade and Settlement in Anatolia in the Second Millenium B.C.", *AS 28* (1978) S.121-157.
- MORRICONE, L. "Eleona e Langada: Sepolcreti della tarda Età del Bronzo a Coö", *ASAtene* 43-44 (1965-66) S.5-312.
- ÖZGÜÇ, T. *Excavations at Maşat Höyük and Investigations in its Vicinity*, Ankara 1978.
- ÖZGÜNEL, C. "Batı Anadolu ve İçerlerinde Miken Etkinlikleri", *Belleten XLVII*.187 (1983) S.697-743.
- ders., "Selçuk Müzesinde Saklanan Miken Pykxisi ve Düşündürdükleri", *Belleten LI*.200 (1987) S.535-548.
- RDAC Reports of the Department of Antiquities of Cyprus.
- RIA Reallexikon für Assyriologie und Vorderasiatische Archaologie.
- SCHACHNER, A. "Mynische Keramik", *RIA* Bd.8 (im Druck).

- SCHAEFFER, C.F.A. "Les Fouilles de Minet-el-Beida et de Ras-Shamra", *Syria* XIV (1933) S.93-127.
- SCHAEFFER, C.F.A. *Ugaritica* II, Paris 1949.
- SCHMIDT, H. H.Schliemann's Sammlung
- SCHMIDT, H. *Heinrich Schliemann's Sammlung Trojanischer Altertümer*, Berlin 1902.
- STUBBINGS, F.H. *Mycenaean Pottery in the Levant*, Cambridge 1951.
- TUFFNELL, O. *Lachish* II, Oxford 1940.
- dies., *Lachish* III, Oxford 1953.
- dies., *Lachish* IV, Oxford 1958.
- USSISHKIN, D. "Levels VII and VI at Tel Lachish and the End of the Late Bronze Age in Canaan", in: J. Tubb (Hrsg./Editor), *Palestine in the Bronze and Iron Ages. Papers in Honour of Olga Tufnell*, London 1985.
- WACEA, J.B. und C.W. Blegen, "Pottery as Evidence for Trade and Colonisation in the Aegean Bronze Age", *Klio* XXXII (1939) S.131-138.
- WEIPPERT, H. *Palästina in Vorhellenistischer Zeit*, München 1990.
- M. You und A. Caubet, *Le Sondage L-M 13, Kition-Bamboula III*, Paris 1988.

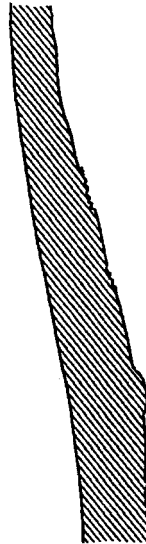
3343

0 3cm

3349

0 3cm

Resim: 1
Abb: 1

ANTİK ÇAĞIN EN ÖNEMLİ EĞİTİM KURUMU; GYMNASİONLAR

Ahmet YARAŞ *

GİRİŞ

Bugün olduğu gibi antik dünyada da insan yaşamı için en çok gereksinim duyulan işlevlerden biri, hiç kuşkusuz eğitim-öğretimdir.

İnsanoğlu yerleşik hayata geçmesiyle birlikte, o güne kadar kendisine lazım olan ve farkında olmadan öğrendiği bazı bilgileri, sistemli bir şekilde alma veya başkaları tarafından kendisine, çocuklarına verme ihtiyacını duydu. Söz konusu edilen işte bu sistemli eğitimin Mezopotamya ve Mısır uygarlıklarında ortaya çıktığı bilinmektedir. Bir başka deyişle; Eğitim Bilimleri'nin ilk kaynaklarını Yakın Doğu ve Mısır kültürlerinde aramak gerekir. Bugüne kadar hatta halen yapılan arkeolojik kazılarda ele geçen pek çok materyal bu tezi desteklemektedir.

Bütün bunlarla birlikte, antik çağda birçok konuda olduğu gibi eğitimin sistemli bir şekilde verilmeye başlanması, belirli bir düşünceyi destekleyen okulların kurulması, batı uygarlığının kendilerine miras edindiği Grek ve Roma kültürlerinde başlamış, şekillenmiş ve bazı değişikliklerle günümüze kadar ulaşmıştır. Bugün pek çok batılı bilim adamı, Grekler'in ulaştığı yüksek uygarlık seviyesini, Grek eğitimine bağlar.

Grek eğitim modelinin temelini oluşturan "Kalokagathia" (Καλοκαγαθία) yani hem ruh hem de bedenen ideal olma (iyi ve güzel) düşüncesi, uzun yıllar devam etmiştir¹. Bu ideal, toplumun sosyal açıdan gelişmesinde de büyük rol oynamıştır. Eğitimdeki bu idealizm,

* Ahmet YARAŞ, Arkeolog, İstanbul Arkeoloji Müzeleri, 34400 Sultanahmet, İSTANBUL
(1) Aytac 1972, 18; Marrou 1957

topluma ve ortaya koydukları sanat eserlerine, yüzyıllar boyunca yol gösterici olmuştur.

Antik çağda Sophistler (M.Ö. V.yüzyıl), Sokrates (M.Ö. 470-399), Platon (M.Ö. 425-347), Aristoteles (M.Ö. 384-322), Ksenophon (M.Ö. 445-355) gibi Grek bilginleri; M.T.Çicero (M.Ö. 106-43), L.A. Seneca (M.Ö. 4-M.S. 65), M.F. Quintilianus (M.S. 33/35-96), Plutarkhos (M.S. 46-120) gibi Roma düşünürleri, eğitim sistemleri hakkında birçok tez ileri sürmüşlerdir. Bunun yanında kendi görüş ve düşüncelerini yayacak okullar kurmuşlar ve değişik okullarda bu amaçla yönetici ve eğitmen görevlerini üstlenmişlerdir. Daha sonra uzun yıllar, “Gymnasion” olarak anılacak olan okullar, özellikle Grek düşünürlerinin bir ideal çerçevesinde kurup, yaşamasına katkıda buldukları, eğitim kurumlarıdır.

GYMNASİONUN KELİME ANLAMI (ETİMOLOJİSİ)

Gymnasion kelimesi Grekçe gymnos (Γυμνός) yani “çıplaklar” anlamına gelen çoğul sıfattan türemiştir. Kelime, önceleri bu şekilde (çoğul anlamda) kullanılırken daha sonraları tekil olarak gymnasion (Γυμνάσιον) şeklini alarak belirli bir formdaki yapılar için kullanılmaya başlanmıştır².

Antik Sparta kültüründen kaynaklanan eğitimlerini çıplak yapma geleneği, yapı için kullanılan terimi de etkilemiş, tüm antik çağ boyunca bu şekilde anılmıştır. Yani gymnasion yapısının orijinal kullanım fonksiyonu, kelimenin etimolojisine de yansımıştır.

GELİŞİMİ

Birçok antik yazar ve düşünürün belirttiği gibi; antik Grek kentleri için tapınaklar, agoralar, nymphaeumlar ne kadar önemliyse, gymnasion yapısı da bir şehir için o kadar vazgeçilmez unsurlardan biridir. Bu nedenle özellikle şehir planlamacılığına dair bilgiler aktaran Grek dü-

(2) Gymnasion terimi Roma dünyasında “Gymnasium” olarak anılmaya başlayacaktır. Terim daha sonraki yüzyıllardan günümüze kadar kullanım görmüştür. Bugün Almanya gibi bazı Batı Avrupa ülkelerinde, Türkiye’deki liselere (Lycie-Lykeion) denk okullar aynı adla eğitim vermektedir.

şünürleri kenti gymnasionsuz düşünemez³.

Antik çağda gymnasionların bir kurum olarak ilk kez Dorlar tarafından kurulduğunu ileri süren Oehler, ilk gymnasionların M.Ö. VII. yüzyılda yapılmaya başladığını iddia eder⁴. Gerçekten de bugüne kadar arkeolojik verilerden ve antik kaynaklardan saptanabilen en erken gymnasionların Atina'da (Akademia, Lykeion ve Kynosarges) saptanmış olmasına karşılık, gymnasion Girit ve Sparta kökenlidir⁵

Girit saraylarında bazı mekanların eğitim amacıyla kullanıldığı bilinmektedir. Duvarlarda atletik mücadelelerle ilgili fresklerin izleri bugüne kadar ulaşımıştır. Fakat bu tasvirler, gerçek anlamda bir gymnasionun varlığını kanıtlamaya yeterli değildir. Sparta'nın ise, çok katı ve sert bir eğitim anlayışına sahip olduğunu biliyoruz. Lykourgos'un Anayasası'nda görüleceği üzere; eş seçimi, evlilikler, doğum ve çocukların eğitimi hep belirli kurallara göre yapılıyordu⁶. Bütün bunlara karşılık ne yazık ki, bugüne kadar Girit'te olduğu gibi Sparta'da da gymnasion olabilecek hiçbir yapı izine rastlanmamıştır. Ayrıca hiçbir antik yazarın eserinde de , Girit ve Sparta gymnasionları hakkında tek bir anekdota rastlanmamıştır.

Gymnasion fikrinin ilk kez kent meydanında veya agora ortasında, gençlerin sportif mücadeleleri ve onları izleyen kent vatandaşlarının organizasyonu ile doğduğu sanılmaktadır⁷. Erken dönemlerde askerliğe yö-

(3) Dönemin gezginlerini dahi şaşkınlığa uğratacak kadar her şehirde gymnasion yapma geleneği, antik yazarların eserlerine de yansımıştır. M.Ö. VI. yüzyılda yaşayan barbar gözlemci Anakharsis, Yunanistan'ı ziyaret ettiği sırada, Grekler'in atletizm çalışmalarını şaşkınlıkla izlemiştir. "Grekler'in bütün şehirlerinde her gün deli gibi koştuıkları belli bir yer bulunmaktadır" diye sözünü ettiği yer büyük olasılıkla Grek gymnasionlarının ilk evreleri olmalıdır (Dio Chrys. Or. XXXII, 44). Plutarchos, "Duvarsız, kültürsüz, kralsız, evsiz, parasız, tiyatrosuz ve gymnasionsuz şehirlere kent demek güçtür" der (Plut. Adr. Colot 31, 1125 D-E). M.S. II.yüzyılda yaşayan Mysialı Aristides ise Küçük Asya'daki imparatorluğa bağlı şehirlerdeki yapıları sayarken, gymnasionları liste başında anar (Aristides. Or. XIV). M.S. II. yüzyılın sonlarında yaşayan Pausanias ise, sık sık yaptığı kent kriterlerinin birinde; "Phokis'in bir şehri olan Panopeus ki, buna kent denebilir mi?; çünkü ne hükümet daireleri, ne gymnasionu, ne tiyatrosu, ne agorası ne de çeşmesi var" der (Paus. X. 4. 1). Antik çağda kentın en önemli öğelerinden biri olarak karşımıza çıkan gymnasionlar, daha birçok antik yazarın eserine değişik şekilde yansımıştır.

(4) Oehler 1912: 2008

(5) Delorme 1986 : 156 ; O'na göre, gymnasionun Dor gelenekleri veya Panhelenik oyunlarla bir ilgisi olmayıp, aslında antik Grek şehirlerinin oluşumuna yol açan politik ve sosyal olayların bir sonucudur. Ordudaki Phalanx (dizili asker) sayısı artınca vatandaşların rasyonel bir askeri eğitimden geçmeleri gerektiğinden bu amaç için kullanılacak yapılara ihtiyaç duyulduğundan inşa edilmeye başlanmıştır.

(6) Plut. Lyk. XV vd. ; Xenophon, Cyropaedia I-II (Trans. W.Miller) Loeb, 1960 Yaşam felsefeleri, ortaya koydukları mimari yapıları da basit gösterişten uzak yapılmasını gerektirdiğinden günümüze pek bir buluntunun kalmaması olağan karşılanmalıdır.

nelik fiziksel eğitim söz konusu olduğu için oyunlar ve yarışmalar büyük bir heyecanla izleniyor olmalıydı. Ayrıca büyük bir olasılıkla da sporcuları özendireceği düşünülerek, izlenmesi isteniyor olmalıydı⁸. Kent merkezinde, düz bir alanda mücadele eden gençleri ve bunları nisbeten daha yüksek bir yerde izleyen vatandaşlar için özel bir kompleks yapma ihtiyacı doğdu⁹ (Resim: 1).

İlk dönemlerde-yapı düşüncesinin kökeninden kaynaklanan-sadece vücudun dayanıklılığına yönelik eğitim, M.Ö. VI. yüzyıldan sonra Sopheistler ve Sokrates ile birlikte, farklı bir nitelik kazanmaya başladı. Bu dönemden itibaren, ağaç altında birşeyler anlatan adam, öğretmen; onu dinleyen gençler ise, öğrenci olduklarının bilincine varmalarıyla belirli bir mekana ihtiyaç duydular. İşte hemen hemen aynı dönemlerde gerçek anlamda kurumsallaşmaya başlayan ve gençlerin devam etmeğe başladığı basit gymnasium yapıları bu ihtiyacı da karşılamaya başladı. Bu şekilde, gymnasium yapıları, fiziksel eğitim ile birlikte zihinsel eğitimin verildiği bugünkü anlamda okul kimliğini kazandı. Değişik dönemlerde ve yerleşimlerde bu iki kavramdan (fiziksel-zihinsel) biri diğerine oranla daha az veya daha fazla önemsendiği olmuştur. Fakat şu bir gerçektir ki, Grek gymnasiumları bu dönemden itibaren az veya çok bu iki eğitimi her zaman iç içe yaşamıştır.

Antik gymnasium yapıları gelişimi bu konuda çalışanlar tarafından genellikle dört evrede incelenirler:

1. Yalnız dromoslu (Δρομος) yapı,
2. Atina'nın üç eski gymnasiumunun dahil olduğu Arkaik Evre,
3. M.Ö. IV. ve II. yüzyıllar arasındaki Hellenik ve Hellenistik Evre,
4. Grek ve Roma evresi,

(7) Wycherley 1986: 114

(8) J. Delorme'un belirttiği gibi (dn. 5) ilk dönemlerde sağlıklı bir toplumla birlikte düzenli manevra kabiliyeti yüksek bir ordu oluşturmak da amaçlanmış olmalıdır.

(9) Daha sonraları söz konusu bu ihtiyaç kent halkını, eğitim yapısı ve becerilerinin sergilendiği yerlere, yani gymnasium-stadion komplekslerinin yapımına yöneltti. Gymnasiumlarda zihinsel ve fiziksel eğitim alan genç, stadiyonlarda izleyicilerin önünde beceri ve yeteneklerini sergileyebiliyordu.

(10) Oehler 1912: 2008: XIX. yüzyıl başlarındaki ilk araştırmalarda gymnasiumun evrimi bu şekilde tahmin edilmesine karşın değişik bölgelerde farklı gelişim göstermiş olmalıdır.

Schneider¹¹ de Fougères gibi dört evrenin varlığını savunur;

1. Sparta'daki dromoslu yapılar

2. Yunanistan'ın öteki bölgelerinde Pers Savaşları'na kadar inşa edilen gymnasium ve palaestralar

3. Pers Savaşları'ndan Büyük İskender'e kadar jimnastik çalışma okulları

4. Hellenistik ve Roma Çağı'nın jimnastik okulları

Oehler¹² ise yapının organik gelişimi açısından değil, kullanım işlevinin gelişimi açısından, dörde ayırır:

1. Çalışma alanı olarak gymnasium (şenlikler için hazırlık ve pratik alanı)

2. Jimnastik alanı olarak

3. Öğrenim kurumu olarak

4. Açık şenlik alanı olarak gymnasium

Gymnasiumlar bütün bu ayrımlara karşın, değişik kentlerde (bölgelerde) ekonomik, coğrafi ve sosyo-kültürel etmenler nedeniyle farklı biçim ve boyutlarda inşa edilmiş ve kullanılmıştır. Bundan dolayı özellikle Grek gymnasiumları hakkında otorite olarak kabul edilen J. Delorme'nin yaptığı gibi, Grek gymnasiumlarını başlıca iki evrede incelemek akılcıdır¹³. Mimari açıdan basit olan ilk dönem, ağır bir eksersiz yeri, genişçe bir avlu, koşu pisti (dromos) tuvalet ve aletleri koymak için birkaç oda ve gezi yeri için portiklerden oluşan dağınık ve basit yapılardan oluşmalıydı. Yapının ikinci evresinde-ki bu MÖ.V. yüzyıl sonlarından itibaren- yapının kompleksleştiği her mekanın belirli bir işlev yüklendiği ve şehir içinde belirli bir konuma ulaştığı dönemdir.

Klasik Çağ'da çok kesin hatlarla ayrılmaya bile, kendine özgü mimari bir karakter kazanan gymnasiumlar, Hellenistik Çağ'da sosyal ya-

(11,12) Oehler 1912: 2008: XIX. yüzyıl başlarındaki ilk araştırmalarda gymnasiumun evrimi bu şekilde tahmin edilmesine karşın değişik bölgelerde farklı gelişim göstermiş olmalıdır.

(13) Delorme 1960: 418

şamın merkezi ve buluşma yeri haline gelmesiyle gymnasiondaki eğitim metodları da değişmeye başlamıştır. Bu çağda varolan Sophistik ve Sokratik dersler, gymnasiona entellektüel bir boyut getirdi. Böylelikle gymnasionlar, yalnızca jimnastik alanı olmaktan çıkıp, bugünkü batılı anlamda, akademi kimliğine büründü. Her mekan belirli bir işlevi yüklenmeye başladı. Bu şekilde gymnasionların çok gösterişli, planlı yapılar haline geldiği gözlenir.

GENEL PLANI VE BÖLÜMLERİ

Klasik gymnasion yapılarında hiç kuşkusuz en önemli yeri palaestra (Παλαιστρα) kaplar, özellikle geç dönemlere doğru gymnasion ile palaestra kavramları o kadar iç içe girmiştir ki, çoğu zaman aynı yapı için her iki terim de kullanılmıştır. Fakat kısaca şu söylenebilir; gymnasion kompleksleri, etrafında bazen dört, bazen üç, bazen de iki yanını çeviren sütunlu portiklerle çevrili palaestrasız düşünülemez¹⁵ (Resim: 2-3).

Grek gymnasionunda en önemli yapı ögesi ephebeion (Ἐφηβειον) du¹⁶. Ephebeionlar genellikle gymnasionun kuzey kanadının ortasına yapılıyordu. Vitruvius kuzey kanatta ephebeionu ortada, oturulacak yerleri olan eksedra olarak tanımlayarak burada retorik ve filozofik tartışmaların yapıldığını belirtir¹⁷. Ephebeionların genellikle güneye bakan cephesi açık olup değişik sayılarda olabilen destek sütunları üst konstrüksiyonu taşır. Bu şekilde ephebeionun hem aydınlatılması hem de palaestrayı görmesi sağlanmıştır. Diğer üç duvarın önünde taş, mermer veya ahşap banklar bulunur (Resim: 4).

(14) Delorme 1986: 156

(15) Palaestra ile gymnasion arasındaki terminolojik probleme antik yazarların eserlerinde de rastlanır. Vitruvius atletik alanların tarifinde gymnasion terimini hiç kullanmazken (Vit. VI. II. I). M. S. II. yüzyılda ilk kez Pausanias, gymnasion ile palaestra yapılarının fonksiyon açısından ayrıldığını açıklar (Paus. V. 15. 8).

Terminolojik sorunlar bir yana bırakılırsa -çok belirgin olmasa da-aralarında temel üç fark vardır:

1. Gymnasion, resmi bir yapı veya alan; palaestra ise özeldir.

2. Gymnasionlar her yaşta vatandaşın kullanabileceği zihinsel ve fiziksel eğitimin verildiği yerlerdir; palaestralarda ise genellikle fiziksel eğitim yapılır.

3. Her iki yapı da eğitim amaçlı olmasına karşın, palaestralar gymnasion içinde entegre olup, yalnız da düşünülebilir. Fakat palaestrasız gymnasion düşünülemez.

(16) Delorme 1986: 160; Bazı kaynaklarda ephebeionlar "akroterion" olarak da geçmektedir.

(17) Vit. V. 11.2; Bu tanımlama bazı araştırmacıları ephebeion için "ephebik eksedra" terimini kullanmaya itmiştir.

Gymnasionun kuzey kanadına sıralanmış önemli bir diğer mekan gençlerin silah ve giysilerini çıkarıp giydikleri apodyterion (Ἀποδυτήριον) dur¹⁸. Delorme, apodyterionların erken dönemlerde ephebeion işlevi gördüğünü iddia eder. O'na göre fiziksel eğitimin ağırlıklı yapıldığı dönemlerde, yalnız apodyterion vardı. Daha sonraki dönemlerde ephebeion yapılmış olmalıdır¹⁹.

Grekl gymnasionlarında ayrıca; pankreasçılar için korykeion (Κόρυκειον) adı verilen antreman salonları; güreşçiler için konisterion (Κόνιστήριον) ; vücudun yağ ile ovulduğu elaiothesion (Ἐλαιοθεσιον); top oyununun oynandığı sphairisterion (Σφαιριστήριον); banyo yapılabilecek loutron (Λουτρόων) gibi bazı mekanlar bulunuyordu. Roma Çağı'nda dönemin ihtiyaç ve geleneklerine uyularak sıcak su yapıya girmiş, böylece thermallerin yapımı için ilk adım atılmıştır. Bu dönemle birlikte Vitruvius'un gymnasion/palaestra planında da bulunan frigida lavatio, frigidarium, concamerata sudatio, locanicum, calda lavatio gibi mekanlar inşa edilmeye başlanmıştır.

Tek veya çift portiklerdeki ksystos (Ξυστός) (dromos) ve pistleri erken dönemlerden itibaren gymnasionların vazgeçilmez ögesi olmuşlardır²⁰ (Resim: 6).

Grekl gymnasionlarında kütüphanelere ait mekanların büyük önem taşıdığı, ele geçirilen epigrafik buluntular ve arkeolojik kalıntılardan gözlenir²¹.

Klasik Çağ'dan itibaren bu donanımıyla kent yaşamında büyük rol oynayan gymnasionlar, acaba şehrin nerelerine yapılıyordu?

KENT İÇİNDEKİ KONUMU

İlk gymnasionlar antik düşünürlerin ve dönemin eğitim anlayışıyla, kent surlarının hemen dışına yapılmıştır. Bundaki amaç gençleri kentin

(18) Delorme 1986: 156-160; Apodyterionların bazan dinlenme salonu olarak kullanıldığı da saptanmıştır.

(19) Delorme 1960: 320 vd. ; gerçekten de bazı vazo resimlerindeki betimlemelerden ephebeionların apodyterion işlevi de gördükleri gözlenir (Resim: 5).

(20) Delorme 1986: 160; Yegül 1992: 17.

(21) Forbes 1945: 36; İskenderiye, Rhodos, Pergamon, Teos, Halikarnassos, Smyrna ve Mylasa gymnasionlarında büyük kütüphanelerin varlığı bilinir.

7

sosyo-ekonomik yaşamındaki çirkinliklerinden uzak tutmaktı²². Genellikle kutsal alanlar, su kaynakları, ağaçlıklı alanlar ve kente giden ana yolların üzerine yapılmaya özen gösteriliyordu²³.

Arkaik ve Klasik çağlar boyunca kent dışında yapılan gymnasionlar, Hellenistik Çağ'da değişen eğitim anlayışıyla birlikte, kent içinde yapılmaya başlandı. Bunda eğitime, entellektüel açıdan önem verilmesi büyük rol oynamıştır. Gymnasionlar bu dönemden itibaren kentteki sosyal yaşamın odak yerlerinden biri haline geldi.

Hellenistik Çağ'dan sonra kent içine inşa edilen gymnasion yapıları, açık formdan kapalı forma geçmek zorunda kalmışlardır. Bundan dolayı da koşu yolu gibi geleneksel bazı mimari öğelerin nerelere yapılacağı problemleri ortaya çıkmıştır²⁴. Bu nedenle gymnasionlar belli bazı yapılarla çok amaçlı kompleksler halinde düşünülerek yapılmışlardır. Başlıca Herakles ve Hermes gibi tanrı kültlerine yakınlıkları da ilgi çekici bir başka noktadır.

Gymnasionların büyüklüğü veya anıtsal planlanması kentlere göre değişiklik gösteriyordu. Rhodos, Pergamon, Antiochia, Aleksendria gibi büyük kültür metropollerinde ve kutsal yerleşmelerde doğal olarak oldukça büyük inşa edilmişlerdir. Kentin topografik konumu gymnasion kompleksinin şekillenmesinde büyük rol oynuyordu. Genelde düz alan tercih edilirken (Priene gymnasionları (Resim: 9), Miletos Hellenistik Gymnasion (Resim: 10); teraslama yöntemiyle farklı katlarda yapıldığı da görülür (Pergamon Gymnasionu) (Resim: 11).

Yapı malzemesi olarak genellikle yerel olanaklardan yararlanıldığı, kentin ve dönemin ekonomik koşullarının belirleyici olduğu bilinmektedir. Erken dönem gymnasionları kent dışında yapıldığından ve genellikle ahşap malzeme kullanıldığından, günümüze pek kalıntı kalmamıştır. Geç döneme ait gymnasionlar ise bugünkü sit alanları içinde kalması ve yerel taş ve mermer kullanılmasından dolayı çok tahrip olmasına karşın günümüze ulaşmışlardır.

(22) Platon ve Aristoteles Grek gymnasionlarını kent dışında yeşil bir park atmosferinde düşünmüş, Akademia ve Lykeion gymnasionlarında gerçeğe dönüştürmüşlerdir. Delorme 1986: 162; M. Ö. III. yüzyıla kadar gymnasionlar Syrakuzai dışında kent içinde inşa edilmişlerdir.

(23) Travlos 1971; Atina'daki Akademia, Lykeion ve Kynosorges gymnasionları da bu geleneğe sadık kalınarak yapılmıştır.

(24) Bu gibi sorunları her kent değişik şekilde çözümlenmiştir. Bazıları özellikle stadionun yanında inşa ederken (Priene Aşağı Gymnasion (Resim: 8) (Krischen 1923-24: 133-150), bazıları da ana kavşakların üzerine kurulmuştur; Nikaia (Strab. Geo. XII. 566, Alexandria, Miletos, Priene Yukarı Gymnasion (Yegül 1992: 9).

COĞRAFI YAYILIMI

İlk dönemlerde Kıta Yunanistan'da yoğunlaşan gymnasionlar önce adalar ve bu yolla Anadolu'ya sonra İtalya Yarımadası'na ve Kuzey Afrika kıyılarına kadar yayılmış, tüm Akdeniz'i kuşatmıştır²⁵. Gymnasionlar, ülkelerinden uzak kalan Grek vatandaşlarının buluşma, kültürlerini koruma hatta yayma amacını taşıyan bugünkü anlamda bir enstitü işlevi taşıyordu. Bütün Hellen unsurlarını bir yapı etrafında toplayan bir kurum olma durumundaydı²⁶. Gymnasionun inşası, yabancı bir halkın Hellenleştirilmesinin başlangıcı anlamına da geliyordu. Delorme, antik çağda gymnasionların dağılımının Hellenizm'in gelişimi ile eşdeğer olduğuna inanır. Hellenizm'in her gerileyişinde gymnasionların sayılarında azalma görülür. Hatta Grek egemenliğinin son bulduğu her kentte, ilk olarak gymnasionların yıkıldığı tesbit edilebilir²⁷. Zaman zaman Grek vatandaşlarının iş çıkışında kendi kimliklerini buldukları, kendilerini üstün hissetmelerini sağlayan bir kurum işlevi gördüğünden, bu evrimi olağan karşılamak gerekir.

M.Ö. IV. yüzyıla kadar sayısı nisbeten az olan gymnasionların mimarisi de oldukça basitti. Hellen geleneklerini tam olarak benimseyen kentlerde bulunuyordu. Grekler'in deyişiyle "Barbarlar" tarafından kabul görmüyordu.

M.Ö. III. yüzyılda Grek şehirlerinin artmasıyla gymnasion sayısında da büyük artış olduğu gözlenir. Adalar, Anadolu, Mısır, Kuzey Afrika ve Doğu Akdeniz sınırlarındaki kolonize olmamış yerli halkın yaşadığı kentlerde de Hellenizm'in etkisiyle inşa edildiği saptanmıştır.

M.Ö. II. yüzyılda gymnasionlar daima şehir içinde önemli bir yapı ögesi olarak karşımıza çıkar. Yüzyılın ortasından itibaren Thermallerle palaestraları birleştirme çabaları, Grek geleneklerine ters düşmesine karşın, filizlenmeye başlamıştır²⁸.

M.Ö. I. yüzyılda ise, çağın sosyo-ekonomik durumuna paralel olarak gymnasion yapısının niteliğinde ve sayısında azalma olduğu görülür.

(25) Delorme 1960: 421 Bu döneme kadar yapıların büyük çoğunluğu ticarete açık yarımada, adalar ve Grekler'in uzun zamandan beri kolonize ettikleri şehirlerde bulunuyordu.

(26) Oehler 1912: 2025

(27) Delorme 1960: 425

(28) Delorme 1986: 168; Grek gymnasionuna ilk kez M. Ö. II. yüzyılın ilk çeyreğinde, Delos Gymnasionu'nda therme eklenmiştir. Fakat aynı dönemlerde Delos Adası'nda büyük bir İtalyan kolonisinin yaşadığı unutulmamalıdır.

Roma Çağı'nda genellikle Grek jimnastiğine ve atletizmine duydukları antipati nedeniyle, ancak Cumhuriyet Çağı'nda Roma kültürüne girebilmiştir. Roma düşünürlerince sık sık eleştirilen gymnasium, Roma Uygarlığı'nda ilk kez İmparator Nero (M.S. 54-68) tarafından kurulmuştur. Traian (M.S. 98-117) zamanında yaptırıldığı, Grek hayranı Hadrian' (M.S. 117-138) in bu tip yapıları desteklediği bilinmektedir²⁹.

Antik Grek sosyo-kültürel yaşamına damgasını vuran ve halen etkileri günümüze kadar ulaşan Grek eğitim anlayışı ve onun en önemli kurumu olan gymnasiumlar, Kıta Yunanistan, Adalar, ve Anadolu başta olmak üzere tek tek her açıdan incelenmeye değer, oldukça geniş bir konudur.

Antik Anadolu kentlerinde halen birçok gizemleri saklayan yarı resmi, söz konusu bu kurumların kazı ve araştırmaları ivedilikle tamamlanmalı, bilim dünyasına sunulmalıdır. Ancak bu şekilde yaratılan olağanüstü eserler daha bir anlam kazanacak ve değerlendirilecektir.

KAYNAKÇA

Antik Eserler

DO CHRYSOSTOMOS. *Orationes* (trans. H. L. Crosby) Loeb, 1933

PAUSANIAS, *Description of Greece* (trans. W. H. S. Jones) Loeb, 1918

PLUTARCHOS, *Plutarch's Lives, Themistochles and Camillus Aristiedes and Cato Major Cimon and Luculus* (trans. B. Perrin) Loeb, 1959.

STRABON, *Coğrafya, Anadolu XII-XIII-XIV* (çev. A. Pekman) İstanbul, 1987.

VITRUVIUS, *Mimarlık Üzerine On Kitap* (Çev. S. Güven) İstanbul, 1990

Diğer Eserler

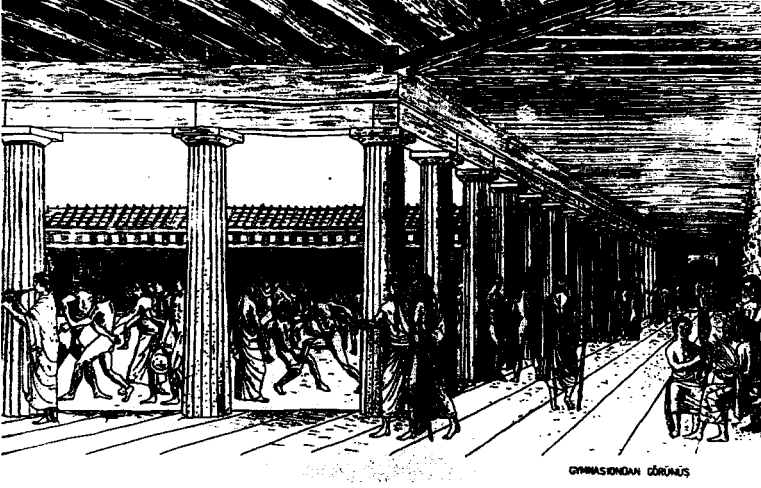
AYTAÇ, K., *Avrupa Eğitimi tarihi, Antik Çağdan 19 yüzyılın Sonuna Kadar Ankara*, 1972.

DELORME, J., *Gynasion. etude Sur les monuments consacres a L'edukcation in Grece, Paris 1960.*

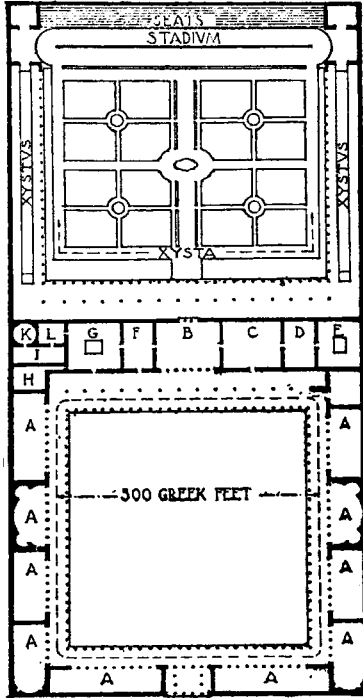
DELORME, J. "Gymnasium" *Reallexikon für Antike und Christentum* 13, 1986, 155-175.

(29) Roma Çağı'nda gymnasium-therme başlıbaşına bir konu olup gerek mimarisi (Yegül 19) gerekse Roma imparatorlarının bu yapılara bakış açısı ileride ele alınacaktır.

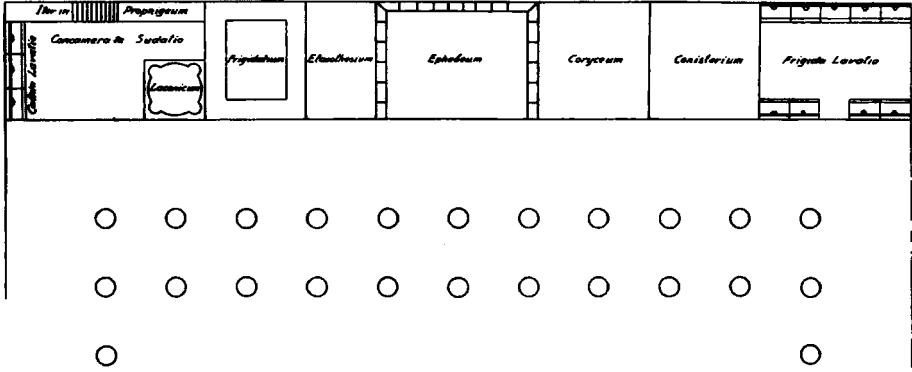
- FORBES, C. A., "Expanded uses of the Greek Gymnasium", *Classical Philology* XL, 1945, 32-42.
- KRISCHEN, F., "Das Hellenistische Gymnasium von Priene", *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Institut* 38-39., 1923-24, 133-150.
- MARROU, H. I., *Geschichte der Erziehung im Klassischen Altertum Freiburg*, 1957.
- OEHLER, J., "Gymnasium" *Real-Encyclopedia der Klassischen Altertums Wissenschaften* (ed. Pauly, P. Wissowa, G. Kroll, W. VII-2, 2004-2026
- TRAVLOS, J., *Bildlexikon zur Topographie des Antiken Athen*, Tübingen, 1971.
- WYCHERLEY, R. E., *Antik Kentler Nasıl Kuruldu*, (Çev. N. Nirven, N. Başgelen), İstanbul, 1986.
- YEGÜL, F., *Baths and Bathing in Classical Antiquity*, New York, 1992
- ZCHIETZCHMANN, W., *Wettkamp und Übungsstätten in Griechenland II, Palaestra-Gymnasion*, Stuttgart, 1961.

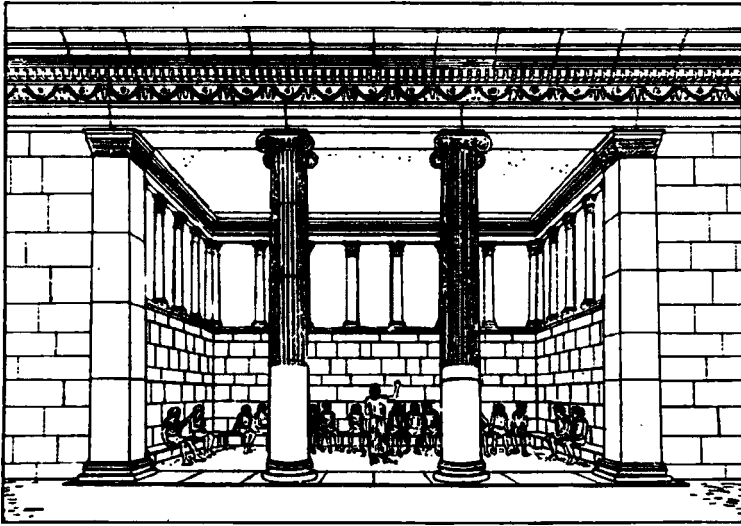
Resim 1: Gymnasiondan genel bir görünüş

Resim 2: Vitruvius'un gymnasion planı

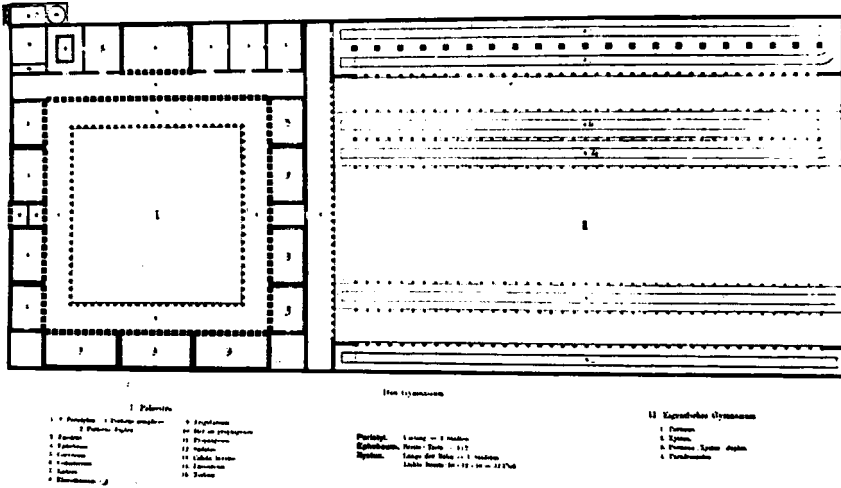
Resim 3: Vitruvius'a göre kompleksin kuzeyindeki mekanlar (Delorme 1960: fig. 68)

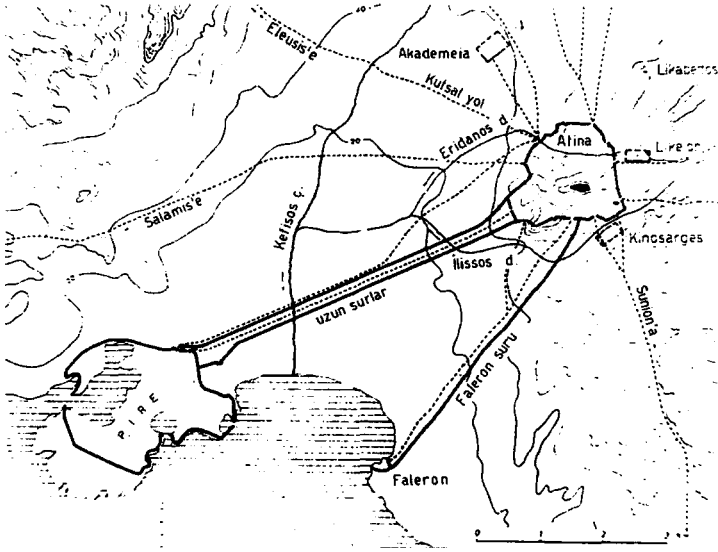
Resim 4: Priene Aşağı Gymnasion' nun rekonstrüksiyonu (Schede, M., Die Ruinen von Priene, Berlin 1964: Abb. 97)

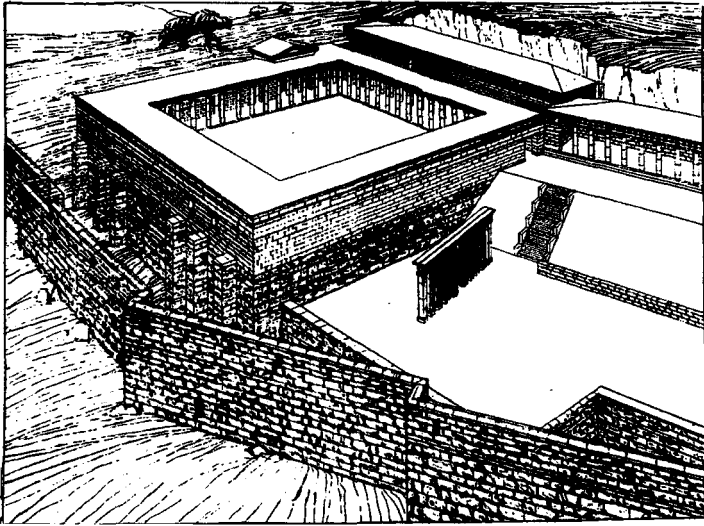
Resim 5: Grek eğitiminde müzik ve yazı derslerinden bir kesit (Attika kırmızı figür, kyliks, Berlin 2285) (Beck, F.A.G., Greek Education 450-350 BC, New York, 1964: r.4

Resim 6: Vitruvius'un gymnasium planı (Delorme 1960: fig. 67)

Resim 7: Atina kenti ve üç büyük gymnasionu (Akarca, A., Yunan Arkeolojisinin Ana Çizgileri I: Şehir ve Savunması, Ankara, 1987: Fig. 138)

Resim 8: Priene Aşağı Gymnasion ve stadionun rekonstrüksiyonu (Schede, M., Die Ruinen von Priene, Berlin, 1964: Abb. 101)

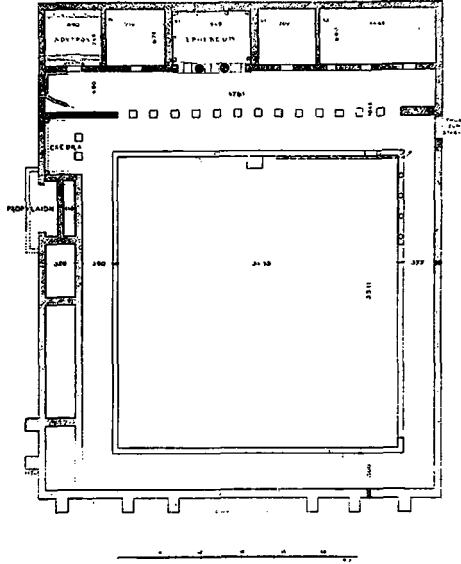

Abb. 271. Grundriss des unteren Gymnasiums.

Resim 9: Priene Aşağı Gymnasion'u (Wiegand, T., Schrader, H., Priene, Ergebnisse der Ausgrabungen, Berlin, 1904: Abb. 271)

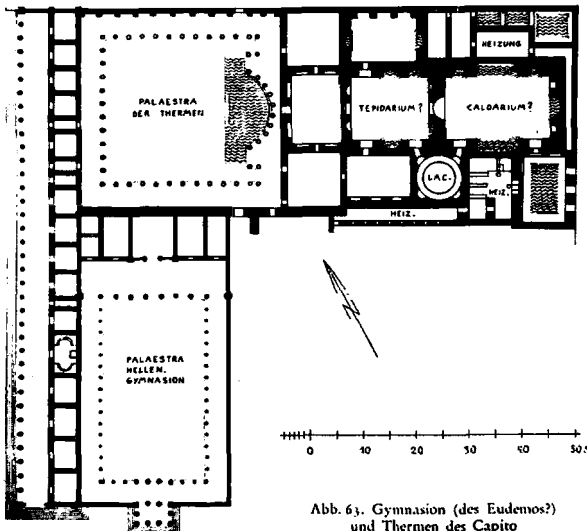
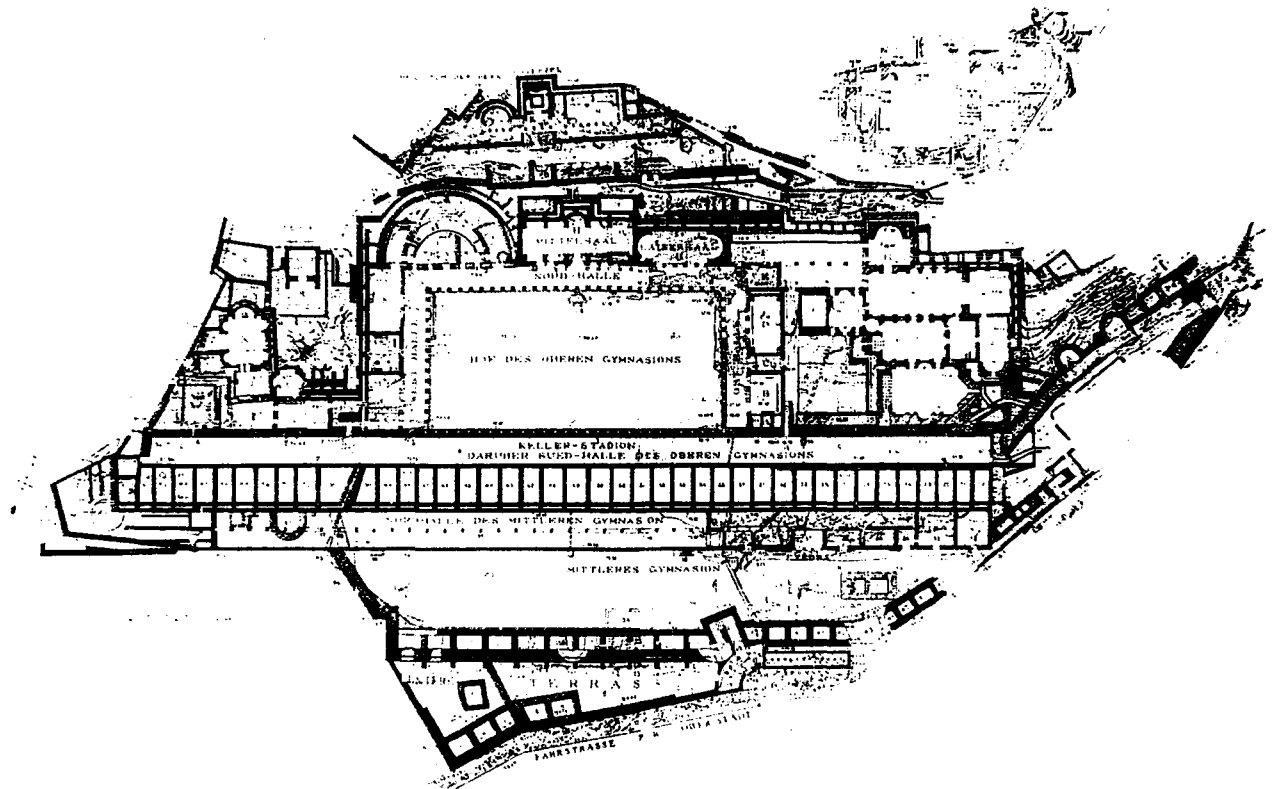

Abb. 63. Gymnasion (des Eudemos?) und Thermen des Capito

Resim 10: Miletos Hellenistik Gymnasion (Kleiner, G., Die Ruinen von Milet, Berlin, 1968: abb. 63)

Resim 11: Pergamon Gymnasionu (Schazmann, P., *Altertümer von Pergamon VI, Das Gymnasion, der Tempelbezirke der Hera* Basilea, Berlin, 1923: pl.III.IV)

KUŞAKKAYA DEFİNESİ

*Emin YENER **

Kuşakkaya köyü, Adıyaman merkez ilçesinin 20 km kuzeybatısında bulunmaktadır. Örenyeri ise Kuşakkaya köyünün 600-700 m kuzeybatısında doğal bir tepe üzerinde, vadiye ve çevreye hakim küçük bir yerleşme yeridir. 1984 yılında koyun otlatmak üzere örenyerine giden köy çocukları, oyun oynarken 1 adet altın Roma sikkesi bulmuşlardır. Bu sikkeyi ailelerine göstermeleri üzerine köylüler tarafından sikkenin bulunduğu yerde kaçak kazı yapılmıştır. Köylüler kazı neticesinde definenin kalan kısmını da bulmuşlardır. Buldukları sikkeleri Adıyaman'da pazarlamak istemeleri üzerine olay açığa çıkmıştır. Müze, polis ve jandarmanın işbirliği ile operasyonlar yapılmıştır. Bu operasyonlar neticesinde defineden 15 adedi yakalanmış ve müzeye maledilmiştir. Kuşakkaya definesinden bir kısmı da satınalma yoluyla Gaziantep ve Şanlıurfa müzelerine girmiştir¹.

Kuşakkaya'da bir kurtarma kazısı yapılması için gerekli dökümanlar hazırlanmış ve Genel Müdürlüğümüze sunulmuştur. Genel Müdürlüğümüze burada bir kurtarma kazısı yapılmasına izin verilmiştir. 1986 yılında başkanlığında yapılan kazı çalışmalarında Kuşakkaya'nın Roma Dönemi'nde iskan edildiği tespit edilmiştir. Kazı çalışmalarında doğal kaya zemin üzerine moloz taşlarla yapılmış taş temeller açığa çıkartılmıştır. Ayrıca Roma Dönemi'ne ait seramikler elde edilmiştir. Yapılan kazı ve araştırmaların ışığında Kuşakkaya'nın Roma Dönemi'nde bir ileri karakol veya gözetleme yeri olarak kullanılmış olabileceğini düşünürüz.

* Emin YENER, Aydın Müzesi Müdürü.

(1) Sikkelerin slaytlarının çekimine yardımcı olan M.T.V.'nin Müdürü Süha Arın'a ve tarihlemede yardımcı olan Dr. David H.French'e teşekkür ederim.

Adıyaman ilinin tamamı ile Malatya, Kahramanmaraş, Gaziantep ve Şanlıurfa illerinin de bir kısmını içine alan bölge, antik çağda Kommagene olarak adlandırılmaktadır. Bölge M.Ö.1.yüzyılın başlarına kadar Selevkos Krallığı'na bağlı kalmıştır. M.Ö.1.yüzyılda kurulan Kommagene Krallığı uzun süre Romalılar ile Partlar arasında tampon görevi görmüş ve her iki devletle de iyi ilişkiler içerisinde olmuştur. Kommagene Kralı I.Antiochos M.Ö.69 yılından sonra Roma'nın desteği ile topraklarını genişleterek Fırat geçitlerini ve önemli yolları ele geçirmiştir.

Doğu ve batı kültürlerinin sentezi ile ortaya Nemrut Dağı'ndaki muhteşem eserler çıkmıştır. I.Antiochos Partlar'la da ailevi bağlar kurmuş ve bu başarılı siyaset Antiochos'un ölümüne kadar sürmüştür. M.S.72'de Vespasianus, Kommagene Kralı IV.Antiochos'u Partlar ile gizli ilişki kurduğu gerekçesi ile itham ederek azletmiş, başkent Samosata'yı alarak Kommagene Krallığı'nı Suriye eyaletine bağlamıştır.

Roma Cumhuriyet Dönemi'nde ilk altın sikkeler M.Ö.269 yılından sonra görülmektedir. Roma altın sikkelerinin hepsi saf altındandır. Başlangıçta Drahmi ve Stater olarak basılan altın sikkelerin esas birimi Aureus'dur. Aureus'ların ağırlığı başlangıçta Roma ağırlık biriminin 1/40'dır ve 8.18 gr'dır.

Roma Cumhuriyet Dönemi'nde seri halde altın sikkeler M.Ö.49 yılında Julius Caesar tarafından bastırılmıştır. 8.25 gr ağırlığında olan bu sikkelerin ön yüzünde Venüs başı, arka yüzünde Gallia silahlarından yapılmış Tropeium ve Caesar'ın adı yer almaktadır. Augustus zamanında sikke basımı senatonun elinden alınmıştır. Sikke basma hakkı imparatorlara geçmiş, böylece sikkeler üzerinde imparatorların gerçeğe yakın portreleri basılmıştır. Başlangıçta 8.25 gr olan Aureus, imparatorluğun ekonomik durumu ile ilgili olarak giderek gramajı düşürülmüştür.

Caesar döneminde bastırılan bir seri altın "Hirtius altınları" adıyla tanınır. Çok seyrek olarak yarım Aureus ve Aureus'un katları da basılmıştır. Aureus'lar Büyük Konstantinus zamanına kadar kullanılmışlardır. Konstantinus altın sikkelerin ağırlığını ağırlık biriminin 1/72'sine indirmiştir. 4.54 gr ağırlığındaki bu altın sikkelere Solidus adı verilmiştir. Solidus'ların ağırlığı hep aynı kalmış, ancak bunların parçaları ve katları basılmıştır.

Sikkelerin tamamı Roma baskılıdır. Bunlardan en erken tarihli sikkeler İmparator Nero'ya ait olup M.S.64-68, en geç olanı ise Antoninus Pius'a aittir ve M.S.138-161 yıllarına aittir.

Defineyi oluşturan sikkelerin imparatorlara göre tasnifi şöyledir.

9 adet Nero	(M.S. 54-68)
3 adet Vespasianus	(M.S. 69-79)
1 adet Traianus	(M.S. 98-117)
1 adet Hadrianus	(M.S. 117-138)
1 adet Antoninus Pius	(M.S. 138-161)

SİKKELERİN KATALOĞU

1- NERO

Envanter No	: 4026 (Resim: 1 a-b)
Basıldığı Yer	: Roma M.S. 64-68.
Ön Yüz	: NERO CAESAR AVGUSTUS Nero'nun defne çelenkli başı (sağa d.)
Arka Yüz	: CONCORDIA AVGUSTA Fortuna taht üzerine oturuyor. Sol elinde bereket boynuzu (cornucopia), sağ elinde ritüel bir kap tutmaktadır.
AV Aureus	: 7.15 gr 18 mm
RIC.48 BMC.no.61 (PL.39.15)	

2- NERO

Envanter No	: 4027 (Resim: 2 a-b)
Basıldığı Yer	: Roma M.S. 64-68.
Ön Yüz	: IMP NERO CAESAR AVGUSTUS Nero'nun defne çelenkli başı (sağa d.)

Arka Yüz : SALVS
Salus taht üzerinde oturuyor. Sağ elinde ritüel bir kap tutmakta, sol eli göğüs üzerinde tasvir edilmiştir.
AV Aureus : 7.07 gr 18 mm
RIC. 66 BMC. no. 94 (PL.40.5)

3- NERO

Envanter No : 4028 (Resim: 3 a-b)
Basıldığı Yer : Roma M.S. 64-68
Ön Yüz : IMP NERO CAESAR AVGUSTUS
Nero'nun defne çelenkli başı (sağa d.)
Arka Yüz : SALVS
Salus taht üzerinde oturuyor. Sağ elinde ritüel bir kap tutmakta, sol eli ise göğüs üzerinde tasvir edilmiştir.
AV Aureus : 6.75 gr 18 mm
RIC.66 BMC. no. 94 (PL.40.5)

4- NERO

Envanter No : 4029 (Resim: 4 a-b)
Basıldığı Yer : Roma M.S. 64-68.
Ön Yüz : IMP NERO CAESAR AVGUSTUS
Nero'nun defne çelenkli başı (sağa d.)
Arka Yüz : SALVS
Salus taht üzerinde oturuyor. Sağ elinde ritüel bir kap tutmakta, sol eli ise göğüs üzerinde tasvir edilmiştir.
AV Aureus : 7.14 gr 18 mm
RIC. 66 BMC.no.94

5- NERO

Envanter No : 4030 (Resim: 5 a-b)

Basıldığı Yer : Roma M.S. 64-68.

Ön Yüz : IMP NERO CAESAR AVGUSTUS

Nero'nun defne çelenkli başı (sağa d.)

Arka Yüz : JVPPITER CVSTOS

Jüpiter taht üzerinde oturuyor. Sağ elinde yıldırım demeti, sol elinde ise mızrak tutmaktadır.

AV Aureus : 7.11 gr 19 mm

RIC.52 BMC. 67

6- NERO

Envanter No : 4031 (Resim: 6 a-b)

Basıldığı Yer : Roma M.S. 64-68.

Ön Yüz : NERO CAESAR AVGUSTUS

Nero'nun defne çelenkli başı (sağa d.)

Arka Yüz : SALVS

Salus taht üzerinde oturuyor. Sağ elinde ritüel bir kap tutmakta, sol eli ise göğüs üzerinde tasvir edilmiştir.

AV Aureus : 7.18 gr 19 mm

RIC. 59 BMC.no.87 (PL.40.1)

7- NERO

Envanter No : 4032 (Resim: 7 a-b)

Basıldığı Yer : Roma M.S. 64-68.

Ön Yüz : NERO CAESAR AVGUSTUS

Nero'nun defne çelenkli başı (sağa d.)

Arka Yüz : JVPPITER CVSTOS

Jüpiter taht üzerinde oturuyor. Sağ elinde yıldırım demeti, sol elinde ise mızrak tutmaktadır.

AV Aureus : 7.03 gr 18 mm
RIC. 52 BMC. 67

8- NERO

Envanter No : 4033 (Resim: 8 a-b)

Basıldığı Yer : Roma M.S. 64-68

Ön Yüz : NERO CAESAR

Nero'nun defne çelenkli başı (sağa d.)

Arka Yüz : AVGUSTUS GERMANICUS

Nero ayakta tasvir edilmiştir. Sağ elinde çiçek demeti, sol elinde Victoria tutmaktadır.

AV Aureus : 7.09 gr 19 mm

RIC. 46 BMC. 56

9- NERO

Envanter No : 4034 (Resim: 9 a-b)

Basıldığı Yer : Roma M.S. 64-68.

Ön Yüz : IMP NERO CAESAR AVGUSTUS

Nero'nun defne çelenkli başı (sağa d.)

Arka Yüz : JVPPITER CVSTOS

Jüpiter taht üzerinde oturuyor. Sağ elinde yıldırım demeti, sol elinde ise mızrak tutmaktadır.

AV Aureus : 7.10 gr 19 mm

RIC.52 BMC. 67

10- VESPASIANUS - TİTUS

Envanter No : 4023 (Resim: 10 a-b)

Basıldığı Yer : Roma M.S. 72-73.

Ön Yüz : TCAES IMP SPPONTRPOT

İmparatorun defne çelenkli büstü (sağa d.)

Arka Yüz : VIC. AVG
Küre üzerinde Victoria. Sağ elinde çiçek demeti tutmaktadır.
AV Aureus : 7.06 gr 19 mm
RIC. 158

11- VESPASIANUS - TİTUS

Envanter No : 4024 (Resim: 11 a-b)
Basıldığı Yer : Roma M.S. 76.
Ön Yüz : TCAESAR IMP VESPASINVS
İmparatorun defne çelenkli büstü (sağa d.)
Arka Yüz : TRPOT VIII. COS VII.
Apollon ayakta tasvir edilmiştir. Sol dirseğini sütuna dayamış, elinde mızrak tutuyor. Sağ kolunu ileriye uzatmış, elinde bereket boynuzu tutmaktadır.
AV Aureus : 7.06 gr 19 mm
RIC. 205

12- VESPASIANUS - TİTUS

Envanter No : 4025 (Resim: 12 a-b)
Basıldığı Yer : Roma M.S. 75-79.
Ön yüz : TCAESAR IMP VESPASIAN
İmparatorun defne çelenkli büstü (sağa d.)
Arka Yüz : PAX AVGUST
Pax tahtında oturur vaziyette tasvir edilmiştir. Sağ elinde, sol elinde asa tutuyor.
AV Aureus : 7.03 gr 20 mm
RIC. 212

13- TRAIANUS

- Envanter No : 4021 (Resim: 13 a-b)
Basıldığı Yer : Roma M.S. 112-114.
Ön Yüz : IMP TRAIANO AVG GARDAC PMTRPCO VIPP
Traianus'un defne çelenkli başı (sağa d.)
Arka Yüz : S.P.Q.R. OPTIMOPRINCIPI FORTRED
Fortuna taht üzerinde oturur vaziyette üzerinde uzun kıvrımlı elbise var. Sağ elindeki.....ile önündeki buğday başağını kutsamakta. Sol elinde bereket boynuzu tutmaktadır.
AV Aureus : 6.86 gr. 19 mm.
RIC.2.253 (AR) B.M.Cat.3.478

14- HADRIANUS

- Envanter No : 4020 (Resim: 14 a-b)
Basıldığı Yer : Roma M.S. 119-138.
Ön Yüz : IMP CAESAR TRAIAN HADRIANUS AVG
Hadrianusun sakallı ve defne çelenkli büstü (sağa d.)
Arka Yüz : PMTR P COS III.
Athena kaya üzerinde oturmakta, ileri uzanan sağ elinde Victoria, sol elinde mızrak tutmaktadır.
AV Aureus : 7.00 gr. 19 mm.
RIC. 68-77

15- ANTONINUS PIUS

- Envanter No : 4022 (Resim: 15 a-b)
Basıldığı Yer : Roma M.S. 143-144.
Ön Yüz : ANTONINUS AVG PIVSPPTRP COS III.
Antoninus Pius'un sakallı ve defne çelenkli büstü (sağa d.)

Arka Yüz : IM PERAT OR II.

Victoria iki eliyle ucunda zırh bulunan bir mızrak tutmakta, üzerinde ince bir elbise vardır.

AV Aureus : 7.27 gr. 19 mm.

RIC. 109 (a)

KAYNAKÇA

AKŞİT Oktay, *Roma İmparatorluk Tarihi* II. İstanbul 1970.
DÖRNER F.K., *Der Thron der auf dem Nemrud Dag*, Gladbach 1987.
ATLAN Sabahat, BAYDUR Nezahat, *Grek ve Roma Sikkeleri* İstanbul 1984

KISALTMALAR

B.M.: Mattingly, H., *Coins of the Roman Empire in the British Museum*, II-I London 1930-1950
R.I.C.: Mattingly, H.Sydenham E.A. *the Roman Imperial Coinage* II-IV London 1926-1936

Resim 1a: NERO

Resim 1b

Resim 2a: NERO

Resim 2b

Resim 3a: NERO

Resim 3b

Resim 4a: NERO

Resim 4b

Resim 5a: NERO

Resim 5b

Resim 6a: NERO

Resim 6b

Resim 7a: NERO

Resim 7b

Resim 8a: NERO

Resim 8b

Resim 9a: NERO

Resim 9b

Resim 10a: VESPASIANUS-TITUS

Resim 10b

Resim 11a: VESPASIANUS-TITUS

Resim 11b

Resim 12a: VESPASIANUS-TITUS

Resim 12b

Resim 13a: TRAIANUS

Resim 13b

Resim 14a: HADRIANUS

Resim 14b

Resim 15a: ANTONINUS

Resim 15b

LAODİKYA SÜTUNLU LAHİTİ

*Celal ŞİMŞEK **

Bulutnu Yeri : Lahit 1987 yılında Laodikya nekropolünde tarla tesviyesi sırasında bulunarak müzeye getirilmiştir. Bugün 2939 envanter - 6527 klasik no ile Hierapolis Müzesi, A Salonu'nda sergilenmektedir.

Cinsi	: İnce grenli beyaz mermer.		
Ölçüleri			
Tekne	: Uzunluk	:	236 cm
	: Yükseklik	:	113,5 cm
	: Eni	:	99 cm
	: Figür Yüksekliği	:	80-95 cm arası.
	: Figür Derinliği	:	16 cm
Kapak	: Uzunluk	:	227 cm
	: Eni	:	108 cm
	: Yükseklik (kapak dahil):	:	35 cm

Lahit kaidesi önde düz, arka ve iki dar yüzde torus-trochilos-torus düzenine göre yapılmıştır. Cephelerdeki burmalı sütunların yivleri birbirine ters yönde açılmıştır.

* Celal ŞİMŞEK, Denizli Müzesi Müdürlüğü, Selçuk Üniversitesi, Klasik Arkeoloji Doktora Öğrencisi
Bu çalışmayı yayınlamama izin veren müdürümüz Sayın H.Hüseyin Baysal'a, lahitin bulunup çıkarılmasında büyük emeği geçen Arkeolog Ali Ceylan'a teşekkür ederim.

Ön Yüz: Biri profilden iskemleye oturmuş, diğerleri cepheden olmak üzere beş adet figür tasvir edilmiştir. Lahit sütunlu bir bina cephesi gibi düzenlenmiştir. Pedestal kaide üzerinde, Korinth başlıklı ikişer burmalı sütun üzerinde; kenger, palmet yaprağı, yumurta dizileri ve triglif sıralarının bulunduğu, iki yanlardaki basık yarım daire, ortadaki üçgen alınlık olmak üzere, cephe altı sütun ile üç ana bölüme ayrılmıştır. Alınlıklar içinde birer adet istiridye kabuğu motifi yer alır. Sol köşedeki sütunun üstüne rastlayan alınlığın köşesi yontulurken kırılmış, buraya sanatçı alçak kabartma olarak bir aslanın geyiğe saldırması sahnesini işlemiştir. Aynı konu sağ köşedeki sütunun üstüne rastlayan alınlık üzerinde de tekrar edilmiştir. İki yandaki basık yarım daire alınlıkların içteki sütunların üstüne rastlayan kısmında birer Eros, aslanın başını tutar şekilde betimlenmiştir.

Figürler soldan sağa doğru:

Lahte göre en sağda cepheden bir savaşçı figürü tasvir edilmiştir. Figürün sağ ayağı yere düz basmakta, sol ayak dizden hafif kırılarak yana doğru çekilmiştir. Ayaklarda baldıra kadar çıkan ve yuvarlak sona eren çizme vardır. Baş sola doğru 4/3 döndürülmüş, sol kolunda yuvarlak bir kalkan tutmaktadır. Sağ kol aşağıya ve yana doğru atılmış, dirsek altından kırıktır. Bu haliyle figür sağ elinde bir mızrak tutuyor olmalıdır. Sağdaki sütun gövdesi ve kaidesinde mızrağın kopma izleri görülmektedir. Figür diz üstüne kadar inen kalın kıvrımlı bir elbise giymiştir. Belden kemerlenen elbise dirseklere kadar kolları da örtmektedir. Elbisenin üzerinde, boyundan arkaya atılan sağ omuz üstünde düğmelenen ve sol kol dirseği üzerinden geçerek ucu aşağıya düşürülen bir pelerin yer alır. Kalın elbise yanlarda derin ve aşağıya doğru inen düz kıvrımlar, göbük ile göğüs üzerinde V kıvrımlar yapmıştır. Savaşçının hafif köşeli hatlı bir yüz yapısı vardır. İnce dudaklı, kabarık kaşlı, hafif sivri çenelidir. Burun ve çenenin bir kısmı kırılmıştır. Saçlar kabarık bukleler halinde yapılmış olup, ön kısımda aslan yelesi şeklinde kalkmıştır. Derin bir alın çizgisi vardır. Göz bebekleri işlenmiş, yana ve hafif yukarıya doğru dalgın bir ifade ile bakmaktadır. Bütün olarak ele alındığında figürde hafif S duruş hakim olup, ince uzun ve zarif bir görünüş vardır.

İkinci figür: Kadın figürü cepheden tasvir edilmiştir. Sağ ayak yere düz basmakta, sol ayak dizden kırılarak hafif yana ve geriye doğru atılmıştır. Ağırlığı sağ ayak taşımaktadır. Başını 4/3 sağına doğru döndürmüş, yanındaki savaşçıya bakmaktadır. Üzerine ayak parmaklarına

kadar tüm vücudu örten khiton giymiş, onun üzerinde daha kalın hymation yer alır. Sağ kol hafif dirsekten kırılarak aşağıya ve öne doğru uzatılmış, eli ile hymationun ucunu tutmaktadır. Sol kol dirsekten kırılarak öne ve yukarıya doğru kaldırılmış olup, sağ omuzdan göğüs altına çekilen hymationu tutmaktadır. Khiton göğüs altında sıkıştırılmıştır. Kadının zengin elbise içinde betimlenmesi soylu birisi olduğunu göstermektedir. Baş oval olarak yapılmış, dolgun yüzlü ve etli dudaklıdır. Saçlar ince bukleler halinde matkapla işlenmiştir. Baş üzerinde bir bant (diadem) yer alır. Göz bebekleri belirtilmiştir. Burun ve sol elden aşağıya doğru sarkan elbisenin bir kısmı kırılmıştır. Kadının yüzünde durgun, sakin bir ifade vardır. Genel olarak figür ince uzun görünümlü ve hafif S duruşludur.

3. *Figür*: Sakallı erkek figürü diğerlerine göre yüksekçe bir kaide üzerinde, aslan ayaklı iskemleye oturur vaziyette tasvir edilmiştir. Baş ve bacaklar profilden, gövde 4/3 cepheden yapılmıştır. Ayak ucu kopmuş olup sandalet giymiştir. Figürün üzerinde bol ve derin kıvrımlı ayak ve el bileklerine kadar tüm vücudu örten kalın elbise vardır. Sağ kol dirsekten hafifçe kırılarak geriye ve yana doğru atılmış, eli açık olarak oturduğu iskemleye dayanmaktadır. Sol kol ise dirsekten kırılarak öne diz üstüne doğru çekilmiş, elinde ucu kırılmış bir rulo tutmaktadır. Elbise göğüs altında V kıvrımlar yapmıştır. Sağ kalça üstünden sol kol üstüne döndürülen bir kıvrım demeti atılmıştır. Elbise altta iskemleden sağ ayağa doğru, oturmadan dolayı yelpaze şeklinde kıvrımlar oluşturmuştur. Baş uzun olup, sakal ve saçlar bukleler halinde matkapla işlenmiştir. Kaşlar kabarık yapılmış, kemikli ve sakin bir yüz ifadesi vardır.

4. *Figür*: Giyimli kadın cepheden tasvir edilmiştir. Sağ ayak yere düz basmakta, sol ayak dizden hafif kırılarak yana ve arkaya doğru atılmıştır. Ağırlığı sağ bacak taşımaktadır. Sağ kol dirsekten kırılarak solda oturan figüre doğru uzatılmış ve elinde bir kese tutmaktadır. Sol kol dirsekten kırılmış yere paralel olarak sağ omuzdan öne doğru geçirilen kumaşı tutmaktadır. Baş 4/3 sağa doğru döndürülmüş sakallı figüre doğru bakmaktadır. Kadının üzerinde altta ayak parmaklarına kadar tüm vücudu örten ve göğüs altında sıkıştırılan khiton, onun üzerinde kalın hymation yer alır. Khiton iki bacak arasında derin, yere paralel kıvrımlar oluşturmuştur. Khiton üzerinde, iskemleye oturan figürün sağ ayak ucu parçası görülmektedir. Kadın oval yüzlü, sivri çeneli, ince dudaklıdır. Burun kırılmıştır. Matkapla yapılmış ince bukleli saçlar arkaya doğru çekilmiş olup, başın yarısı elbise ile örtülmüştür. Açık kalan kısımda diadem görülmektedir. Figürün tümü ele alındığında genç kadın örtünmüş durumda

dalgın ve hafif tebessümlü yüzüyle yaptığı bir görevi yerine getirmenin mutluluğunu yaşamaktadır.

5. *Figür*: Çıplak genç erkek figürü cepheden tasvir edilmiştir. Sol ayak yere düz basmakta, sağ ayak dizden kırılarak hafif yana ve geriye doğru atılmıştır. Sağ kol yandaki sütuna doğru indirilmiş olup, dirsek üstünden itibaren kırılmıştır. Sütun gövdesi üzerinde kırık izini görmek mümkündür. Ayrıca pedestal kaide üzerinde dikdörtgen kesitli kırık parça bulunmaktadır. Buna göre figür sağ elinde bir mızrak tutuyor olmalıdır. Sol kol dirsekten 90 derece kırılarak sütuna yaslanmış ve öne doğru uzatılmıştır. Kol dirsek önünden kopmuştur. Boyun kısmında sağ omuz üstünde düğmelenen pelerin göğüs üzerinde kabarık V kıvrımlar oluşturmuş, arkadan geçirilerek sol dirsek üstünden aşağıya doğru sarkıtılmıştır. Pedestal kaide yanında ve elbise kıvrımı üzerindeki kopma izlerinden de anlaşıldığı üzere figür bu elinde de sporla ilgili bir nesne tutmaktadır. Baş sağa ve hafif aşağıya doğru 4/3 döndürülmüş, yuvarlak yüzlü, top çeneli ve kalın dudaklıdır. Ağız hafif açık, kaşlar kabarıktır. İri saç bukleleri matkapla işlenmiş olup, önde aslan yelesi şeklinde saç bukleleri kalkmıştır. Bütün olarak figürün ince uzun ve zarif, S duruşlu betimlenmesi bize Praxiteles'in eserlerini hatırlatır.

ARKA UZUN YÜZ

Sütun, alınlık düzeni; ikinci derecedeki süslemeler (palmet, kenger yaprağı, yumurta ve triglif) ön ve iki yan yüz ile aynıdır. Bu yüzde konu olarak bir aslan avı sahnesi işlenmiştir. Av sahnesini iki köşede simetrik olarak atları tutan birer Dioskur (Kastor-Polydeuskes) sınırlandırmıştır.

Seyirciye Göre Figürler Soldan Sağa Doğru: Dioskur cepheden tasvir edilmiş, sağ eliyle 4/3 dönen atın dizginlerini tutmaktadır. At kabarık yeleli, heyecan, hareketlilik ve huysuzluk ifadesi olarak iri gözlü betimlenmiştir. Başının yarısı ve ön sol bacağı dibinden kırılmıştır. Atın sağ ayağı dibinde yarısı kırılmış bir köpek yer alır. Arka ayaklar alçak kabartma olarak Dioskur'un gerisinde gösterilmiştir. Dioskur'un boyun kökünden itibaren başı kırılmıştır. Sol ayak sağlam olarak yere düz basmakta, diz üstünden kopmuş olan sağ bacak ise harekettten anlaşılacağı üzere yana ve öne doğru atılmıştır. Köpek figürünün yanında ayağın bilekten aşağısı görülmektedir. Dioskur diz üstüne kadar inen ve belden sıkıştırılan kalın bir elbise giymiştir. Üzerine boyundan arkaya atılan, sağ omuz üstünde düğmelenen, sonra arkadan geçirilip ucu sol dirsekten aşağıya düşürülen bir pelerin atmıştır. Kalın kumaş ve pelerin vücut üze-

rinde kabarık V kıvrımlar oluşturmuştur. Sol kalça üzerinde bir kırık izi görülmekte olup, Dioskur sol elinde bir nesne tutuyor olmalıdır. Sol ayakta uzun bir çizme vardır. Hareketten dolayı bacak damarları ve diz kapağı itinalı bir şekilde gösterilmiştir. Sol kol dirsekten kıvrılarak öne doğru yere paralel uzatılmıştır. Kol dirsek altından kopmuştur. Kompozisyon olarak Dioskur huysuzlanmış olan atı yatıştırılmaya çalışmaktadır.

2. *Figür*: Cepheden tasvir edilen figürün sağ ayağı yere düz basmakta, sol ayak dizden bükülerek hafif yana doğru atılmıştır. Ayaklarda uzun çizme vardır. Figürün üzerindeki kalın elbise dirseğe kadar kolları ve altta dize kadar olan tüm vücudu örtmektedir. Bel üstünde sıkıştırılan elbise vücudun ön kısmında kabarık V kıvrımlar yapmıştır. Bunun üzerinde sağ omuz üstünde düğmelenen ve gövdenin sol kısmını örten, sonra sol kol üstünden aşağıya düşürülen pelerin yer alır. Sağ kol dirsekten kıvrılarak yana ve yukarıya doğru uzatılmış olup dirsekten kopmuştur. Sol kol vücuda paralel dirsekten bükülerek ata doğru uzatılmıştır. Bu kol da dirsek altından kopmuştur. Figürün sol kalçası üzerinde elinde tuttuğu nesnenin kırık izi vardır. Yine sol dizi üstünde atın kuyruk parçası yer alır. Baş sola doğru 4/3 döndürülmüştür. Yuvarlak yüzlü, sivri çeneli ve hafif açık ağızlıdır. Kaşlar kabarık, gözler derine çekilmiş, burun kırıktır. Saç bukleleri matkapla işlenmiş, alın üzerinde aslan yelesi şeklinde yapılmıştır. Bütün olarak ele alındığında figür dikkatlice, merkezi teşkil eden av sahnesine bakmaktadır.

3. *Figür (Süvari-Atlı Avcı)*: At saha kalkmış durumda, gövde profilden, baş 4/3 cepheden betimlenmiştir. Kuyruğu, sağ arka bacağı ve başının yarısı kopmuştur. Yelesi kabarık olarak gösterilmiştir, 4/3 dönmeyen dolayı boyun kırışıklıkları fevkalade başarılı gösterilmiştir. Ön ayaklar aslanın başına doğru uzatılmıştır. Atın karşısında, aslan olmasına rağmen yüzünde fazla bir heyecan ifadesi yoktur. Atın altında sadece arka bacakları görülen diğer tarafları kırılmış bir köpek yer alır.

Binici at üzerinde vücudunu 4/3 kuvvetlice sağa döndürmüş, başı boyun kökünden yontulurken kırılmıştır. Heykeltraş buraya dübel deliği açarak içine demir koyup tamir etmiştir. Sağ kol dirsekten bükülerek geriye doğru kuvvetlice çekilmiştir. Kol dirsek önünden kopmuştur. Binici kırık olan bu kolda, mızrağını aslana saptamak için atmaktadır. Çünkü aslanın üzerinde daha mızrak saptama izi yoktur. Binici sol eliyle de atın dizginlerini tutmaktadır. Atın dizginlerinin bir kısmı ve binicinin sağ ayağı kırılmıştır. Sol ayağında ise uzun bir çizme vardır. Üzerinde dize

kadar inen ve kalça üzerinde yay şeklinde kıvrımlar oluşturan, kalın kumaş elbise vardır. Bunun üstünde boyundan geriye atılan, sağ omuzdan düğmelenen pelerin yer alır. Erkek aslan profilden betimlenmiştir. Arka ayaklarını yukarıya doğru kaldırmış ve pençeleri açıktır. Aslanın kuyruğu kırılmıştır. Yeleler kabarık olarak matkapla işlenmiş, ağız açık ve dil dışarıdadır. Göz bebekleri iri olup, kaburga kemikleri ve bacak adaleleri itinalı olarak gösterilmiştir. Figürün tamamı ele alındığında aslanın yüzünde saldırganlık ile birlikte korku ve buna bağlı yaşama mücadelesi iyi bir biçimde verilmiştir.

4. *Figür*: Cepheden tasvir edilen erkek figürü sağ ayağını yana çekmiş ve yere düz basmaktadır. Sol ayak hafif dizden bükülerek ileriye doğru atılmıştır. Sağ kol yana ve dirsekten kıvrılarak yukarıya doğru kaldırılmış olup, dirsekten itibaren kopmuştur. Figürün üzerinde belinden sıkıştırılan kalın kumaş elbise yer alır. Boynunda sağ omuz üzerinde içnelenen ve gövdenin soluna doğru atılan, sonra dirsekten kıvrılarak öne doğru uzatılan, sol kolun üzerinden düşürülen pelerin vardır. Ayaklarına uzun çizme giymiştir. Baş boyun kökünden kopmuştur. Yapılan vücut hareketine ve arkadaki başın kırık izine göre figür biniciye doğru bakıyor olmalıdır.

5. *Figür*: Dioskur cepheden tasvir edilmiş, sağ ayak yere düz basmakta, sol ayak dizden hafif kıvrılarak yana ve öne doğru atılmıştır. Figürün üzerinde dizlerin üstüne kadar inen kalın kumaş elbise ve üstünde sağ omuz üzerinde içnelenen, önde sol kol üzerinden arkaya geçirilen pelerin vardır. Elbise vücut üzerinde kabarık V kıvrımlar oluşturmuştur. Sağ kol yana ve aşağıya doğru çekilmiş olup, bilekten itibaren kopmuştur. Yandaki sütun üzerinde kolun dayandığı iz görülmektedir. Sol kol yana atılmış, dirsekten kıvrılarak atın dizginini tutmaktadır. Dioskur'un ayaklarında uzun çizme vardır. Baş yontulurken kopmuş olup dübel deliği açılarak usta tarafından demir çubukla birleştirilmiştir.

At Dioskur'un arkasında başını 4/3 döndürmüştür. Ön bacaklar gösterilmemiş sadece şu anda bir kısmı kırık olan çıkıntılı tablo yapılmıştır. Atın arka bacakları alçak kabartma olarak betimlenmiştir. Yele kabarık olarak belirtilmiş, dönmeden dolayı boyun kırışıklıkları gösterilmiştir. Atın başının yarıdan aşağısı kopmuştur. Yüzde huysuzluk ve heyecan ifadesi verilmiştir. Dioskur'un sol ayağı yanında sağ bacak ve boyundan itibaren başı kopmuş bir köpek yer alır. Kompozisyon olarak Dioskur diğeri gibi huysuzlanan atı yatıştırmaya çalışmaktadır.

KISA SAĞ CEPHE

Adak Sahnesi: İki sütun arası bir tapınak giriş cephesi olarak düzenlenmiş, dikdörtgen, geometrik desenli kapı önünde yarısı kırılmış hayvan ayaklı sehpa (sunak) yer alır. Kapının üstünde dışa profilli çıkıntı yapan cephede yumurta dizisi, kenger, palmet yaprağı, triglif ve istiridyce kabuğu bezemeleri yapılmıştır.

Sol tarafta cepheden, ayakta, başı örtülü bir kadın betimlenmiştir. Sol ayak yere düz basmakta, sağ ayak hafif dizden kıvrılarak yana doğru atılmıştır. Kadının üzerinde tüm vücudu örten, bacak arasında bol kıvrımlı döküm yapan khiton ve üzerinde hymation yer alır. Sağ kol dirsekten kıvrılarak göğüs altından sol kola doğru götürülmüştür. Sol kol da dirsekten bükülerek öne doğru yerde paralel çekilmiş ve elinde sunu ile ilgili dini bir kap tutmaktadır. Figür yarım daire bir kaide üzerinde betimlenmiştir. Kadının solunda cepheden tasvir edilmiş, sağ ayağını öne doğru atmış bir boğa yer alır. Boğanın bacağı kırılmış olup, sadece ayak parçası görülmektedir.

Sağdaki sakallı erkek figürü de cepheden tasvir edilmiştir. Sağ ayak yere düz basmakta, sol ayak hafif dizden kıvrılarak yana doğru atılmıştır. Ayaklarına sandalet giymiştir. Kalın mantoya sarılmış olan figür sağ kolunu dirsekten kıvrarak sunağa (sehpa) doğru uzatmıştır. Kol, el bilek kısmının gerisinden kopmuştur. Sol kol vücuda paralel öne kalça üstüne doğru götürülmüş, elinde bir rulo (ihtimal tapınak beratı) tutmaktadır. Vücut üzerinde elbise kalın ve derin kıvrımlar oluşturmuştur. Baş hafif aşağı ve sağ omuz yönüne doğru 4/3 çevrilmiş, sakal ve saçlar bukleler halinde matkapla işlenmiştir. Burun küçük, ağız hafif açık olup, figür tamamen kendini yaptığı işe vermiştir.

KISA SOL CEPHE

Figürler yukarıya doğru genişleyen profilli pedestal kaide üzerine basmaktadır. Cepheden, ortada bir kadın ve iki yanda birer erkek figürü betimlenmiştir.

Soldaki erkek figürünün sol ayağı yere düz basmakta, sağ ayak hafif dizden kıvrılarak yana doğru çekilmiştir. Ayaklar çıplaktır. Sağ kol yana ve aşağı tarafa sütun üzerine doğru götürülmüş olup, dirsekten hafif kıvrılarak sol kalça üzerine çekilmiştir. Figürün üzerinde sol kol ve omuzu kapatan sonra arkadan dolandırılarak sağ kalça ile beraber bacağı da örten kalın manto vardır. Figür mantonun ucunu sol eliyle tutmakta ve iki

parmağı açıktır. Figür yarı çıplak heroik olarak betimlenmiştir. Ayrıca sol el parmağının ikisini açık tutması bir (işaret yapıyor gibi olması) sembol ifade ediyor olmalıdır. Çünkü bu tip ifadelerle Sidamara tipi diğer lahitlerdeki bazı figürlerde de rastlanmaktadır. Baş yuvarlak olup 4/3 sola doğru çevrilmiştir. Çene ve burnun bir kısmı kırılmıştır. Kaşlar çıkıntı yapmış, saçlar kalın bukleler halinde alın üstünde aslan yelesi şeklinde işlenmiştir. Figür dikkatlice sola doğru bakmaktadır.

Ortada yer alan kadın figürünün sağ ayağı yere düz basmakta, sol ayak dizden hafif kıvrılarak yana doğru atılmıştır. Sağ kol dirsekten kıvrılarak göğüs üzerine çekilmiş ve elinde bir kalem tutmaktadır. Sol kol ise dirsekten kıvrılarak öne ve yukarı doğru götürülmüş olup, elinde rulo tutmaktadır. Baş sola doğru çevrilmiştir. Oval yüzlü, etli dudaklıdır. Burnun bir kısmı kırılmıştır. Saçlar bukleler halinde işlenmiştir. Üzerinde yere kadar inen altta ince khiton, onun üstünde sol omuzdan arkaya sağ kalça üzerinden öne geçirilen ve yukarıya doğru çekilip, sol el üstünden ucu aşağıya atılan hymation yer alır. Kadının yüzünde kendinden emin yaptığı işin doğruluğuna inanan bir ifade vardır.

Sağdaki erkek figürünün sağ ayağı yere düz basmakta, sol ayak dizden hafif kıvrılarak yana doğru atılmıştır. Ayaklarda uzun çizme vardır. Sağ kol dirsekten kıvrılarak kadına doğru uzatılmıştır. Sol kol kalça üzerine doğru götürülmüştür. Figürün üzerinde diz üstüne kadar inen ve belden kemerlenen kalın manto vardır. Bunun üstünde sağ omuz üzerinde düğmelenen arkaya ve vücudun soluna doğru atılan pelerin yer alır. Elbiseler vücut üzerinde kabarık V kıvrımlar oluşturmuştur. Baş sağa 4/3 kadına doğru döndürülmüştür. Yüz yuvarlak, top çeneli ve kemerli burunludur. Saçlar kalın bukleler halinde matkapla işlenmiştir.

Bu cephedeki figürler genel olarak ele alındığında; gimnasiumda bir eğitim sahnesi işlenmiştir. Merkezi teşkil eden kadın elinde kalem ve rulo tutmakta iki yanda Ephep yaşta sayılabilecek öğrenciler onu dikkatlice dinlemektedirler. Burada mezar sahibinin heroik ve okur yazar olduğu anlatılmak istenmiştir.

KAPAK

Tarla tesviyesi sırasında çıkan lahdin kapağı orijinal bulunduğu için şu andaki konuş şekli doğrudur.

Kapağın iç kısmı yarım daire kesitli oyulmuştur. Uzun kenarlar üç, kısa kenarlar birer olmak üzere toplam sekiz dikdörtgen çıkıntı ile eşik olarak bölümlenmiş, bunların arasında triglif ve üstünde palmet yaprağı

sırası yer alır. Köşelerde birer adet insan başlı, aslan gövdeli, kuş kanatlı mitolojik yaratık olan Sfenks betimlenmiştir. Buranın üstünde ön tarafta dışa doğru iki profilli bölüm ve üstünde ortada iki ucu boğa ayağı şeklinde sona eren çıkıntı yapılmıştır. Kapağın arka ve iki dar yüzünde dikdörtgen profilli şerit yer alır ve üstünde kline yapılmıştır. Ön tarafta klinenin iki köşesinde sağdaki kırılmış, soldaki sağlam olan deve protomu ve ona saldıran aslan betimlenmiştir. Klinenin arka ve iki dar yüzü içe doğru kavisli yapılmıştır. Bu kavis içerisinde birbirini takip eden dikdörtgen şeritli panolar arasında kum saati şeklinde geometrik desenler yapılmıştır. Dikdörtgen panolar içinde ise Griphon kabartmaları yer alır. Arka kısmın iki köşesinde, sağdaki kırılmış, soldaki sağlam birer Medusa başı yapılmıştır. Kapağın iki kısa tarafında taşımak için birer dübel deliği açılmıştır.

Klinenin ön tarafında eşit aralıklarla yapılmış ve klineyi üçe bölen, ortada asma yaprağı, iki yanda lale dizisinin yer aldığı dikdörtgen bezemeler yer alır. Bu kısımda Grekçe olarak yazılmış kitabe vardır. Kitabede:

ΕΥΘΗΘΙΟΥ ΠΥΡΡΩΝΟΣ ΑΣΙΑΡΧΟΥ

Ευθηθίου Πύρρωνος ἀσιάρχου

Euethios Pyrrhon, Asiarch (Asya Arhonu) yazılmıştır. Klinenin üzerinde başları boyunlarından itibaren kopmuş olan ve uzanmış, biri erkek biri kadın iki figür yer alır. Kadın altta ince ve bol kıvrımlı khiton ve üzerine hymation giymiştir. Sağ kol öne kalçanın üzerine doğru atılmış olup, dirsekten kıvrılarak klineye yaslanmış, eli aşağıya doğru inen elbise katlarının üzerinde ve açıktır. Erkek figürü kadının arkasında ve onu kucağına almış şekilde betimlenmiştir. Sağ kolunu kadının sağ omuzuna uzatmış ve eliyle kadının sağ omuzunu tutmaktadır. Sol kol dirsekten kıvrılarak kline yastığına yaslanmış ve elinde ucu kırılmış bir rulo tutmaktadır. Erkek figürünün üzerinde tüm vücudu örten kalın kumaş elbise vardır. Klinenin sol üstünde başı ve sağ kolu kırılmış, klineye yaslanan ve sol elinde üzüm salkımı tutan bir Eros betimlenmiştir. Erkek figürünün yanında klinenin sağ önünde sadece çaprazladığı bacakları görülen, diğer tarafları kırılmış ikinci bir Eros yer alır. Bu Eroslar karı-koca arasındaki bağlılığı, sevgiyi ve sadakatı sembolize etmektedir. Klinenin sol ön ve sol arka tarafında parçalanmış ve kopuk kısımlar, üstünde ise (yatan erkek figürünün arkasında) oyularak delinmiş bölüm vardır. Figürlerin ayak yanında ise soyguncular klinenin üstünü parçalamış ve içeriye girmişlerdir.

Kline yanındaki yazıttan da anlaşılacağı üzere, klinenin üstünde yönetici rahip, Asya Arhonu Euethios Pyrrhon ve karısı betimlenmiş olup, lahit içinde de karı koca gömüldür. Laodikya özellikle Roma Dönemi'nde M.S. 2.yüzyıldan itibaren Asia Metropolü olarak nitelendirilmiştir¹ 2. Strabon İmparator Augustus'un Laodikya'yı krallığa bile layık gördüğünü söyler. Kline üzerindeki yazı stili M.S.3.yüzyılın ilk yarısına aittir. Asiarch ünvanı İmparator Caracalla (M.S.221-217) zamanında Laodikyalı yöneticilere verilmiştir³. Asiarch temsilci gönderme yetkisine sahip metropollerde, baş rahip yöneticiye Roma İmparatorluğunca verilen bir üvandır⁴. Bu rahip de olabilir. Küçük Asya Asiarchs Roma yöneticileri listesinde Euethios Prrhon ismine rastlanmamaktadır⁵. Bu da Euethios Prrhon'un bir rahip olabileceği olasılığını kuvvetlendirmektedir. M.S. 2. yüzyıla tarihlenen (bitirilişi 206) Hierapolis tiyatrosundaki antalar üzerinde yer alan lotus, palmet ve yumurta dizilerinin yapılışı, lahitteki palmet ve yumurta dizilerine göre daha erkendir⁶. Tiyatrodaki yumurta dizilerinin oval olmasına karşın, lahittekiler yuvarlaktır. Tiyatrodaki palmetler daha açık ve doğal yapılmıştır. Lahitin sokel profili Waelkens'in sütunlu lahitler listesinde 6. tipe girmektedir⁷. Laodikya lahti, cephedeki sütun ve alınlık düzeni olarak Wiegartz'daki; ortadaki üçgen, iki yandakiler basık yarım daire alınlık ve altta pedastal kaideli, korinth başlıklı tipe girmektedir⁸. Bu tip lahitlerde sütun yivleri karşılıklı ters olarak açılmıştır.

Sidamara tipi sütunlu lahitlerin Roma Dönemi'nde özellikle, Konya, Antalya, Burdur, Denizli, Afyon illerinde çok yaygın olduğunu, bu müzelerde bulunan lahitlerden anlıyoruz. Hatta Manisa, Bursa, İstanbul, Ankara, Adana, Hatay ve Aphrodisias müzelerinde bu tip lahitler bulunmaktadır. Orta Anadolu ve Batı Anadolu'yu kapsayan geniş bir yelpaze içerisinde bu tip lahitler yayılmıştır. Lahit ismini Konya'nın (İkonion) güneydoğusuna düşen antik Sidamara'dan almaktadır. Bu kadar geniş bir bölgeye yayılmış olan bu lahitler sadece Sidamara atelyesinde yapılmış olamaz. Özellikle Dokimeion, Synnada ve diğer mermer ocaklarından çıkarılan taslaklar değişik atelyelerde, değişik ustalar tarafından şekillendirilmiş olmalıdır. Roma Dönemi'nde Hierapolis şehrinin dahi kendi atelyesi bulunduğu bilinmektedir.

- (1) Akurgal, s.446
- (2) Strabon (XII-XIII-XIV), s.78
- (3) Barclay s.679
- (4) RE.II, 2, s.1564-1578
- (5) Magie, s.1298-1301, 1604-1607
- (6) Hierapolis II, s.22-24, levha: 4
- (7) Waelkens, s.3, levha: 3
- (8) Wiegartz, levha: 1

Laodikya lahtinde, sütunlu lahitlerde genel olarak sevilerek işlenen, sanki bu tip lahitlerin karakteristik özelliği haline gelen, ön uzun yüzde ortada filozof mertebesine ulaşmış, iskemle üzerinde oturan ve elinde rulo tutan, diğer figürlere göre daha yüksek bir zemin üzerinde betimlenmesiyle de aynı zamanda dini kutsal olma (rahip) özelliğini ön plana çıkaran, sakallı, her yönüyle üstün bir kişi betimlenmiştir. Onun bu dini yönünü, önündeki başı da dahil vücudunun her yeri kapalı olan aynı zamanda başının diademli oluşuyla da soyluluğunu gösteren rahibe tipindeki eşi destelemektedir. En sağdaki çıplak atlet, mezar sahibinin sporcu olduğunu ve müsabaka kazandığını, en sol taraftaki kalkan ve mızraklı savaşçı figürü ise çok iyi savaşçı Strategos olduğunu sembolik olarak göstermektedir. Arka uzun yüzdeki av sahnesinde M.Ö.5.yüzyıldan itibaren Lykia ve Satrap lahitlerinde, 4.yüzyılda İskender Lahti'nde sevilerek işlenen, antik dönemin en önemli saygınlık ve prestij unsuru sayılan aslan ya da panter avı sahnesi işlenmiştir.

Sağ kısa yüzde kişinin dini yönü ele alınmış, tanrıya karşı şükranlarını ve beratını tapınağı sunan rahip yönetici ve karşısında hanımı betimlenmiştir. Bu sahne Euthios Pyrrhon'un baş rahip yönetici ya da rahip olduğunu yansıtan bir betimleme tipidir. Çünkü M.S.2.yüzyılda Roma İmparatorluğu'nca Laodikya şehrine "neocorus" tapınak koruyuculuğu ünvanı verilmiştir⁹. Kazılarda çıkarılan bir yazıtın Laodikya şehrinde Dionysos şenlikleri ve Hekatlon yarışmalarının hepsinde başarılı olan bir atletin onuruna dikildiği anlaşılmıştır¹⁰. Sol kısa yüzde ise bu kişinin gymnasium eğitimi aldığını, (okur-yazarlığını), yarı çıplak oluşuyla da heroik olduğunu anlatan betimleme yer almıştır.

İznik Müzesi'ndeki Sidamara lahit fragmanı M.S.180-185 yıllarına tarihlenmiştir¹¹. Laodikya'da bulunan diğer bir parça M.S.2.yüzyıl sonuna tarihlenmektedir¹².

Roma Dönemi'ndeki¹³ sütunlu lahitin kısa sağ tarafında aynı tapınağa sunu merasimi tasvir edilmiştir. Figürlerin kalın kıvrımlı elbise şekilleri ile ikinci derecedeki (yumurta dizileri, palmetler) süslemeler aynı gibi gözükse de Laodikya lahtindeki figürlerin elbise kıvrımları daha sert ve vücuda yapışmış şekilde betimlenmiştir. Bu yönden lahit biraz daha geç tarihte yapılmış olmalıdır. Roma Dönemi lahti M.S.180 yılına tarihlenmektedir.

(9) Bean, s.295

(10) Müzede yayınlanmamış Antonios Pius dönemine ait yazıt.

(11) Wiegartz, s.161, levha: 37a

(12) *a.g.e.*, s.154, levha: 20

(13) Waelkens, s.80, levha: 24-1

Hierapolis E lahti ve Hierapolis F lahti¹⁴, M.S.180-185 yıllarına tarihlenmektedir. Afyon F lahti de aynı tarihe verilir¹⁵. Figürlerinin elbise kıvrımı daha sert olan Hierapolis G fragmanı¹⁶, Laodikya lahtine yaklaşılmış olup M.S.160-205 tarihlerine verilir.

Denizli B fragmanı ve Hierapolis H fragmanı¹⁷. M.S.195-200 tarihlerine verilir. 442 envanter 754 klasik nolu Hierapolis H fragmanındaki iskemleye oturan sakallı figürün oturuşu daha doğal ve elbise kıvrımları daha yumuşaktır. Ayrıca sütun başlıklarının da yapılaş şekilleri farklıdır. Hierapolis kuzey nekropolünde bulunan lahit Wiegartz¹⁸ tarafından 2. yüzyıl sonu 3.yüzyılın başına, Waelkens tarafından da¹⁹ M.S.205-210 tarihlerine verilmiştir. Hierapolis ve Laodikya lahitlerinde tasvir edilen konu dört cephede de tamamiyle aynıdır. Bu iki lahtin aynı atelyede yapılmış olabileceği etkisi bizde uyanmıştır. Figürlerin ince uzun ve biraz da S duruşlu betimlenmesi elbise kıvrımlarının derin sert ve vücuda yapışmış şekilde verilmeleri, saçların işlenişi ile ikinci derecedeki süslemeler (palmet-istridye kabuğu-yumurta dizileri) tamamen aynı gözükmektedir. Bizce Waelkens'in tarihlemesi daha uygundur.

Antalya Müzesi'nde bulunan fragman²⁰. M.S.220 yıllarına tarihlenmiştir. Adak sahnesindeki cephe düzeni tamamen Laodikya lahtiyle aynıdır. Aynı şekilde Afyon fragmanı²¹ M.S.210-215 tarihlerine verilir.

Bu tip sütunlu lahitler üzerinde işlenen konu klişeleşmiş olup, kaanatomca değişik atelyelerde değişik ustalarca hazırlanmaktadır. Çünkü genel olarak konular aynı olmasına rağmen figürlerin duruşlarında ve ikinci derecedeki süslemelerde bazı ufak farklar görülmektedir. Önceden hazırlanan ya da sipariş verilen lahit, alıcının zevkine ve parasına göre yapılmaktadır. Usta sadece kapak üzerinde mezar sahibinin (karı-kocanın) gerçek portresini görerek yontar. Laodikya lahti kapaktaki yazıttan da anlaşılacağı üzere şehrin yönetici rahibi Euethios Pyrrhon'a aittir. Yazı karakteri M.S.3.yüzyılın ilk çeyreğine tarihlenir²². Barclay'in belirttiği gibi asiarch ünvanı Caracalla döneminde Roma İmparatorluğu'nun bir ayrıcalığı olarak Laodikyalı yönetici rahiplere, ne-

(14) *a.g.e.*, s.80

(15) *a.g.e.*, s.81

(16) *a.g.e.*, s.82

(17) *a.g.e.*, s.83 (fotoğrafına bakınız)

(18) Wiegartz, s.155-156

(19) Waelkens, s.84, levha: 26/2, (fotoğrafına bakınız)

(20) *a.g.e.*, s.87, levha: 27/2

(21) *a.g.e.*, s.86

(22) Epigrafist Prof.Dr.Tulia Ritti tarafından

ocorus ünvanı da Laodikya şehrine verildiğine göre Euethios Pyrrhon, İmparator Caracalla (M.S.211-217) döneminde Laodikya şehrinde yönetici rahiptir. Euethios'un 10 yıl daha sonra ölmüş olabileceğini de gözönüne alırsak M.S.227 tarihleri ortaya çıkar. Elbette lahit Euethios veya karısı yaşarken sipariş verilerek yaptırılmış olmalıdır. Yaptığımız stil karşılaştırmalarına da dayanarak Laodikya lahtinin tarihini M.S.205-230 yıllarına vermemiz doğru olacaktır.

KISALTIMA VE KAYNAKLAR

- AKURGAL: E.Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, İstanbul, 1989
BEAN: G.Bean, *Karia* (Ç.B.Akgüç) İstanbul, 1987
BARCLAY: Barclay V.Head, *Historia Numorum*, London, 1977
HIERAPOLIS II: F.D'andria-T.Ritti, *Le Sculture Del Teatro*, Roma, 1985
MAGIE: D.Magie, *Roman Rule in Asia minor*, Appendix II, Princeton, 1950
R.E.II: *Real Encyclopaedia* II, 2, 1986
STRABON: *Strabon, Coğrafya (Anadolu)*, (Ç.A.Pekman), İstanbul, 1987
WAELEKENS: M.Waelkens, *Die Werkstatt Der Repräsentativen Kleinasiatichen Sarkophage*, Berlin, 1982
WIEGARTZ: H.Wiegartz, *Kleinasiatische Savlensarkophage*, Berlin, 1965
a.g.e: Adı geçen eser.

Resim 1: Lahtin ön ve kısa sol cephesinin genel görünüşü

Resim 2: Ön cephe ve kapak görünüşü

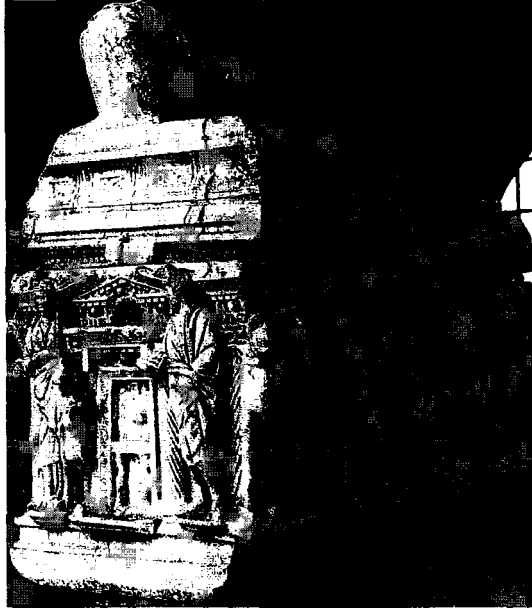
Resim 3: Ön cephede savaşı ve giyimli kadının görünüşü

Resim 4: Savaşçı ve kadının detay görünüşü

Resim 5: İskemleye (tahta) oturan sakallı figür, diademli rahibe kadın (eşi) ve genç çıplak atletin görünüşü.

Resim 6: Arka uzun cephe, lahtin arka uzun ve kısa sağ cephesinin genel görünüşü.

Resim 7: Arka uzun cephe ve kapağın görünüşü.

Resim 8: Av sahnesinden detay görünüş (dioskur-avcı ve arslan)

Resim 9: Dioskur'un detay görünüşü

Resim 10: Kısa sağ cephe, adak (sunu) sahnesinin genel görünüşü.

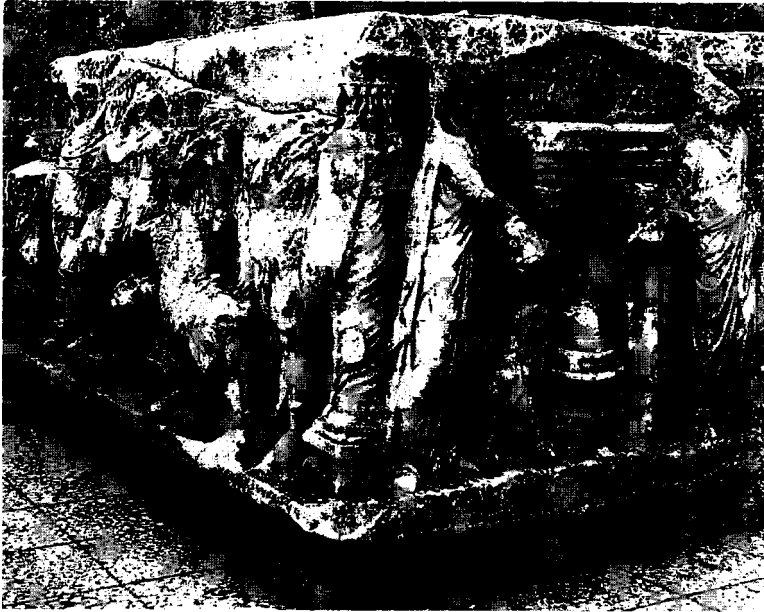
Resim11: Adak (sunu) sahnesinden detay görünüş, (rahip ve kadın)

Resim 12: Kısa sol cephe gymnasium sahnesinin genel görünüşü

Resim 13: Gymnasium sahnesinden detay görünüş.

Resim 14: Hierapolis Kuzey Nekropolü'nde bulunan sütunlu lahit.

Resim 15: Hierapolis (E. 442-K. 754 no'lu G. fragmanı)

DAĞLIK KİLİKYA'DA BİR KENT: IOTAPE

*İsmail KARAMUT **
Seher TÜRKMEN

Antalya - Mersin karayolu üzerinde Alanya'ya 33 kilometre, Gazipaşa'ya 11 kilometre uzaklıktadır. Yol kenti ikiye bölerek geçmektedir. Alanya'ya bağlı Uğrak köyü sınırları içerisinde bugün halk arasında Aydap olarak bilinen mevkiidedir. Haritalar üzerinde Kömürlük mevki olarak adlandırılan bu bölge denizden itibaren dik eğimli, engebeli bir arazidir. Ancak Kömürlük burnunun koruduğu doğal liman görünümündeki küçük bir koy, antik kentin yerleşimi için bir neden oluşturmuş olmalıdır. Dalgakıranı olmayan, yalnızca birkaç teknenin demir atacağı küçük limanı, antik çağda da kullanılmıştır. Antik çağda korsanlık faaliyetlerinin yoğun olduğu bölgede engebeli arazide, küçük korunmuş koylar, korsanlar için ideal ancak, geniş çaplı ticaret için uygun yerler değildir (Resim:1).

Önemli yapıları, koyun çevresinde yoğunlaşmıştır. Denize doğru uzanan yüksekçe burun, kentin akropolü durumundadır. Geç dönem surları bu bölüme kale görünümü vermekte ise de içinde bulunan yapılar oldukça tahrip olmuş ve herhangi bir plan verebilecek durumda değildir. (Resim:2). Akropolün karaya bağlandığı vadide, doğu-batı yönünde liman caddesi vardır. Koyun doğusundaki bölümde ise tapınak, hamam ve şapel gibi önemli yapılar yer almaktadır. Kentin nekropolü çok geniş bir alana yayılmakta olup, kuzey doğusundadır (Plan: 1).

İotape, antik çağlardaki coğrafi bölünmede Dağlık Kilikya (Kilikia Tracheia) bölgesinde gösterilmiştir ki, topografyası da buna uygundur.

* İsmail KARAMUT, Alanya Müzesi Müdürü, ANTALYA
Seher TÜRKMEN, Arkeolog, Alanya Müzesi, ANTALYA

Kent günümüze değin birçok seyyah ve araştırmacılar tarafından ziyaret edilmiş ve incelenmiştir. Kentin ilk kez kaptan Beaufort tarafından araştırıldığı bilinmektedir.

1891 yılında Heberdey ve Wilhelm. Kilikya bölgesi kentlerini ziyaretleri sırasında İotape'yi de araştırmışlar, çalışmalarını "Reisen in Kilikien" adlı bir kitapta toplamışlardır. Bu çalışmada kentteki tapınağın planı da verilmiştir.

R.Paribeni ve P.Romanelli, kenti ziyaret eden ve yazıtları üzerine çalışan araştırmacılarıdır. Bu iki araştırmacı da çalışmalarını 1914 yılında yayınlamışlardır.

Kentte bulunan yazıtlar hakkında en önemli çalışma G.Bean ve T.Mittford tarafından 1962-1968 yıllarında yapılmış, bu iki epigrafist de çalışmalarını "Journeys in Rough Cilicia" adlı kitaplarda toplamışlardır.

E.Rosenbaum-S.Onurkan-G.Huber'den oluşan üçlü araştırma grubu kentteki yapıların fonksiyonu hakkında çalışmışlar, yapıların planlarını çıkarmışlar ve "A Survey of Coastal Cities in Western Cilicia" isimli kitapta yayınlamışlardır.

Dağlık Kilikya bölgesinin nekropol mimarisi ve yapı özelliklerini en iyi yansıtan İotape, son yıllarda bölgemizin diğer antik kentleri gibi yeni tarımsal alanlar açılması ve kaçak kazılar nedeniyle oldukça tahrip edilmiş durumdadır. Antik yapıların büyük bir bölümü muz tarımı nedeniyle yıkılmış, malzemeleri teras yapımında kullanılmıştır.

Kentin daha rahat gezilebilmesi ve yapıları tahrip eden bitkilerden korumak amacıyla 1992 yılında Alanya Müzesi tarafından bir çalışma gerçekleştirilmiştir.

Kentin tarihi ile ilgili ilk bilgi, Kommagene Kralı IV. Antiochus zamanında (İ.S.38-72) kurulmuş olduğudur ¹. İsmi de Antiochus'un kızından aldığı ve kentin, Dağlık Kilikya halkını yerleşik düzene geçirmek, uygarlaştırmak amacıyla kurulduğu bilinmektedir. Antik yazar Strabon bu kentten hiç bahsetmemektedir. Zira bugüne değin yapılan incelemelerde, kentin tarihini Roma öncesine götürecek herhangi bir buluntuya rastlanılmamıştır. Dağlık Kilikya'nın çoğu kentlerinde olduğu gibi İotape'nin de Roma öncesi dönemleri karanlıktır. Ancak İotape'ye yaklaşık 20 kilometre uzaklıktaki antik Laertes kentinde bulunan

(1) A.H.M.Jones; *The Cities of the Eastern Roman Prounces*, Oxford (1971), sf. 24

İ.Ö.625-600 yıllarına tarihlenen Fenike dilindeki yazıt bu bölgenin de Roma öncesi varlığını kanıtlamaktadır². Yapılacak olan yeni araştırma ve arkeolojik kazıların bölge tarihinin karanlık dönemlerini aydınlatacağı kanısındayız.

Kente ait sikkelerin imparator Trajanus zamanından (İ.S.98-117) başlayarak Valerian'a (İ.S.253-260) kadar olan süre içerisinde basıldığı bilinmektedir. Bu sikkelerin arka yüzlerinde Tyche, Apollon gibi tasvirler yer almaktadır. Ön yüzlerinde imparator büstü ve yazısı bulunmaktadır.

Mittford ve Bean'ın araştırmaları sırasında bulunduğu yazıtlardan anlaşıldığına göre, kent Roma Dönemi'nde Roma İmparatorluğu'nun ilgisini çekmiş hatta İmparatoriçe yaşlı Faustina adına bir kült merkezi yapılmıştır. Traian'ın son yıllarında ve Hadrian döneminde bölgede saygınlığı olan bir kent durumundadır. Yazıtlarda adı geçen Marcus Pompeius Macrinus Neos bu dönemde Roma'nın Kilikya'ya gönderdiği önemli bir elçidir. İ.S.5. yüzyılda Hierocles'te İotape, İsauria kentleri arasında sayılmaktadır. 7. yüzyılda bölgenin Araplar tarafından istilası nedeniyle İotape ismi kayıtlarda geçmez. Ancak 969 yılında Antiocheia Patrikliği yeniden düzenlendiğinde bu patrikliğe bağlı bir piskoposluk durumunda tekrar ortaya çıkar³.

Kral Leon'un emlak listesinde 1199 yılında bir beyin Kalanoros (Alanya'nın Bizans Dönemi'ndeki adı), İotape, Hagia Sophia (Alanya'ya 22 km uzaklıktaki Colybrassus antik kenti) ve Nauloi (Alanya'ya 12 km uzaklıktaki bugünkü Mahmutlar kasabası)'de hükümler olduğu belirtilmektedir.

Kentin en önemli yapılarından olan tapınağa ait kalıntılar, kenti ikiye bölen Antalya-Mersin karayolunun hemen kenarında görülebilmektedir (Resim:3). Güney-kuzey yönlü tapınağın girişi güneydedir. Önemli bir bölümü yol yapımı nedeniyle tahrip olmuştur. Prostýlos tipinde olan tapınağın giriş bölümü de tahrip olduğundan sütun sıralarının nasıl olduğu bilinmiyor. Ancak çevreye yayılmış durumdaki sütun parçalarından, onların yivli oldukları anlaşılıyor. Tapınak üç basamaktan meydana gelmiş bir kaide üzerinde yükseltiyle yapılmıştır. Güney bölümünün krepsilerinin de tahrip edilmiş olmasına karşın stylobat kısmı sağlam olarak günümüze gelebilmiştir (Resim:4-5).

(2) J.Russel, *Epigraphica Anatolica*, Bonn (1987) sf. 1-28

(3) Friedrich Hild - Hansgerd Hellenkemper, *Tabula Imperii Byzantini 5 Kilikien und Isaurien*, Wien, (1990) sf. 275-276

Heberdey ve Wilhelm 1891 yılındaki ziyaretlerinde tapınağın içinde buldukları bir yazıttan bahsetmektedirler ⁴. Yazıtta Roma İmparatoru Trajanus'un adı geçtiğinden, tapınağın onun döneminde yapıldığı ileri sürülmektedir ⁵. Üstelik Trajanus'un İotape'ye 10 km uzaklıktaki Selinus antik kentinde Part savaşlarından dönerken ölmüş olması da İmparatorluğu sırasında Kilikya Bölgesi'ne verdiği önemi göstermektedir.

Kentin denize yakın, hamamın doğusunda ikinci bir tapınağı vardır. Üç basamaklı krepisi halen görülebilmekte ise de planı hakkında yorum yapacak kadar elimizde yeterli döküman ve kalıntı yoktur. Ancak geç dönemde ikinci kez, anıt mezar olarak kullanılmış ve sonradan tahrip edilmiştir.

Akropolün karaya bağlandığı vadide uzanan liman caddesinin her iki yanında üç basamaktan oluşan krepis bulunmaktadır (Resim: 6). Krepisin üzerinde sıra halinde cadde boyunca yazıtlı kaideler sıralanmaktadır (Resim: 7). İzlerden kaidenin üzerinde heykeller olduğu anlaşılmaktadır. Heykellere ait yazıtlı kaidelerin epigrafik araştırmaları İotape kentinin başarılı atlet ve hayırsever vatandaşlar hakkında bilgiler içermektedir ⁶.

Kentin şapeli oldukça iyi korunmuş durumdadır (Resim: 8). Doğubatı yönünde uzanmakta, küçük bir apsisi ve iki girişi vardır. Güney duvarında iki niş olup bunların içi freskoludur. Nişlerden birisinin içindeki freskoda Hagios Georgios Stratelates betimlenmiştir (Resim: 9). Tahripten dolayı bugün için figürün yalnızca baş kısmına ait bölümleri kalabilmiştir. Betimlenen kişinin tanımı niş içindeki bir yazıttan anlaşılmaktadır. Bu yazıtın stili aynı zamanda şapelin 11.-12. yüzyılda yapıldığını göstermektedir. Kilikya Bölgesi diğer antik kentlerinde de bu tip şapellere rastlanmakta olup, Antioch Ad Cragum'da denize uzanan burun üzerindeki nekropolde bulunan şapel de büyük benzerlik göstermektedir ⁷.

Kent halkı şapel yapılmadan önceki tarihlerde ibadetini, bugün halk arasında Halil Limanı olarak bilinen yerde, İotape'den 2 km uzaklıkta ve Alanya-Gazipaşa karayolunun hemen yanında bulunan bir bazilikada yapıyor olmalıdır. Üç nefli olan bu bazilika uzmanlarca, 5. yüzyıla veya erken 6. yüzyıla tarihlenmekte, kent merkezinde olmamasına karşın İo-

(4) R.Heberdey - A.Wilhelm, *Reisen in Kilikien*. Wien (1896), sf 148

(5) Prof. Dr.Mükerrem (Usman) Anadolu; *Küçük Asya'da bulunan Roma İmparatorluk Çağı Tapınakları*, İstanbul (), sf.96.

(6) G.Bean - T.B.Mittford; *Journeys in Rough Cilicia in 1962 - 1963*, Wien, (1965), sf. 25-29

(7) E.Rosenbaum - S.Onurkan - G.Huber; *A.Survey of Coastal Cities in Western Cilicia*. Ankara. (1967) sf. 67.

tape arazisi içerisinde değerlendirilmektedir ⁸.

Kentin ayakta kalabilmiş en büyük yapı kompleksi hamamıdır. (Resim: 10-11). Akdeniz kıyı kentleri Roma Dönemi'nde çok zengin hamam örneklerine sahiptir. Her antik kentte en az bir, bazılarında daha çok hamam kalıntılarına rastlanır. Roma Dönemi'nde hamamlar yıkanmak için yapılmakla birlikte, sosyal ilişkilerin geliştirildiği, zaman zaman politik kararların alındığı, halka açık, sosyal yapılar olduğundan kentlerin en önemli yapılarıdır. Bulunduğu yere göre bazı farklılıklar gösterir, yapıldığı bölgenin kültürünü ve mimarisini yansıtır.

İotape Hamamı, bölgedeki diğer hamamlarla benzer özellikler gösterir ve birbirine paralel apsisli üç oda içerir. Apsisli odalar çoğunlukla hamamın calidarium ve frigidarium olarak adlandırılan odalarıdır. Yapının malzemesi moloz, yerel kireçtaşıdır. Kanalizasyon sistemi halen görülebilmektedir. Kirli su vadiden denize doğru uzanan bir ana kanal ve buna bağlanan yan kanallar ile tahliye edilmektedir. Su gereksinimi sarnıçlardan sağlanmaktadır. Bölgede sıcak iklim süregeldiğinden su her zaman mevcut olmayabiliyor. Bu nedenle kış aylarının yağmur sularını depolayan sarnıçlar İotape'de de hayli fazladır. Gördüğümüz pişmiş toprak künkler olasılıkla sarnıçlardan hamam ve diğer yapılara su taşımak için yapılmış olmalıdır.

Bugün önemli bir bölümü tahrip edilmiş olan İotape nekropolündeki mezarlar, bölgenin mezar mimarisini ve ölü gömme adetlerini en iyi şekilde yansıtan özgün örneklerdir (Resim: 12-13). Yapı malzemesi kısmen işlenmiş ya da işlenmemiş moloz yerel kireçtaşıdır. Bazıları beşik tonozlu, çok küçük kapılı, içinde ölü koymaya yarayan iki, bazen üç arkosollu oda şeklindedir (Resim: 14). Bazılarına yan duvarlarında niş olan ön odalar eklenmiştir (Resim: 15). Nişler yarım daire planlı kavisli, apsis şeklindedir. Olasılıkla bu nişlere büst şeklinde yontular konmakta idi. Mezarların giriş odaları çabuk bozulan malzemedен, belki de ahşaptan yapılmış olmalıdır. Yaptığımız incelemede taş kapı izlerine rastlanmıyor. Kapı pervazlarında söve delikleri de yoktur (Resim: 16). Mezar odalarında genellikle basit kemerli üç adet arkosol bulunur. Bunlar bir arka, birer tane de yan duvarlarda olmak üzere yapılmışlar, arkasollerin iki katlı oldukları da görülmektedir. Kalan izlerden arkasollerin freskolu oldukları anlaşılmaktadır.

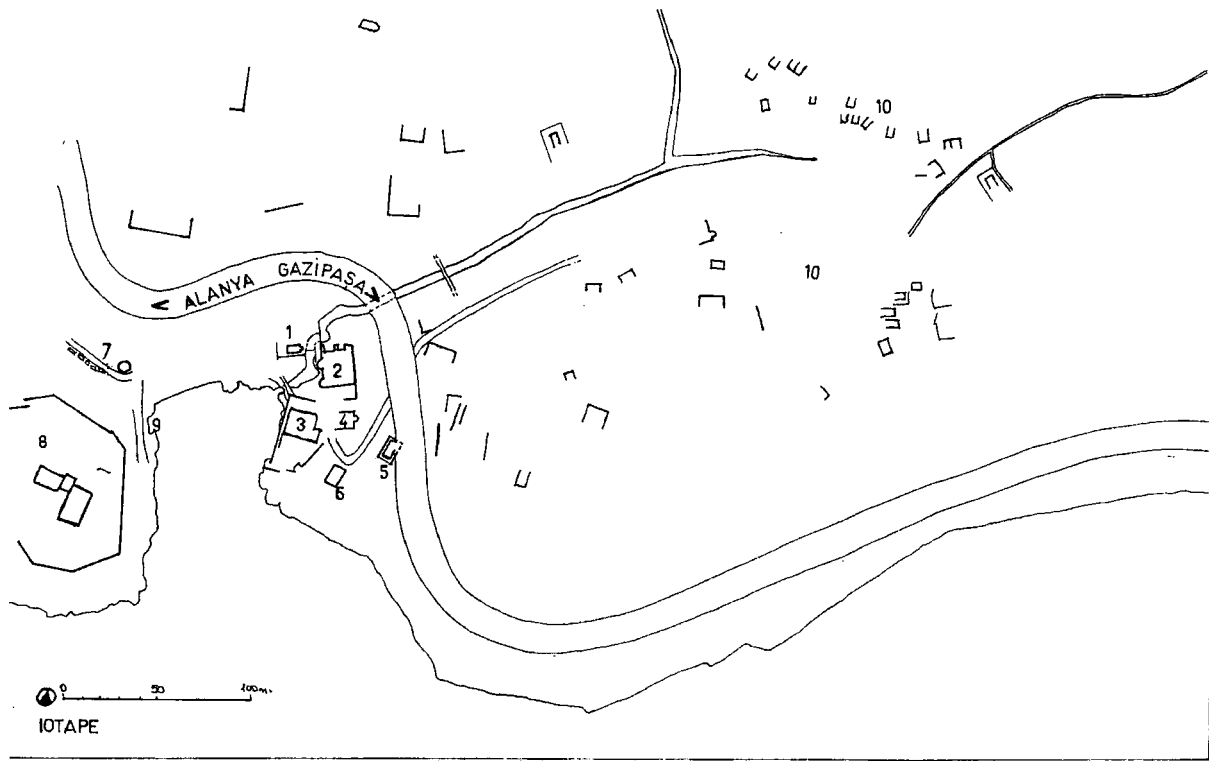
1964 yılında İotape'de araştırma yapan Rosenbaum-Huber ve Onurkan araştırma ekibi, nekropolde tapınak tipi mezarlar da gördüklerini be-

(8) Hild - Hellenkemper; *a.g.e.* sf. 268

lirtmekte iseler de ne yazık ki tahrip edildiklerinden bugün için göremiyoruz⁹. İotape mezarları Anamurium mezarları ile kıyaslandıklarında, İ.S.200-300 tarihleri arasında yapılmış ancak, Erken Hıristiyanlık ve Orta Çağ`da da kullanılmış olmalıdır.

Günümüze gelen kalıntıları ile Dağlık Kilikya Bölgesi tarihini, mimarisini ve sosyal yaşamını özgün bir şekilde yansıtan İotape antik kenti, çok hareketli bir karayolu üzerinde olduğundan turizm potansiyeli oldukça yüksek olup, araştırmacıların ilgisini beklemektedir. Bu çalışmamız bilim adamlarının ilgisini bu kente çekmeyi amaçlamaktadır.

(9) Rosenbaum - Onurkan; *a.g.e.*, sf.61

- 1-Hagios Georgios Stratelotes 2-Hamam 3-Hamam 4-Bazilika 5-Tapinak 6-Tapinak 7-Liman Caddesi 8-Akropol 9-Mağara
 10-Nekropol

Plan

Resim 1: Küçük Liman ve antik yerleşim

Resim 2: Akropol

Resim 3: Tapınak

Resim 4: Tapınak

Resim 5: Tapınak

Resim 6: Liman Caddesi

Resim 7: Yazılı kaide

Resim 8: Şapel

Resim 9: H.G. Stratelates'i betimleyen fresk

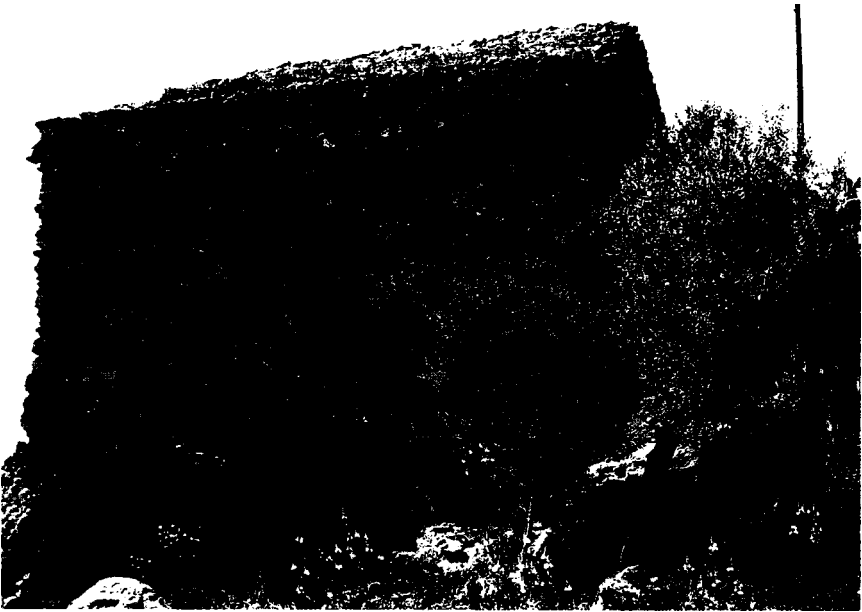
Resim 10: Hamam

Resim 11: Hamam

Resim 12: Anıt mezar

Resim 13: Anıt mezar

Resim 14: Arkosoller

Resim 15: Anıt mezar ön odası

Resim 16: Anıt mezar girişi

ERZURUM MÜZESİ'NDEN BİR GRUP KANDİL

Aslı SARAÇOĞLU *

Doğu Anadolu'nun önemli bir kültür ve sanat merkezi olan Erzurum ve çevresinde bugüne kadar, yöre kültürlerini gün ışığına çıkartacak fazla bir araştırmanın yapılmamış olması dikkat çekmektedir. Yapılan araştırmalar ise çevre kültürleri hakkında yeterli bilgi vermekten uzaktır¹. Doğallıkla benim bu küçük çalışmamla bu konuya açıklık getirmek gibi bir amacım olamaz, çünkü bu konu ancak kapsamlı kazılarla çözülebilmeye, bunun yanı sıra da tüm yöre müzelerindeki buluntuların türlerine göre olabildiğince bilimsel incelemeye alınmasıyla aydınlatılabilmeye durumundadır. Ben bu çalışmamda genelde satın alma yoluyla kazandırılan ve buluntu yerleri belli olmayan 14 kandili tanıtmayı amaçladım². Yaptığım araştırmanın Doğu Anadolu kandilleri üzerinde inceleme yapacaklara yararlı olacağı kanısındayım.

Kandil, bugüne kadar elde edilen verilere göre Latince kökenli bir kelimedir. Kelime karşılığı ise sıvı yağ ve fitil konularak yakılan aydınlanma kabıdır³. Bir hazneden oluşan kandil gövdesine eklenen iki önemli eleman ise yağ ve fitildir. Romalılar, yağ doldurulan hazneye "in-

* Aslı SARAÇOĞLU - Arkeolog, Adnan Menderes Üniversitesi, AYDIN.

- (1) Erzurum ve çevresindeki araştırmalar arasında en önemlileri hiç kuşkusuz yok H.Z.Koşay-H.Vary'nin; Pulur, Karaz ve Güzelova kazılarıdır (H.Z.Koşay-H.Vary, Pulur Kazısı, 1960; H.Z.Koşay-K.Turfan. Karaz Kazısı, 1959; H.Z.Koşay-H.Vary, Güzelova Kazısı, 1967). Ancak kazı raporlarında net katman gözlemlerinin olmaması ve anılan bu höyük buluntularının yalnızca Kalkolitik ve Erken Tunç çağları malzemesini içermesi nedeniyle, bölgenin İ.Ö. 2. ve I. binin ilk yarısı kültürleri konusunda bilgilerimiz yetersiz kalmaktadır.
- (2) Bu konu üzerinde çalışmama izin verdikleri için Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü ile Erzurum Müzesi yetkililerine ve çalışmama değerlendirme ve önerileriyle katkıda bulunan hocam Prof.Dr.A.Yaylalı'ya teşekkürü bir borç bilirim.
- (3) M.Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük* (1982), 516.

fudibulum". fitil takılan emzik kısmına "rostrum" demiştir⁴. Kandil içine önce yağ konulmuş, daha sonra üzerine fitil yerleştirilmiştir. Yağı emen fitil ise yanarak aydınlanmayı sağlamıştır. Önceleri zeytinyağı konularak kullanılan kandiller, petrolle birlikte geç tarihlerde yerini gazyağına bırakmış, elektriğin keşfinden sonra ise tümüyle terk edilmiştir. Doğallıkla da kandillerin yayılım alanı zeytinyağı üreten, ya da onlarla doğrudan etkileşimi olan bölgelerle sınırlı kalmıştır: Akdeniz havzası. Bu bölge aynı zamanda antik dönem kandillerinin çekirdek bölgesini oluşturmuştur. Yağın yakılması, bir besin maddesinin de tüketilmesi anlamına geldiğinden, kandil yağının ekonomik kullanımı her zaman için önemli olmuştur. Işık miktarının ıssız şekilde artırılabilmesi ise kandildeki fitil deliklerinin çoğaltılması ve fitillerin kalınlaştırılmasıyla ilgilidir. Normal tip delikli bir kandil, bugünün tek bir mumu kadar ışık üretmekte ve aydınlanma gereksinimini basit ölçüler içersinde karşılamaktadır.

Bu asal işlevlerine koşut olarak günlük yaşamda sıkça kullanılan kandiller, ölümden sonraki yaşama da inanıldığından, mezarlarda da ölü armağanı olarak bolca karşımıza çıkmıştır. Zaten günümüz koleksiyonlarındaki kandillerin büyük çoğunluğu mezar buluntusu olarak ele geçmiştir. Mezarlarda ele geçen kandiller kullanım izi taşımazlar ve seramik, cam, kıymetli taşlar gibi ölünün mülkiyetine ait eşyalar olmalıdırlar. Bu nedenle de tüm uygarlık tarihi boyunca değişik kültürlerin izlerini yansıtan bir çok kandil, biçem çeşitlemeleriyle dikkati çeker.

Antik çağda kandil ile aydınlanma çok eski dönemlere kadar gitmektedir. Dolayısıyla karanlıkta ışığa olan gereksinim insanlık tarihi kadar eskidir. Önceleri ısınma ve aydınlanmaya yönelik olarak açık havada ateş yakan insanoğlu, daha sonra aydınlanma amacıyla ateşi belli bir yere sabitleştirmiştir. Fransa'daki Paleolitik mağaralarda is kalıntularından anlaşıldığı üzere, içinde ateş yakılan taş çanaklar bulunmuştur⁵. Tüm bu işaretler kandillerin, basit ve gündelik bir kullanım eşyası olarak erken dönemlerden itibaren günlük yaşam içine girdiğini ve her dönemde sevilerek kullanıldığını kanıtlamaktadır⁶. İ.Ö.4.binde kandillerin kullanıldığını gösteren bazı belgeler vardır⁷. Geç Kalkolitik'te yerleşik hayatın ilk safhalarında oldukça ilkel kandiller kullanılmıştır. Nablus yakınındaki Tell el-Far'ah bu örnekler için oldukça önemlidir⁸.

(4) S.Kalfazade-A.Özkan, "Kandil ve Kandilin Anadolu Türk Sanatındaki Kullanımı Üzerine", *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2, 5 (1989), 23.

(5) Bu konu için bkz. *RE*, XIII, 2 (Lucerna Maddesi), 1606 vdd.

(6) *Reallexikon der Vorgeschichte*, I, 383.

(7) F.Kınal, "Kaunos Adak Kapları", *Belleten* XXXIII, 1969, 156.

(8) S.Kalfazade-A.Özkan, "Kandil ve Kandilin Motif Olarak Anadolu Türk Sanatındaki Kullanımı Üzerine", *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2, 5 (1989), 24.

Erken Tunç Çağı'nda ise (İ.Ö.2900-2600) kandillerin daha da geliştiği görülür⁹. Mısır'da eski dönemlere ait hieroglif işaretler arasında kandil resmi vardır¹⁰. Anadolu'da ele geçen kandillerin çoğu ise Yunan-Roma ürünü olmalarına karşın, Yunanlıların kandilin keşfinde pek etkili olmadıkları, bunu da bir çok kültür elemanı gibi doğudaki komşularından aldıkları anlaşılmaktadır. Anadolu'da Hititlerin kandil ile aydınlandıklarını tabletlerden öğreniyoruz. Fakat yazılı kaynakların bu ifadesi arkeolojik buluntularla henüz doğrulanmamıştır. Kültepe'de¹¹, Acemhöyük ve Alişar'da¹² üzüm salkımı şeklinde yapılmış ve asılarak kullandıkları anlaşılan kaplar bulunmuştur. Yine Karahöyük'te bulunan üzüm salkımı şeklindeki benzer kaplarda da yanma izlerinin görülmesi bunların kandil olabileceğini düşündürmektedir¹³. Eğer bu kaplar kandil olarak kabul edilirse, Hititlerin fitilsiz bir yağ kandili kullandıkları anlamına gelecektir. Tüm bu veriler yağ kandillerinin, Akdeniz'in doğusunda Suriye ve Filistin'de geliştirilmiş olduklarını kanıtlamaktadır. Fenikeliler ise batıya yayılmasında etkili olmuşlardır¹⁴.

Burada özetle de olsa kandillerin yapım tekniği konusunda bilgi vermek gerekir.

Kandiller ilk zamanlarda üstü açık bir yonca şeklinde biçimlendirilirken, daha sonraları fitil çıkıntısının yağ çanağından ayrılması ve kandil tutamaklarının kısılmasıyla değişik bir görünüm kazanmıştır. Önceleri açık bir kase şeklinde yapılan kandil, Klasik ve Hellenistik çağlarda kesiti mercimeğe benzeyen ve ortasında doldurma deliği olan bir yapıya dönüşmüştür. Kandil gövdesinin üst tarafının kapanmasıyla yağın dışarı taşarak, dökülme durumu da ortadan kalkmıştır. Formdaki bu değişiklikler yanında antik dönem kandilleri elde, kalıpta ve çarkta yapılanlar olmak üzere üç ana küme altında toplanabilmektedir¹⁵. Bunlardan en eskisi doğallıkla elde yapımdır. Dökme ile yapma daha çok İ.Ö.2.yüzyılda gelenekselleşmiştir. Kalıpta yapım tekniği, İ.Ö.3. yüzyıldan yani Erken Hellenistik Dönem'den başlayıp Roma Dönemi içlerine kadar devam etmiştir. Çarkta yapım ise antik çağda daha gelişmiş

(9) M.Önder, "Kandil", *Antika ve Eski Eserler Ansiklopedisi*, 1987, 66-68; George Ferguson, *Signs and Symbols in Christian Arts* (1965), 176.

(10) Reallexikon der Vorgeschichte, I, 384.

(11) T.Özgüç, *Kültepe Kazı Raporu* (1948), 73.

(12) *OIP*, XXIX, 1937, 151.

(13) S.Alp, *Karahöyük Kazısı* (1947).

(14) W.Radt, "Lampen und Beleuchtung in der Antike", *Antike Welt*, 17, 1986, 41 vd.

(15) Teknik terimler ve kümeler için bkz. (J.Perlzweig, *The Athenian Agora, Lamps of the Roman Period*, Vol. VII, (1961); Biçim ve yöntemleri için bkz. (E.Jastrow, *OpArch*, 2, 1941, 1 vd); Kaizerler dönemi lambaları için bkz. (F.Fremersdorf, *Römische Bildlampen*, 1922), 38 vd.

bir teknik olarak karşımıza çıkar. İ.Ö.3. yüzyıl içinde çarkta yapılmış kandil ve büyük vazolar çağdaş çömlekçi ustaları tarafından döküm tekniğinde imal edilmiştir.

Bizim burada incelediğimiz kandiller ise. tip (Resim: 1, Çizim:1; Resim: 2, Çizim: 2; Resim: 6, Çizim: 6; Resim: 7, Çizim: 7) ve bitkisel bezekleriyle (Resim: 10, Çizim: 10; Resim: 14, Çizim: 14) birbirlerine benzerler. Bahsettiğimiz bu kandillerin bu şekilde birbirlerine çok benzemeleri bunların aynı atölyede yapılmış olabileceği sorusunu akla getirmektedir. Ancak malzemenin azlığı nedeniyle bu kandiller arasında bir kümelenendirme yapmak, ya da kronolojik bir gelişim verebilmek mümkün değildir. Ayrıca bu kandillerin Doğu Anadolu kökenli olup olmadıkları da belli değildir. Dolayısıyla bunları herhangi bir buluntu olarak görmek durumundayız.

İncelediğimiz kandillerin hamuru genellikle sarı ve kırmızının mat renkleridir ve iri kum tanecikleri içermektedir. Çoğu cilalıdır, ancak bunlar günümüze gelene kadar yoğun şekilde aşınmıştır. Kandillerden 10'u kalıpta (Resim:3,4,5,8,9,10,11,12,13,14),4'ü elde (Resim: 1,2,6,7) yapılmıştır. Çarkta yapılmış örnekler ise rastlanılmamıştır. “Kandillerin çoğunda omuz yukarı doğru çıkmış ve gövdenin geniş noktası yukarı doğru kaymıştır. Doldurma deliğini çevreleyen disk çemberi diğer bir deyişle ağız kenarı genellikle büyüktür. Gövde tabandan başlayarak yukarı doğru orantılı olarak genişlemektedir. Burunları kısa ve yuvarlak olan kandillerin, fitil delikleri büyüktür. Kandillerin 6'sı kulplu (Resim:5, Çizim:5; Resim:6, Çizim:6; Resim:7,Çizim:7; Resim:8, Çizim:8; Resim:14, Çizim:14). 8'i kulpsuz (Resim:1, Çizim:1; Resim:2, Çizim:2; Resim:3, Çizim:3; Resim:4, Çizim:4; Resim:9, Çizim:9; Resim:10, Çizim:10; Resim:12,Çizim:12; Resim:13, Çizim:13) olarak yapılmış ve ayakları alçak formlanmıştır. Bitkisel bezeklerle süslenmiş üç kandil dışında hiç bir örnekte bezemeye yer verilmemiştir (Resim:10, Çizim:10; Resim:11, Çizim:11; Resim: 14, Çizim:14). İncelediğimiz kandillerin büyük bölümünde zarif ve ince form yapısı tümüyle kaybolmuştur. Bilindiği üzere Roma Dönemi kandillerinde cidar kalınlığı Hellenistik Dönem örneklerine göre oldukça artmakta, nitelik düşmekte ve iççilik kabalaşmaktadır. Aynı zamanda bu kandillerin bir taşra eseri olmaları ve Doğu Anadolu Bölgesi'ne ait yerel özellikler göstermeleri kalitenin biraz daha düşmesine neden olmuştur.

İncelediğim kandilleri tarihlerken; form, biçem, kalite ağırlığı, devam etme süreçleri gibi özelliklerden yararlanmak istedim. Ancak malzemenin yetersiz sayıda olması ve aynı yere ya da yöreye ait olup ol-

madıklarının bilinmemesi kesin bir sonuca varmamı güçleştirdi. Aynı zamanda kandillerin tip ve stil yönünden bir bütünlük göstermemesi tarihlemeleri daha da zorlaştırdı. Bu nedenle kandillerin tarihleri katalog biçiminde herbirinin sonunda verilmiştir. Ayrıca antik dönem kandillerinin kronolojisi ile ilgilenen hiç kimse tarihlememdeki geniş zaman dilimlerine şaşırılmamalıdır. Çünkü seramik türünde form oluşturulmasındaki tutuculuk en belirgin özellik olarak dikkat çekmektedir. İ.Ö.7. yüzyılda, kandillerin ilk ortaya çıktıkları zamanlarda bile, birçok değişikliğe uğradıkları düşünülürse, bugün bu kandilleri tipllemek çok kolay olmayacaktır.

Antik çağda günlük yaşamın karanlık gecelerini aydınlatan kandillerin, tarihleme ve tiplmelerindeki güçlükleri yukarıda özetle belirttik; bir yandan bilinen nedenler öte yandan da Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki yöre geçmişini aydınlatmada yetersiz kalan araştırmalar, konumuz kapsamındaki kandillerin ayrıntılı bir şekilde değerlendirilmesini son derece güçleştirmektedir. Bu nedenle kandillerimizi, katalog bölümünü ayrıntılı tutmak suretiyle değerlendirme yoluna gittik.

Sonuçta tüm antik çağ boyunca, gündelik yaşamın vazgeçilmez ışık kaynağı olarak kullanılmış olduğundan kuşku duymadığımız kandiller, Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki yetersiz araştırmalardan dolayı, tipolojik ve kronolojik açıdan süreklilik göstermezler. Ayrıca kandillerin gelişim aşamalarını belirlemek açısından son derece önemli olan bu malzemelerin çok az bir kısmının yayınlanmış olması¹⁶ bu konu ile ilgili araştırmaların gerekliliğini ortaya koymaktadır. Bu nedenle bölge müzelerinde bulunan kandillerin, araştırmacılarca ele alınarak değerlendirilmesi ve bu konuya gerekli olan ilginin gösterilmesi, karanlık kalan noktaların aydınlatılması açısından yerinde olacaktır.

(16) Erken İmparatorluk Dönemi kandilleri için Anadolu'daki önemli buluntu merkezlerinden biri Tarsus'tur (H. Goldman, *Excavations at Gözlikule, Tarsus*. Vol I (1950), 84); Hâlâ devam eden Sardes ve Gordion kazılarında bulunan kandiller henüz yayınlanmamıştır (Hafsmann, *BASOR*, 162, 12); Alishar kazı malzemesinin tanıtımı ise katalog şeklinde yapılmış ve anılan bu merkezlerin kandilleri Korint kazılarında çıkan buluntulara göre değerlendirilmiştir (O.Broner, *Corinth, Terracotta Lamps*, Vol. IV, Part II, (1930), 1 vd); Atina Agorası'nın kandillerle ilgili kısmı çok geniş bir zaman süreci içerisine yayılmış malzemeyi tanıtması açısından çok önemlidir. Kazılarda İ. Ö. 7. yüzyılın 2. çeyreğinden başlayıp, İ.S. 7. yüzyıl içlerine kadar tarihlenen bir çok kandil ortaya çıkarılmıştır (R.H. Howland, *The Athenian Agora, Grek Lamps and Their Survivals*, Vol. IV, (1958), 1 vdd); Bergama Asklepiyonu'nda bulunan kandiller ise, Atina Agorası kandillerinde kazanılan gelişim çizgisini desteklemiş ve tipik Bergamalı bir dizi kandili tanımamıza yardımcı olmuştur (J. Schafer, *Hellenistische Keramik aus Pergamon*, (1968), 1 vdd).

KATALOG¹⁷

K.1: (Resim: 1, Çizim: 1)

Env.No: 1549,

Yük: 1,4 cm; U:4,3 cm

El yapımı, açık kırmızı (2,5 YR 6/6) hamurlu, ince kum katkılı, açık kırmızı (2,5 YR 6/6) astarlı, perdahlı.

Hafif şişkin yuvarlak gövde, geniş yüzeyli ağız kenarı, kısa küt burun, oval fitil yuvası, düz taban. İ.Ö.5.yüzyıl sonu, İ.Ö.4.yüzyıl başı.

K.2: (Resim:2, Çizim:2)

Env.No: 1550,

Y: 1 cm; U:3,6 cm

El yapımı, açık kırmızı (2,5 YR 6/6) hamurlu, ince kum katkılı, açık kırmızı (2,5 YR 6/6) astarlı, perdahlı.

Hafif şişkin yuvarlak gövde, geniş yüzeyli ağız kenarı, kısa küt burun, oval fitil yuvası, düz taban, İ.Ö.5.yüzyıl sonu, İ.Ö.4.yüzyıl başı.

K.3: (Resim:3, Çizim:3)

Env.No: 3.93

Y: 1,9 cm; U:5,4 cm

Kalıp yapımı, açık kahverengi (7,5 YR 6/4) hamurlu, ince kum katkılı, kırmızımsı sarı (5 YR 6/6) astarlı perdahlı.

Hafif şişkin yuvarlak gövde, dar yüzeyli ağız kenarı, kısa oval burun, yuvarlak fitil yuvası, düz taban.

İ.Ö.4.yüzyıl, İ.Ö.erken 3.yüzyıl.

(17) İncelenen kandillerin yükseklikleri "Y" ile; Uzunlukları ise "U" ile gösterilmiştir. Renkler için ise Munsell, *Sail Color Charts* (Baltimore 1975) Kataloğu kullanılmıştır.

K.4: (Resim: 4, Çizim:4)

Env.No: 1.93

Y:2,5 cm; U:5,4 cm

Kalıp yapımı, pembe (7.5 YR 7/4) hamurlu ince kum katkılı, pembe (7.5 YR 7/4) astarlı, perdahlı, hafif şişkin yuvarlak gövde, geniş yüzeyli ağız kenarı, oval fitil yuvası, düz taban.

İ.Ö. 3. yüzyılın başları

K.5: (Resim:5, Çizim:5)

Env.No: 1,82

Y:3,7 cm; U:9,1 cm

Kalıp yapımı, kırmızı (2.5 YR 5/6) hamurlu, ince kum katkılı, kırmızı (2.5 YR 4/8) astarlı, perdahlı.

Yuvarlak ve yüksek gövde, dar yüzeyli ağız kenarı, kısa küt burun, oval fitil yuvası, gövdeye dik kulp, halka taban.

İ.Ö.3.yüzyılın ilk yarısı ve ortaları.

K.6: (Resim: 6, Çizim: 6)

Env.No: 300.181

Y:6,3 cm; U:12,2 cm

El yapımı, koyu kahverengi (7.5 YR 3-2/0) hamurlu, ince kum katkılı, koyu kahverengi (7.5 YR 3-2/0) astarlı, perdahlı.

Şişkin yuvarlak gövde, geniş yüzeyli ağız kenarı, uzun oval burun, oval fitil yuvası, yüksek kulp, halka taban.

İ.Ö.1.yüzyılın ilk çeyreği ile İ.S.1.yüzyıl.

K.7: (Resim: 7, Çizim:7)

Env.No: 501.249

Y: 6,1 cm; U:13,6 cm

El yapımı, koyu kahverengi (7.5 YR 4-3/2) hamurlu, ince kum katkılı, koyu kahverengi (7.5 YR 4-3/2) astarlı, perdahlı.

Şişkin yuvarlak gövde, geniş yüzeyli yüksek ağız kenarı, uzun oval burun, yuvarlak fitil yuvası, yüksek kulp, halka taban.

İ.Ö.1.yüzyılın ilk çeyreği ile İ.S.1.yüzyıl.

K.8: (Resim: 8, Çizim:8)

Env.No: 23.1.73

Y: 3,3 cm; U: 10 cm

Kalıp yapımı, açık kahverengi (7.5 YR 6/4) hamurlu, ince kum katkılı, kırmızı (10 R 4/6) astarlı, perdahlı.

Şişkin ve yuvarlak gövde, geniş yüzeyli ağız, ağzın dış kenarında daire biçimli oluklar, uzun ve üçgen burun, yuvarlak fitil yuvası, gövdeye dik kulp, halka taban.

İ.Ö.1.yüzyıl (Agustus dönemi), İ.S.1.yüzyıl ortası.

K.9: (Resim: 9, Çizim:9)

Env.No: 3.92

Y: 3,4 cm; U: 11,7 cm.

Kalıp yapımı, kırmızımsı sarı (7.5 YR 6/6) hamurlu, ince kum katkılı, açık kırmızı (10 R 6/8) astarlı, perdahlı.

Basık ve yuvarlak gövde, geniş yüzeyli ağız kenarı, uzun oval burun, yuvarlak fitil yuvası, düz taban.

İ.Ö.1.yüzyıl (Agustus dönemi) ve az sonrası.

K.10: (Resim: 10, Çizim:10)

Env.No: 422

Y: 2,1 cm; U: 8,3 cm

Kalıp yapımı, pembemsi sarı (7.5 YR 7/5) hamurlu, ince kum katkılı, pembemsi sarı (7.5 YR 7/5) astarlı, perdahlı.

Basık ve yuvarlak gövde, dar yüzeyli ağız kenarı, kısa oval burun, yuvarlak fitil yuvası, düz taban.

Ağız kenarının etrafında simetrik biçimli, rüzgar gülü motifi.

İ.S.2.yüzyıl sonu, İ.S.3.yüzyıl başı.

K.11: (Resim: 11, Çizim:11)

Env.No: 1390

Y: 2,4 cm; U: 8,4 cm

Kalıp yapımı, pembe (7.5 YR 7/4) hamurlu, iri kum katkılı, pembe-beyaz (7.5 YR 8/2) astarlı, perdahlı.

Basık yuvarlak gövde, geniş yüzeyli ağız kenarı, kısa oval burun, yuvarlak fitil yuvası, düz taban.

Ağız kenarını tümüyle kaplayan ve iç içe yuvarlak yivlerden oluşan bitkisel bezeme.

İ.S.3. yüzyıl.

K.12: (Resim: 12, Çizim:12)

Env.No: 2.93

Y:2,7 cm; U: 6,7 cm

Kalıp yapımı, açık kırmızımsı kahverengi (5 YR 6/4) hamurlu, orta kum katkılı, kırmızımsı kahverengi (5 YR 5/4) astarlı, perdahlı. Yuvarlak şişkin gövde, dar yüzeyli ağız kenarı, kısa küt burun, oval fitil yuvası, düz taban.

İ.S.4.yüzyıl.

K.13: (Resim: 13, Çizim: 13)

Env.No: 252

Y: 4,5 cm; U: 8,4 cm

Kalıp yapımı, koyu gri (5 YR 4-3/1) hamurlu, iri kum katkılı, koyu gri (5 YR 4-3/1) astarlı, perdahlı.

Yüksek ve tektonik gövde, dar yüzeyli ağız kenarı, ağzın etrafında düzensiz olarak yerleştirilmiş farklı büyüklükte II adet oyuk, oval fitil yuvası, düz taban.

İ.S.4. yüzyıl sonu, İ.S.5. yüzyıl başı.

K.14: (Resim: 14, Çizim: 14)

Env No: 414

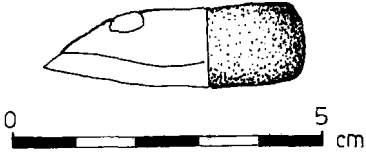
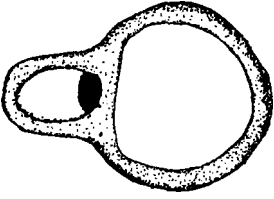
Y: 3,4 cm; U: 9,6 cm

Kalıp yapımı, açık gri (10 YR 8-7/2) hamurlu, iri kum katkılı, açık gri (10 YR 8-7/2) astarlı, perdahlı.

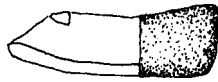
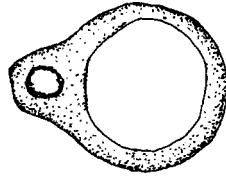
Yüksek ve tektonik gövde, dar yüzeyli ağız kenarı, yuvarlak fitil yuvası, düz taban.

Kandil gövdesinin üstünde simetrik olarak yerleştirilmiş bitkisel bezeme.

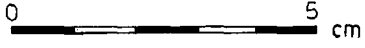
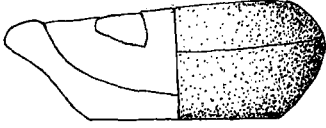
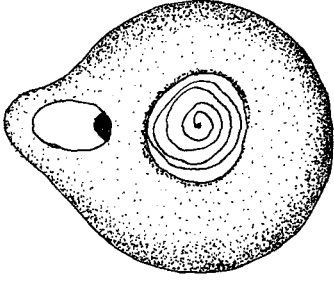
İ.S.5.yüzyıl.

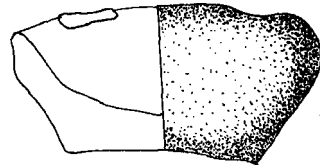
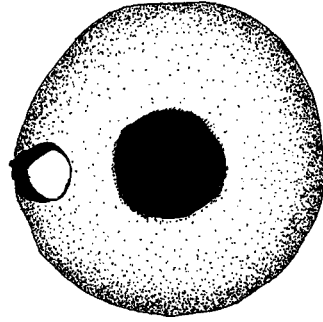
Çizim 1: (Kat. No.1)

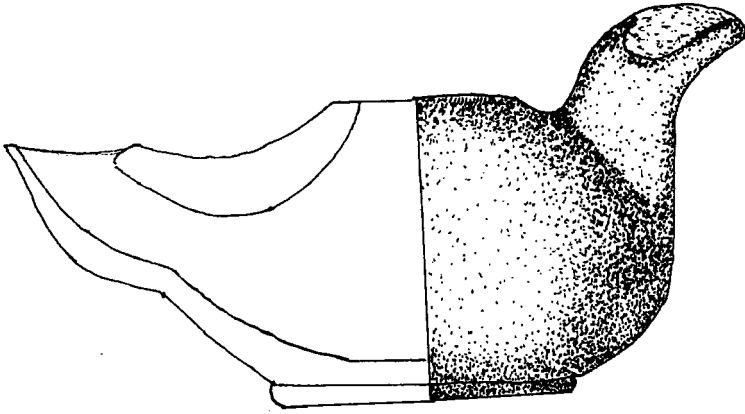
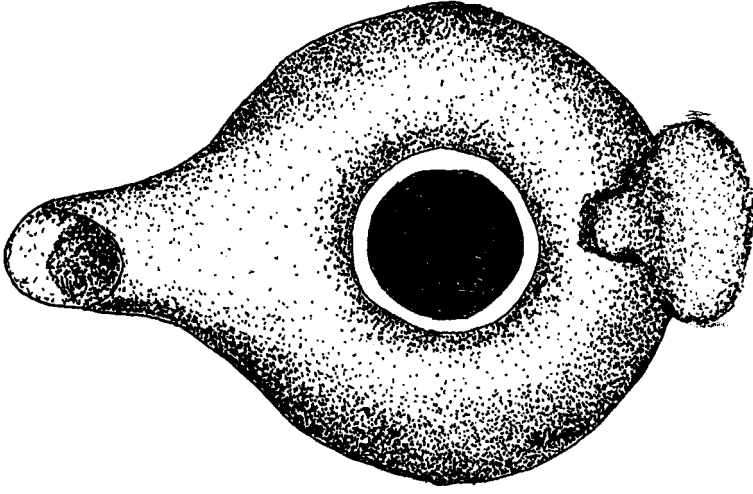
Çizim 2: (Kat. No.2)

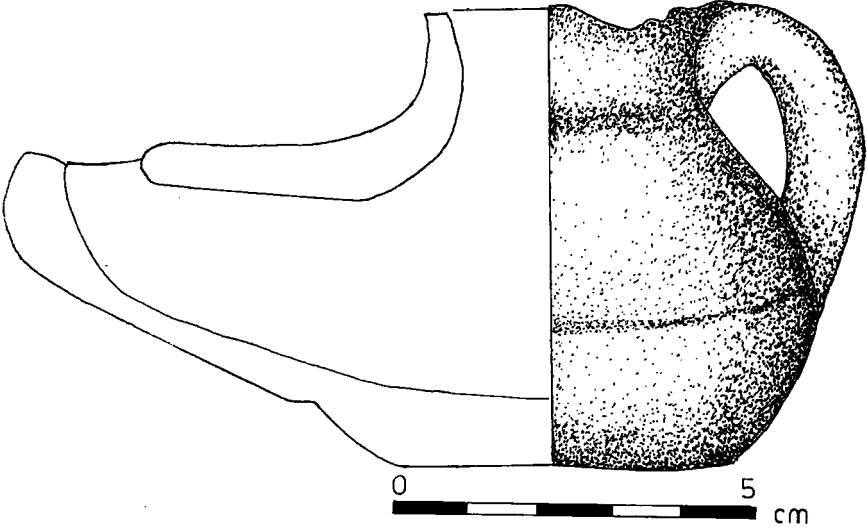
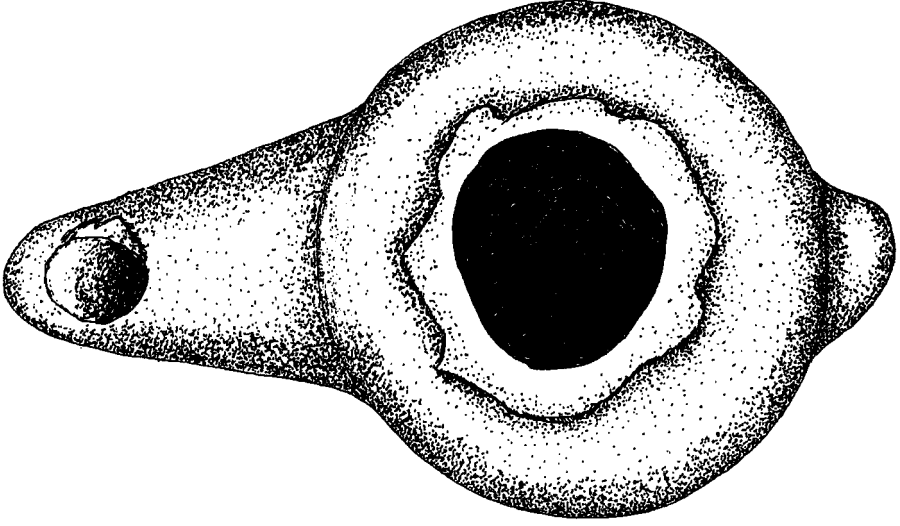
Çizim 3: (Kat. No.3)

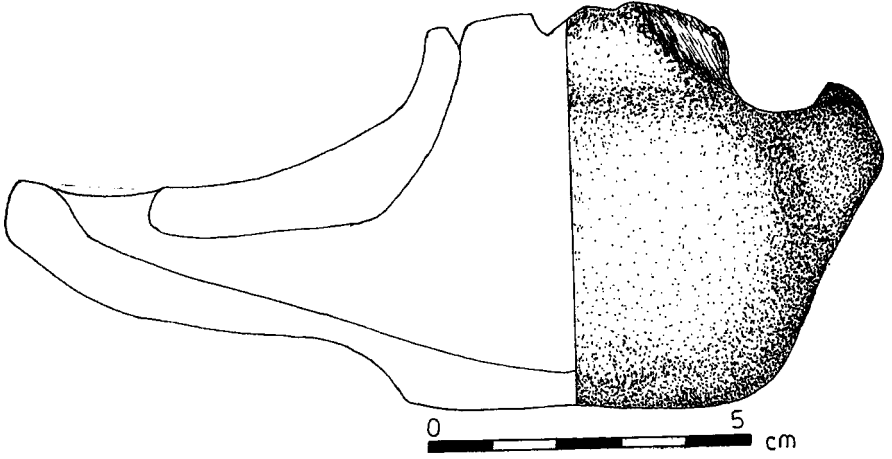
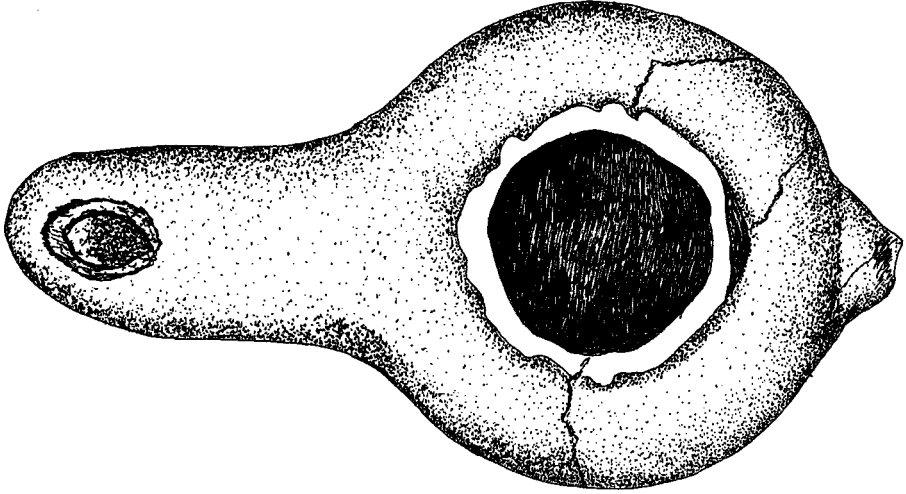
Çizim 4: (Kat. No.4)

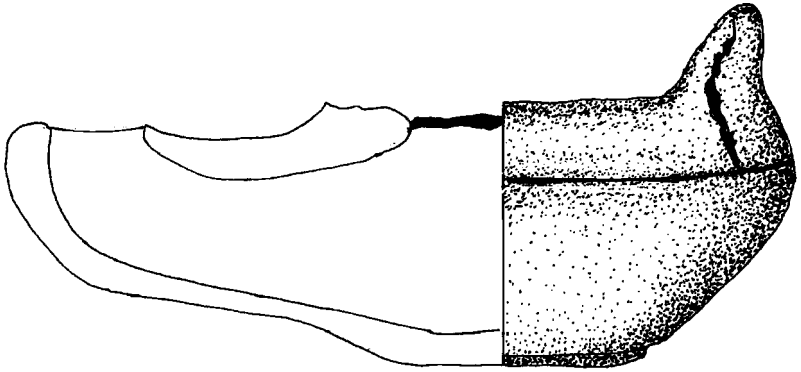
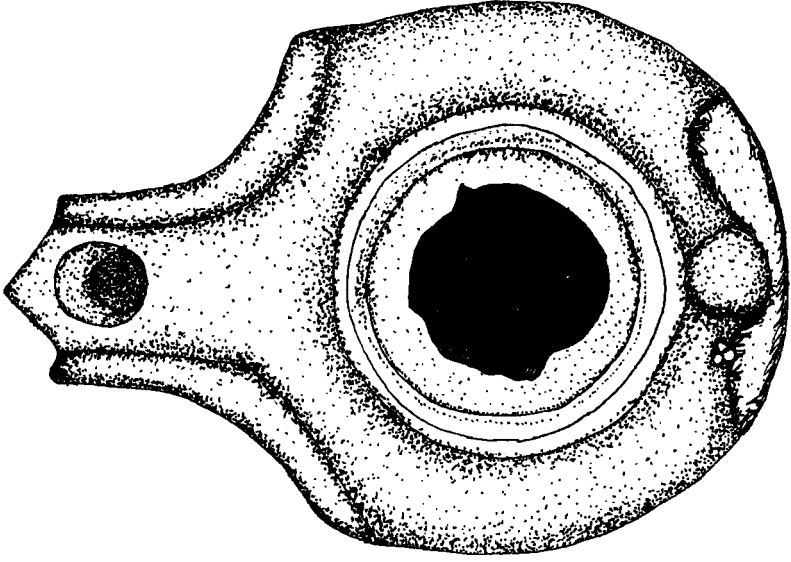
Çizim 5: (Kat. No.5)

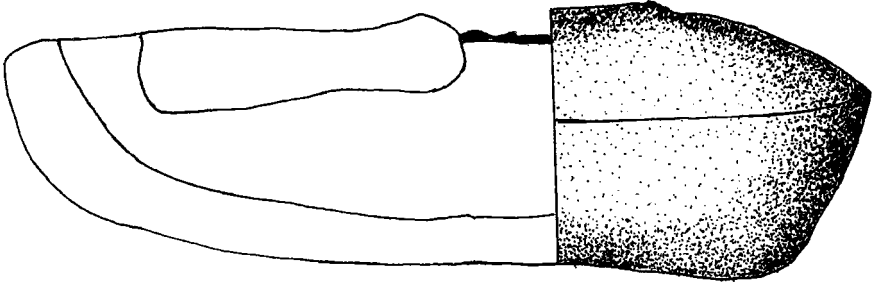
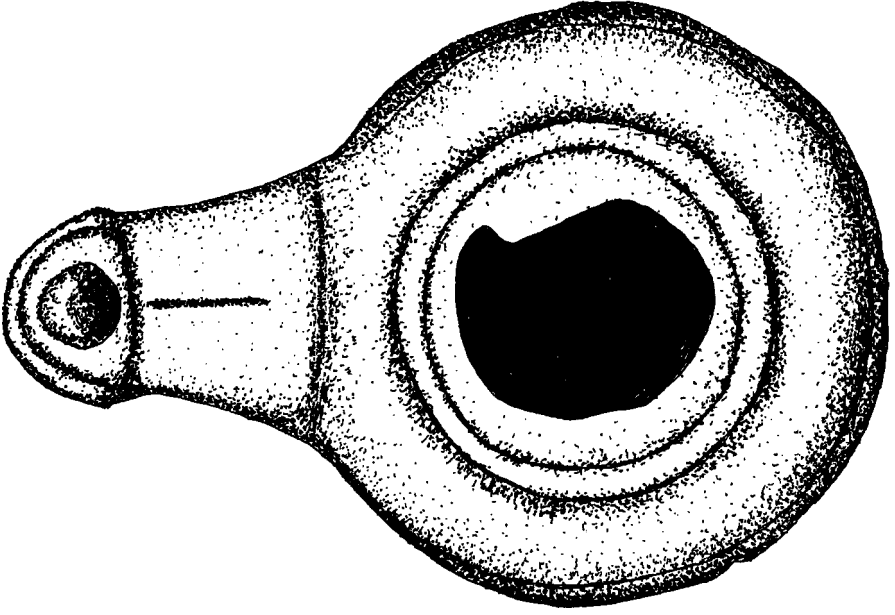
Çizim 6: (Kat. No.6)

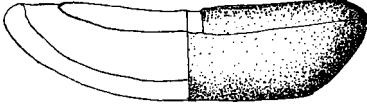
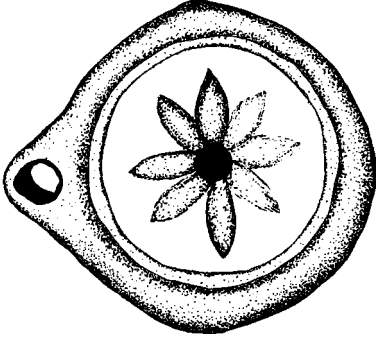
Çizim 7: (Kat. No.7)

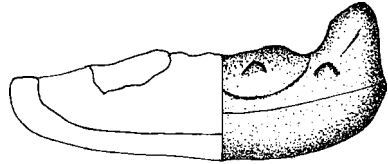
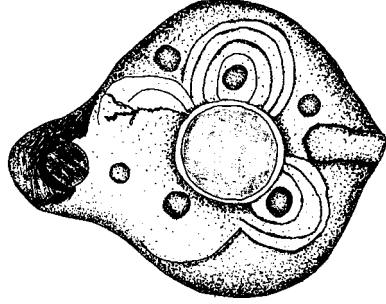
Çizim 8: (Kat. No.8)

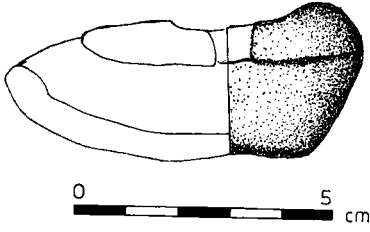
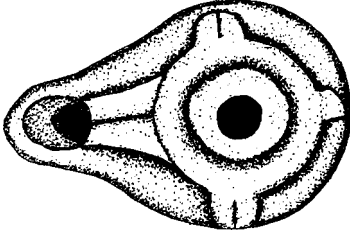
Çizim 9: (Kat. No.9)

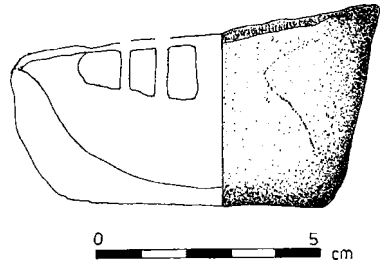
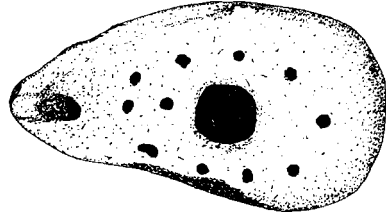
Çizim 10: (Kat. No.10)

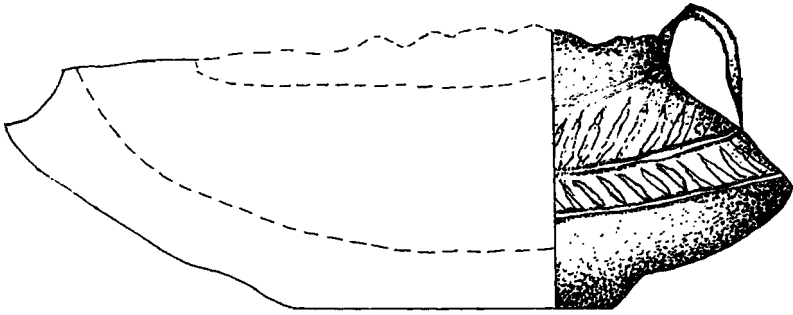
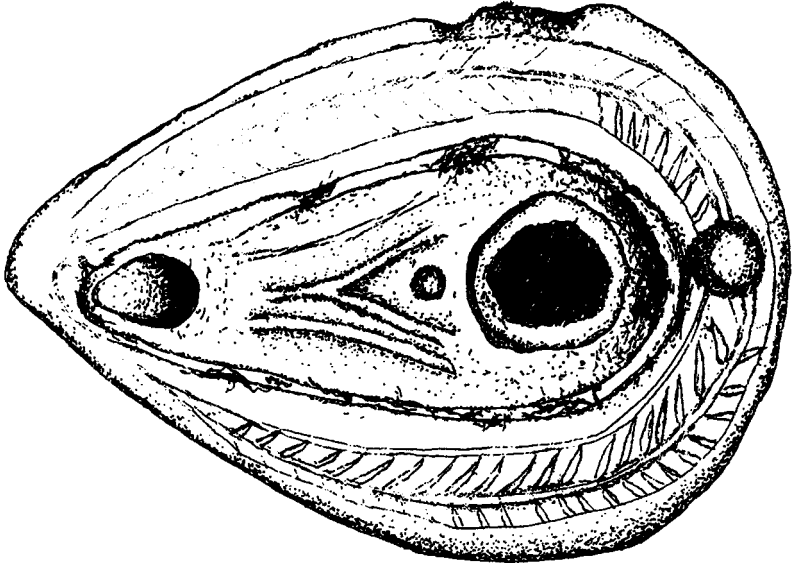
Çizim 11: (Kat. No.11)

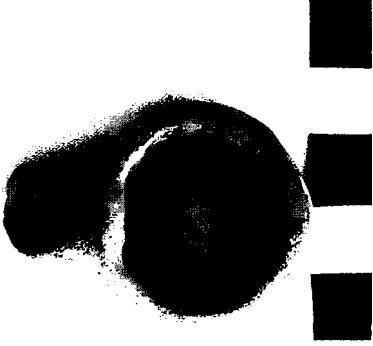
Çizim 12: (Kat. No.12)

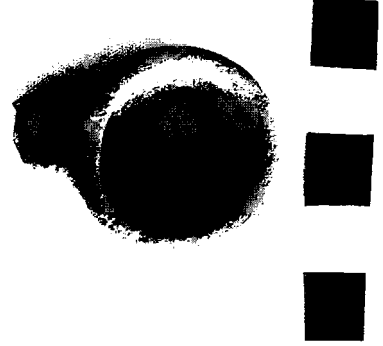
Çizim 13: (Kat. No.13)

Çizim14: (Kat. No.14)

Resim 1

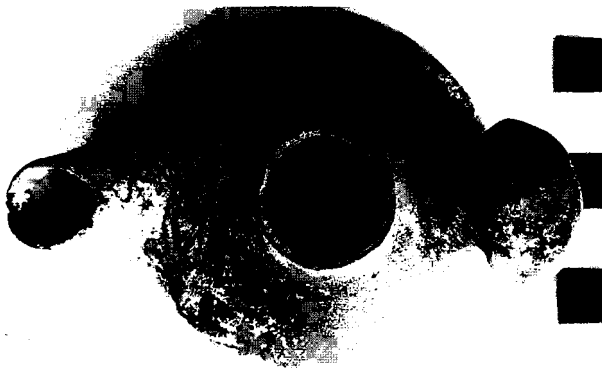
Resim 2

Resim 3

Resim 4

Resim 5

Resim 6

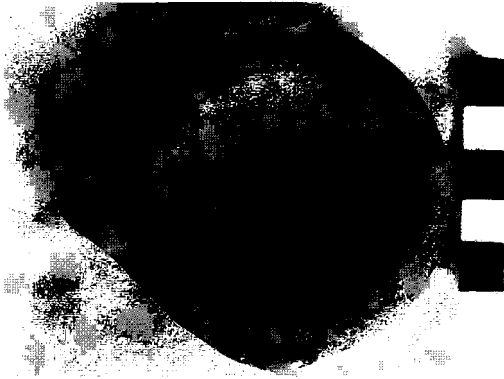
Resim 7

Resim 8

Resim 9

Resim 10

Resim 11

Resim 12

Resim 13

Resim 14

ELİNDE “KADEH” TAŞIYAN GENÇ ERKEK FİGÜRLÜ KIRŞEHİR SELÇUKLU MEZAR TAŞI

Mehmet GÖKTÜRK *

Selçuklu mezar taşlarının yeterince araştırıldığını ve incelendiğini söylememiz güçtür. Halbuki genel olarak incelendiğinde Anadolu Türk mezar taşlarının mimari eserlerde görülen motif ve figürler kadar geniş kapsamlı olduğu görülecektir. Mimari eserlerdeki motif ve figürler derinlemesine incelenmiş ve irdelenmiş, buna karşın küçük anıtlar diyebileceğimiz mezar taşları aynı oranda değerlendirilememiştir. Bunun nedenleri; taşınır olmaları, tahrip olmadaki kolaylıkları ve bir de bulunduğu alanların ve cisminin insanlara soğuk gelmesidir.

Yıllar önce, Kırşehir Selçuklu Dönemi mezar taşlarının değer ve öneme sahip olduğunu görerek, çalışmalarımıza başladık. Üzerindeki yazısını okuyarak “İvaz Mezar Taşı” olarak nitelendirdiğimiz eser, bu konuda gerçekleştirdiğimiz çalışmaların, bilinçle elde edilmiş bir üründür (Resim: 1, 2c).

Kırşehir mezar taşları konusuna ilk dikkati çeken “Kırşehir Tarihi” yazarı A.Cevat Hakkı Tarım olmuştur. Söz konusu eserinde¹; Celal Hatun figürünün (Resim: 2 a,b) yer aldığı 1313 Miladi tarihli Kırşehir Selçuklu mezar taşının resmini vererek, Anadolu Selçuklu mezar taşlarında özellikle insan figürlerine dikkati çekmiştir. Daha sonra Ernest Diez² ve Walter Ruben³ konu üzerinde durmuşlardır. Walter Ruben, Celal Hatun figürü

* Mehmet GÖKTÜRK, Sanat Tarihçisi, Kırşehir Müzesi Müdürlüğü.

- (1) C.Hakkı Tarım, *Kırşehir Tarihi*, Kırşehir, 1938, 89.s. ve *Tarihçe Kırşehir, Gülşehri ve Babailer, Ahiler, Bektaşiler*, İstanbul 1948, 56.s.
- (2) E. Diez, Türk Sanatı IV, İslamdan Sonraki Devirde “tasvircilik”, *İstanbul Dergisi*, Sayı. 63, 1956, 13, s.
- (3) W. Ruben, “Kırşehir’de Dikkatimizi Çeken Sanat Abideleri”, *Belleten*, XII. c. 45. sayı, 1948. 173-176, s. 1-4.res.

ve Akşehir mezar taşlarında yer alan kadın figürlerini örnek göstererek “Selçuklu mezar taşlarında yalnızca kadın figürlerinin yer aldığı” gibi yanlış bir kanı öne sürmüştür⁴.

1965 yılında Prof.Dr.Semavi Eyice, Kırşehir’deki araştırmaları esnasında 1310 Miladi tarihli, Osman oğlu Halil’e ait (Resim: 3-a,c) mezar taşını tesbit etmiş, diğer Orta Anadolu Selçuklu mezar taşlarıyla birlikte, iyi desen ve resimlerle yayımlamıştır⁵. Yazısında, Walter Ruben’in “Selçuklu mezar taşlarında yalnızca kadın figürlerinin yer aldığı” görüşünün de böylelikle yanlış olduğunu vurgulamıştır⁶.

Selçuklu mezar taşları konusundaki araştırmaları ve Ahlat Selçuklu Mezarlığı kazısıyla tanınan Prof.Dr.Beyhan Karamağaralı, Selçuklu mezar taşlarıyla ilgili yeni yorumlar getirmiştir. Fakat uzun süre insan figürlü yeni mezar taşlarının elde edilmemesi bu konuda bir durgunluk yaşanmasına neden olmuştur.

Ancak ifade etmemiz gerekir ki; adı geçen bilim adamlarımızın önemli çalışmaları ve eserleri konuya olan ilgimizi yükseltmiş, Kırşehir’de, figürlü yeni mezar taşları tesbit etme yolunda umutlarımızı ve yönelmemizi artırmıştır.

Elde etmekle mutluluk duyduğumuz Kırşehir İvaz Mezar Taşı’nın bulunuş tarihi 17 Temmuz 1995’dir. Eser, Kırşehir’in tanınmış ailelerinden olan Turpçu ailesinin ata yadigarıdır. Mezar taşının yakın geçmişteki hikayesi de ilgi çekicidir:

Bugün yetmiş yaşının üzerinde bulunan Mustafa Turpçu’nun babası Turpçu oğlu Recep Bey, Hicri 1336 Miladi 1918 yılında Aşık Paşa Türbesi’nin batı yakınına, Kırşehir geleneksel çeşme mimarisinde bir çeşme yaptırmıştır. Aşık Paşa Mezarlığı’nda bulunan İvaz Mezar Taşı da lülenen üzerine yerleştirilir. Ankara- Kayseri karayolunun kenarında yer alan çeşme, yolun 1950’li yıllarda genişletilmesi esnasında buradan sökülerek, Aşık Paşa mahallesinde Kazım Karabekir Caddesi’ne, Mustafa Turpçu’nun evinin önüne tekrar kurulur. Bu esnada İvaz Mezar Taşı saygıdeğer Turpçu’nun evinin bahçesinin bir köşesine konulur. Mustafa Turpçu bunları anlattıktan sonra, eseri Kırşehir Müzesi’ne kazandırma

-
- (4) W.Ruben, Anadolu’nun Yerleşme Tarihiyle İlgili Görüşler: Koçhisar’ın Tuz Gölü Batısındaki Step Köylerinde 1946 Eylülünde Yapılan Bir Araştırma Gezisinin Sonuçları. *Ank.Üniv.Dil-Tarih-Coğ.Fak.Derg.* V.1947, 385-386. s.
 - (5) S.Eyice, “Kırşehir”de H.709 (1310) Tarihli Tasvirli Bir Mezar Taşı”. *Reşit Rahmeti Arat İçin. Ankara.* 1966, 212-215. S.,21-22.res.
 - (6) S.Eyice, *Adı geçen yazı*, 222.s

önerimizi memnuniyetle kabul etti. Turpçu çeşmesinin yapım kitabesi halen mevcuttur.

Yukarıdaki anlatımlardan, İvaz Mezar Taşı'nın Kırşehir'in Selçuklulardan beri kullanılan Aşık Paşa Mezarlığı'ndan getirildiği anlaşılmaktadır.

Şahide tipinde olan mezar taşının işlenmiş yüzey yüksekliği 40 cm dir. İşlenmemiş ayak bölümüyle birlikte yüksekliği 55 cm'yi bulur. Geniliği 30 cm, kalınlığı 5 cm dir.

Şahide (mezar taşı)nın ön yüzünde (Resim: 1) ayakta genç erkek figürü vardır. Sağ eliyle zeminden yükselen haşhaş dalını tutar. Sol elinde kadeh taşır. Figürün geniş yuvarlak yüzünde; yay kaşlar, çekik badem gözler, uzun burun ve küçük ağız yer alır. Bu Orta Asya Türk tipidir ve oldukça belirgindir.

Saçları derin çizgilerle geriye taranarak tepede topuz haline getirilmiştir. Selçuklu Türkleri'ndeki uzun saç geleneği burada kendisini açıkça göstermektedir. Genç erkek figürünün üzerinde kaftan vardır. Ayaklarında çizme olduğu anlaşılmaktadır.

Figürün sağ üstünde اوڭ (İvaz) yazısı okunmaktadır (Resim: 2d). İvaz'ın mezar sahibinin adı olduğu bellidir. Sol üst tarafında kırılma sonucu tahrip olunan yazının okunamayan son iki harfi kalmıştır. Burada ilgi çekici bir konu; şahidenin üst bölümünün dendanlı oluşudur. Sağ ve soldaki dendanlar tahrip olsa da açıkça kendini göstermektedir. Kırşehir ve Orta Anadolu örneklerinde dendanlı mezar taşlarına rastlamadık.

İvaz figürümüzün çok önemli yanı, elinde taşıdığı kadeh motifi nedeniyle Türk kültürü açısındandır. Konuyla ilgili tüm kaynakları, Anadolu Türk dönemi figürlerini taramamıza karşın bu anlamda mezar taşlarında kadeh motifine rastlamadık. Konunun önemini şu şekilde açabiliriz:

Bilindiği gibi Orta Asya ve Ötüken Bölgesi balballarında yer alan insan figürlerinin pek çoğunun elinde kadeh motifine rastlanmaktadır⁷ (Resim:4-5). İslam öncesi Türkler'de bir dönem Orta Asya'da içkinin fazla içilmesi nedeniyle, insan figürleriyle birlikte kadeh motifine yer verildiği bilinmektedir⁸. Kadeh motifi Orta Asya Türk Sanatı'nın sık rast-

(7) E. Esin, "İslamiyet'ten Evvel Orta Asya Türk Resim Sanatı". *Türk Kültürü El Kitabı* II. C. , İstanbul, 1972, 204. s.

(8) E. Esin, *Adı geçen eser*, 204.s.

lanan önemli bir unsurdur. İvaz figürünün kadeh taşınması karşılaştırma açısından oldukça önemlidir. Bu nedenle Anadolu Selçuklu figürleri ve özellikle insan figürlerinde Orta Asya etkisinin bilinenden daha çok olduğunu göstermektedir. Kadeh motifinin Kırşehir’de ortaya çıkması ise daha anlamlıdır:

1050 tarihlerinde, Kırşehir’de Türk varlığını kaynaklar belirtmektedir⁹. Türk tarihi yazarları da, Kırşehir’in, Anadolumuzun erken Türkleşen dört beş bölgesinden biri olduğunu belirtirler.

Doğal sonuç olarak Kırşehir 13. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yoğun bir tarikatlar faaliyetine sahne olur. Babailik, Ahilik, Bektaşilik yanında Konya merkezli olan Mevlevilik de Kırşehir’de etkili bir faaliyet alanı bulmuştur¹⁰. Erken Türkleşme; kısa zamanda yükselen dinsel, kültürel ve sosyal gelişme sonucunda 14. yüzyıl başlarında Anadolu Türk kültürünün ilk önemli temsilcilerinden Ahmed Gülşehri, Aşık Paşa, Mesud Gülşehri, Kırşehir’de yetişerek önemli eserler vermişlerdir.

Yukarıda çizmeye çalıştığımız çerçeve içerisinde, Kırşehir mezar taşlarında tarikatların etkileri olan şir-u hurşit ve haşhaş dalı gibi motiflerin yanında kadeh gibi tümüyle Orta Asya yaşayış ve inançlarına bağlı bir motif olarak kadehin ortaya çıkması doğaldır.

Kırşehir İvaz Mezar Taşı’nda kadehin figüre kattığı bir başka anlam; kibarlık ve hatta biraz gösteriş olmalıdır; bugün bile insanlar ressam ya da fotoğrafçı karşısında herhangi bir objeyi tutarak poz vermeyi çok zaman tercih etmektedirler.

Şahidenin arka yüzünde (Resim: 6 a,b) ortada kandil ve çevresinde şamdanlar yer alır. Kandil ölenin ruhu için aydınlık ve nuru temsil ederken, şamdanlar ruhun bir başka aleme yükseltilmesidir¹¹.

İvaz Mezar Taşın’da ortalama 8mm’ yi bulan kabartma yüksekliği, figür ve motiflere belirgin bir plastik görünüm vermektedir.

İvaz figürü, 1310 Miladi tarihli Kırşehir mezar taşındaki Osman oğlu Halil figürü ve Konya Taş Eserleri Müzesi’nde yer alan 1298 Miladi tarihli Ahi Ahmed Şah’ın şahidesindeki çocuk figürü ile (Resim: 7 a,b) duruş olarak benzerlik gösterir. Osman oğlu Halil figürünün de

(9) *İslam Ansiklopedisi*, Kırşehir, c. VI, 764-767.s.

(10) C. Hakkı Tarım, *Adı geçen eser*.

(11) B. Karamağaralı, *Ahlat Mezar Taşları*, Ankara, 1992, 3.s

(Resim:3 a,b) elinde kadeh taşıdığı, sonradan çeşitli etkilerle silindiği düşünülebilir; ancak bu konuda kesin yargıya varmak mümkün değildir.

İvaz mezar taşının tarihlendirilmesine gelince;

1298 tarihli Konya Ahi Ahmed Şah mezar taşındaki çocuk figürü ve 1310 tarihli Kırşehir Osman Bin Halil figürüyle olan benzerliğinden dolayı İvaz mezar taşını 1298-1310 yılları arasına tarihlemek mümkündür.

İvaz figürünü Orta Asya Türk Sanatı'nın Anadolumuza uzanmış çok belirgin bir çizgisi olarak nitelendiriyoruz.

KAYNAKÇA

- TARIM C.Hakkı , *Kırşehir Tarihi*, Kırşehir, 1938. 89.s.ve *Tarihçe Kırşehir, Gülşehri ve Babailer, Ahiler, Bektaşiler*, İstanbul 1948, 56.s.
- DIEZ. E. Türk Sanatı IV.İslamdan Sonraki Devirde "tasvir" cilik, *İstanbul Dergisi*, sayı 63. 1956.13.s.
- RUBEN.W, "Kırşehir'de Dikkatimizi Çeken Sanat Abideleri" *Belleten*, XII.c., 45 sayı, 1948, 173-176, s.1-4.res.
- RUBEN. W. Anadolu'nun Yerleşme Tarihiyle İlgili Görüşler: Koçhisar'ın Tuz Gölü batısındaki Step Köylerinde L946 Eylülünde Yapılan Bir Araştırma Gezisinin Sonuçları. *Ank.Üniv.Dil-Tarih-Coğ.Fak.Derg.V.1947*. 385-386. s.
- EYİCE.S, "Kırşehir'de H.709 (1310) Tarihli Tasvirli Bir Mezar Taşı", *Reşit Rahmeti Arat İçin*, Ankara. 1966, 212-215. S.,21-22.res.
- EYİCE.S. *Adı geçen yazı*, 222.s.
- ESİN.E. "İslamiyet'ten Evvel Orta Asya Türk Resim Sanatı". *Türk Kültürü El Kitabı* II.C., İstanbul 1972.204.s.
- ESİN.E. *Adı geçen eser*, 204.s.
- İslam Ansiklopedisi*, Kırşehir.c.VI.764-767.s.
- C.Hakkı Tarım, *Adı geçen eser*.
- B.Karamağaralı, *Ahlat Mezar Taşları*, Ankara 1992, 3.s.

Resim 1: İvaz Mezar Taşı

Res. 7. Ki

Resim 2 a: Kırşehir Celal Hatun Mezar Taşı

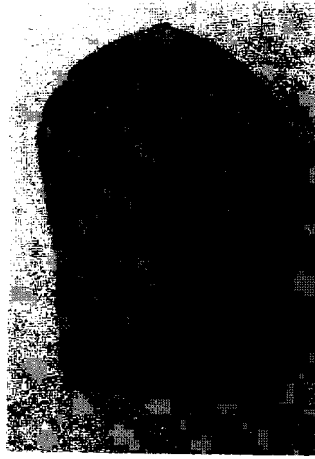
Resim 2 b: Kırşehir Celal Hatun
Mezar Taşı

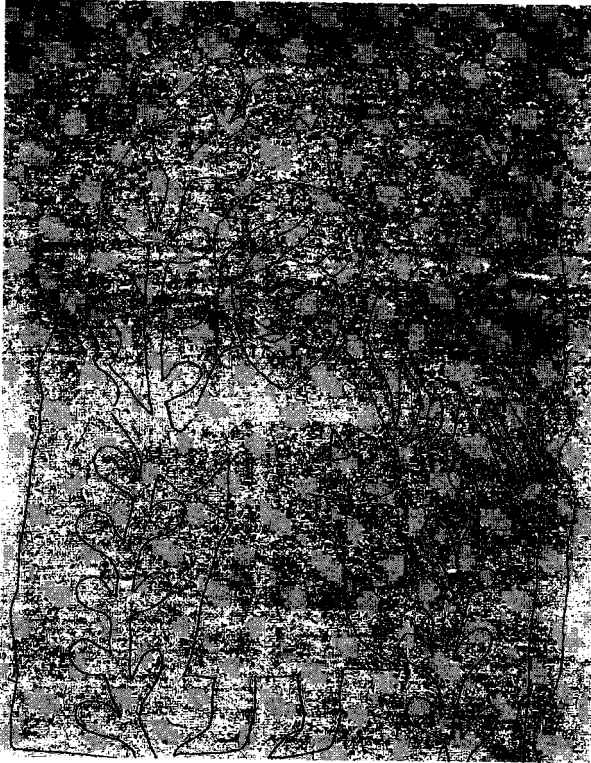
Resim 2 c: Kırşehir İvaz Mezar Taşı

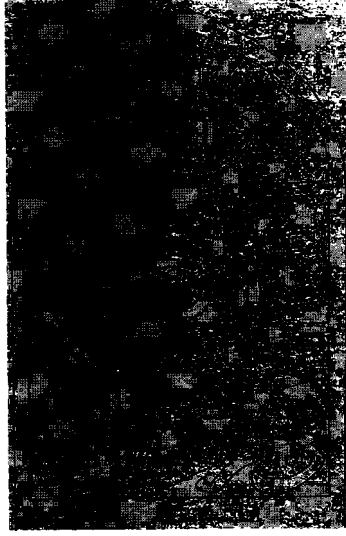
Resim 2 d: Kırşehir İvaz Mezar Taşı'ndan ayrıntı

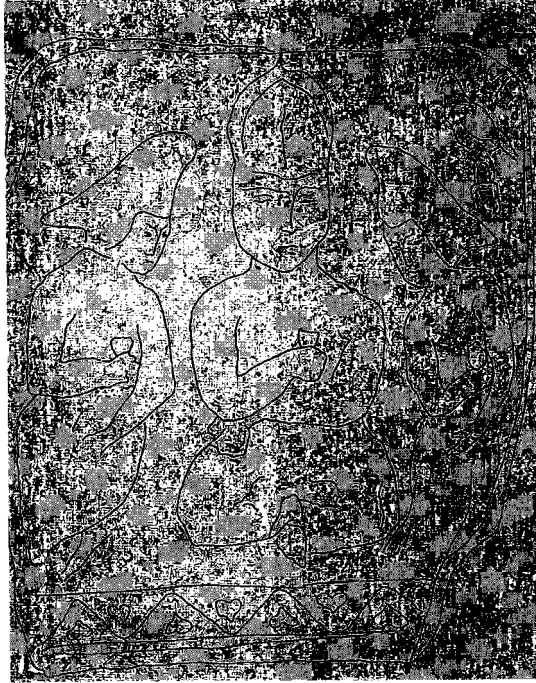
Resim 3 a: Kırşehir Osman bin Halil Mezar Taşı

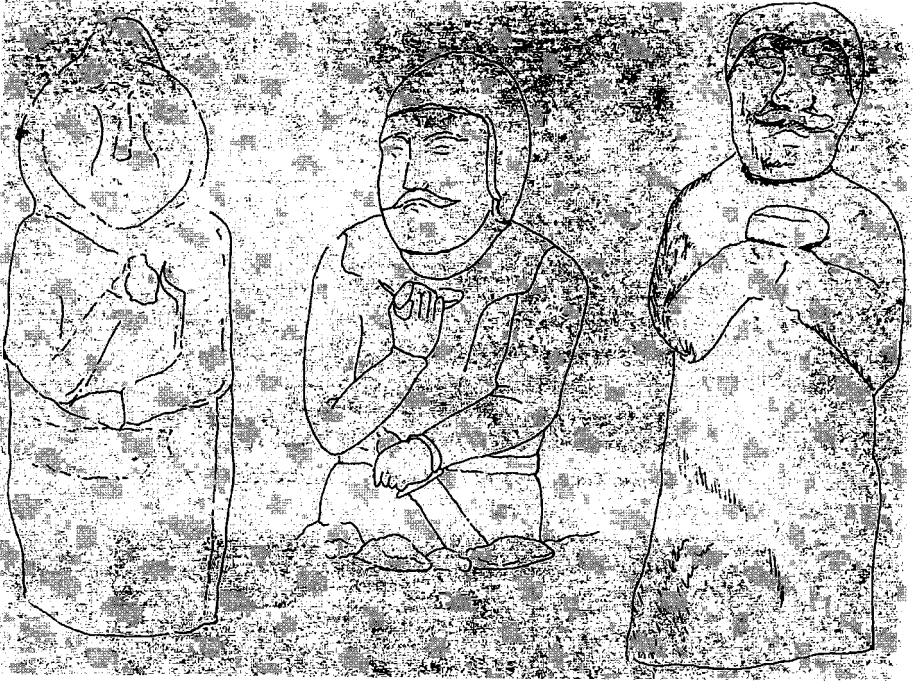
Resim 3 b: Kırşehir Osman bin Halil Mezar Taşı

Resim 3 c: Kırşehir Osman bin Halil Mezar Taşı yazılı arka yüz

Resim 4: Elinde kadeh tutan Orta Asya Ötüken figürleri

Resim 5 : Elinde kadeh tutan Orta Asya Ötüken balbalları

Resim 6:Kırşehir İvaz Mezar Taşı arka yüz

Resim 7 a: Konya Ahi Ahmed Şah Mezar Taşı şahidesi

Resim 7 b: Konya Ahi Ahmed Şah Mezar Taşı (şahidesi)

Resim 8: Kırşehir İvaz Mezar Taşı (ayrıntı çizimi)

Resim 9: Kırşehir İvaz Mezar Taşı (ayrıntı çizimi)

ODTÜ MÜZESİ'NE YALINCAK KAZISINDAN GELEN DÖRT SİKKE ÜZERİNE GÖZLEMLER

Adil ÖZME *

Yalıncağ, Ankara'da Orta Doğu Teknik Üniversitesi sahası içerisinde, kampüsün yaklaşık 1 km güneyinde yer almaktadır. Ankara-Eskişehir yolundan 5 km sonra sola sapılarak, Orta Doğu Teknik Üniversitesi sahasına girilip, fakülte binalarını geçtikten sonra yukarı çıkmak suretiyle kazı alanına ulaşılabilir (Harita).

1962 yılında, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Rektörü Kemal Kurdaş, Yalıncağ köyünün istimlakı ve buradaki çalışmaları sırasında, eski yapı kalıntıları ile bazı küçük eserlere rastlayarak buranın eski bir yerleşme yeri ve arkeolojik saha olduğunu Milli Eğitim Bakanlığı, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne bildirmiş, bir araştırma yapılmasını rica etmişlerdir. Bunun üzerine adı geçen yer Ankara Arkeoloji Müzesi Müdürü Raci Temizer ve aynı müzenin asistanları tarafından tetkik edilmiş ve 11 Temmuz 1962 tarihinde ilk kazı çalışmaları başlatılmıştır. 1964 yılına kadar devam eden çalışmalar sonucu Frig (M.Ö. 1200-700), Hellenistik (M.Ö. 330-30), Roma (M.Ö. 30-M.S. 330), Bizans (390-1453) dönemlerine ait çok sayıda küçük buluntu ile mimari kalıntılar ortaya çıkarılmıştır¹.

Konumuzu oluşturan dört sikke, Yalıncağ kazısından elde edilmiş olup, bugün ODTÜ Müzesi'nde yer almaktadır². Sikkeler 1962-63 yılları çalışmalarında A Ocağı kazısında bulunmuştur³. İncelediğimiz dört sik-

* Adil ÖZME, Sanat Tarihiçisi, Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Genel Müdürlüğü, Ulus-ANKARA.

(1) Yalıncağ kazıları için bkz. Burhan Tezcan, *1962-63 Yalıncağ Köyü Çalışmaları*, Ankara, 1964; Burhan Tezcan, *1964 Yalıncağ Köyü Çalışmaları*, Ankara, 1966.

(2) Sikkeleri yayımlama izni veren ODTÜ Müzesi Uzmanı Arkeolog Sayın Nalan Akyürek Vardar'a teşekkürlerimi sunarım.

(3) Burhan Tezcan, *a.g.e.*, 1964, s.5

keden üçü Anadolu Selçuklu Dönemi'ne (1077-1308) ait gümüş; biri de Osmanlı Dönemi'ne (1299-1923) ait bakır sikkedir.

Birinci sikke envantersizdir ve 25 mm çapındadır. Ön yüzünde: "El-İmam el Mustansır bi'llah Emirü'l mü'minin hamse aşere ve sittemi'e"⁴; arka yüzünde: "Es-Sultanü'l Muazzam Keykubad bin Keyhüsrev duribe haze'd-dirhem bi-Konya"⁵ yazılıdır (Resim: 1).

572 envanter numaralı ikinci sikke 22 mm çapındadır. Ön yüzünde: "El-İmam el-Mustansır bi'llah Emirü'l mü'minin ... sittemi'e"⁶, arka yüzünde: "Es-Sultanü'l A'zam Keykubad bin Keyhüsrev... "⁷ yazılıdır (Resim: 2).

Yukarıda tanımladığımız iki sikke de Anadolu Selçuklu Sultanı I. Alaeddin Keykubad'a aittir. İlk sikke hicri 625 (1227) tarihinde Konya'da darbedilmiştir. İkinci sikkede darp yeri ve darp tarihinin bir kısmı siliktir, sadece... 600 senesi okunabilmektedir. Alaeddin Keykubad 1219 Aralık ayından 30 Mayıs 1237 tarihine kadar tahtta kalmış, 45 yaşında ölmüştür⁸. Her iki sikkenin ön yüzünde yer alan "El-İmam el-Mustansır bi'llah emirü'l mü'minin ibaresi, dönemin Abbasi halifesinin isim ve unvanlarıdır. Anadolu Selçuklu sikkelerinde halifelerin isim ve unvanlarının sikkelerin ön yüzüne yazılması gelenek halini almıştır. Her iki sikkenin arka yüzünde I. Keykubad'ın "Alaed-Dünya ve'd-din" unvanının kullanılmadığı görülür. Yazıların arasına serpiştirilmiş yıldızlar ve uçları rumilerle sonlanan simetrik bitki motifleri Anadolu Selçuklu sikkelerine has bir özellik olarak karşımıza çıkar⁹.

Üçüncü sikke, 471 envanter numaralı olup 22 mm çapındadır. Ön yüzünde noktalı kare çerçeve içerisinde: "Lailahe illallah vahdehu la şerike leh Muhammedün Resullullah", çerçeve dışında"... duribe bi Sivas"¹⁰;

(4) الامام المستنصر بالله امير المؤمنين خمس وعشرين و ستمائة

(5) السلطان المعظم كيقباد بن كبخسرو ضرب هذا الدرهم بقونيا

(6) الامام المستنصر بالله امير المؤمنين... ستمائة

(7) السلطان الاعظم كيقباد بن كبخسرو...

(8) Alaeddin Keykubad'ın hayatı için Bkz. Osman Turan, "Keykubad I Maddesi" *İslam Ansiklopedisi*, C.6.s. 646-661; Yılmaz Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi, Türkiye'nin Siyasi, Medeni, Kültür, Teşkilat ve Sanat Tarihi*, C.I, İstanbul, 1977, s. 461-466.

(9) Adil Özme, *Malatya Müzesi'ndeki İslam Dönemi Sikkeleri*, (A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1993, s. 149.

(10) لا اله الا الله وحده لا شريكه محمد رسول الله ضرب بسواس

arka yüzünde: “Es-Sultanü'l A'zam Gıyasü'd dünya ve'd din Ebu'l Feth Mes'ud bin Keykavus....”¹¹ yazılıdır (Resim: 3).

Sivas'ta darbedilen ve darp tarihi silik olan bu sikke Anadolu Selçuklu Sultanı II. Gıyaseddin Mesud'a aittir. III. Keyhüsrev'in (1282-1284) Moğollarca öldürülmesi üzerine tahta geçen II. Mesud aralıklarla dört defa Selçuklu tahtına çıkar ve 1310 tarihinde ölür¹². Sikkenin ön yüzünde yer alan “La ilahe illallah vahdehu la şerike leh Muhammedin Resulullah” ibaresi ilk defa Emevi Halifesi Abdülmelik zamanında sikkelere üzerine yazılmaya başlar¹³. Aynı ibare Anadolu Selçuklu sultanlarından II. Kılıç Arslan (1156-1192) ve oğullarının darbettirdiği sikkeler¹⁴ ile II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in (1237-1246) 642 H. tarihinde Sivas'ta darbettirdiği bir dinarında¹⁵ görülür. 1250 tarihinden sonra bu ibarenin yer aldığı şimdilik bilinen iki örnekten biri olması bakımından bu sikke ilgi çekicidir. Aynı kalıptan çıkan 686 H. (1287 M.) tarihli bir diğer sikke, İsmail Galip tarafından yayınlanmıştır¹⁶. Bundan hareketle bu sikkenin de 686 H. (1287 M.) tarihinde basılmış olduğunu söyleyebiliriz.

Envantersiz olan son sikke 37 mm çapında ve 21.300 gr ağırlığındadır. Ön yüzünde: güllü tuğra ve “sene 22”¹⁷; arka yüzünde: ortada “40”, etrafında “Azze nusretühü duribe fi Konstantaniye 1255”¹⁸ yazılıdır (Resim: 4).

Osmanlı padişahı Abdülmecit'e (1839-1861) ait olan bu sikkenin ön yüzünde, tuğranın altında yer alan “sene 22” sikkenin padişahın hükümdarlığının 22. senesinde darp edildiğini gösterir. 1255 H. tarihinde Konstantaniye darphanesinde bu bakır 40 paralardan 4.140.000 adet basıldığı arşiv kayıtlarından öğrenilmektedir¹⁹.

Basıldıkları dönemlerin tarihi belgeleri olan, üzerinde yer alan yazı ve bezemelerle dönemlerinin sanatının da bir kesitini yansıtan bu sikkeler; Yalıncağ yerleşiminin Anadolu Selçuklu Devri'nde, kısmen de Osmanlı Dönemi'nde iskan görmüş olduğunu göstermesi bakımından ilgi çekicidir.

(11) السلطان الاعظم غياث الدنيا و الدين ابو الفتح مسعود بن كيكافوس

(12) I. Gıyaseddin Mesud'un hayatı için Bkz. Doğan Avcıoğlu, *Türklerin Tarihi*, C.5, İstanbul, 1995, s. 2136, 2137, 2138, 2142, 2144, 2148, 2154, 2156.

(13) Bkz. Tuncay Akyurt, Emevi Sikkeleri, *Post Reform Umayyad Coins*, İstanbul, 1982, s.5-6.

(14) Bkz. İbrahim-Cevriye Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslami Sikkeler Kataloğu*, C.1, İstanbul, 1971, s. 350, no: 1060,1061, s. 351; no:1063, s. 353; no: 1071.

(15) Bkz. *Yapı ve Kredi Bankası, Selçuklu Sikkeleri Kataloğu*, 2, İstanbul, 1994, s. 34, no: 42.

(16) Bkz. İsmail Galip, *Takvim-i Mesukat-ı Selçukiye, Konstantaniye*, 1309, s. 90, no: 135.

(17) سنة ٢٢

(18) عز نصرته ضرب في قسطنطينيه ١٢٥٥

(19) Bkz. Cüneyt Ölçer, *Sultan Abdülmecit Devri Osmanlı Madeni Paraları*, İstanbul, 1978, tablo III.

ön yüz

arka yüz

Resim: 1

ön yüz

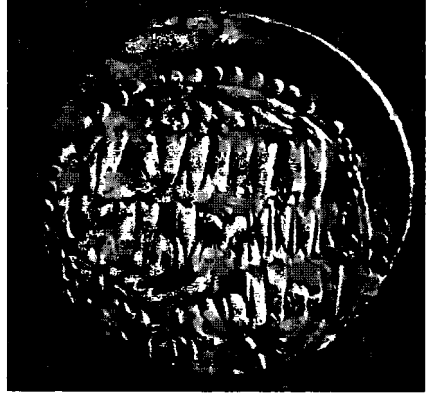

arka yüz

Resim: 2

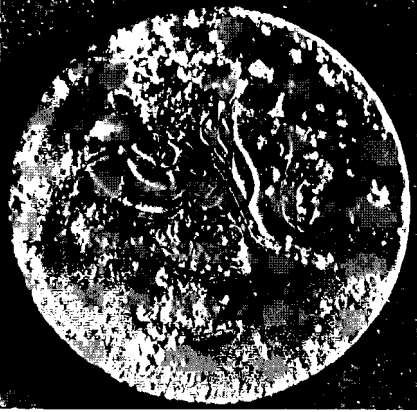

ön yüz

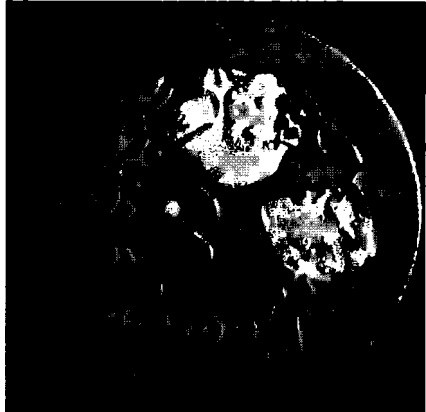

arka yüz

Resim: 3

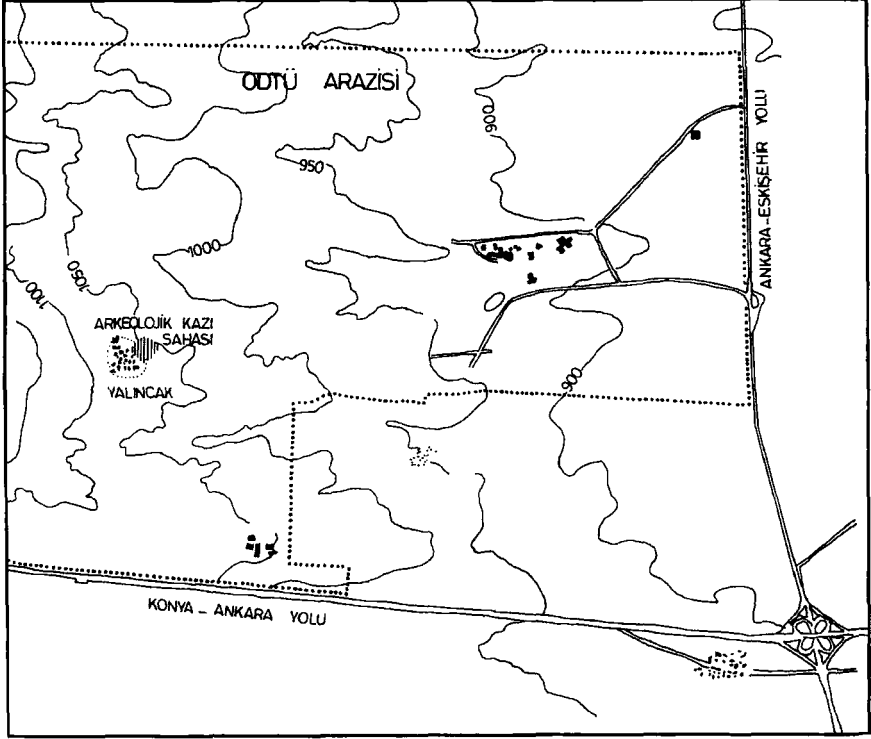

ön yüz

arka yüz

Resim: 4

Harita

ANKYRA - ULUS OPUS SECTİLELERİ

Musa KADIOĞLU*

Ulus'ta 6101 ada 2 nolu arsada yapılan kazıda kare, dikdörtgen ve çokgen andezit bloklardan oluşturulmuş Roma Dönemi'ne tarihlenen (M.S.2.yüzyıl) bir cadde ortaya çıkarılmıştır. Bu cadde, 7.60 m genişliğinde ve kazılan kısmıyla yaklaşık 50 m uzunluğundadır. Kısmen korunmuş, niteliği saptanamayan mekanlara ait olan opus sectile döşeme, bu cadde boyunca uzanmaktadır. Opus sectile döşemenin kuzey tarafı güneye oranla nispeten daha iyi korunmuştur (Plan: 1)¹. Genel olarak bakıldığında opus sectileler oldukça tahrip olmuştur, öyle ki en güneyde bulunan opus sectile Cumhuriyet Dönemi yapılarının temelleriyle tahrip edilmiştir. Opus sectile, caddenin eğimine uygun olarak kuzey-güney yönünde eğimli yapılmıştır. Kuzey ile güney nokta arasındaki eğim farkı 56 cm dir. Opus sectileli alanın genişliği 6.20 m dir. Planda K ve L olarak gösterilen opus sectileli alan 9.50 m uzunluğundadır.

Ulus kazısında ortaya çıkarılan opus sectileleri tanıtmaya geçmeden önce, Anadolu'da çok az araştırılmış olan opus sectile hakkında genel bir bilgi verilmesi yerinde olacaktır.

*) Musa KADIOĞLU, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı, 06100 Sıhhiye/ANKARA
Ankara-Ulus opus sectilelerini incelememe izin veren ve yayın esnasında yardımlarını esirgemeyen çok değerli Hocam Prof.Dr.Cevdet Bayburtluoğlu'na ve Anadolu Medeniyetleri Müzesi Müdürü İlhan Temizsoy'a, Melih Arslan'a ve Ulus kazısını maddi olarak destekleyen Bezcı İnşaat Şirketi çalışanlarına teşekkürü bir borç bilirim. Burada aşağıdaki kısaltmalar kullanılmıştır: *AA*: Archäologischer Anzeiger; *AM*: Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung; *AJA*: American Journal of Archaeology; *EAA*: Enciclopedia dell'arte antica classica e orientale; *FiE*: Forschungen in Ephesos; *Ist-Forsch*: Istanbul Forschungen; *IstMitt*: Istanbul Mitteilungen; *KSTp*: Kazı Sonuçları Toplantısı; *MAMA*: Monumenta Asiae Minoris Antiqua, Publications of the American Society for Archaeological Research in Asia Minor; *RE*: Paulys Real Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft; *RM*: Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung; *TürkAD*: Türk Arkeoloji Dergisi.

(1) Plan 1'de kuzey taraf k ve l, güney taraf m, n, o, p ve r harfleriyle gösterilmiştir.

OPUS SECTİLE

Roma Dönemi'nde kamuya açık ve özel yapılarda döşeme ve duvar dekorasyonunda genelde üç ayrı uygulama görülmektedir. Bu uygulamalar: 1-Büyük mermer levhalar (inkrustasyon), 2-Mozaik ve 3-özellikle Erken Hıristiyanlık Dönemi kilise yapılarında uygulaması devam ettirilmiş olan opus sectile'dir².

Çeşitli geometrik formlarda kesilmiş, küçük boyutlarda ve değişik kalınlıklardaki mermer levhalardan oluşan bir tür mozayiğe antik dönemde *opus sectile marmoreum* denmiştir³. Tabulae sectiles (opus sectile), inkrustasyon plakalarının özel bir türüdür⁴. Opus sectile, küçük kesilmiş renkli mermer levhaların (üçgenden çokgene ve daireye kadar mümkün olan bütün formlar) motif oluşturacak şekilde bir araya getirilmesiyle oluşturulur⁵.

Opus sectile kendi içerisinde geometrik ve figürlü olmak üzere iki gruba ayrılır⁶. Fakat Ephesos St. John Kilisesi'nin Skeuophylakion kuzey doğu köşesinde ortaya çıkarılan opus sectile döşeme⁷ ve Pompei Casa dell'Efebo'daki döşeme⁸, üçüncü grup olan *floral türe*⁹ ait olmalıdır.

-
- (2) U.Peschlow, "Zum byzantinischen opus sectile-Böden. in: Beiträge zur Altertumskunde Kleinasien", *Festschrift für Kurt Büttel*, (1983). s.435.; J. Marquardt, *Das Privatleben der Römer*, (1879), s. 599-610.
 - (3) S.Aurigemmma, "Sectile Opus", *Mosaico E Mosaicisti Nell'Antichita* (1967), s.40; S.Aurigemmma, "Sectile Opus", *EAA VII* (1966) s.145-151.
 - (4) RE Supp.VII. "Inkrustation", s.286.
 - (5) Mermer levhalarla dekorasyon uygulamasının orijini Pers ve Mezopotamya kültürlerinde karşımıza çıkar. Opus sectile türünün başlangıcını renkli tuğlalarla yapılmış olan kabartmalarda aramamız doğru olacaktır. Bu türün en güzel örneklerini Babil'deki İhtar kapısının fayans kabartmalarında ve dini alay caddesinin duvar kabartmalarında bulmaktayız. II. Nebukadnezar döneminde (M.Ö. 604-562) yapılmış olan dini alay caddesinin duvarlarını aslan figürleri, İhtar kapısını Hava tanrısı Adad'ın (boğalar) ve şehir ve imparatorluk tanrısı Marduk'un (ejderhalar) simgesel hayvanları süslemiştir (Liane Jakop-Rost, Joachim Marzahn, *Antike Welt auf der Berliner Museuminsel, Vorderasiatisches Museum, Juni 199*, s.48; *Holle Kunst Geschichte* (1988), s.62-63; Eva Strommenger-Max Hirmer, *Fünf Jahrtausende Mesopotamien, Die Kunst von den Anfängen um 5000 v. Chr. bis zu Alexander dem Grosse*, s.125, Taf.276-278, XLIII, XLIV). Ayrıca buna Susa'da Dareios'un (M.Ö.521-468) sarayının huzura kabul salonunun dış duvarlarını süsleyen Pers kralının muhafız kitası askerlerinin oluşturduğu kabartma da (Holle; *Kunstgeschichte, von den Anfängen bis zur Gegenwart*, s.72) eklenebilir.
 - (6) Marquardt, s.610.; P. Fischer, *Mosaics History and Technique*, (1971), s.8.; Aurigemmma (1967), s.41-42.
 - (7) M.Büyükkolancı, "Zwei neugefundene Bauten der Johannes-Kirche von Ephesos: Baptisterium und Skeuophylakion", *IstMitt* 32, (1982), s.254-257, Taf. 61/2.
 - (8) Aurigemmma (1967), fig.48.
 - (9) H. Mielsch, *Buntmarmore aus Rom im Antikenmuseum* (1985), s.15. Burada Mielsch'de opus sectilenin floral türünden bahseder.

a - Figürlü Opus Sectile / Inkrustasyon / Kakma

Figürlü opus sectile'de önceden çizilmiş olan insan ve hayvan figürlerinin konturlarına göre kesilerek farklı renkte plakalarla aynı şekilde bir tasviri taklit etme yolu aranmıştır¹⁰. Bu, özellikle Claudius (M.S.41-54) ve Neron (M.S.54-68) dönemine özgü (çiçek figürlü) kakma tarzıdır¹¹. Figürlü kompozisyon kakma tekniği ile kolayca elde edilir. Anatomik ve elbise özelliklerini modellendirmek ve renklendirmek, ışık gölge etkisini, elbise kıvrımlarını elde etmek mümkündür. Kakma bezeme ile ilgili olan bu teknik, temel birimi tessera olan gerçek mozaikle karıştırılmamalıdır¹². Mermer işçiliğinde, figürlü opus sectile, figürlü inkrustasyon ve figürlü kakma her zaman aynı tekniği ifade ediyor olmasına rağmen, sanki farklı bir tekniği ifade ediyormuş gibi kullanılmaktadır. Örneğin, Pompei'deki Casa dei Capiteli Dorati'te duvarları süsleyen figürlü opus sectileyi Dohrn¹³ duvar kakması, Aurigemma¹⁴ figürlü opus sectile olarak adlandırmaktadır. Burada panonun genelinde figürlü opus sectile, figürün ayrıntılarında kakma kullanıldığı için iki farklı terim kullanılıyor olsa gerektir.

Figürlü kakmalar Roma dekorasyon sanatında büyük önem taşır. Bu teknikte, insan figürlerine¹⁵, Roma'da Domus Transitoria (sarayı) Nymphaeumu'nun duvar kakmalarında rastlamaktayız. Burada, kakma ile yapılmış tıknaz dört erkek vücuduna ait parçalar ve beş tane baş bulunmuştur. Olasılıkla bunlar bir ve aynı dekorasyon düzenlemesine aittir. Saç, sıcak sarı-kahverengi antik sarı (Giallo antico) renginde iken, vücutlar ve yüzler koyu kırmızı çizgili kumru (Palombino) rengindedir. Kafa ve saç çok özenli bir şekilde kesilmiştir ki, bunlar bugün bile tam olarak birbirlerine uymaktadırlar (bu figürler bir bütün olarak değil aksine parça parça kesilip çıkartılırlar yani saç, baş, kol ve vücut ayrı ayrı işlenir). Hayvan figürleri ve maskeler, Roma dekorasyon sanatında sevilerek kullanılmıştır¹⁶. Kakmaların yerleştirildiği zemin, Napoli Museo Nazionale'deki Pompei duvar kakma-inkrustasyonunda (M.S.60-64) olduğu gibi koyu gri ya da koyu bir taştan (arduvaz) oluşturulmuş olabilir¹⁷. Bu kakma-inkrustasyona, sandalını bağlamak için bir desteğe tutunarak tasvir edilmiş olan Pompei Venüs'ü benzerlik göstermektedir¹⁸.

(10) Marquardt, s.611.

(11) Aurigemma (1967), s.42.

(12) Fischer, s.8.

(13) T. Dohrn, "Crustae" *RM* 72 (1965) Taf.57.

(14) Aurigemma (1967), fig.45.

(15) Dohrn, s.127-128, Taf.50-51.

(16) Dohrn, s.129, Taf.52.

(17) Aurigemma (1967), fig.45. Bu inkrustasyonda Dionysos ile ilgili sahneler tasvir edilmiştir.

(18) Dohrn, Taf.57.

Lekeler ile mermer renklerini değiştirme yoluna Neron döneminde gidilmiştir. Plinius, Numidia mermerinin renk varyasyonlu olduğunu ve Synnada mermerinin erguvan renkli damarlı olduğunu bildirir¹⁹. Bu renk lekeleri ateşte oluşturulmaktadır. Genelde anatomik detaylar, özellikle kakma tarzıyla yapılan figürler dekoratif formlarda hazırlanmaktadır.

b - Geometrik (Figürsüz) Opus Sectileler

Geometrik formlu opus sectile'de, döşemeler için daireler, üçgenler, dikdörtgenler, kareler, eşkenar dörtgenler, altıgenler ve sekizgenler, duvarlar için yapay kaplama kullanım bulmuřtur²⁰. Geometrik opus sectilenin oldukça zengin bir motifi ve bu motiflerin türevleri bulunmaktadır. Bu türün opus sectile döşemeleri direkt olarak M.S.12.yüzyılda İtalya'da çok sevilen Kosmaten iřçilięine²¹ örnek olmuřtur²².

Duvarı süslemek amacıyla kullanılmış olan opus sectileler, taban opus sectilelerine oranla çok daha az korunmuştur. Anadolu'da Sardes'deki sinagogda²³ ve Magnesia'daki latrinada²⁴ opus sectilenin duvarları süslemiş olduğu görölmektedir.

Plinius, Anadolu'da ilk mermer kaplama uygulamasının Karia Satrabı Mausollos'un Halikarnassos'daki sarayında kullanıldığını bildirmektedir²⁵. Erken Hellenistik Dönem'den itibaren opus sectile alışkanlığı Yunan dünyasına girmiřtir²⁶. Anadolu'da yayınlamış ilk ve tek Hellenistik opus sectile örneğe, Bergama'da Attalos'un evinde 37 No'lu odada²⁷ (M.Ö.1.yüzyılda) rastlamaktayız.

(19) Plinius, Nat.Hist., XXXV, 3.

(20) Marquardt, s.610.

(21) Fischer, s.8. Pl.73. Ortaçağ Roma'sında Kosmati loncası tarafından yapılan geometrik opus sectile işçiliğidir.

(22) Peschlow, s.435.

(23) G.M.A. Hanfmann, Letters from Sardis, fig. 182 (1972); G.M.A. Hanfmann, Sardis from Prehistoric to Roman Times, Results of the Archaeological Exploration of Sardis 1958-1975, fig.266. (1983).

(24) O.Bingöl, "Menderes Magnesiası (1993)", *KSTp*, XVI-II (1994) s.49.

(25) Plinius, Nat. Hist. XXXVI,47.; Aurigemma (1967), s.40.

(26) Aurigemma (1967), s. 41.

(27) D.Salzmann, "Mosaiken und Pavimente in Pergamon", *AA* (1991), Heft.3, s.440-444, Abb.10; W. Dörpfeld, "Die Arbeiten zu Pergamon", *AM* 32, (1907), s.183, 189.

c - Floral Opus Sectile

Opus sectilenin bu türünü çeşitli bitki ve çiçek bezemeleri oluşturmaktadır. Bu ilk bakışta kakmayı hatırlatıyor olsa da bunu floral opus sectile adı altında incelememiz gerekmektedir. Ephesos'deki St. John Kilisesi'nin Skeuophylakion kuzey doğu köşesinde ortaya çıkarılan mermer döşemeyi²⁸ ve Pompei Casa dell'Efebo'daki döşemeyi²⁹ bu türe örnek olarak göstermek mümkündür.

ULUS OPUS SECTILELERİ

Ulus'ta gün ışığına çıkartılan opus sectile panoların tamamı geometrik opus sectile türüne ait olup bu panolar oluşturdukları motiflere göre aşağıda ayrıca incelenecektir. Burada toplam 25 pano bulunmaktadır. Genelde kullanılan renkler krem-beyaz, bordo, gri ve koyu gridir. Opus sectile döşemenin tamamında üç tür malzeme kullanılmıştır: Mermer, kireçtaşı ve andezit. Kireçtaşı ve mermerlerin kalınlıkları 2 ile 10 cm arasında değişmektedir. Pervazlar genelde daha kalın mermerden oluşturulmuştur. Mermerler 8-10 cm'lik kalın (kiremit rengi) bir horasan harcına yerleştirilmişlerdir. Suya dayanıklı olan horasan harcının burada kullanılmış olması anlamlıdır.

1-Dikdörtgenli balık sırtı motifi (k)

1. ve 4. panolar bu motifi oluşturmaktadır. 1. Pano 120x160 cm ölçülerinde olup, kuzey taraftan 29, güneyden 28, doğu ve batıdan 20 cm'lik pervazlarla çevrelenmiştir. Bu panonun kuzey, güney ve batı pervazları kısmen korunmuştur. Doğu taraf pervaz ölçüsü batıdaki ölçüsüne göre tahmin edilmiştir. Bu pano, 80x128 cm ölçüsündeki beyaz bir mermer levhayı dörtbir taraftan *balık sırtı* motifiyle çerçevelemiş bir örneği göstermektedir (Resim:1a-b, Çizim: 1). Bu mermer levha tahribattan dolayı parçalar halindedir. Bugün korunan kısmıyla balık sırtı motifi güneyde 22 cm ve batıda 14 cm genişliğindedir. Doğu tarafta harç dahi korunmamıştır. Kuzeyde 28x28 cm ölçüsünde bir pervaz ve balık sırtı motifinin bir üçgeni korunmuştur. Balık sırtı motifi ve çevrelediği mermer levha 2-3 cm kalınlığındadır. Bu yüzden doğanın şartlarına dayanamayıp parçalanmıştır.

3.panonun hemen batısına birleşen 4.pano 1. pano ile aynı örneği gösterir. Fakat 1. panoya oranla çok tahrip olmuştur. Pervazlardan sadece

(28) Büyükkolancı, (1982), s.254-257, Taf. 61/2

(29) Aurigemma (1967), fig.48.

kuzey doğu köşede bulunan 28x40 cm'lik mermer görülebilmektedir. Balık sırtı motifini oluşturan üçgenlerin sadece beş altı tanesi korunmuştur (Resim:2, Çizim:1). Bu motifin süslemiş olduğu mermer levha 88x104 cm ölçüsünde olmalıdır. Panonun rekonstrüksiyon çizimi korunmuş olan harç yardımıyla yapılabilmektedir. Güney batı köşenin harcı büyük bir olasılıkla daha geç bir dönemde tahrip edilmiştir.

Bu her iki panoda özenli bir işçilik yoktur. Çünkü aynı motifi oluşturan mermerler standart bir ölçü göstermezler ve mermerlerin birleşim yüzeylerinde (derzlerde) bir özensizlik göze çarpar. Ayrıca kullanılan mermerin rengi ve kalitesi bu özensizliği destekler. Burada gri, krem ve koyu gri renk kullanılmıştır. Koyu gri renk üçgenler farklı malzemeden yani andezitten³⁰ yapılmıştır. Bu üçgenlerin kalınlıkları 3 ile 5 cm kalınlığında olup çok yumuşak ve kolay parçalanabilir özelliktedir. Büyük dikdörtgen mermer levha krem renktedir.

Ölçüleri farklı olmakla birlikte hemen hemen aynı örneğe Ephesos'da St. John Kilisesi'nin bema döşemesinde³¹ rastlamaktayız (M.S.527-565). Bu panodaki tek fark balık sırtı motifinin aralarını dolduran üçgenlerin içerisine açık renk daha küçük üçgenlerin yerleştirilmiş olmasıdır. Ayrıca Antiokheia Dig II'de³² ve Nikaia'da H. Sophia Bazilikası'nın apsisinde³³ (1.yapı evresi, M.S.5-6. yüzyıl) benzer bir motife rastlamaktayız fakat bu her iki yerde dedikdörtgen mermer plaka yoktur.

2-Çapraz altıgenler (k, l, o, n):

Kuzey ve güney opus sectile alanında 2., 6., 7., 11., 15., 19. ve 23. panolar bu motifi göstermektedir. 2., 7., 19. ve 23. panolarda kullanılan altıgenlerin ölçüleri aynıdır. 11. ve 15. panolardaki altıgenlerin ölçüleri diğerlerine oranla daha büyüktür. 6. panonun altıgenleri orta grubu oluşturmaktadır.

2. pano 1. panonun batısına birleşir ve 20x100 cm'lik doğu pervazı 1. panonun batı pervazıdır. 22x37 cm ölçüsünde batı pervazının bir bö-

(30) Maden Tetkik Arama Enstitüsünden Jeolog Dr. Kemal Türeli, bu taşın andezit olduğunu ve Ankara'nın çevresinde yaygın olarak bulunduğunu belirtmiştir. Buda bize opus sectile döşemenin yerli malzemeye yapılmış olabileceğini göstermektedir (?).

(31) Die Johanneskirche (WIEN-1951), *FiE* Band IV, Heft.3, Taf.LXXIV.

(32) S.Campbell, *The Mosaics of Antioch* (1988), s.68., Pl.194.

(33) A.M.Schneider, Die römischen und byzantinischen Denkmäler von Iznik-Nikaia, s.14, Taf.9-10, *IstForsch.* Band16, (1943); Y.Ötügen, Forschungen im nordwestlichen Kleinasien, Antike und byzantinische Denkmäler in der Provinz Bursa, *IstMitt* (1996), Beihft.41, s.24.; S.Möllers, "Neue Beobachtungen zur Hagia Sophia in Iznik/Nikaia" *AA* (1987), Heft.4, s.689-693

lümün dışında kuzey tarafta ne pervaz ne de harcı korunmuştur. Güney doğu pervaz korunmuştur (Resim: 3a-b, Çizim: 1). Bu pano 60x120 cm ölçüsünde olup 3x5 sıra altıgenlerden oluşturulmuştur. Altıgenler 20x24 cm ölçüsündedir. İlk sıra tam, ikinci sıra yarım ve son sıra tam olan altıgenlerle başlar. Altıgenler arası üçgenlerle doldurulmuştur. Bu üçgenler büyük oranda doğa koşullarından dolayı tahrip olmuş ve parçalar halindedirler. Bu pano, bütün panolar içerisinde en iyi korunmuş olanıdır. Sadece kuzeydeki tek sıra altıgenler eksiktir.

6. Pano 126x56 cm ölçüsünde olup 2x4 sıra altıgenlerden oluşmaktadır. Altıgenler 28x30 cm ölçüsündedirler. Kuzey doğu köşe pervazı korunmuştur. Kuzey pervazı 28 cm doğu pervazı 26 cm dir. Diğer pervazların harçları geride kalmıştır. Kuzey doğu köşede sadece bir yarım altıgen ile bir üçgen korunmuştur. Motifi tamamlayabilmek korunmuş olan harcın yardımıyla olabilmıştır (Çizim: 1).

7., 19. ve 23 pano 2. pano ile aynı motifi gösterir. Altıgenlerin ölçüleri aynıdır. 7. pano, 126x148 cm ölçüsünde olup 6x5 sıra altıgenlerden oluşur. Hiç bir pervazı korunmamıştır. Pervazlar korunmuş olan harç yardımıyla çizilebilmiştir. Güney tarafta iki altıgen dışında diğer altıgenler korunmamıştır (Çizim: 1).

11. pano 152x200 cm ölçüsünde olup 6x4 sıra altıgenden oluşmuştur. Altıgenler 33x38 cm ölçüsündedirler. Bu panoda korunmuş mermer yoktur. Altıgenler çapraz yerleştirilmiş ve kalan boşluklar üçgenlerle doldurulmuş olmalıdır (Çizim: 1).

15. pano için kesin bir ölçü vermek mümkün değildir. Ancak korunmuş olan harç yardımıyla yapılan çizimin ölçüsü verilebilir (Çizim: 1). Bu pano korunduğu kadarıyla 188x160 cm ölçüsünde olmalıdır. Doğu ve güney tarafta altıgen ve pervaz harçları korunmadığı için tamamlama çizimi yapılmamıştır. Kuzey pervazı üç mermer levha oluşturuyordu. Batı tarafta sadece pervazın bir mermer levhasının harcı korunmuştur.

23.pano yaklaşık 140x70 cm ölçüsündedir. Burada yine çapraz yerleştirilmiş altıgenlerin oluşturduğu motif söz konusudur. Altıgenler 24x24 cm ölçüsündedirler. 2x5 sıradan oluşan altıgenleri doğu taraftan tek sıra beşgenler çevreler. Beşgenler ile altıgenlerin birleşmelerinden oluşan boşluklar formsuz mermerlerle doldurulmuştur. Altıgenler arasındaki üçgenler parçalar halindedir. Buradaki panoyu belirlemek mümkün olmamıştır (Resim:4, Çizim: 3).

Renk olarak beyaz, gri ve beyaz damarlı bordo mermerler kullanılmıştır. Malzeme ve kalite 1. ve 4. panoda olduğu gibidir.

Bu motifin en erken örneğine Sardes'te Hamam-Gymnasion kompleksinde³⁴ (orta ve geç 4. yüzyıl); Korykos'daki Cathedral'de³⁵ (M.S. 5. yüzyılın ilk yarısı); Hierapolis ionik başlıklı evde³⁶ (M.S.4-6. yüzyıl); Ephesos'da Varius Hamam'ının güney tarafında portiko mozoyiği olarak adlandırılan yerde³⁷ (geç 5.yüzyıl.- erken 6.yüzyıl); Kıbrıs'ta Erken Hıristiyanlık Bazilikası'nda³⁸ (M.S.6.yüzyıl); Perge Güney Hamamı'nda³⁹; Seleukeia-Kalykadnos'ta B mozaik alanında⁴⁰; Antiokheia'da F Hamamı'nda⁴¹ (M.S.537-538.) ve Kalat Sım'an'da⁴² (M.S.6.yüzyılın ilk yarısı) rastlamaktayız.

3-Düzgün altıgenler (k)

Bu tip sadece 3. panoda görülmektedir. Altıgenler arası eşkenar dörtgenlerle, altıgenlerin pervazlarla birleşmesinden dolayı oluşan boşluklar üçgenlerle doldurulmuştur. Bu pano 112x120 cm ölçüsünde olup 5x5 sıra altıgenlerden oluşmaktadır. Altıgenler düzgün sıralandıkları için yarım altıgenler yoktur. Altıgenin ölçüleri 20x24 cm dir. Bu ölçü 2. panonun altıgen ölçüleri ile aynı olup oluşturduğu motif farklıdır (Resim:5, Çizim:1)

Panoyu doğu taraftan sınırlayan pervazın sadece bir parçası korunmuştur ve 48x22 cm ölçüsündedir. Bu pervaza bitişik tek bir altıgen ve bir üçgen korunmuştur. Genel motif harcın yardımıyla tamamlanabilmiştir. Kuzey ve güney pervazlar korunmamıştır. Bu pervazların genişlikleri 1. panonunkilerle aynı olmalıdır. Batı tarafta kuzey pervaza bitişik 46x28 cm boyutunda bir pervaz parçası korunmuştur.

(34) G.M.A. Hanfmann, "Excavations at Sardis 1962", *TürkAD* XII-1 (1962). fig.2

(35) S.Guyer-E. Herzfeld, "Meriamlik und Korykos zwei christliche Ruinenstätten des rauhen Kilikien", *MAMA* II (1930). s.104-106, Abb.102.

(36) D.Ferrero, "1991Yılı Hierapolis Arkeolojik Kurulunun Çalışma Raporu", *KSTp*. XIV-II (1992), s.317-319, res.5.

(37) W.Jobst, *Römische Mosaiken aus Ephesos. Die Hanghäuser des Embolos. FiE VIII/2*. s.76, Abb.51.

(38) K. Nicolaou, "Archaeological News From Cyprus 1973". *AJA* April 195, Volume 79, No.2 s.132, fig.33b.

(39) J.inan, "Perge Kazısı 1981 Çalışması". *TürkAD* XXVI-2 1983. fig.16.

(40) Ç.Topçu, "Seleukeia 1981 Çalışmaları". *KSTp*. IV (1982). s.273, fig.8-9.

(41) Campbell, (1988) lev.120,150 ve 151.

(42) R.Naumann, "Mosaik und Marmorplattenböden in Kalat Sım'an und Pirun". *AA* 57 (1942). Abb.9, motif. 1.1a.

Altıgenlerin doğu pervaza birleştiği yerde yaklaşık 5-6 cm kadar boşluk vardır. Bu boşluk mermer parçaları ile doldurulmaya çalışılmıştır. Bu, bize hesaplamamızın doğru yapılmadığını ve özenli bir işçiliğin olmadığını göstermektedir

Bu motife Limyra'da Kenotaph'da mekan G'nin⁴³ tabanında (5.yüzyıl'ın ilk yarısı); Korykos'da Mezar Kilisesi'nde⁴⁴ (6.yüzyıl başı) ve Çapraz Sahınlı Bazilika'da⁴⁵ (6.yüzyıl sonu) rastlamaktayız.

4-Dikdörtgenli çapraz altıgenler (k)

Ortada yer alan 100 x 94 cm ölçüsündeki mermer levhayı çevreleyen çapraz sıralanmış altıgenlerden oluşan 10. ve 24. pano bu tipi oluşturur. 10.Pano 232x160 cm ölçüsündedir. Altıgenler arası üçgenlerle süslenmiştir. Altıgenler 30x36 cm dir. Bu panoda hiç bir opus sectile mermer parçası günümüze kadar korunmamıştır. Kuzey ve güney pervazlara bitişik tek sıra 4.5 altıgen sıralanmaktadır. Doğu ve batı pervazlara 1.5x5 altıgen sırası birleşir. Motif tamamen geride kalmış olan harcın yardımıyla çizilebilmiştir (Çizim: 1). Kuzey pervaz dört, güney pervaz beş mermer parçasından oluşuyor olmalıydı. Kuzey pervaz 28, güney 34 cm genişliğindedir.

24. pano 23 .panonun güneyinde yer almaktadır. Ortada bulunan dikdörtgen mermer plaka 54x56 cm ölçüsünde olup onu kuzey, güney ve doğu taraftan birer altıgen çevrelemektedir. Burada kullanılmış olan altıgenlerin ölçüleri farklıdır (32x32, 34x40 ve 32x40 cm) (Resim:6, Çizim: 3).

5-Daire göbekli yıldız (k)

5.ve 8. panolar yıldız motifini oluşturmaktadır. 5. pano 126x126 cm ölçüsünde bir kare olup 1. panonun güneyine birleşir. Kuzey pervaz 1. panonun güney pervazıyla ortaktır. Doğu pervaz korunmamıştır. Güney pervazın 34x54 cmlik bir bölümü korunmuştur. Batı pervaz 6. panonun doğu pervazıyla ortaktır (Resim:7a-b, Çizim: 1, 4).

(43) J.Ganzert, "Das Kenotaph für Gaius Caesar in Limyra", *IstForsch.* Band 35, (1984) Taf.10, F 29.; Peschlow, "Limyra Bericht über die Grabungskampagne 1973". s.44. *TürkAD* XXII-2 (1975).

(44) Guyer-Herzfeld (1930), s.147, Abb.158; G.H.Salies, "Kilikische Pavimente ein Aspekt künstlerischer Auseinandersetzung zwischen Kilikien und der Levante" *Anatolia Antiqua* I, (1991) s.319, Abb.4.

(45) Guyer-Herzfeld (1930), s.120, Abb.118.

Ortada 24 cm çaplı bir yıldız göbeği bulunur. Bu bordo-krem renkli yıldız göbeğini, üçü korunmuş olmak üzere altı beyaz ışın çevrelemektedir. Bu ışınları 15 cm eninde beyaz bir daire çevreler. Işınlar arasını, ikisi ortada ikisi de yanlarda olmak üzere dört eşkenar üçgen doldurur. Beyaz daireyi 20 cm eninde balık sırtı motifli başka bir daire daha çevreler. Bu motifle kare alan ortadan dolar ve köşelerde kalan boşluklar tek parça kavisli kesilen iki mermerlerle doldurulmuştur.

Bu pano da diğer panolar gibi kötü korunmuştur. Kavisli köşe mermerleri, balık sırtı motifi, beyaz daire, ışınlar ve ışınlar arasındaki eşkenar üçgenler parçalar halindedir. Tek sağlam olan yıldız diskidir. Diskin batısı daha sonraki bir dönemde ikinci kez kullanılmıştır. Burada mermerlerin motif oluşturduğuna bakılmadan tabanı düzleştirmek amacıyla yerleştirildikleri görülmektedir (Çizim: 1). Korunan harç yardımıyla bu motifin tamamlama çizimi yapılabilmiştir.

8. pano 5. panoyla aynı örneği gösterir. Fakat korunan kısım çok azdır. Sadece güney-doğu tarafta bulunan balık sırtı motifi ve beyaz dairenin çok az bir kısmı korunagelmıştır. Fakat bu korunan kısım bize bu panonun 5. panoyla aynı motifi taşıdığını göstermiştir (Resim:8, Çizim: 1, 4).

Bu panoda da ikinci kullanım söz konusudur. İkinci kullanımdan geriye sadece harç kalmıştır. Bu ikinci kullanım harcı, ilk harçtan renk olarak farklı yani biraz daha açık renktedir ve motif farklıdır. Bu panonun kuzey tarafı ikinci kullanımda dikdörtgen levhalarla döşenmiştir.

Kullanılan malzeme, renk ve uygulanan işçilik diğer panolardan farklı değildir.

Bu yıldız motifine Apemeia'daki Atrium Kilisesi'nin tabanında⁴⁶ (M.S.6.yüzyıl'ın son çeyreği); İstanbul'da Kalenderhane Camii'nde⁴⁷ (M.S.7.yüzyıl) ve hippodromun yukarısındaki Küçük Kilise'de⁴⁸ (M.S.7.yüzyıl) rastlamaktayız.

6-Dikdörtgenli düzgün sekizgenler (k, l, n)

9. pano bu tipi oluşturmaktadır. Buradaki motif sekizgenlerin düzgün birleştirilmesiyle oluşturulmuştur. Bu panoda sekizgenler, ortada bulunan dikdörtgen mermer levhayı çevreler.

(46) CH.J. Balty, *Fouilles D'Apemeia de Syrie I.I. L'Eglise Atrium de la Grande Colonnade*. 1969. s.44, fig.10.; Peschlow (1983), s. 436, Taf. 89/1.

(47) R.Duyuran, İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı 5 (1952). res. 4.; Peschlow (1983), s.440, Taf. 91,1.

(48) Perschlow (1983), Taf .92/5.

9. pano nispeten iyi korunmuştur (Resim:9). Güneyde ve kuzeyde 2x3 sıra sekizgenler, doğuda ve batıda ikişer dikdörtgen 42x48 cmlik dikdörtgen gri mermer levhayı çevreler. Güney ve kuzey kenarda yarım sekizgenler kullanılmıştır. Sekizgenler arası kare beyaz mermerlerle doldurulmuştur. Sekizgenler 28x28 cm ölçüsünde ve gri renktedirler. Panonun genel ölçüsü 94x160 cm dir. Kuzey pervaz 5. panonun güney pervazıyla ortaktır. Doğu ve güney pervaz korunmamıştır. Batı pervazın bir kısmının harcı korunmuştur. Batı pervaz 26 cm genişliğindedir. Bir kaç yarım altıgen haricinde motif tamamdır.

Yayınlarda bu motifin benzerlerine rastlanılmamıştır. Fakat değişik motif olarak, dikdörtgenli çapraz dama tahtası motifi Aphrodisias'da⁴⁹ görülmektedir.

7-Düzgün sekizgenler (n)

14., 21., ve 22. panolar bize, 9. panonun oluşturduğu motifin benzer bir örneğini göstermektedir. Fakat burada dikdörtgen plaka yoktur (Çizim: 1, 2).

14. pano 200x236 cm ölçüsünde olup 7x8 sıra sekizgenlerden oluşmaktadır (Resim:10a-b, Çizim:1). Sekizgenlerin ölçüsü 9. panonunkilerle aynıdır. Güney pervaza bitişik 2x7 sekizgen, kuzey pervaza bitişik 3x7 sekizgen eksiktir. Eksik olanlar harç yardımıyla tamamlanabilmiştir. Sekizgenler arasını süsleyen kareler yine parçalar halindedir. Kuzey doğuda pervaz görevi de gören 54x64 cm ölçüsünde bir mermer levha bulunuyordu. Doğu tarafta 24x38 ve 24x30 cm lik korunmuş iki mermer pervaz parçası bulunmaktadır.

21. panonun güney doğu köşesinin bir kısmını Osmanlı Dönemi'nde yapılmış olan ocak tahrip etmiştir. Sekizgenlerin sadece harçları korunmuştur. Bu panoya güney taraftan farklı ölçülerde dikdörtgenler birleşmektedir. Bu dikdörtgenlerden yalnız 20x30 cm ölçüsünde olan bir gri mermer parça korunmuştur. Diğerlerinin ancak harçları korunmuştur. Ocak burada da opus sectileli alanı tahrip etmiştir. Bu dikdörtgenli alanın güneyinde farklı geometrik motiflerden oluşturulmuş bir alan bulunur. Fakat bu mermerler belirli bir motif oluşturacak nitelikte değildirler (Çizim: 2).

22. pano, ortada düzgün birleşmiş sekizgenler ve bunların araları karelerle doldurulmuştur. Batı taraftaki iki sıra genelde sekizgen for-

(49) K.Erim, "Aphrodisias results of the 1967 Campaign" *TürkAD* XVI-1 (1967), fig.10.

mundadır. Üçüncü sıra yarım sekizgenlerden oluşur. Bu yarım opus sectileleri tekrar bir sıra yarım sekizgenler çevreler. Güney pervazı 16 cm enindeki mermerler oluşturur. Bu pervaza bitişik 36x36 cm'lik iki tane sekizgen bulunur. Kuzey pervaz 14 cm genişliğindedir. Buradaki mermerlerin büyük çoğunluğu korunmuştur. Sekizgenlerin batı tarafında çeşitli boyda sağlam dikdörtgenler bulunmaktadır (Resim: 11a-b, Çizim: 2).

Bu motifin benzerlerine Antiokheia'da D Hamamı'nda⁵⁰ (M.S.300-325); Aphrodisias'ta Piskoposluk Sarayı mekan 1'in tabanında (M.S.350-375 ?) ve Bazilika'da⁵¹ (M.S.365-380.); Sardes'te hamam gymnasium kompleksinde⁵² (orta ve geç 4.yüzyıl); Korykos Katedrali'nde⁵³ (M.S.5.yüzyıl'ın ilk yarısı); Aphrodisias Aphrodite Tapınağı'nda⁵⁴ (M.S.6.yüzyıl); Antiokheia'da Aion'un Evi'nde⁵⁵ (M.S.500); Seleukeia Kalykadnos'ta bazilikada⁵⁶ ; biraz farklı olmakla birlikte Nikaia H. Sophia Bazilikası apsisinde⁵⁷ (1.yapı evresi, M.S.5.-6.yüzyıl); Kelenderis'te ev tabanında⁵⁸ (Geç Antik Dönem); Korykos Manastır Kilisesi'nde⁵⁹ (M.S.6/7.yüzyıl); Letoon'da bazilikada⁶⁰ (M.S.6.yüzyıl'ın ikinci yarısı 7.yüzyıl sonu) ve bir çok Erken Hıristiyanlık yapısında rastlamaktayız.

8- Dikdörtgenli bal peteği motifi (k, m, n):

12., 16. ve 20. panolar ortada yer alan mermer levhalarıyla birlikte bal peteği motifini oluşturmaktadırlar.

230x128 cm ölçüsünde olan 12. pano güney taraftan 2x3.5, kuzey taraftan 1.5x3 altıgen sırasıyla 80x50 cm ölçüsündeki mermer levhayı çevrelemektedir. Mermer levhanın doğusunu iki tane yarım altıgen, batısını iki sıra yarım altıgen süsler. Kuzey tarafta 40x50 cm'lik, güney tarafta 38x40 cm'lik iki farklı ölçüde altıgenler kullanılmıştır (Çizim: 1). Bu

(50) Campbell, (1988) Plate.51.

(51) S.Campbell, The Mosaics of Aphrodisias in Caria. (1991) Plate.48., 99.

(52) G.M.A. Hanfmann, "Excavation and Restoration Activities at Sardis in 1971". *TürkAD* XX-1, 1973. Fig.12. Bu motif tip G olarak adlandırılmıştır.

(53) Guyer-Herzfeld (1930), s.104-106, Abb.102.

(54) R.Cornack, *The Temple as the Cathedral. Recent work on Architecture and Sculpture*. Charlotte Roueche and Kenan T. Erim. (1990). fig. 5.

(55) Campbell, (1988), s.57, 59, Pl.170.

(56) Ç.Topçu, " Seleukeia-Kalykadnos (Silifke) 1983 Yılı kazı Çalışmaları", *KSTp* VI (1984) s.449, fig.5. Burada opus sectile için bir tarih verilmemiştir.

(57) Schneider, (1943) s.14, Taf.9-10, Ötügen,(1996) s.24. Möllers, *AA* (1987), s.689-693.

(58) L.Zoroğlu, " Kelenderis.1987 Yılı Kazısı", *KSTp* X-1 (1988). s.135-139. fig.20.

(59) Guyer-Herzfeld, (1930), s.164, Abb.168.

(60) H. Metzger, " Fouille Du Letoon en 1963", *TürkAD* XIII-1 (1964), s.103, fig.1.

pano, kuzeyden 28 cm, güneyden 30 cm, doğudan 18 cm ve batıdan 10 cm genişliğinde pervazla çevreleniyor olmalıydı. Pervazların bölümlerini tespit etmek tahribattan dolayı mümkün olmamıştır. Bu panoda da korunmuş tek bir parça mermer yoktur.

20. panoda farklı ölçüdeki birkaç altıgen ve ortada yer alan kare pano dışında geriye pek birşey sağlam olarak kalmamıştır. Fakat geriye kalan harç izlerinden burada dikdörtgenli bir bal peteği motifinin olduğu anlaşılmaktadır (Çizim: 2). Burada işçilik çok kötüdür.

Ortakdaki mermer levhanın olmadığı bal peteği motifine Sardes'deki hamam-gymnasium kompleksinde⁶¹ rastlamaktayız.

9-Dikdörtgenli çapraz dama tahtası (üçgenli) (k)

230x190 cm ölçüsünde olan bu büyük 13. pano 20x20 cm'lik kare mermerlerin ortadaki 82x80 cm'lik dikdörtgen levhayı çevrelemesiyle oluşturulmuştur. Pervazlarla birleşmeler üçgenlerle sağlanmıştır.

Doğu pervaz 12. panonun batı pervazıyla ortaktır ve 10 cm genişliğindedir. Kuzey pervazın harç kısmı bölümlenmeleri yapabilecek oranda iyi korunmuş ve 28 cm genişliğindedir. Batı pervazın iki parçası korunmuştur ve 24 cm genişliğindedir. Güney pervaz 30 cm genişliğinde olmalıdır. Burada harç kısmı dahi korunmamıştır.

İki tane doğuda ve kuzeyde, bir tane batıda kare gri mermer ve batı pervazına geçişte kullanılmış olan üç üçgen korunagelmiştir. Motifin tamamı, geride kalan harcın yardımıyla tamamlama çizimi yapılabilmektedir (Çizim: 1).

Bu motifin aynısına çok sağlam korunmuş olan Aphrodisias Hadrian Hamamı'nın kuzey galerisinin döşemesinde⁶² (6.yüzyıl) rastlamaktayız.

10-Tip oluşturmayan opus sectileler (m)

Planda m harfiyle gösterilmiş 16. panonun kuzeyine birleşen opus sectileli alan belli bir motif oluşturabilecek kadar iyi korunmamıştır. Üç sekizgen ve üç dikdörtgen mermer parça dışında diğer çizimler korunmuş olan harç yardımıyla yapılabilmektedir. Opus sectilenin doğusunda iki andezit blok arasında bir mermer pervaz vardır. Bu andezit blokların

(61) G.M.A. Hanfmann, "Excavation and Restoration Activities at Sardis in 1971", *TürkAD XX-1* (1973) fig.12. Burada petek motifi Tip E olarak adlandırılmıştır.

(62) K.Erim, "Aphrodisias results of the 1967 Campaign" *TürkAD XVI-1* (1967), fig.10.

batısında yamuk formlu 44x80 cm ölçüsünde bir başka mermer pervaz bulunur. Bu pervaz ile kuzeyindeki pervaz arasında çok kötü korunmuş olsa da bir bal peteği (16. pano) motifini farkedebilmekteyiz. Bu motife kuzeyde yer alan 12. pano da biraz farklı uygulamayla rastlamaktayız.

29x110 cm ölçüsünde üç parçadan oluşan bu kuzey pervaza yaklaşık 24x26 cm ölçüsünde olan üç gri sekizgen birleşir. Bu sekizgenlerin ölçüleri birbirini tutmamaktadır. Bu altıgenleri de kuzey taraftan sadece harcı korunmuş 36x102 cm ölçüsünde üç parçadan oluşan pervaz çevreler.

Bunların hemen batısına bir sıra 24 cm eninde dikdörtgenler, bir sıra 28x28 cm'lik 6 tane altıgen ve tekrar 24 cm eninde dikdörtgenler birleşir (17. pano). Bu dikdörtgenlerden oluşan pervazı güney taraftan dik kesen 28 cm eninde başka bir dikdörtgenlerden oluşan pervaz sınırlar. Bu iki pervaz arasını çapraz yerleştirilmiş sekizgenler doldurmaktadır (18. pano). Sekizgenler arası üçgenlerle süslenmiştir. Burada 3x4 sıra sekizgen bulunmaktadır. Harç kalıntılarından mermerlerin çok özensiz kesilip yerleştirildiklerini söylemek mümkündür. Burada farklı bir motif söz konusudur (Çizim: 2).

Planda p harfiyle gösterilmiş olan 25. pano belirli bir motif oluşturmaz (Resim:12, Çizim: 3). Burada daireler, dikdörtgenler, altıgenler ve formsuz mermerler kullanılmıştır. Cumhuriyet Dönemi duvarı bu opus sectileli alanı güney taraftan tahrip etmiştir. Cumhuriyet dönemi yapısının temeli opus sectileli alandan - 50 cm aşağıya kadar inmiştir.

11-Taban inkrustasyonu (r)

Plan 1'de r harfiyle gösterilen mermer döşemeli mekân m opus sectilesinin batısında yer alır. Buradaki mekânlar opus sectileli alandan 80 cm lik harçlı duvarla ayrılmaktadır. Bu duvar temele kadar iner. Duvarlarıyla birlikte bu mekânlar 8x7 m ölçüsündedirler ve kuzey güney doğrultusunda yanyana bitişik olarak 4 adettirler. Bu mekânlar geç dönemlerde (Osmanlı ?) ikiye bölünerek kullanılmışlardır. R olarak gösterilen mekânın tabanı ve duvarları içten ve dıştan mermerlerle kaplıydı. Duvarlar 8 cm'lik harçla 2 cm kalınlığında mermerlerle kaplanmışlardır. İçte ve dışta bu kaplamadan parçalar hâlâ görülebilmektedir. Mermer kaplama nispeten iyi korunmuştur fakat geç dönem duvarı mekânı ikiye bölerken döşemenin olduğu kısmı büyük ölçüde tahrip etmiştir (Resim:13, Çizim: 5).

Bu mermer plakalar için önce 20 cm kalınlığında bir horasan harç tabakası ve bu harç tabakasının altında yaklaşık 10 cm kalınlığında yumruk büyüklüğünde moloz taşlardan oluşan başka bir tabaka hazırlanmıştır.

Sonuç

Ulus kazısında ortaya çıkarılan bütün opus sectileli ve mermer döşemeli alanda mükemmel bir işçiliğe rastlanmaz. Bazen mermerler geliş güzel bazen de biraz daha özenli olarak bir araya getirilmişlerdir. Opus sectileyi oluşturan mermer parçaların hiç birinin ölçülerinde bir tutarlılık yoktur. Renklerde de aynı durum sözkonusudur. Mermerlerin yüzeyleri perdahlı ancak kaliteli değildir. Bu özelliklerden ötürü bu alanın önemli bir yapı olabileceği düşünülmemektedir.

Bu opus sectile döşemenin hemen caddeye bitişik olması, mermerlerin çok itinalı yapılmaması ve bu opus sectileli mekânlara batıdan birleşen odaların olması, ayrıca bu odaların birinde civa bulunması, buranın bir dükkan sırası olabileceği fikrini güçlendirmekte ve bunlara birleşen odaların da dükkanların depoları olabileceğini akla getirmektedir.

Opus sectileli mekânlara, caddeden iki basamakla çıkılıp bir basamakla iniliyor olmalıydı. Çünkü bugün görünürde caddenin ilk sıra kenar blokları bulunmaktadır ve bu blokların üzerindeki tek sıra iz, bunların üzerine bir sıra bloğun daha geleceğine işaret etmektedir.

Anadolu'da Hellenistik Devir'den itibaren Roma İmparatorluk ve özellikle Erken Bizans Dönemi yapılarında bilhassa taban kaplaması olarak geometrik opus sectilenin büyük oranda kullanılmış olduğu görülmektedir.

Bilindiği gibi, opus sectile döşemeler Roma İmparatorluğu'nun geneline yayılmıştır. Değerli malzemeyle yapılan mermer döşemeler, gösterişli iç düzenlemenin önemli bir parçası haline gelmiştir. Mermer döşemeler, tesirlerini motif zenginliklerinden veya farklı farklı kompozisyonlardan ziyade, daha çok farklı renkli ve damarlı, değerli mermer türlerinin biraraya getirilmesiyle kazanmıştır⁶³. Bu türde süslü biçimlerin kısıtlı türevleri, bölgesel stil akımlarına göre önemli bir ayrımı mümkün kılmamaktadır. Böylece Antiokheia'daki bir villada (M.S.5.yüzyıl) basit bir kalkan motifi ile imparatorluğun batısında Erken

(63) Salies, (1991), s.319.

İmparatorluk örnekleri arasında farkedilebilen bir ayırım bulunmamaktadır. Bu sadece kalkan motifleri için değil, aynı zamanda çoğu basit örnekler için de geçerlidir⁶⁴. Yayınlanmış örneklerin azlığından dolayı kronolojik yerleştirmede olduğu gibi coğrafik zorluklar da ortaya çıkmaktadır. Örneklerin azlığı bölgesel stilleri birbirinden ayırmayı güçleştirmektedir. Tarihsel nedenlerden dolayı mermer döşeme üretimi için Suriye'nin özellikle de Antiokheia'nın bir merkez olduğu bilinmektedir. Mermer dekorasyonunda Antiokheia'ya özgü bir stilin olup olmadığı da ispatlanamamaktadır.⁶⁵

Geç Antik Dönem'de döşeme mozayikleri ve duvar kakmaları ilişkisi üzerine sorular, lokal ve göç eden atölyeler ya da İstanbul'daki atölyelerin rolüne göre gelişim hâlâ cevaplandırılmamıştır. Suriye ve özellikle Antiokheia ile İstanbul arasında çok yakın bir ilişki oluşmuş olmalıydı⁶⁶. Gerçekten Suriye'de ve onun sanatsal merkezi olan Antiokheia'daki tarihsel olaylar; M.S.526 ve 528 yıllarında meydana gelen korkunç depremler, 540'daki Perslerin şehri tahribi, iki yıl sonraki veba salgını, 611-628'de Perslerin şehri işgal etmesi ve son olarak on yıl sonraki Arapların şehri fethi, sanatçıların ve zanaatkârların kaçmasına, göç etmelerine ve bunun üzerine İstanbul'a yerleşmelerine neden olmuştur. Bilinen en eski Suriye opus sectile işçiliği ile karşılaştırılabilecek döşemeler İstanbul'da Kalenderhane Camii yanında ve St. İrene Kilisesi'nin güneyinde bulunur⁶⁷ (M.S.6.yüzyıl'ın ikinci yarısı). Orta ve Geç Bizans süslü döşemeleri de kendi içerisinde henüz yeterince araştırılmamıştır. Bu bilgilerden de ortaya çıktığı gibi opus sectile kronolojisi ve stil gelişimi tam olarak oturmamıştır, ayrıca atölyelerin özellikleri de kesin bir şekilde ayrılamamıştır. Ancak Erken Hıristiyanlık Dönemi için elimizde sağlıklı sınıflama ve tarihleme yapabileceğimiz özellikler bulunmaktadır. Erken Hıristiyanlık dönemi opus sectile döşemelerinin bu en önemli özelliği, büyük dikdörtgen ya da kare alanının geniş mermer bantların yardımıyla bölünmesi ve kesilmiş mermer levhalardan oluşturulmuş farklı ve düzenli tekrarlanan motiflerle doldurulmasıdır⁶⁸. Sadece bazı döşemeler daire motifli kare bir alana sahiptir. Bu daire motifi çoğunlukla bir orta göbekten ve aynı formlu tek parçalardan oluşturulmuş konsantrik halkalardan oluşmaktadır. Bu halkalar optik olarak merkezci tam bir motife birleşir. Bu konsantrik halkalar, kendilerini çevreleyen alanlardan daha zengin ve daha rafine süs-

(64) Salies, (1991) s.319.

(65) Salies, (1991) s. 319.

(66) Peschlow (1983), s.435.

(67) Peschlow (1983), s.435.

(68) Peschlow (1983), s.435-447.

lenmişlerdir. Bu döşemelerde atölyelerin marifeti ve yaratıcılığı en yüksek noktasına ulaşır. Bu döşemelelerin bulunduğu yapıların büyük çoğunluğunun Kuzey Suriye’de olması ve diğerlerinin kendi son etki bölgelerinde yani Kuzey Mezopotamya, Kilikia ve Kıbrıs’ta olması dikkat çeker⁶⁹.

M.S.6.yüzyıldan sonra genel olarak döşeme mozayîği kaybolurken, opus sectile kiliselerin donatımında Erken ve Orta Bizans döneminde büyük ölçüde ortaya çıkar. Özellikle bu, sık olarak beyaz mermer şeritlerden içiçe geçmiş daire formunda oluşturulan geometrik motifli bir süs alanı formunda görülür⁷⁰. Opus sectile döşemesinin sevilmesi daha doğrusu mozaik karşısında tercih edilmesi M.S. geç 5.yüzyıldan 6.yüzyılın son çeyreğine kadar güçlü bir şekilde artmıştır⁷¹.

Ankara Ulus kazısında gün ışığına çıkarılan opus sectileler, gösterdikleri özellikler ve Anadolu’daki diğer benzerlerinden dolayı kabaca Erken Bizans Çağı’na (M.S.5./6.yüzyıl) tarihlenebilirler. Fakat opus sectile tabanın hemen altından (ilk seviye, -15 cm) çıkan bir Anastasius (M.S.491-518) sikkesi, opus sectilenin tarihlenmesine terminus antequem oluşturmaktadır. Yani opus sectile döşeme en erken M.S.5.yüzyıl sonu 6.yüzyıl başında yapılmış olabilir⁷². Çok sayıda daha erken tarihe verilebilecek sikkeler bulunmuştur fakat bunlar daha alt seviyelerde buldukları için tarihleme için sözkonusu olamazlar. Ayrıca seramikler de niteliklerinden dolayı tarihleme bir katkıda bulunmamaktadırlar.

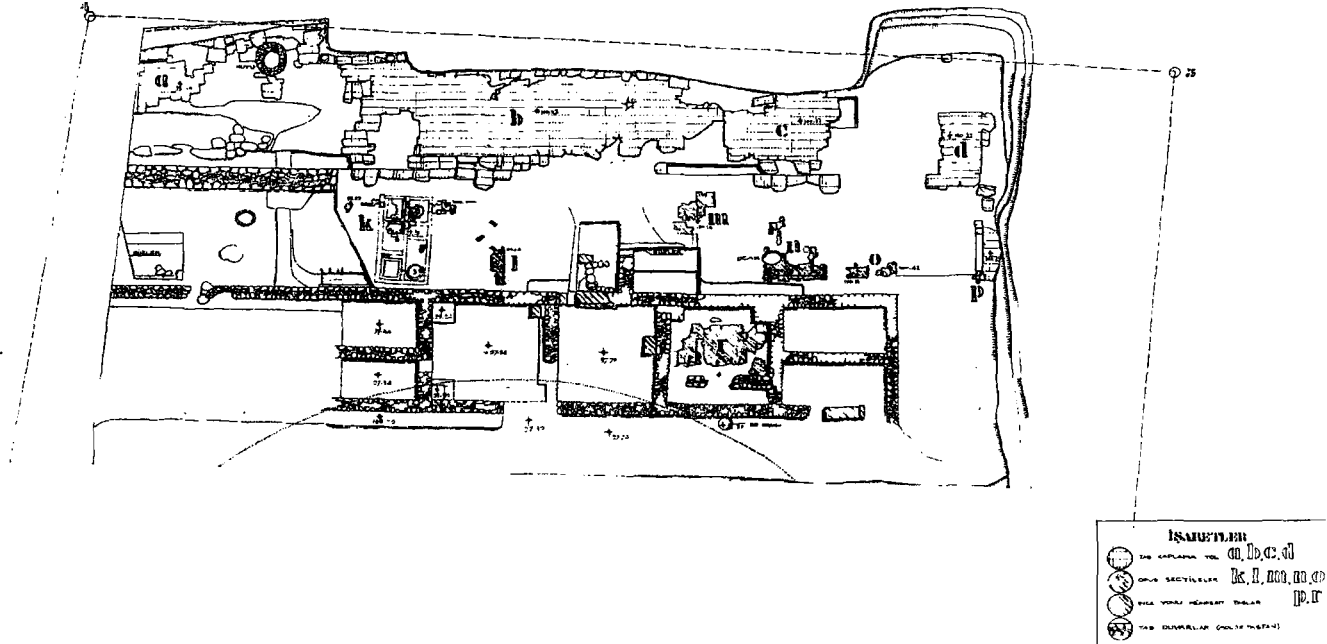
(69) Peschlow (1983), s.436.

(70) Peschlow (1983), s.435.

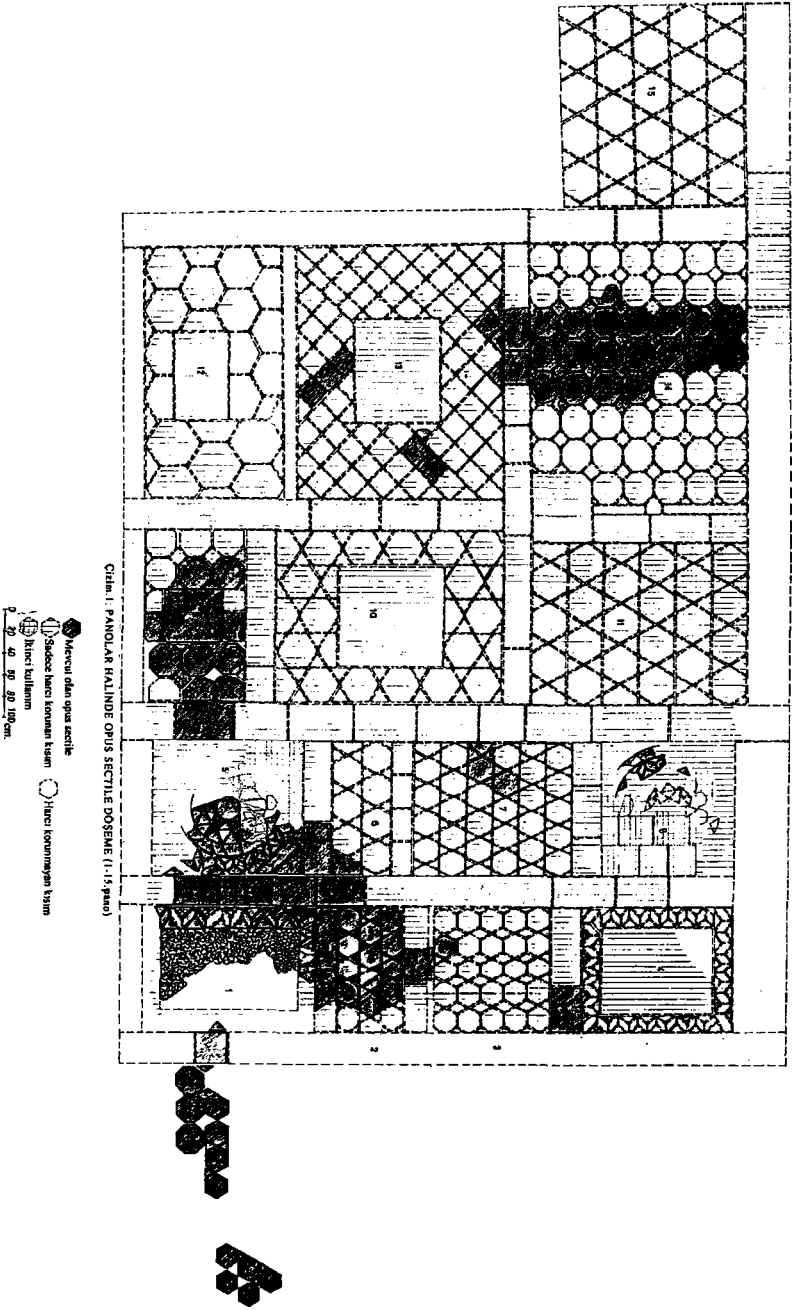
(71) Peschlow (1983), s.435.

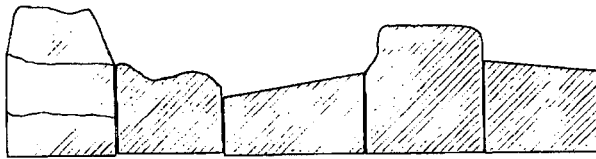
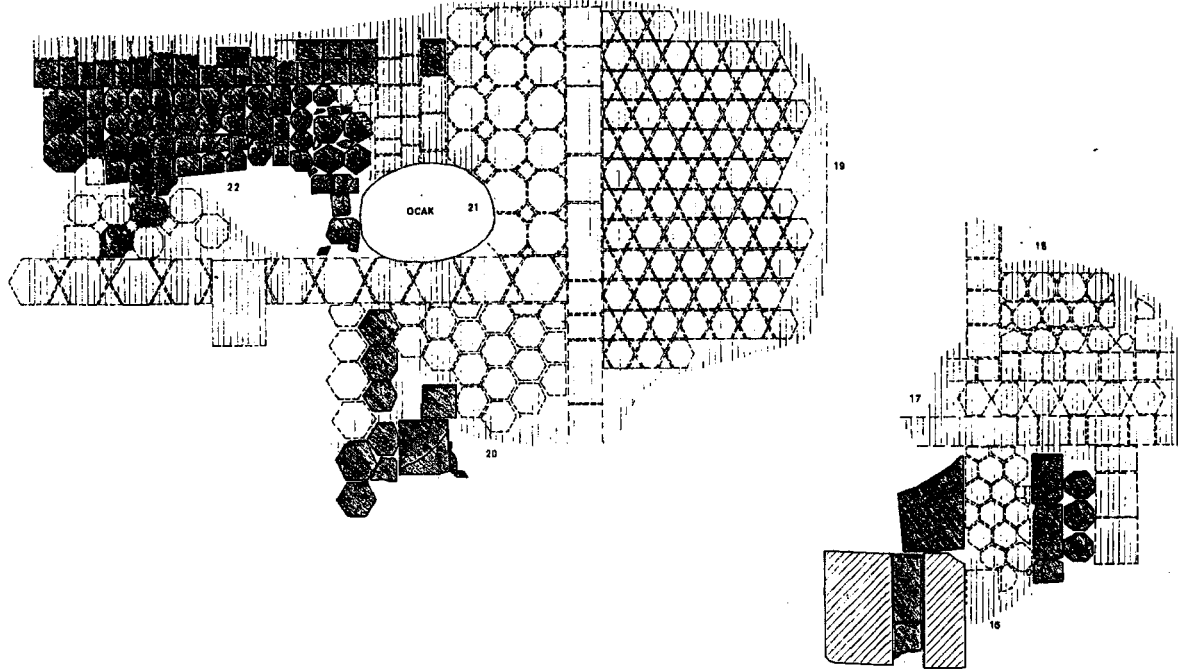
(72) Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi nümizmatlarından Melih Arslan opus sectile döşeme harcının altından çıkan sikkeleri incelemiştir. Opus sectile döşeme kaldırıldıktan sonra yapılan kazıda bir kısmı harç içinde ve hemen harç altından başlamak üzere, çoğunluğu Geç Roma ve kısmen Bizans Dönem’ine ait yaklaşık 200 adet sikke bulunmuştur. Fakat bulunan bu sikkelerin durumu toprağın çok nemli olmasından dolayı çok kötü durumda ele geçtiklerinden ancak bunlardan 40 adet sikkenin tarihlendirilmesi yapılabilmektedir. Konservasyonu yapılan sikkelerin imparatorlara göre dağılımı şöyledir: Constantin I’e ait 1 adet (M.S.324-330), Constantin sülalesinden bir imparatora ait olması gereken 3 adet (M.S.330-346), Constantin II’ye ait 1 adet (M.S.348-350), Constantius II’ye ait 15 adet (M.S.351-354), Procopius’a ait 1 adet (M.S.365-366), Julian II’ye ait 1 adet (M.S.361-363), Gratian ile başlayan dönemden (M.S.367-400) 1 adet, Valentinian I’e ait 1 adet (M.S.364-375), Valentinian II’ye ait 4 adet (M.S.375-392), Theodosius II’ye ait 3 adet (M.S.402-450), Arkadius’a ait 2 adet (M.S.383-408), Marcian’a 6 adet (M.S.450-457) ve Anastasius’a ait 1 adet (M.S.491-518) sikkenin olduğu tespit edilmiştir.

UDUSTA 6401 andan 2 parseli noqlu ARSADA
YAPILAN ARKEOLOJİK KAZI PLANI № 0/400

Plan: 1

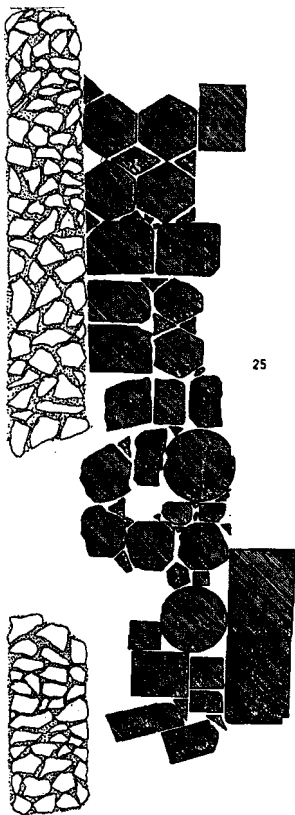
Çizim: 2

Çizim.2: PANOLAR HALİNDE OPUS SECTILE DÖŞEME (16-22.pano)

- 19 Mevcut olan opus sectile
- 20 Sadece harem korunan kısım
- 16 Andezit bloklar

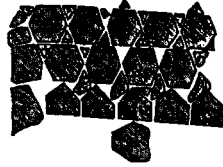
0 20 40 60 80 100 cm.

Çizim: 3

24

23

Çizim.3: PANOLAR HALİNDE OPUS SECTILE DÖŞEME (23-25.pano)

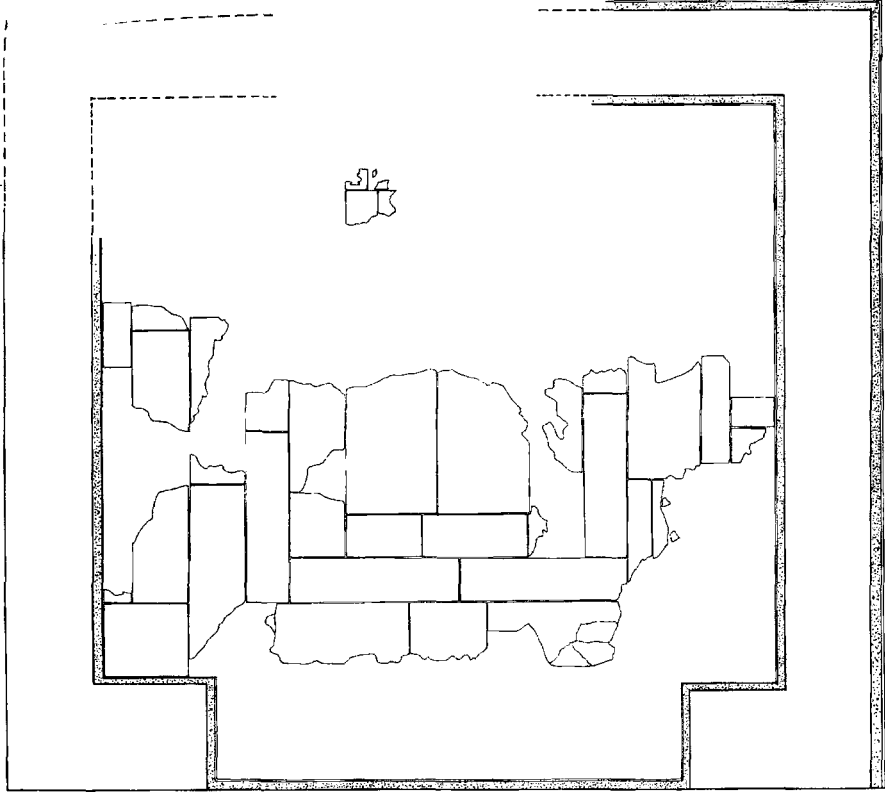

Mevcut olan opus sectile

Cumhuriyet Dönemi duvarı

0 20 40 60 80 100 cm.

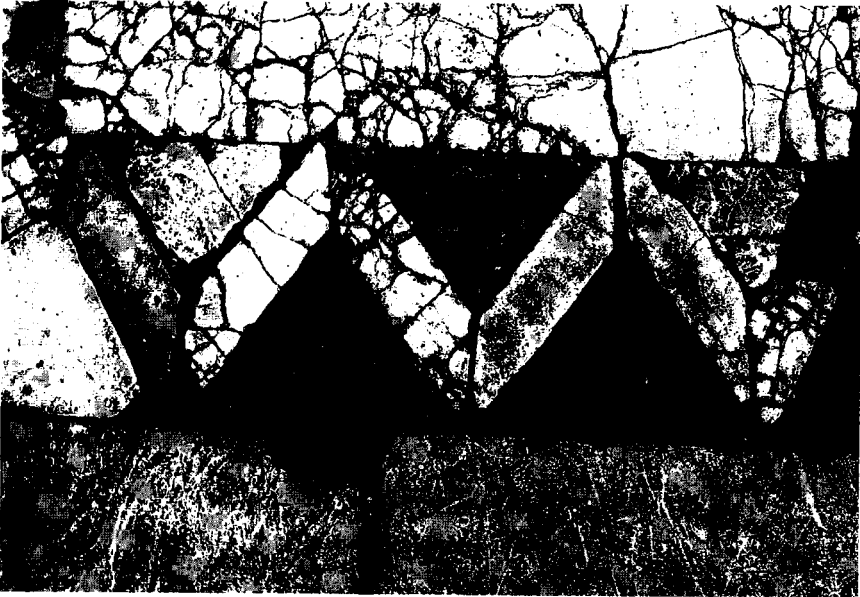

Çizim.5: MERMER TABAN DÖŞEMESİ (INKRUSTASYON)
0 20 40 60 80 100 cm.

Çizim: 4

Resim 1 a: Dikdörtgenli balık sırtı motifi

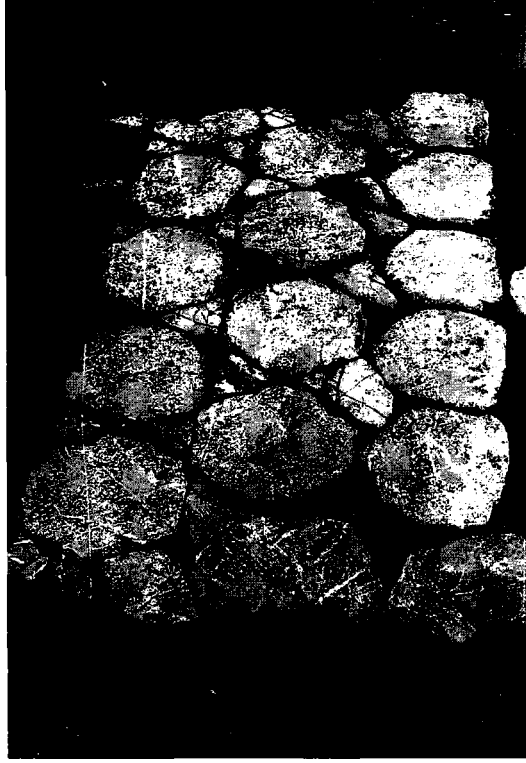
Resim 1 b: Dikdörtgenli balık sırtı motifinden ayrıntı

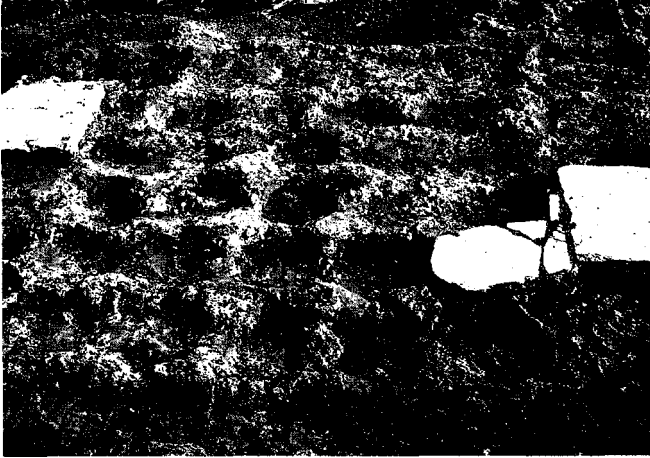
Resim 2: 4. Panonun genel görüntüsü

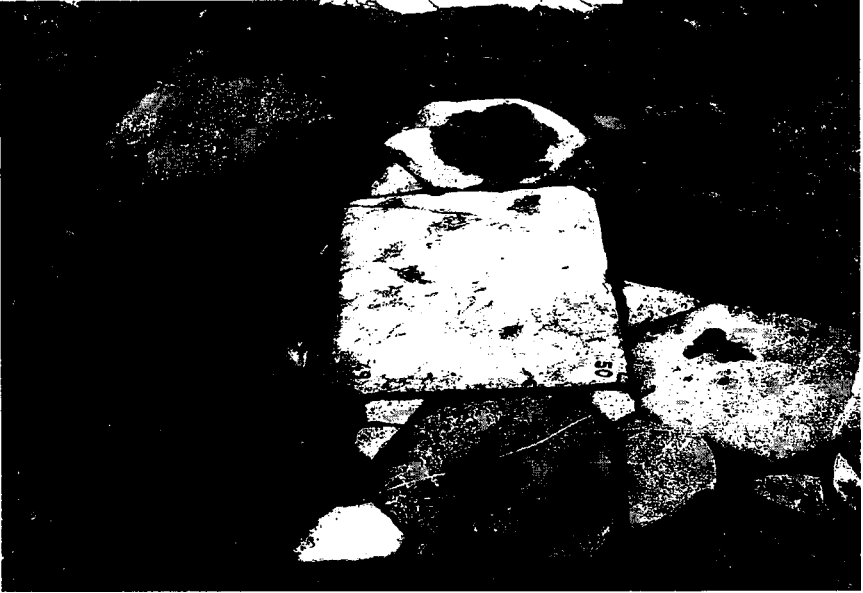
Resim 3 a-b: 2. Pano çapraz altıgenler

Resim 4: 23. Panonun genel görünümü

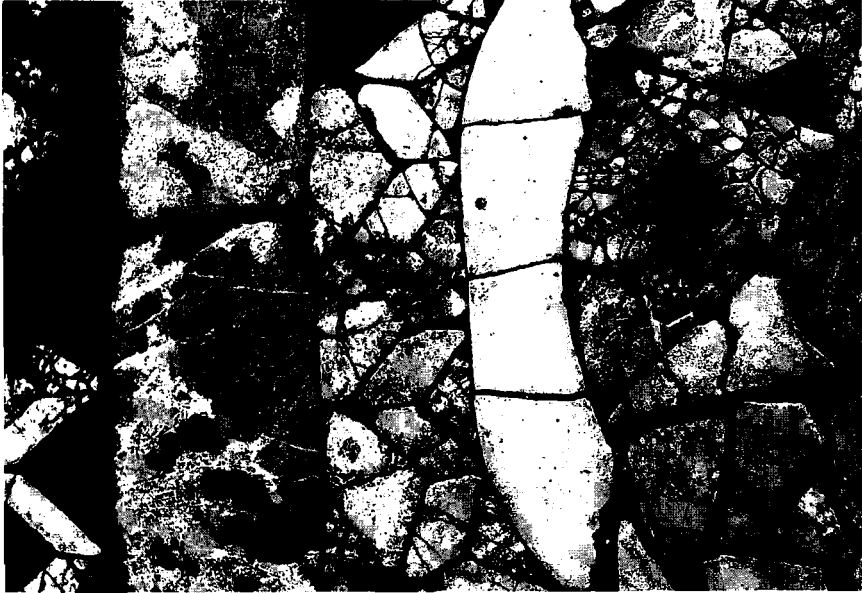
Resim 5 : 3. Pano düzgün altigenler

Resim 6: 24. Pano

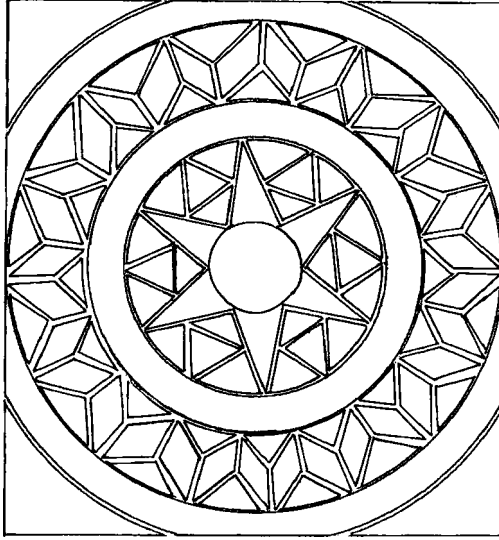
Resim 7 a: 5. Pano yıldız motifi genel görünümü.

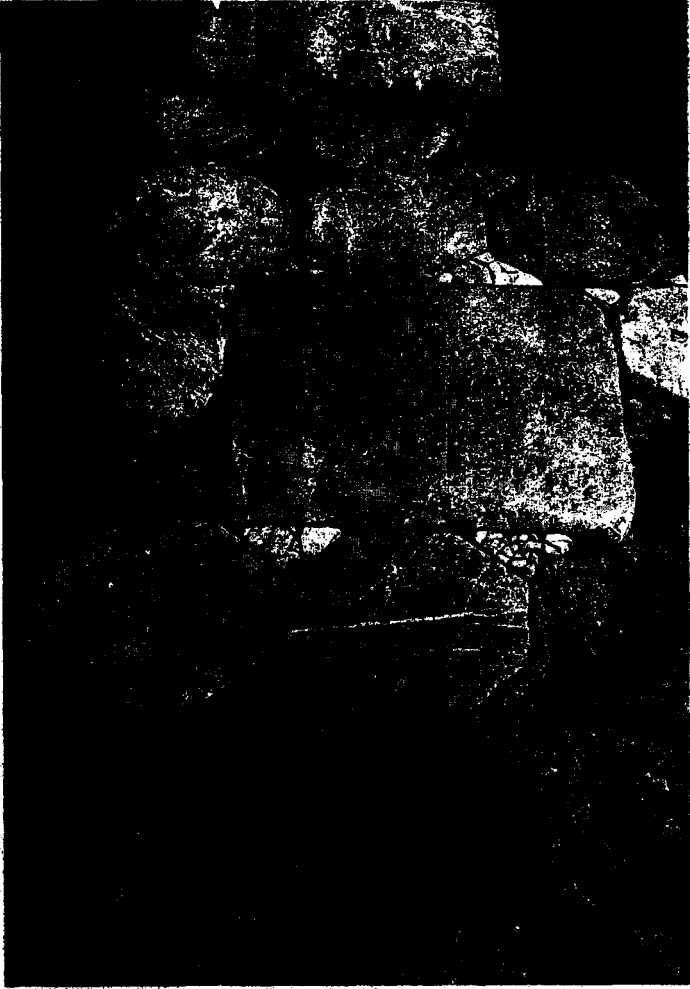
Resim 7 b: 5. Panodan ayrıntı

Resim 8: 8. Pano genel görünüş.

Çizim: 4: 5. ve 8. Pano Yıldız motifi rekonstrüksiyonu.

Resim 9: 9. Pano dikdörtgenli düzgün sekizgenler.

Resim 10 a: 14. Panodan genel görünüŧ.

Resim 10 b: 14. Pano ayrıntı

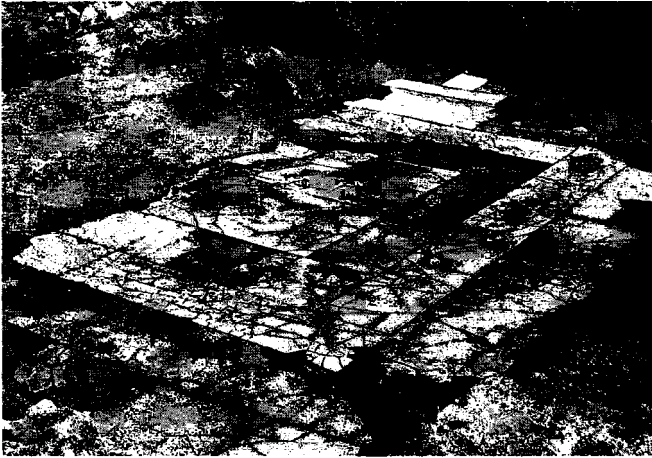
Resim 11 a: 22. Pano genel görünüş.

Resim 11 b: 22. Panodan ayrıntı

Resim 12: 25. Pano. Genel görünüş.

Resim 13: Taban inkrustasyonu (r) genel görünüş

TAŞ ESERLERİN KORUNMASI ÜZERİNE NOTLAR

*Bekir ESKİCİ**

Bir anıtın, müze vitrinindeki bir eşyanın çeşitli faktörlerle değişimlere ve maruz kaldığı şoklara karşı hassas olduğu bir gerçektir. Eşyanın doğası gereği ihtiyarlaması, onun görünüşü ve yapısı üzerindeki kaçınılmaz değişimleri “bozulmayı” gündeme getirir. Şüphesiz bu değişimler, çeşitli maddelerin öz direncinin gücü, bozulma faktörlerinin cinsi, şiddeti ve süresiyle orantılıdır. Bu noktada herhangi bir eser için gerekli olan konservasyon müdahalesi, o eserin bozulma mekanizmalarıyla doğrudan ilgilidir.

Bir taş eser üzerinde müdahale söz konusu olduğunda ön araştırmalar serisini gerçekleştirmek gerekir. Taşın tipini, eskime sürecine bağlı olarak kimyasal ve fiziksel özellikleri üzerinde etkili olan varyasyonları belirlemek önemlidir¹. Buna bağlı olarak eserin daha önce geçirmiş olduğu restorasyon müdahaleleri, eserin içinde bulunduğu çevresel şartlar (özellikle ısı durumu ve kirli bileşiklerin havadaki varlığı) tesbit edilmelidir.

Ayrıca uygulanacak müdahale tekniğinin seçimi ve kullanılacak malzeme türlerinin ön kontrollerden geçirilmesi, bunların kimyasal-fiziksel özelliklerinin malzemenin yapısına uygunluğu belirlenmelidir.

Aktif bir müdahale öncesi yerine getirilmesi gereken bütün bu ön ko-

- (*) Bekir ESKİCİ, Ankara Üniversitesi Başkent Meslek Yüksek Okulu, Restorasyon ve Konservasyon Bölümü, Araştırma Görevlisi, Sıhhiye -ANKARA
- (1) Taş eserler üzerinde oluşan bozulmalar genelde kimyasal, fiziksel ve biyolojik etkenler altında incelenir. Bkz. L. Lazzarini-M.L. Tabasso, *Il Restauro Della Pietra*, Padova, 1986, s. 15-81.
- R. Peruzzi, “La Conservazione Dei Materiali Lapidei: Cauas di Degrado E Interventi Diagnostici”, *La Pietra, Interventi Conservazione Restauro (Atti Del Convegno Internazionale, Lecce 6-8 Novembre 1981)*, Lecce, 1983, s. 71-87.

şullar, şüphesiz farklı disiplinlerde branşlaşmış kişilerden oluşan bir ekip çalışmasını gerektirir. Bu da “bilinçli-ilkeli” bir koruma anlayışıyla ilgilidir.

Bu ön tesbitlerden sonra, taş eserlerin korunmasına yönelik uygulanacak müdahalelerde genel olarak şu metodolojik sıra izlenmelidir²:

- 1) Temizlik
- 2) Consolidasyon (sağlamlaştırma)
- 3) Yüzeysel koruma ve bakım

Bir eser üzerinde her zaman bu üç müdahale tipini gerçekleştirmek gerekli olmayabilir. Bu, söz konusu eserin bozulma şartlarına bağlıdır ve yöntemde bazı değişiklikler olabilir. Mesela çok bozulmuş durumda olan bir eser için önce bir ön sağlamlaştırma (prekonsolidasyon), arkasından temizleme ve koruma işlemleri gerçekleştirilecektir.

1) TEMİZLEME METOTLARI

Açıkta bulunan eserler, genelde atmosferik kirlenmenin neden olduğu siyahımsı depozitler tarafından, malzemenin kendi alterasyon ürünlerinden (tuzlanma) ve biyolojik patina örtüsü tarafından kaplanmaktadır.

Bu tabakalar, mikro çatlaklıkların oluşturduğu yapısal süreksizlik (yapısal bozukluk) durumunda alterasyon sürecini hızlandırırlar. Bu durumda, temizlik malzeme için zarar verici olanı elimine etmek amacını gütmektedir.

Mevcut olduğu kadarıyla malzemenin orijinal yüzeyine saygı göstermek gerekir, o halde temizlik işlemi teknik problemlerle birlikte estetik problemleri de ortaya koymaktadır. Aşırı bozulma durumu gösteren eserler temizlik nedeniyle zarara uğrayabilirler. Böyle hallerde iyi kaynaşmamış tabakaları, bölgeleri sabitleştirmek için temizlik öncesi bir ön sağlamlaştırma işlemi gerekmektedir.

Orijinal yüzeyin parçaları ya da kabukları, kalınlığı ve boyutları temizleme sırasında aşındırılmamalıdır. Bu aşınma basit, mekanik uygulamayla vuku bulabileceği gibi çok nazik metotlarla da meydana ge-

(2) Bkz. P. Rossi-M. Tabasso-C.Toraca, “ Nota Sui Trattamenti Conservativi Dei Manufatti Lapidari”, *Atti ICR*, Roma, 1977, s. 318 (s.3).

lebilir. Böyle durumlarda taş yüzeylerine homojenlik kazandıran çözümler aranmalıdır (çatlak ve yarıkların kapatılması gibi). Gerçekten çatlaklıkların ve deliklerin varlığı suyun penetrasyonunu (derinliğe sızması) ve agrasiv maddeleri ihtiva eden tozların birleşimini kolaylaştırır. Bu nedenle temizlik işlemi sırasında önemli bazı kurallara dikkat edilmelidir³:

1) Temizliğin aksiyonu, uygulayıcı tarafından kontrol edilebilir yöntem ve tempoda olmalıdır.

2) Uygulanan yöntem, temizlenen eser üzerinde zarar verici yeni oluşumlar üretmemelidir (tuzlanma, sararma vb.).

3) Uygulanan yöntem, yüzeylerde aşınma, mikro çatlakların oluşumu ve yapısal zayıflık gibi sonuçlar ortaya koymamalıdır.

Sonuçta uygulanacak olan yöntemin seçimi; 1) elimine edilecek malzemenin tipine (yani zararlı tabakanın tipine), 2) taşın yüzeysel şartlarına, 3) temizlenecek yüzeyin boyutuna bağlıdır.

TAVSİYE EDİLEN METOTLAR

Hiçbir zaman her türlü şartlarda applike edilen ve iyi sonuç veren tek bir temizleme metodu mevcut değildir. Spesifik olaya uygun teknik seçim, mümkün olduğunca geniş aplikasyon provaları üzerine dayandırılmalıdır. Özellikle kimyasal olarak tanımlanan metotları dikkate alınca, aynı provalar uygulama süresini belirlemede yararlı olacak ve esas olarak tekrarlanacak aplikasyonların sayısı tesbit edilecektir. Buna göre yaygın olarak kullanılan ve tavsiye edilen başlıca temizleme yöntemleri şunlardır⁴:

1) SU PÜSKÜRTME YÖNTEMİ (ACQUA NEBULIZZATA)

Basıncı su tabancasıyla su zerreciklerinin eşit bir şekilde temizlenecek yüzeylere yayılması işlemidir⁵. Yüzeysel kirlerin, siyah tabakaların arındırılması bu basit metotla gerçekleştirilebilir. Özellikle büyük yüzeyli cephe temizlikleri için kolay, çabuk ve kontrollü uygulama gibi avantajlar ortaya koymaktadır. Aplikasyon süresi temizlenecek yü-

(3) Bkz. L. Lazzarini- M. L. Tabasso, *a.g.e.*, s. 107.

(4) Bkz.P. Rossi- M. Tabasso-C. Toraca, *a.g.m.*, s. 7-8.

(5) Bkz. G. Biscontin, "La Conservazione Dei Materiali Lapidei: Trattamenti Conservativi", La Pietra, Interventi conservazione Restauro (*Atti Del Convegno Internazionale, Lecce 6-8 Novembre 1981*), Lecce, 1983, s. 111-128 (s. 113) L.Lazzarini- M. L. Tabasso, *a.g.e.*, s. 109-110.

zeyin şartlarına göre (3-4 saatten 24 saate kadar) değişir. Ancak musluk suyu içerdiği eriyebilir tuzlar nedeniyle yüzeylerde kireçlenmeye yol açtığından saf su kullanımı tercih edilmelidir. Taşın çok bozuk olduğu durumlarda bu temizleme yöntemi uygulanmamalıdır. Fazla tahribata uğramış olan malzeme üzerinde suyun çözücü aksiyonu çatlakları ve yüzey kaybını provoka edebilir. Ayrıca kullanılan suyun miktarı az olsa da, duvar içine suyun sızma ihtimali nedeniyle bu metot her yerde tavsiye edilmez.

2) EMİCİ KİLLERLE PAKETLEME

Killer arasında bugüne kadar en iyi sonuçları veren "sepiolite" ve "attapulğite (kompozisyonları ve fiziksel özellikleri çok benzerdir) gibi killerdir⁶. Bunlar bir çözücüyle (su ve kimyevi çözücüler) çamur haline getirilip temizlenecek yüzeylere birkaç santimetre kalınlıkta aplikasyon edilerek elimine edilecek maddeler üzerinde etkili bir aksiyon oluştururlar. Aplikasyon edilen karışım kuruyana kadar (yaklaşık 24 saat) yüzeyde bırakılır. Kuruduktan sonra karışım yüzeyden alınır, gerekiyorsa ikinci bir aplikasyon tekrarlanabilir. Ancak gözenekli taş malzemeler için, aplikasyon öncesi yüzeyler Japon kağıdı ile kaplanmalıdır. Çünkü karışım kuruduktan sonra gözeneklerin içine yerleşmekte ve bunların arındırılması güçleşmektedir. Yöntem daha çok, yağlı ve kirli yüzeylerin temizlenmesinde uygulanır. Su bazında paket halinde de taş malzemeden eriyebilir tuzların çekilmesi için kullanımı mümkündür.

3) SOLVENTLİ KAĞIT HAMURUYLA PAKETLEME

Su içinde amonyum karbonat/ bikarbonat, sodyum karbonat/ bikarbonat, EDTA (etilendiamin tetraasit) gibi kimyasal çözeltilerle kağıt tozunun karışımı sonucu oluşturulan paketleme yöntemidir⁷. Suyla çözümlenen kimyasalların oranı temizlenmesi gereken yüzeyin durumuna göre (yaklaşık % 5-20 arasında) değişir. Kağıt tozuyla hamur haline getirilen çözelti temizlenecek yüzeylere aplikasyon edilir. Bu çözeltiler, temizlenecek yüzey şartlarına göre tek başlarına veya kendi aralarında belirli oranlarda karıştırılmak suretiyle kullanılabilir. Aktif solusyon kirli yüzey ile uzun süre ilişkide kalabilir ve malzemenin içine doğru nüfuz edebilir. Suyun çabuk buharlaşmasını önlemek ve aksiyonu etkili kılmak için, aplikasyon edilen yüzeylerin alüminyum folyo ya da polietilen ile ör-

(6) Bkz. G. Biscontin, a.g.m., s. 114. P. Rossi- M. Tabasso- C. Torraca, a.g.m., 7

(7) Bkz. L. Lazzarini-M.L. Tabasso, a.g.e. s. 119-121.

P. Rossi- M. Tabasso- C. Torraca, a.g.m., 8

tülmesi olumlu sonuç verir. Temizliğin tamamlanmasında yumuşak bir fırça yardımıyla yıkamayı sürdürmek gerekir. Gerekirse aplikasyon tekrarlanabilir. Son yıkama damıtık su ya da iyonsuz su ile gerçekleştirilmelidir. Uygulanan çözeltilerin bazik bileşiklerinin yüzeyden tamamen arındırılmış olduğundan emin olmak için, taş yüzeyinde ilişkide olan suyun pH değeri uygulama suyunun pH değeri ile eşit olup olmadığı kontrol edilmelidir. Yüzeylerdeki kalkerli bileşikler ve atmosferik kirlerin arındırılmasında etkili bir yöntemdir. Ayrıca çeşitli metal oksidasyonlarından kaynaklanan lekelerin temizliği için oksijenli su (130 volümlük) ve amonyak gibi çözücülerle aynı yöntem uygulanabilir.

Bunların dışında, özellikle açık ve nemli ortamlarda taş eserler üzerinde oluşan mantar, yosun ve liken gibi biyolojik zararlıların⁸ eliminasyonu için de paketleme yöntemi gerçekleştirilebilir. Fakat burada, söz konusu tabakalar için daha etkili olan ve "biosid" (biyolojik öldürücüler) olarak isimlendirilen preventol, gliserin, desojen, oksilenli su ve benzerleri gibi kimyasal çözücüler kullanılır⁹. Kullanılan çözücülerin özelliğine göre oranlar yaklaşık % 2-10 arasında değişir. Aplikasyonun etkili olabilmesi için yüzeyde uzun süre (10-15 gün) bırakılması ve üzerinin örtülmesi gerekir. Aplikasyon sonrası yüzeyler iyice yıkanmalıdır. Bu kimyasallar genellikle zehirli oldukları için, uygulayıcı tarafından eldiven ve maske kullanımıyla önlem alınmalıdır.

4) KUM PÜSKÜRTME (MİKROSABBIATURA)

Mekanik bir temizlemedir. Toz halindeki çeşitli killerin ince zerrecikler halinde basınç altında püskürtülmesiyle gerçekleştirilir. Daha çok, yüzeylerde oluşan sert tabakaların arındırılmasında uygulanır. Alüminyum oksit, cam tozu veya ince öğütülmüş çeşitli meyva kabukları kompresör ve kumlama cihazıyla yüzeylere püskürtülür¹⁰. Aksiyon etkisini ve püskürtme gücünü derecelendirmek mümkündür. Aksiyon uygulanan basınca, püskürtülen malzemenin sertlik ve yoğunluğuna bağlıdır. Ayrıca uygulama süresi, yüzey ile püskürtme arasındaki mesafe de önemlidir. Bu mekanik metot uygulayıcı tarafından büyük bir dikkatle kontrol edilmelidir. Yöntem, mekanik gücü zayıf ve çok gözenekli taş yü-

-
- (8) Bkz. P. Tiano, "Problemi Biologici Nella Conservazione Del Patrimonio Culturale", *Kermes*, Anno IV-N. 11, Maggio -Agosto 1991, s. 56-63 (s. 63). G. Caneve-M:P: Nugari-O. Salvadori, *Biology In The Conservation Of works Of Art*, Roma, 1991, s. 87-96.
- (9) Bkz. C. Bernardini, "Biocidi e Prevenzione Microbiologica: Alcuni Osservazioni Di Cantieri", In Convegno di "La Pulitura. Il Conselidamento e La Pretezzione Delle Pietra, Pisa, 9-10 Maggio, 1992, s. (?).
- (10) Bkz. A. Giufredi-F. Iemmi-c. Cigarini, *Il Cantiere Di Restauro (Materiali-Tecniche- Applicazioni)*, Firenze, 1991, s. 77. G. Biscontin, *a.g.m...* s. 115

zeylerinde kullanılmaz.

Tavsiye edilmeyen metotlar:

Yaygın olarak kullanımı izlenen temizleme metotlarının çoğu bu kategoriye girer:

- a) Asitli bileşikler
- b) İri taneli kum ile püskürtme
- c) Demir fırça ve keski gibi aletlerle mekanik temizleme
- d) Yüksek basınç altında suyla yıkama

II- SAĞLAMLAŞTIRMA (KONSOLIDASYON)

Sağlamlaştırma, çeşitli nedenlerle mekanik gücü zayıflamış olan esere ilave dayanıklılık kazandırmaktır. Bu sağlamlaştırıcı bir malzemenin esere uygulamasını tanımlar. Sağlamlaştırıcı malzeme taşa derinliğe nüfuz ederek sağlıklı alt tabaka ile altere olmuş üst tabakaların birleşmesini, kaynaşmasını sağlar. Sağlamlaştırıcının derinliğe nüfuz etmesi esas olarak taşın gözenekliliğine, ürünün tipine ve uygulama şekline bağlıdır.

Taşın sağlamlaştırılması inorganik veya organik (sentetik reçineler) ürünlerle elde edilebilir¹¹. Bu ürünlerden her biri diğerine göre avantaj dezavantaj oluşturabilir. İnorganik sağlamlaştırıcılar (kireç suyu ve baryum hidrat vb.) organiklerden daha uzun süre dayanıklıdır, aynı zamanda az elastikidir ve derinliğe nüfuz etmesi zordur. Ayrıca yüzeylerde beyazımsı bir tabaka oluştururlar. Diğer taraftan organik sağlamlaştırıcılar ışığa karşı daha duyarlı olsalar da, inorganiklerden daha elastiki ve taşın dayanıklılığını arttırmada daha etkilidirler. Bunlar içinde özellikle akrilik (özellikle Paraloid B72, Primal AC33) ve silikonik (Etil Silikat gibi) reçineler tercih edilir¹². Epossidik reçineler (araldit gibi) geriye dönüşlü olmadıkları ve zamanla yüzeylerde sararmalara neden oldukları için amaca uygun değildirler.

Uygulama şekline gelince; püskürtme yönteminin derinlikte etkili olması zordur, bu nedenle fırçayla malzeme doyana kadar applikeyi gerçekleştirmek tercih edilir. Bu arada uygulama sonrası, solüsyon içindeki

(11) Bkz.L. Lazzarini- M. L. Tabasso, *a.g.e.*, s.171-184

(12) Bkz. P. Rossi-M. Tabasso-C. Torraca,*a.g.m.* s. 12. C. Biscontin, *a.g.m.* s. 116-118.

çözücünün çabuk buharlaşmasını önlemek ve sağlamlaştırıcının derinliğe nüfuz etmesini sağlamak için yüzey iyice örtülmelidir. Kullanılan reçine solüsyonun yoğunluğu, sağlamlaştırılacak olan malzemenin degradasyon durumuna göre değişir (uygun çözücü içinde yaklaşık % 5-10).

Bazan taş eserler üzerinde, sözü edilen sağlamlaştırıcıların yeterli olmadığı, büyük ve derin çatlakların, boşlukların varlığı söz konusu olabilir. Böyle durumlarda, söz konusu kısımların harç veya kuvvetli yapıştırıcı aracılığıyla stabil hale getirilmeleri gerekmektedir¹³. Amaca uygun en basit dolgu yöntemi kireç, kum, mermer tozu veya taştuzu karışımından oluşan harç kullanımudur. Gerekirse harcın dayanıklılığını ve bağlayıcı özelliğini arttırmak için karışıma bazı reçineler (araldit, paraloid B72, Pirimal AC 33 gibi) ilave edilebilir. Derin çatlaklar için yapıştırıcı özelliği ve viskozitesi daha yoğun olan araldit enjeksiyonu uygulanabilir. Fakat araldit gibi epossidik reçineler, bazı atmosferik etkiler ve ışık aksiyonu altında (açık ortamlarda) bozulmaya ve sararmaya maruz kalmaktadır. Dolayısıyla bunların kullanımı yarıkların iç kısımları için gerçekleştirilmeli, buna karşılık yüzeylerin veya yüzeye yakın kısımların ışığa daha dayanıklı ürünlerle, örneğin paraloid gibi akrilik reçinelerle, kaplanması tercih edilmelidir¹⁴.

Gerçekte hiçbir sağlamlaştırıcı diğerinden en iyi değildir. Onun seçimi olayın durumuna göre yapılır. Her seferinde hangi uygulama tekniği ve hangi ürünle daha iyi sonuç alındığı tesbit edilerek eserin iyileştirilmesini gerçekleştirmek mümkündür.

Bu amaçla, spesifik olaya en uygun ürünü seçmek için, taşın tipini, aplikasyon metodunu ve eserin içinde bulunduğu çevresel faktörleri dikkate alarak bir dizi laboratuvar kontrollerini gerçekleştirmek gerekir.

III- KORUMA VE BAKIM

Restore edilen eserler, aşağıda belirtilen koruma önlemleri dikkate alınmaz ise, bozulma mekanizmalarına maruz kalacaklardır:

- a) Çevresel faktörlerin eliminasyonu (iklimsel önlem)
- b) Yüzeysel koruyucuların aplikasyonu (fiziksel-kimyasal koruma)

(13) Bkz. P. Rossi-M. Tabasso-C. Torraca, *a.g.m.*, s. 12. A. Giufredi-F.lemmi-C. Gigarini, *a.g.e.*, s.80.

(14) Bkz. P. Rossi-M.Tabasso-C. Torraca, *a.g.m.* s. 10-12.

c) Uygun koruma müdahalelerinin düzenli tekrarlanması

Yüzeyde koruyucu bir tabakanın varlığı suyun, tuz ya da asit solumasyonlarının penetrasyonunu (derinliğe sızmasını) azaltır. Bu koruyucu tabakanın varlığı alttaki malzemenin alterasyon tehlikelerini önleme amacına yöneliktir.

Başlıca koruma şekilleri:

1) İklimsel-Çevresel Koruma

Bu kategoriye çevresel faktörlere bağlı bozulma nedenleri girmektedir (yağmur, nem, ısı, hava kirliliği). Bu, çevre şartlarını durağan bir tarzda kontrol ederek ya da eserle ilişkide bulunan çevresel mekanı esere uygun bir şekilde etki altına alarak önlenir¹⁵.

Dikkate alınması gereken başlıca iklimsel-çevresel önlemler:

- a) Nem ve ısı ayarı, havanın filtrasyonu (kapalı ortamlarda)
- b) Şeffaf durağan siperlerin tesisi, örtü ve ısı geçirmez çift cam levhaların uygulanması (açık ortamlardaki eserler, kalıntılar için).
- c) Sıcak havayı kesen tüller, ya da ısı ayarlı hava yastıkları.
- d) Eserin çevresinde temiz havalı bir mekan kreasyonu.

2) Kimyasal-Fiziksel Koruma

Bu, daha önce işaret edildiği gibi, olayların genelinde gerçekleştirilmesi gereken bir müdahale tipidir. Pratikte bu, koruyucu yüzeyi oluşturan bir malzemenin ince ve tek tabaka halinde taş yüzeyine aplikasyonudur. Bu tabaka belirli bir dönem için suyun, kirli gaz bileşiklerinin penetrasyonuna (emilmesine) karşı dayanıklıdır. Yine de yüzeysel koruyucu olarak uygulanacak malzeme seçiminde başlıca belirleyici faktör bu olmamalıdır. Zamanla maddenin koruyucu fonksiyonunu yitirmesi sonucunda, bunun alt tabakaya zarar vermeksizin yüzeyden arındırılabilir (dönüştürülebilir) özelliğe sahip olması dikkate alınmalıdır. Buna göre, amaca uygun malzemenin seçimi "akrilik" veya "silikonik" türü reçineler arasından yapılmalıdır¹⁶.

(15) Bkz. P. Rossi-M. Tabasso-C. Torracca, a.g.m., s. 13-14.

(16) Bkz. G. Biscontin, a.g.m., s. 119.

P. Rossi-M. Tabasso-C. Torracca., a.g.m., s.14-15.

Eserler üzerinde yapılmış olan restorasyon ve konservasyon müdahalelerinin fonksiyonel süreçlerini uzatmak ve yeni alterasyon mekanizmalarını önlemek için eserlerin periyodik olarak kontrol altında tutulmaları ve gerektiğinde koruyucu müdahalelerin tekrarlanması gerekmektedir.

ALKESTİS MYTHOSU-DEDE KORKUT DESTANI

Ender VARİNLİOĞLU*

Burada Yunan mythoslarından birini, Dede Korkut'un 5. ve 6. öyküsüyle karşılaştıracam . Alkestis Mythosu tragedya yazarı (ozanı) Euripides'in bir eserinde işlenmiştir. Öte yandan Dede Korkut'un 5. öyküsü Deli Dumrul'un teması bir halk türkümüzde değiştirilerek ele alınmaktadır (Söyleyin Mahmud'uma... türküsü). Demek, hem eski Yunan'da hem Anadolu'da bu tema halkın belleğinde yer etmiş, uzun zaman aralıklarıyla tragedyada, destanda , türküde de yinelenmiştir. Burada ilkin Alkestis Mythosu'yla Dede Korkut'un 5. ve 6. öykülerinin özetlerini vereceğim. Sonra Yunan mythosuyla Dede Korkut öykülerindeki kişilikleri, motifleri karşılaştırarak aradaki şaşılabilir benzerlikleri göstermeye, daha sonra bu öykülerin en eski kaynaklarına inmeye çalışacağım.

I. Alkestis, Pelias'ın kızlarının en güzelidir. Birçok kral, kraloğlu onunla evlenmek istemektedir. Siyasal konumu gereği, birine "evet" derse, ötekileri kıracağı için, babası kızını yaban domuzuyla aslanı arabaya koşup yarış alanında dolanacak kişiye vereceğini duyurur. Pherai Kralı Admetos da Alkestis'in talipleri arasındadır. Bu konuda Apollon Tanrı'dan yardım diler.

Apollon'un Admetos'a yakınlığı şuradan gelir: Zeus Apollon'u, bu kralın yanında bir yıl koyun çobanlığı yapmakla cezalandırmıştır. Apollon'un suçu, Zeus'un yıldırımlarını yapan Kyklopları öldürmektir. Apollon'un oğlu Asklepios ölüyü canlandırmıştır. Bu "hybris"tir, insanlığının, tanrıların işleyebileceği en büyük suçtur: Haddini bilmemek, ölçüyü kaçırmak. Ölüler Hades'indir. Asklepios da Hades'in

(*) Doç. Dr. Ender VARİNLİOĞLU Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı. Klasik Arkeoloji Bölümü Sıhhiye- ANKARA

egemenlik alanına girmiştir. Hades konuyu Zeus'a götürünce, Zeus Asklepios'u yıldırımlarıyla öldürür. Apollon da oğlunun öcünü, Zeus'un silahlarını yapan Kyklopları öldürerek alır. Doğal olarak bu da "hybris"tir, cezası ağırdır. Araya Apollon'un anası Leto girip oğlunun ıslah olacağına kefil olmasa, Zeus Apollon'u Tartaros'a yollayacaktır. Onun yerine, Apollon'u bir ölümlünün yanında bir yıl çobanlık yapma cezasına çarptırır. Bu ceza tanrı için aşağılayıcı, ağır cezadır. Ancak, kral Admetos, Apollon'a saygılı davranmış; onun hizmetkar değil tanrı olduğunu aklından çıkarmamıştır. İşte Admetos ondan başarılması çok güç, hatta olanaksız işte kendisine yardımcı olmasını istediğinde, Apollon bunu severek sağlayacağına söz verir. Zaten Apollon geldiğinden beri Admetos'un ağılındaki koyunlar çift doğurmaktadır. Araya Herakles girer, yabani hayvanların boyunduruğa vurulup arabaya koşulmasını sağlar. Admetos da böylece arabasını Iolkos'ta koşu alanında sürer. Bu, ileride görüleceği gibi, Apollo'nun Admetos'a son yardımı değildir.

Alkestis Mythosu'nun bu bölümü Admetos'un erdemlerinin öyküsüdür. Alkestis'in erdemlerinin öyküsüne geçmeden Dede Korkut öykülerinin içinde bu bölümü karışalayan 6. öyküyü, Kanlı Koca oğlu Kan Turalı'nın öyküsünü ele alacağım. Alkestis'in erdemlerinin öyküsünü karşılayan Duha Kocaoğlu Deli Dumrul'un öyküsü, Dede Korkut'un öyküleri içinde Kan Turalı'ninkinden hemen önce anlatılmaktadır. Ama biz önce Kan Turalı'nın öyküsünü göreceğiz.

"Oğuz zamanında Kanlı Koca dirler-idi bir gürbüz er var-idi. Yetmiş bir cilasun oğlu var-idi, adına Kan Turalı dirler-idi". Kanlı Koca oğlunu evlendirmek ister. "İç Oğuz'a girdi, kız bulmadı. Tolandı Taş Oğuz'a girdi, bulmadı. Tolandı Tırabuzan'a geldi. Meğer Tırabuzan tekürünün bir azim görklü mahub kızı var idi (Meğer Trabzon tekfurunun çok güzel, sevimli kızı varmış). Ol kızun üç canavar kalınlığı (başlık) kaftanlığı var idi. Her kim ol üç canavarı bassa, yense, öldürse kızumu ana virürem diyü va'de eylemiş-idi. Ol üç canavarun biri kağan aslan idi, biri kara buğa-y-idi, biri dahı kara buğra idi (Canavarlardan biri kükreyen aslan, ötekiler kara boğa ile kara erkek deve). Sonunda Kan Turalı üç canavarla baş edip Selcen Hatun'la evlenir. İleride Kan Turalı öyküsünün ayrıntılarına döneceğimiz için, şimdi Alkestis Mythosu'nun ikinci bölümüne geçiyorum.

Admetos evlenmeden önce Artemis'e kurban kesmeyi unuttur (hybris); bu ihmalinin cezasını da hemen görür. Düğün gecesi içkiden esrik, mutlu biçimde gerdeğe girdiğinde onu soyunmuş Alkestis değil, yatağa çöreklenmiş, ıslık çalan yılanlar beklemektedir. Admetos dehşet

içinde gene Apollon'a koşar, o da Admetos'la Artemis'in arasını bulur. Kurbanlar kesilip Artemis'in gönlü alındıktan sonra, düğün armağanı olarak Artemis Admetos'a bir de söz verir: ikide ölüm günü geldiğinde, ailesinden biri yerine ölmeye gönüllü olursa, Admetos Hades'e gitmeyecektir.

O gün, Admetos'a sandığından çok erken gelir. Admetos'u Tartaros'a götürmek üzere Hermes saraya çıkagelir. Araya gene Apollon girer, herkesin yaşam ipliğini büken Moiraları sarhoş edip, ipliği kesmelerini geciktirir. Zaman kazanan Admetos anasına-babasına koşar. Onlar oğullarının yerine ölmeyi kabul etmez. Alkestis, kocasını sevdiği için zehir içip onun yerine Tartaros'a iner. Ancak Persephone, kadının kocasının yerine ölmesini doğru bulmaz, onu geri yollar.

Başka bir anlatıma göre, Admetos'u almaya Hermes değil, Hades kendi gelir. Hades'i gören Admetos korkup kaçınca, onun yerini almaya Alkestis gönüllü olur. Araya Herakles girer, zor kullanarak Alkestis'i kurtarır.

Dede Korkut öykülerinin 5. si Alkestis Mythosu'nun bu bölümünü karşılamaktadır. "Oğuzda Duha Koca oğlu Delü Dumrul dirler-idi bir er var-idi. Bir kuru çayun üzerine bir köpri yapdurmış-idi. Kiçeninden otuz üç akça alır-idi, kiçmeyeninden döğe döğe kırk akça alır-idi." Bir gün köprüünün yanında bir bölük oba konar. Obadan bir yiğit hastalanıp ölünce, oba ağlaşmaya başlar. Sesi duyup gelen Deli Dumrul köprüsünün yanında neden gürültü yaptıklarını sorar, onlar da bir yahşi yiğitlerinin öldüğünü, ona ağladıklarını söylerler. Deli Dumrul, yiğitini kim öldürdü, diye sorunca, o yiğitin canını Azrail aldı, derler. O da, "Azrail didüğünüz ne kişidir kim adamın canın alır", bana gösterin ki, onunla savaşıyım, yiğidinizin canını kurtarayım, bir daha da yiğit canı alamazsın, der. Bu sözler "hybris"tir. Tanrının hoşuna gitmez, Deli Dumrul'u cezalandırmak üzere Azrail'i yollar.

Deli Dumrul kırk yiğiti ile evinde yiyip içerken kimseye görünmeden içeriye Azrail girer. Azrail yalnız Deli Dumrul'un gözüne görüldüğünde, "görür gözi görmez oldu, tutar elleri tutmaz oldu." Deli Dumrul Azrail'le şöyle konuşur:

"Mere ne heybetli kocasın

Kapuçılar seni görmedi

Çavuşlar seni tuymadı

Menüm görür gözlerüm görmez oldı
Tutar menüm ellerüm tutmaz oldı
Ditredi menüm canım cüşa geldi
Altun ayağum (kadehim) elümden yire düşdi
Ağzum içi buz gibi”

Azrail’le ilk kez tanışan Deli Dumrul onunla savaşmak ister, kaçmasın diye kapıları kapatır. Ancak, Azrail güvercin olup pencereden uçar. Onun peşine düşen Deli Dumrul birkaç güvercin öldürüp dönerken, önüne Azrail çıkar. Atı ürküp Deli Dumrul’u yere vurunca, canı ağzına gelir. Bu kez Azrail’den özür dileyip canının bağışlanmasını isteyen Deli Dumrul’a Azrail, kendisinin Tanrı’nın hizmetkarı olduğunu, can isteyen Tanrı olduğunu söyler. Bu kez Deli Dumrul Tanrı’ya yakarır istiyorsa canını almaya kendisinin gelmesini, Azrail’in eline bırakmamasını söyler. Deli Dumrul Tanrı’ya şöyle yakarır:

“Yücelerden yücesin
Kimse bilmez niçesin
Görklü Tanrı
Niçe cahiller seni gökde arar yirde ister
Sen hod mü’minler könlüdesin
Dayim turan cebbar Tanrı
Baki kalan settar Tanrı
Menüm canım olur olsan sen algıl
Azra ile almağa komagıl

Bu yakarıyla birliği tanınan Tanrı’nın gönlü hoş olur, “Dumrul canı yerine can bulsun, anın canı azad olsun” der. Alkestis Mythosu’nda olduğu gibi, Dumrul önce babasından, sonra anasından yerine ölmelerini ister, ikisi de “Dünya şirin can aziz” der. Daha sonra hellalaşmak için, karısına gittiğinde, karısı kendiliğinden Dumrul’un yerine ölmeyi ister. Dumrul da karısının ardında kalmak istemediği için, Tanrı’dan ikisinin

canını birlikte almasını ister. “Hak Ta’alaya Delü Dumrul’un sözi hoş geldi. ‘Azra’ ile emr’eyledi: Delü Dumrul’un atasının anasının canın al, ol iki halala yüz kırk yıl ömür virdüm didi.”

II. İ.Ö.V. yüzyılda Euripides’in bir eserinin konusunu oluşturan Alkestis Mythosu ile en eski İ.S.1305 tarihinde bir eserde adı geçen Dede Korkut’un bu iki öyküsü arasında yadsınamaz benzerlik vardır. Kral Admetos ile Kan Turalı’nın erdemleri (evlilik öncesi başardıkları güç işler) hemen hemen aynıdır. Selcen Hatun’un güzelliği Alkestis’ininki gibidir. Hem erkek hem kız, ikisi de bey oğlu bey kızıdır. Ancak, Deli Dumrul’da öykü yeni bir kişilikle yeniden kurulur. Deli Dumrul, adı üzerinde, deli doludur; kimseden pervası olmayan, zorba, Azrail’e bile kafa tutan kişidir. Bu özellikleriyle Admetos’a hiç benzememektedir. Ancak, Alkestis Mythosu’nda başka kişi Deli Dumrul’u karşılamaktadır. Sahneye ölü evinin konuğu olarak giren Herakles çevresindeki yası anlamaz, neşesiz karşılandığı için alınır, içki ister, müzik ister. Daha sonra Hades Alkestis’i götürmeye geldiğinde, ölümün kurallarını zorla bozup elinden Alkestis’i alır. Deli Dumrul da zorbadır. Kuru çay üzerine köprü kurar, geçenden otuz üç akçe, geçmeyenden döve döve kırk akçe alır. Obadan bir yiğitin ölmesi üzerine, neden yas tuttıklarını anlamaz, ağlayıp sızlamalardan rahatsız olur. Durumu öğrenince de, yiğidi Azrail’in elinden alacağına söz verir.

Deli Dumrul’un Admetos’tan farklı karakteri kendini karısıyla olan ilişkisinde de belli eder. Ana-babasından olumsuz yanıt aldığında Azrail Deli Dumrul’un canını almaya davranınca, ona son kez bir de “hasretüm vardur, bulışayım” der. Azrail, “mere delü hasretün kimdür?” diye sorduğunda, “Yad kızı halalum var, andan menüm iki oğlançuğum var, amanatum var, ısmarlam anlara, andan sonra menüm canum alasin” der. Deli Dumrul karısının yanına vardığında, başından geçenleri anlatır ve ona der ki:

“(Ben öldükten sonra) Gözün kimi tutar-ise

Könlün kimi sever-ise

Sen ana vargıl

İki oğlançuğı öksüz komagıl (öksüz koma)”

Buna karşılık karısı şöyle der:

“Senden sonra bir yiğidi

Sevüp varsam bile (birlikte) yatsam
Ala yılan olup meni soksun
Senün ol muhannet (mert olmayan) anan baban
Bir can da ne var ki sana kıyamamışlar
Arş tanığ olsun (dokuz kat göğü kaplayan gök)
Kürsi tanığ olsun (sekizinci kat gök)
Yir tanığ olsun gök tanığ olsun
Kadir Tanrı tanığ olsun
Menüm canum senün canuna kurban olsun”

Azrail bunun üzerine karısının canını almaya gelmiş, ama bu kez Deli Dumrul’da karısına kıyamamış, dönüp Tanrı’ya yalvarmış:

“Alur-isen ikimüzün canın bile algıl
Kor-isen ikimüzün canın bile kogıl”

Gene de Deli Dumrul öyküsünün Alkestis Mythos’unun birinci bölümüyle bağlantısı vardır. Admetos gerdeğe girdiğinde, yatakta yılan vardır. Bu motif Deli Dumrul’da karısının ağzından şöyle dile getirilir:

“Senden sonra bir yiğidi
Sevüp varsam bile (birlikte) yatsam
Ala yılan olup meni soksun”

Alkestis Mythosu’nda olaylara sık sık karışan, Admetos’un hep yanında olan Apollon’un karşılığı Kan Turalı’nın öyküsünde adı sık geçen Muhammet olmaktadır. Kan Turalı sıkıldığı zaman onun adını anarak “adı görklü (güzel) Muhammed’e salavat getirmektedir”. Üç canavarla başa çıkarken de, üzerine gelen altı yüz kafire karşı koyarken de böyle yapar. Ancak, sonradan sanatta, düşüncede ölçünün tanrısı olan Apollon’un yaşamı aşırılıklarla geçmiş, Zeus’a iki kez baş kaldırmıştır. Sonuncusunda annesinin onun ıslah olacağına kefil olmasıyla Tartaros’a gitmekten kurtulmuştu. Dede Korkut’ta Deli Dumrul da Tanrıya karşı gelmiş, sonunda ıslah olarak yüz kırk yıllık uzun yaşamla ödül-

lendirilmiştir. Alkestis Mythosu'nu bilmemiş olsaydık, Kan Turalı ile Deli Dumrul'un öyküsünün birbirinin devamı olduğunu söyleyemeycektik.

Alkestis Mythosu'nda Alkestis'i almaya Hermes gelir. Bilindiği gibi, Hermes ölenleri Hades'e götüren tanrıdır. Deli Dumrul öyküsünde Hermes'in karşılığı Azrail'dir. Alkestis'in başka bir anlatımında Hades kendi gelir Alkestis'i almaya. Deli Dumrul da, sonra, Tanrı'nın kendi gelsin canını almaya, der. Böylece Hermes Hades'in, Azrail Tanrı'nın hizmetkârı olduklarını belli ederler. Bu durumda Hades'le Tanrı birbirinin karşılığı olur.

Yunan mitolojisinde Hades'in başlığı, miğferi vardır; onu başına geçiren Hades görünmez olur. Deli Dumrul'un evine girerken Azrail'i de kimsecikler görmez (Yukarıda okuduğumuz parçada bunu Deli Dumrul dile getirmişti).

III. Dede Korkut öykülerinde İslamlık öncesinden etkiler, kalıntılar vardır. Örneğin, Kan Turalı Trabzon tekfurunun kızını istemeye gittiğinde ağırlanır, "yidi yıllık al şarab içürdiler" denir. Daha sonra yarışmaya girecek olan Kan Turalı'yı anadan doğma soyarlar: "Bu yiğidi anadan toğma soyun. Soydılar. Kan Turalı altunlu ince keten bizini biline sardı. Kan Turalı'yı alup meydana getürdiler."

Burada ne İslam'da ne Türkler'de olduğunu sandığım ilginç bir uygulamayla karşılaşılıyor. Kan Turalı yüz örtüsüyle gezmektedir: "Kan Turalı cemal ve kemal iyesi yiğit idi (Kan Turalı'nın yüz güzelliği kursesuzdu)." Yakışıklı erkeklerin peçeyle gezdiklerini, doğrusu, bilmiyorum. Dede Korkut anlatımını sürdürüyor: "Oğuzda dört yiğit nikab ile gezer-idi. Biri Kan Turalı, biri Kara Çekür ve oğlu Kırk Kınuk ve Boz aygırlu Beyrek."

Bir başka kalıntı da Deli Dumrul'un karısının yemininde kendini göstermektedir: "Yer tanış olsun gök tanış olsun." Antik çağda olsaydı, buna yakın bir yemin olurdu: Yer ve gök tanrıları tanık olmaya çağrılırdı.

Kişinin, yerine ölecek birini bulursa, yeraltından kurtulma temasının tarihi çok eskidir. İlk kez Sumer'de İnanna (İştar) kocası Dumuzi'yi yeraltına yollayıp yeryüzüne çıkar. İnanna tanrıdır, Dumuzi sonradan tanrılaştırılmış eski bir Sumer kralıdır. Öyle görülüyor ki, aradan geçen binlerce yıl içinde bu "yeraltına inme, çıkma öyküsü" kişileri, soylu insanlardan oluşan, beylerden, tekfurlardan oluşan bir öyküye dönüşmüş, halkın belleğinde günümüze değin gelmiştir. Bugün "Söyleyin Mahmuduma" türküsünde zindandan çıkma olarak yaşamaktadır.

Burada Mezopotamya'dan söz açılmışken Kan Turalı'nın öyküsündeki bir sahneye dikkat çekmeden geçemeyeceğim. Sumer'in en büyük yiğiti Gilgamiş ile Enkidu, Humbaba'nın başını kesip Uruk'a döndüğünde, Gilgamiş saçlarını yıkar, silahlarını parlatır ve şölen giysilerini giyer. Aşk tanrısı İnanna (İştâr) Gilgamiş'i yüksekte hayranlıkla seyrederek, karısı olmayı ister. Gilgamiş bu öneriyi geri çevirir. O da babası Anu'nun yanına gider, Gilgamiş'i yok etmesi için gökyüzü boğasını yaratmasını söyler. Boğa Uruk kentinin üzerine sarılır. Kimse-ordular-boğayla başa çıkamaz. Sonunda boğa Enkidu'ya saldırır. Enkidu boğayı kuyruğundan tutar, Gilgamiş boğayı kılıcıyla öldürür. Enkidu boğanın sağ butunu ayırıp tanrıçanın önüne atar, Gilgamiş da boğanın boy-nuzlarını koruyucu tanrı Lugalbanda'ya sunar.

Dede Korkut'ta boğayla mücadele sahnesi şöyledir: "Tekür taht üzerinde oturmuş -idi. Meğer kız meydanda bir köşk yapdurmış-idi. Cemi yanında olan kızlar al geymişler-idi, kendü saru geymiş-idi, yukarudan tamaşa ider-idi." Daha sonra Kan Turalı gelir, anadan doğma soyarlar: "altunlu ince keten bizini biline sardı. Kan Turalı nikabın serpdî (açtı). Kız köşkten bakar-idi, taraklığı boşaldı, kedisi mavladı, avsil olmuş tana gibi ağzinun suyu akdı. Yanındaki kızlara aydur (dedi ki): Hak Ta ala atamun könlüne rahmet eylese, kebin kesüp meni ol yiğide virse.." Daha sonra Kan Turalı boğayla karşılaşır: "Kuyruğundan üç kerre götürüp yere saldı. Basdı boğazladı. Pıçak çıkarup derisini yüzdi. Etin meydanda koyup derisini tekürün önüne götürüp aydur (dedi ki):"

SONUÇ

Aradan binlerce yıl geçse, insanlar, kavimler, inançlar değişse, Anadolu, Mezopotamya, Akdeniz kültür ortamında yaşayanlar bu öyküleri benimseyip, özümseyip yinelemektedir. Bu öyküler karşımıza kimi zaman mythos, kimi zaman destan, kimi zaman masal, kimi zaman türkü olarak çıkmaktadır. Bu öyküler nesnelere üzerinde betimlenmekte, danslarda bedensel devinimlerle anlatılmaktadır. Eski inanışların deyim, kavram, dans olarak günümüze değin yaşamış olması insan belleğinin-folklorün-şaşırtıcı niteliğidir. Bu kültür varlığını son yarım yüzyılda ülkemizde hızla yitip gitmekte, unutulmaktadır. Örneğin Nasrettin Hoca öykülerinin yerini Miki Maus, Vakvaka Kardeş v.b. almaktadır.

KAYNAKÇ A

ERGİN, Muharrem. *Dede Korkut Kitabı*, I. ve II. ciltler. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları Sayı: 169 ve 219. Ankara, 1989 ve 1991

EURİPİDES. *Alkestis*.

GRAVES, Robert. *The Greek Myths*, I. ve II. ciltler, Penguin Books, Middlesex, 1966

HEIDEL, Alexander. *The Gilgamesh Epic and Old Testament Parallels*, The University of Chicago Press (First Phoenix Edition), 1963

KRAMER, Samuel Noah. *The Sumerians. Their History, Culture, and Character*. The University of Chicago Press, Chicago 1963.

HATİP KAYA ANITI

*Osman ERMIŞLER**

Halil Hamdi EKİZ

Hatip Kaya Kabartması Konya ili, Meram ilçesi Hatip bucağının 150 m kadar batısında (Şekil: 2), eskiden halk tarafından mesire yeri olarak kullanılan alanın batısındaki tepenin doğuya bakan dik yamacında yer almaktadır. Kabartmanın bulunduğu kayanın alt kısmından tınlı Hatip su kaynağı çıkmaktadır¹.

Hitit kaya anıtlarının (kabartmalarının) çoğu ya bir su kaynağının ya da bir akarsuyun kenarında bulunmaktadır. Hatip Kaya Kabartması da Eflatunpınar² ve İvriz³ anıtları gibi bir su kaynağının kenarında bulunmaktadır.

Konya civarında bulunan Hıçın Yalıburt Yaylası'ndaki anıt⁴, Eflatunpınar Anıtı⁵, Fasillar Anıtı⁶ ve Hatip Kaya Anıtı bu bölgenin Hitit İmparatorluk Devri'nde önemli bir bölge olduğunu açık bir şekilde göstermektedir.

Hatip Anıtı 1993 yılında Konya Müzesi Arkeoloğu Osman Ermişler tarafından keşfedilmiş ve 12 Mayıs 1993 tarihli Yeni Konya Gazetesi'nde kısa bir şekilde yayınlanmıştır⁷. Kaya anıtının bulunduğu yere 15.4.1995

* Osman ERMIŞLER Arkeolog, Müze Müdürü KONYA

Halil Hamdi EKİZ, Arkeolog, Anadolu Medeniyetleri Müzesi Müdürü ANKARA

(1) Kabartmanın fotoğraflarını Sayın Hasan Hüseyin Ter'e ve eserin restorantini çizen sayın Dr. Burhan HALCIOĞLU'na içtenlikle teşekkür ederiz.

(2) Erkanal 1980, s. 287-301

(3) Akturgal 1988, s. 147-148, şek. 132, Lev. 41

(4) Temizer 1984, s. 53-57

(5) Erkanal 1980, s. 287-301

(6) Erkanal 1980, s. 291, 292, Res. 6

(7) Ermişler 1993, s. 8

tarihinde Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Arkeoloğu Halil Hamdi Ekiz, Konya Müzesi arkeologları Osman Ermişler ve Kazım Mertek tarafından gidilmiş, anıt ve yakın çevresinde tetkik incelemelerde bulunulmuştur.

Kabartma dik ve sarp bir kayalığın doğuya bakan cephesinde, Hatip su kaynağının 6-7m kadar yukarısında ve zeminden yaklaşık 4.5-5 m kadar yüksekte yer almaktadır (Resim:1). Kabartmanın boyu 2.05 m, genişliği ise 1.80 m kadardır⁸.

Hatip Kabartması, kayanın yüzeyi düzleştirildikten sonra üzerine alçak kabartma tekniği ile yapılmıştır. Üzerinde sağa doğru yürür durumda tasvir edilmiş olan bir kral ya da tanrı figürü bulunmaktadır. Konik şekilli ve ucu sivri olduğu anlaşılan başlığının üst kısmı tahrip olmuştur, alt kenarında ise yatay bir bant vardır.

Profilden gösterilmiş olan yüzü yuvarlak hatlı ve dolgundur. Oval şekilli sağ gözü ve büyükçe olan sağ kulağı seçilebilmektedir. Burnu ve ağzı ise tahrip olmuş durumdadır. Yüz hatları Yazılıkaya'daki tanrı figürleri⁹, Gavurkale Anıtı'ndaki tanrı figürleri¹⁰, Sirkeli Anıtı'ndaki kral figürü¹¹ ve Alaca Höyük kabartmalarındaki figürler¹² gibi Hitit İmparatorluk Devri'ne ait olan eserlerle yakın benzerlik gösterir.

Sol kolunu ileri doğru uzatmıştır ve eliyle yere dayalı olan bir mızrak tutmaktadır. Sağ kolunu ise dirsekten bükülmüş durumda göğsüne kavuşturmuştur ve eliyle omuzuna dayalı olan bir yay tutmaktadır, yayın kirişi belirgin bir durumdadır.

Figürin kısa etekli elbisesinin çok tahrip olmuş olan etek kısmının detayları pek belirgin değildir. Sağ bacağı büyük oranda tahrip olmuştur. Sol bacağının baldır adalesi ise çok iyi belirtilmiştir. Tahrip olmuş durumda olan ayakkabılarının uçları sivri ve yukarı kalkık durumda olmalıdır (Resim: 2, Çizim:1).

Başının arka tarafında , sağ omuzunun hemen üst kısmında bir üçgen işareti, bunun biraz altında sağ tarafta, omuz üstünde bir ters V işareti seçilebilmektedir. Çok tahrip olmuş durumda olan bu işaretlerin birer Hitit

(8) Kabartmanın zeminden hayli yüksekte bulunması kesin ölçüler alınmasını zorlaştırmaktadır.

(9) Bittel-Naumann-Otta 1941, Taf. 11 ,2. 27 1,28 1, 29 1-2

(10) Osten 1937, s.8, Şek. 5-6

(11) Garstang 1937, s. 64-68

(12) Darga 1992, Resim: 138, 139, 144, 146

hiyeroglif işareti olması kuvvetli bir olasılıktır. Figürün arka tarafında olduğu belirtilen hiyeroglif işaretleri¹³ ise çok belirgin değildir. Oldukça tahrip olmuş durumda olan kabartmanın üzerindeki yosun ve mantarlar detayların görünmesini engellemektedir. Ancak yapılacak temizlik çalışmalarından sonra anıtın üzerindeki insan figürünün ve bunun yakınındaki hiyeroglif işaretlerinin detayları daha iyi anlaşılacaktır.

Hatip Kaya Anıtı'nın en yakın benzerleri Hanyeri (Gezbel), Hemite, İmamkulu ve Karabel kaya anıtları ile Boğazköy'de ele geçen Suppiluliuma'nın kabartmasıdır.

Hanyeri (Gebzel) Anıtı (M.Ö. 13. yüzyıl)¹⁴ ve Hemite Anıtı (M. Ö. 13. yüzyıl)¹⁵ ile Suppiluliuma'nın Boğazköy'de bulunan kabartmasında¹⁶ sola doğru yürür durumda olan birer figür vardır. Bunlardan Hanyeri (Gebzel) Anıtı ile Boğazköy Suppiluliuma'nın kabartmasındaki figürler sağ elleriyle birer mızrak, sol elleriyle de omuzlarına asılı olan birer yay tutmaktadırlar. Hemite Anıtı'ndaki figürün ise sol eliyle omuzuna asılı bir yay tuttuğu görülür.

İmamkulu Anıtı (M. Ö. 13. yüzyıl)¹⁷ ile Karabel Anıtı'nda (M.Ö. 13. yüzyıl)¹⁸ ise Hatip Kaya Anıtı'ndaki gibi sağa doğru yürür durumda olan birer figür vardır. İmamkulu Anıtı'ndaki en sol taraftaki prens figürüyle, Karabel Anıtı'ndaki tanrı figürü de sol elleriyle birer mızrak, sağ elleriyle de omuzlarına asılı olan birer yay tutmaktadırlar.

Prof. Dr. Muhibbe Darga İmamkulu, Hanyeri (Gezbel), Hemite ve Karabel anıtlarında görülen mızrak ile yayın, yerel kralların "krallık simgesi" olabileceğini düşünür¹⁹. Ayrıca Hanyeri (Gezbel) ve Hemite anıtlarında yerel kral veya prenslerin, Karabel Anıtı'nda ise yerel kralın tasvir edildiğini ve adlarının Hitit hiyeroglif yazısı ile yazıldığını belirtir²⁰.

Hatip Kaya Kabartması da muhtemelen bir yerel kral ya da prens tarafından yaptırılmış ve Hitit üslubunda olan bir anıttır. Ancak burada tas-

(13) Bahar 1996, s. 343. 23, Lev. IV

(14) Akurgal 1995, Lev. 60 b, 61 a,b, Şek. 63 b, Bittel 1976, s. 333, Resim: 201; Darga 1992, s. 182, Res. 186

(15) Akurgal 1995, Lev. 60 a; Bittel 1976, s. 333, Resim: 202; Darga 1992, s. 182, Resim: 184

(16) Neve 1990, s. 230, Resim: 14

(17) Akurgal 1995, Lev. 59.,a, Şek. 62; Darga 1992, s. 179-181, Resim: 183

(18) Akurgal 1995, Lev. 62 b; Darga 1992, s. 182, Res. 187

(19) Darga 1992, 183

(20) Darga 1992, 182, 183

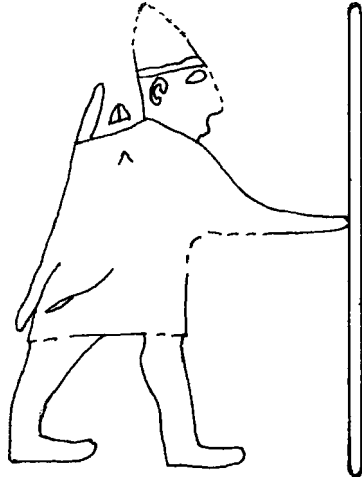
vir edilen figürün detayları çok aşınmış durumda olduğu için bunun bir tanrı tasviri mi, kral tasviri mi olduğu konusunda kesin bir şey söylemek mümkün değildir.

Hatip Kaya Kabartması (Anıtı) yakın benzeri olan Hanyeri (Gezbel), Hemite, İmamkulu ve Karabel anıtları gibi Hitit İmparatorluk Devri'ne, M. Ö. 13. yüzyıla ait olmalıdır. Hasan Bahar ise anıtın IV. Tuthalia zamanına ait olduğunu belirtir ²¹.

(21) Bahar 1996, s. 24, 344-345, 25

KAYNAKÇA

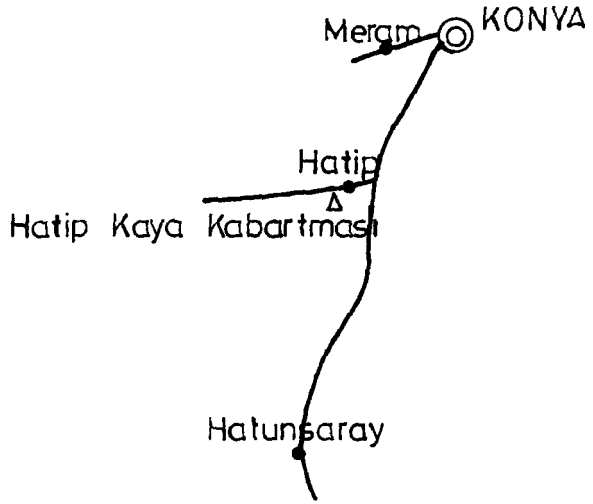
- AKURGAL, Ekrem 1988, *Anadolu Uygarlıkları*, Net Turistik Yayınlar A.Ş. Yayını, İstanbul.
- AKURGAL, Ekrem 1996, *Hatti ve Hitit Uygarlıkları*, Net Turistik Yayınlar Sanayi ve Ticaret A.Ş. Yayını, İzmir.
- BAHAR, Hasan 1995, "Konya-Hatip'de Bulunan Yeni Bir Hitit Anıtı", *Tarih ve Toplum*, Haziran 1996, Sayı 150, s. 22. 342-345. 25
- BİTTEL, Kurt, 1976, *Die Hethiter, Die Kunst anatoliens von Ende des III bis zum Anfang des I Jahrtausends vor Christus*, München.
- BİTTEL, Kurt-R. NAUMANN-H. OTTO 1941. Yazılıkaya, Architektur, Felsbilder und Kleinfunde. *WVDOG* 61, Leipzig.
- DARGA. A. Muhibbe 1992, *Hitit Sanatı*, Akbank Kültür ve Sanat Kitapları: 56; İstanbul.
- ERKANAL, Armağan 1980. "Eflatun Pınar Anıtı", *Bedrettin Cömert'e Armağan*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal ve İdari ilimler Fakültesi, Beşeri Bilimler Dergisi Özel Sayı, Ankara, s. 287-301.
- ERMİŞLER, Osman 1993, "Konya Hatip Hitit Kaya Kabartması", *Yeni Konya Gazetesi*, 12 Mayıs 1993, Konya, s. 8.
- GARSTANG, John 1937, "Explorations in Cilicia. The Nielsen Expedition: Preliminary Report", *Annals of Archaeology and Anthropology* XXIV, Liverpool, s. 52-66.
- NEVE, Peter J. 1990, "Boğazköy-Hattuş 1988 Kazı Mevsimi Sonuçları", *XI. Kazı Sonuçları Toplantısı* I, 18-23 Mayıs 1989, Ankara. s.229-246.
- OSTEN, H.H. von der 1937, *Gavurkale Kilavuzu*, Kültür Bakanlığı, Antikiteler ve Müzeler Direktörlüğü Yayını, İstanbul.
- TEMİZER, Raci 1984, "İlgin Yalburt Yaylası Hitit Anıtı", *Konya*, Hazırlayan Feyzi Halıcı, Ankara, s. 53-57.406

Şekil: 1

Resim: 1

Şekil: 2

1/200.000

AMASYA MÜZESİ'NDE BULUNAN BİR GÖZLÜ BALTA

*Tayfun YILDIRIM**

Amasya Müzesi, 1976 yılında bronzdan bir gözlü baltayı koleksiyonlarına dahil etmiştir¹. Nereden çıkarıldığı tespit edilemeyen balta, Selahattin Soydan adlı, Adanalı bir şahıstan satın alınmıştır.

Şekil:1 (Resim:1)

A. 76-25-12, Bronz, Uz. 10.5, g. 6.2 cm

Sap delikli balta, ince uzun, dar yüzü, iki gözü dar ve oval. Her iki yüzde, iki oval gözüün ortasından başlayan yüksek zıh, baltanın ağız kısmına doğru uzanmış, sonradan temizlenmiş.

Madeni silahlar içerisinde özel bir tipi temsil eden gözlü baltaların, “ay biçimli” balta tipinin gelişimi sonucu ortaya çıktığı düşünülmektedir². Özellikle Suriye ve Filistin’de yaygın olarak kullanılmış olan bu balta tipi, kendi içerisinde de tipolojik bir ayrım göstermektedir. Sap delikli baltaların gelişimlerini ve dağılımlarını inceleyen R. Maxwell-Hyslop, gözlü baltaları, yüz biçimleri ve göz şekillerine göre iki grupta incelemiştir³. Buna göre; ilk grubu oluşturan örnekler üçgen-kısa göv-

* Yard. Doç. Dr. Tayfun YILDIRIM, A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalı Sıhhiye/ANKARA

(1) Bu eser üzerinde çalışmaya müsaade eden, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü’ne; Amasya Müzesi Müdürü Sayın Ahmet Yüce ve Müze Asistanı Sayın Celal Özdemir’e teşekkür ederim.

(2) Maxwell- Hyslop, R., 1949, s. 116 vd.; Hillen C., 1953, s. 211 vd.

(3) Maxwell-Hyslop, R., 1949, s. 119

deli, oval, büyük gözlü⁴, ikinci grubu oluşturan örnekler ise, ince-uzun dar gövdeli ve küçük oval gözlü⁵, olarak değerlendirildi. Bu tipolojik ayırım çoğunluk tarafından kabul edilmiş olup, ikinci gruba giren gözlü baltalar, ördek gagasına benzeyen formlarından ötürü, “ördek gagası biçimli” olarak da tanımlandı⁶. M.Ö.II. bin’de Orta Anadolu silah tiplerini inceleyen H. Erkanal, gözlü baltaların Anadolu örneklerini iki grupta toplayarak, Suriye, Filistin ve İran örnekleriyle karşılaştırdı⁷. Gözlü baltaların İran örnekleri ise, P. Calmeyer tarafından değerlendirildi⁸. Suriye ve Filistin’in Erken ve Orta Tunç Çağı madeni silahlarını inceleyen G. Philip, daha farklı bir yaklaşımla, gözlü baltaları 4 tip içerisinde ele aldı⁹. Amasya Müzesi’nde bulunan gözlü balta, R. Maxwell-Hyslop’un B.4, H.Erkanal’ın ikinci grup, G. Philip’in ise 1. tip baltalarının paralelidir.

Gözlü baltalar, Anadolu’da az sayıda örnekle temsil edilmektedirler. Sistemli kazılarda açığa çıkarılan örnekler, Assur Ticaret Kolonileri Çağı’na ait olup, Kültepe ve Acemhöyük kazılarında tanınmaktadır. T. Özgüç, Kültepe kazılarında açığa çıkarılan gözlü baltaları iki ana tip içerisinde değerlendirmiştir¹⁰. İlk tipi oluşturan üçgen-kısa gövdeli, büyük gözlü örnekler bugüne kadar Kaniş-Karumu’nun sadece II. katından tanınmaktadır¹¹. Büyük bir kısmı, zengin mezar eşyaları içerisinde bulunan, ilk tipe ait gözlü baltaların sayısı Kültepe’de artmaya devam etmektedir¹². İkinci tipi oluşturan, ince-uzun dar gövdeli, küçük oval gözlü baltalara ise, Kültepe’nin hem I hem de II. katlarında rastlanmıştır¹³. Kültepe’de gözlü baltaların her iki tipinin de, Suriye’den getirilen örnekler göre yerli atölyelerde imal edildiklerini gösteren kalıplar da açığa çıkarılmıştır¹⁴. Amasya Müzesi’nde bulunan gözlü balta, Kültepe’de bulunan ve T. Özgüç tarafından ikinci tip içerisinde değerlendirilen baltaların paralelini oluşturmaktadır. Amasya Müzesi’nde bulunan gözlü baltanın tip olarak bir başka benzeri, Acemhöyük kazılarında tanınmaktadır¹⁵. İnce-uzun dar yüzü, oval gözlü Acemhöyük baltası,

(4) A.g.e. s. 119 vd., Tip B. 3.

(5) A.g.e. s. 119 vd., Tip B.4.

(6) Hillen, C., 1953, s. 211.

(7) Erkanal, H., 1977, s. 22 vd.

(8) Calmeyer, P., 1969, s. 44 vd., 22. grup.

(9) Philip, G., 1989, s.49, 282 vd. G. Philip, 3. tip içerisinde değerlendirdiği gözlü baltaların özelliği, uzunluklarının ve genişliklerinin eşit olmasıdır. Aynı yazar, 4. tip içerisinde minyatür baltaları ele almıştır.

(10) Özgüç, T. , 1986, s. 44.

(11) A.g.e., s. 44, lev. 90/2; lev. 89/5; Özgüç, T. 1959, s. 57, res. 64. Lev.XLIX/1

(12) Emre, K., 1991, p. 9, plate 2, mezar hediyeleri içerisinde.

(13) Özgüç, T., 1986, s. 44, lev. 90/3; lev. 90/4; Emre, K. 1988, s. 15 vd. res. 4.

(14) Özgüç, T., 1986, lev. 89/4; 90/1; 86/2 a-c.

(15) Erkanal, H. 1977, s. 22 lev. 6,70.

Saray'da, III. yapı katında ele geçmiştir. N. Özgüç, Acemhöyük Sarayı'nın ve içersindeki eşyanın, Kaniş- Karumu'nun Ib katı ile çağdaş olduğunu kanıtlamıştır¹⁶.

R. Maxwell-Hyslop, Anadolu'da bulunan ve sistemli kazıların dışında ele geçen iki gözlü baltanın varlığına daha dikkat çekmiştir. Bunlardan biri¹⁷, Mersin yakınlarındaki Soli'den, Amasya baltasıyla aynı tipe giren diğeri¹⁸ ise, İzmir bölgesinden satın alınmadır. Amasya baltası ile aynı tipe giren diğer bir gözlü balta ise, İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde bulunmaktadır¹⁹. Ancak, kayıtlara göre bu balta , Suriye'den Hama'dan gelmiş olup, 1894 yılında Gautier'in kazılarında çıkarılmıştır. İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde bulunan aynı tipte bir gözlü balta kalıbının da²⁰, Anadolu kökenli olduğu bildirilmektedir. Bu örneklerin dışında, Anadolu'da gözlü balta tipine henüz rastlanmamıştır.

Amasya baltasıyla aynı tipe giren gözlü baltalar, Suriye'den Filistin'e, hatta Mısır'a kadar geniş bir alanda kullanılmıştır. İnce-uzun dar yüzü, küçük oval gözlü, bazen de ördek gagası biçiminde tanımlanan bu örnekler; Mari'de Zimrilim'in Sarayı'nda²¹, Hama'nın H tabakasında²², Baghouz'da²³ Orta Tunç II Dönemi'ne tarihlenen²⁴ mezarlıkta, Ebla (Tell Mardikh)' da Keçiler Beyi Mezarı'nda²⁵, Ugarit'te (Ras Shamra)²⁶ çoğunluğu mezarlarda olmak üzere, Orta Ugarit I ve II evrelerinde, Tell Sukas'ta Orta Tunç Çağı'nda²⁷, Amrith'de Orta Tunç Çağı mezarlarında²⁸, Byblos'ta mezarlarda²⁹, Yabrud'da³⁰, Sin el Fil'de Orta Tunç

(16) Özgüç, N., 1980, p. 63 vd.

(17) Maxwell-Hyslop, R., 1949, s. 120, Tip. B3.

(18) *A.g.e.*, s. 121, Tip. B4.; Przeworski, S., 1939, lev. XXI, 5.

(19) Gönül, M., 1969 s. 254, res. 26, Müze env. no. 1031.

(20) Müller-Karpe, A., 1994, s.211, Taf. 48/7, Müze env. no. 73.21.

(21) Parrot, A., 1959, s. 85, Pl. XXXIII/999. Sarayın 69 no'lu odasından.

(22) Fugmann, E., 1958, Pl. X.GI no'lu mezar, 5A 813, 5A 812.

(23) Du Mesnil du Buisson, R., 1948, p. 91. Pl. LX, Z 305, Z 143, Z 123, Z 102, Z 95; Pl. XLV, XLVII, XLVIII/Z 121.

(24) Hrouda, B. 1990, p. 111.

(25) Matthiae, P., 1980, p. 54, fig. 11a, b. Bu mezar, hafiri tarafından M.Ö. 1750 civarına tarihlendirilmiştir. Ebla'da, aynı tipe giren bir gözlü balta, bazalt bir figür üzerinde de belirtilmiştir. Bknz. *A.g.e.*, şek. 13.

(26) Schaeffer, C.F.A., 1932, Pl. XIII/4 (Orta Ugarit 2. M.Ö. 1900-1700); Schaeffer, C.F.A. 1949, s. 50, fig. 18:13., RS 1932 (Orta Ugarit 2); Fig. 18:14, RS 4479 (Orta Ugarit 2); Fig. 18:17, RS 6086; Fig. 18:29, RS 6185 (Ort.Ug. I, M.Ö. 2100-1900); Fig. 25 I, rs 4535; Schaeffer, C.F.A., 1962, s. 224, Fig. 26: 12, RS 475; Fig. 26:4 RS 484; Fig.26:6, RS 431; Schaeffer, C.F.A., 1978, s. 476, Fig. 9/1, mezar hediyesi.

(27) Buhl, M.L., 1983, s. 67, Pl. XXII/367-368.

(28) Dunand, M., 1954-55, p. 195, Pl. III/2.

(29) Montet, P. 1928, text, s. 247; Montet, P., 1929 Atlas, , CXLIX/N. 940, N. 941; Dunand, M., 1954, text, p.380, Dunand, M., 1950 Atlas, Pl. LXXIV/10645, 10644, 10646.

(30) Ali Abou Assaf, M.A., 1967, p. 57. Taf. I/1.. Balta, M.Ö. 1950-1500 yıllarına tarihlendirilmiş.

Çağı'na tarihlenen bir mezarda³¹, Esh-Shejara'da Orta Tunç Çağı'na tarihlenen bir mezarda³², Kafer Djarra'da, 57 no'lu mezar'da³³, Lébéa'da Orta Tunç Çağı'na ait 1 no'lu mezarda³⁴, Tell Dan'da Orta Tunç II Dönemi'nde³⁵, Beth Shan'da Orta Tunç I Dönemi'ne ait bir mezarda³⁶ ve Tell Rehov'da Orta Tunç II Dönemi'ne ait bir mezarda bulunmuşlardır.

Son araştırmalar, Amasya baltasına paralel tipteki gözlü baltaların, Mısır'da Nil deltasına kadar yayıldıklarını ortaya koymuştur. Tell El-Dab'a'da M.Ö. 1750-1720 yıllarına tarihlenen bir mezarda, benzer tipte bir balta ele geçmiştir³⁷. Suriye, Filistin ve Mısır gözlü baltalarının dışında, Kuzey Mezopotamya'da bulunan örnekler³⁸, bu tipin, Kerkük ve Hamrin bölgesine kadar uzandığını ortaya koymaktadır.

Özellikle Suriye ve Filistin'de yaygın olarak kullanılmış olan gözlü baltalar, Anadolu'ya ticari ilişkiler sonucunda girmiş ve Assur Ticaret Kolonileri Çağı'nın her iki evresinde de kullanılmışlardır. T. Özgüç'ün de belirttiği gibi, bu balta tipine Orta Anadolu'da Koloni Çağı'ndan sonra rastlanmamaktadır³⁹. Kültepe'de ele geçen bu tip balta kalıpları Kuzey Suriye'den yabancı tüccarların getirdikleri madeni örneklerin yanı sıra, yerli örneklerin de üretildiğini ve kullanıldığını ortaya koymaktadır. Gözlü baltaların, Assur Ticaret Kolonileri Çağı'nda, sevilen ve kullanılan bir silah tipi olduğu, tasvirli sanat eserleriyle de kanıtlanmıştır. Yerli mühür baskılarında bu silah, tanrılar tarafından taşınmaktadır⁴⁰. Kurşun figürinler ve kalıplarında da çift gözlü baltaların, tanrıların sevilen silahı olduğu anlaşılmaktadır⁴¹.

Amasya Müzesi'nde bulunan gözlü baltanın, sistemli kazılarda açığa çıkarılan Anadolu, Suriye ve Filistin'deki benzerlerinin göz önüne alınarak, Assur Ticaret Kolonileri Çağı'nın geç evresine, M.Ö. 18.yüzyıla tarihlendirilebileceği düşüncesindeyiz.

(31) Chehab, M., 1939, s. 807, fig. 10a. M.Ö. 1700-1600.

(32) Gerstenblith, P., 1983, p. 210, fig.36/3; Philip, G., 1989, p. 285, Kat. No. 499.

(33) Guigues, P.E., 1937, s. 39, fig. 51a. Bu mezarın tarihi için bknz. Gerstenblith, P., 1983, s. 42.

(34) Guigues, P.E., 1937, s. 39, fig. 4a. Mezarın tarihi için bknz. Gerstenblith, P., 1983, s. 43.

(35) Biran, A., 1973, p. 111, Pl. 27B.

(36) Oren, E.D., 1973, p. 61 vd. Fig. 24/15.

(37) Biatek, M., 1991, p. 33 vd. Fig. 5.

(38) Hillen, C., 1953, p. 213'de, Kerkük'ün kuzeyinde yol yapımı sırasında iki ördek gagası biçimli baltanın bulunduğunu ve bunların Irak Müzesi'nde korunduğunu yazmaktadır. Philip, G., 1989, s. 50'de, Tell Yelkhi kazılarında da benzer tipte bir gözlü baltanın bulunduğunu bildirmektedir.

(39) Özgüç, T., 1986, s.44.

(40) A.g.e., s. 44, lev. 89/6; Özgüç, N., 1965, s.9, lev. V, 14; XIII, 39; XXI, 64.

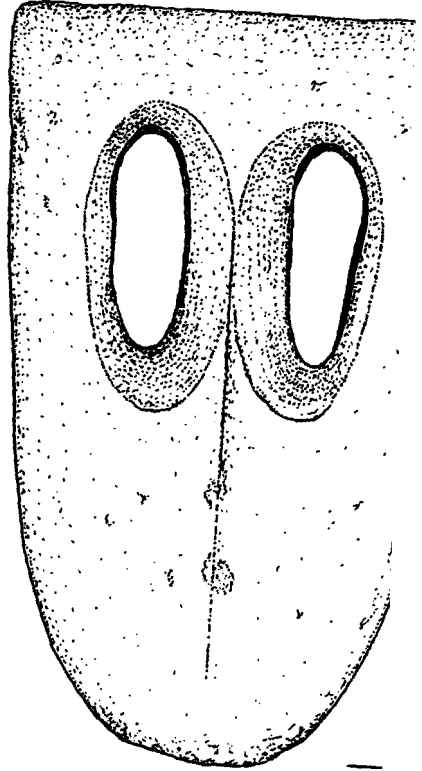
(41) Emre, K., 1971, s. 66, lev. IX/2; Lev. X/6.

KISALTMALAR VE KAYNAKÇA

- A.A.A.S. ; *Annales Archéologiques Arabes Syriennes.*
- Ali Abou Assaf, M.A.,1967 ; "Der Friedhof von Yabrud", *A.A.A.S.* XVII/1967, s. 55-68.
- B.A.R. ; *British Archaeological Reports.*
- B.A.S.O.R. ; Bulletin of the American Schools of Oriental Research.
- Bi.Or. ; Bibliotheca Orientalis.
- Bietak, M., 1991 ; "Egypt and Canaan During the Middle Bronze Age", *B.A.S.O.R.* 281, p. 27-72.
- Biran, A., 1973 ; "Tel Dan", *I.E.J* 23,p. 110-112.
- B.M.B. ; *Bulletin du Musée de Beyrouth.*
- B.M.C.C.I.J. ; *Buletin of the Middle East Culture Center in Japan.*
- Buhl, M.L.,1983 ; *Sukas VII. The Ancient Near Eastern Pottery and Objects of Other materials from the Upper Strata, Copenhagen.*
- Calmeyer,P., 1969 ; *Datierbare Bronzen aus Luristan und Kirmanshah Berlin.*
- Chehab, M., 1939 ; " *Tombe Phénicienne de Sin el Fil* ", *Mélanges Syriens offerts a René Dussaud.* Tome II. Paris s. 803-810.
- du Mesnil du Buisson, R. 1948 ; *Baghouz. L'Ancienne Corsôtè.* Leiden.
- Dunand, M., 1950 ; *Fouilles De Byblos 1933-1938.* Tome II. Atlas. Paris.
- Dunand,M., 1954 ; *Fouilles De Byblos 1933-1938.* Tome II.Texte i. Paris
- Dunand, M., 1954-55 ; Dunand,M., ve diğ., "Les fouilles d'Amrith en 1954", *A.A.A.S.*IV-V,s. 195-204.
- Emre,K., 1971 ; *Anadolu Kurşun Figürinleri ve Taş Kılıpları.*T.T.K.Y. VI-14.Ankara.
- Emre, K., 1988 ; "1988 yılı Kültepe Kazıları ile İlgili Çalışma Raporu", *Höyük.*s. 15-16.

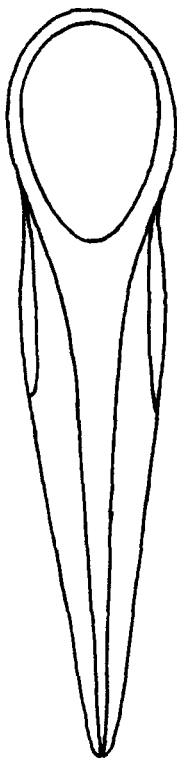
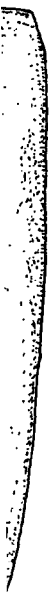
- Emre,K., 1991 ; "Cemeteries of Second Millennium B.C. in Central Anatolia". *Essays on Ancient Anatolian and Syrian Studies in the 2 nd and 1st Millennium B.C.* Ed.By. H.I.H.Takahito Mikasa. *B.M.C.C.I.J.*IV.p. 1-8.
- Erkanal , H., 1977 ; *Die Axte und Beile des 2. Jahrtausends in Zentralanatolien.* Prahistorische Bronzefunde. Abteilung IX, 8. Band. München.
- Fugmann, E., 1958 ; *Hama, Fouilles et Recherches.* 1931-1938. Copenhagen.
- Gerstenblith, P., 1983 ; *The Levant, At the Beginning of the Middle Bronze Age.* Philadelphia.
- Gönül,M.,1969 ; " İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde bulunan yakın çarşıma aletleri", *Antropoloji* 4, s. 239-258.
- Guigues, P.E., 1937 ; "Lébé'a, Kafer-Garra, Orayé: nécropoles de la région Sidonienne", *B.M.B.*1, s. 35-76.
- Hillen, C., 1953 ; "A Note on two Shaft Hole Axes", *Bi.Or.* 10, p. 211-215.
- Hrouda, B., 1990 ; "Die Altbabylonischen Tumuli von Baguz bei Mâri: Begräbnisse der Hanâer? ", *De la Babylonie a la Syrie, en passant par Mari.* Mélanges offerts a Monsieur J.-R. Kupper a l'occasion de son 70e anniversaire. Liège.
- J.E.J.* ; *Israel Exploration Journal.*
- Matthiae, P., 1980 ; "Sulle Asce Fenestrate Del Signore Dei Capridi", *Studi Eblaiti* III/3-4, p. 53-62.
- Maxwell-Hyslop,R., 1949 ; "Western Asiatic Shaft-hole Axes" *IRAQ*, XI,p.90-125.
- Montet,P., 1928 ; *Byblos et L'égypte.Quatre Campagnes De Fouilles A Gebeil 1921-1924.* Text. Paris.
- Montet,P., 1929 ; *Byblos et L'égypte. Quatre Campagnes De Fouilles A Gebeil 1921-1924.* Atlas. Paris.

- Müller-Karpe, A., 1994 ; Altanatolisches Metallhandwerk. Neumünster.
- Oren, E.D., 1973 ; *The Northern Cemetery of Beth Shan*. Leiden.
- Özgüç, N., 1965 ; *Kültepe Mühiir Baskılarında Anadolu Grubu*. T. T. K.Y.V-22. ANKARA.
- Özgüç, N., 1980 ; "Seal Impressions from the Palaces of Acemhöyük", *Ancient art in Seals*, Ed.By. Edith Porada, Princeton, p. 61-86.
- Özgüç, T., 1959 ; *Kültepe-Kaniş Assur Ticaret Merkezinde Yapılan Yeni Araştırmalar*. T.T.K.Y.V-19. Ankara
- Özgüç, T., 1986 ; *Kültepe-Kaniş II. Eski Yakınoğu'nun Ticaret Merkezinde Yeni Araştırmalar*. T.T.K.Y.V-41. Ankara.
- Parrot, A., 1959 ; *Mission Archéologique de Mari Vol. II. Le Palais*. Documents et Monuments. Paris.
- Philip, G., 1989 ; Metal Weapons of the Early and Middle Bronze Ages in Syrie-Palestine. Part i, ii, *BAR International Series 526(i)* Oxford.
- Przeworski, S., 1939 ; *Die Metallindustrie Anatoliens in Der Zeit von 1500 bis 700 vor Chr.* Leiden.
- Schaeffer, C.F.A., 1932 ; " Les Fouilles de Minet el Beidha et de Ras Shamra-Ugarit, troisième campagne (printemps 1931)", *SYRIA*, 13, s. 1-27.
- Schaeffer, C.F.A., 1949 ; *Ugaritica II*. Paris.
- Schaeffer, C.F.A., 1962 ; *Ugaritica IV*. Paris.
- Schaeffer, C.F.A., 1978 ; Schaeffer ve Diğ. *Ugaritica VII s*. Paris.
- T.T.K.Y. ; Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Şekil: 1

1
011

URARTU KAYA MEZARLARINDA ÖLÜ KÜLTÜNE İLİŞKİN MİMARİ ELEMANLAR

Nevzat ÇEVİK*

Binlerce yıl önce Yakın Doğu'da ölümü önemseyişin kaynağında yönetici soyluların öldükten sonra tanrılaşacaklarına¹, bu dünyadaki ayrıcalıklarının öte dünyada da artarak süreceğine, yoksulların da bu dünyada yaşayamadıklarını öte dünyada yaşayacaklarına olan beklentileri ve inançları yatmaktadır. Soyluların kendileri ve aileleri için güçleri yettiğince görkemli anıt mezarlar yaptırma nedenlerinden biri de bu dünyada "seçilmişliklerinin" öte dünyada da süreceği beklentisidir². Halkın da öte dünya ile ilgili düşünceleri farklı değildi; fark, mezarların niteliğindedir. Gömülme biçimi ise doğrudan geleneklerle ilgiliydi ve bunda beyle halk arasında aslında bir ayrım yoktu.

Güçlü bir yaşama tutkusundan kaynaklanan öteki dünyada da yaşanılacağına inanma, iki dünya arasındaki tek bağlantı olan "ölmek" ve "mezara girmek" de biçimleniyor ve ölen, öteki dünya için öyle olacağına inandığı yaşama biçimine uygun olarak mezarını yaptırıp içine gerekli olan eşyaları koydurtuyordu.

* Yrd. Doç. Dr. Nevzat ÇEVİK, Akdeniz Üniversitesi, Klasik Arkeoloji Bölümü, ANTALYA.

Çalışmadaki katkılarından dolayı, Hocam Prof. Dr. Fahri Işık ve Eşim Mimar Sevilay Çevik'e teşekkür ederim.

- (1) Hitit metinlerinde kralın ölümünün, "Tanrı oldu" biçiminde anlatılması, A. Ünal, *Anadolu* XIX, 1975/76, 166, olayı çarpıcı biçimde ortaya koymada yeterlidir.
- (2) Her çağda ve kültürde, özellikle anıt-mezarlarda karşılaşılan tapınak- mezar anlayışı, İslam toplumlarında "türbe" mimarisi biçiminde karşınıza çıkmaktadır. Genellikle aynı kişilikte simgeleşmiş din ve devlet adamları için yapılan bu tip mezarlar, alta "mumyalık, üstte de mihraplı ibadet kısmından -mescit- den ibarettir. Mezarın üstünde ya da yanında ibadet alanı yaptıran mezar sahibi, orada Tanrı'ya tapınılmasını sağlayarak, Tanrı'nın gözünde "iyi kul" olmayı amaçlamakta dolayısıyla "sevaba" girmiş sayılmaktadır.

Tanrılara, ruhlara, gizli doğa güçlerine karşı sonsuz inancı olan ve yaşamlarının tüm dönemlerini bunlarla içiçe, sıkı bir ilişki içinde geçiren eski doğu insanının yaşam ve ölüm hakkındaki düşüncelerinin, ilkel insana özgü basit genel kurallardan öte karmaşık ayrıntılar içerdiği ve her topluluğun kendi ölüm felsefesini oluşturduğu gözlenmektedir. Mezarlarda ele geçen kırık-dökük eşyanın arkasında yatan gerçeğin onlarında sadece ruhlarının öteki dünyaya gidebileceğinin düşünülmesinde olması, Eski Doğu'da ölmekle ilgili ayrıntılı bir geleneğin ve felsefenin oluştuğunu kanıtlamaktadır³.

Doğu Anadolu'nun "Dağlar Krallığı"nın kendine özgü ölü gömme geleneği ve ölü mimarisini de bu çerçevede ele almak gerekir. Urartuların, tümü günümüze gelmiş tek yapı türleri, çok değer ve emek verildiği belli olan kaya mezarlarıdır (Çizim: 1).

Küçük, yalın tek odadan çok odalı zenginliğe kadar farklı görüntüler veren kaya mezarları, planlamada değişik kümeler oluşturdukları gibi, çoğu zaman buna paralel farklı mimari elemanlar da içermektedirler. Mimari elemanların yorumu onların yapılış amacını bilmekle mümkündür. Bu yapıt mezarı eğer, orada yatanların ölü tapınımı ve gömme geleneği bilinmelidir ki, mimari elemanlara da işlevsel bir anlam verilebilsin. Urartu ölü gömmesine ilişkin elimizde hiçbir yazılı belge olmadığından⁴, töreyi mezar mimarisinden çıkarmak durumundayız⁵.

-
- (3) Genel olarak bak. E. Ebeling, *Tod und Leben bei den Babiloniern und Assyriern*, 1931; H. Otten, *Ein Totenrituel hethitischer Könige*, *MDOG* 78, 1940; H.W.F. Saggs, *Some ancient Semitic Conceptions of the Afterlife*, 1953; T. Özgüç, *Anatolien VII*, 1948; A. Haller, *Die Gräber und Gräfte von Assur*, 1954; B. Ögün, *Cumhuriyetin 50. Yılım anma Kitabı*, 1974, 443 vdd; ay. *Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens*, F. K. Dörner *Amsına*, 1978, 639 vdd; A. Ünal, *Anadolu XIX*, 1975/76, 165 vdd; M. Bayliss, *Iraq XXXIX-II*, 1973, 115 vdd; L. J. Angel, *AJA* 80-4, 385 vdd; T. Özgüç, *Altintepe II*, 1969, 10 vdd; R. D. Barnett, *Urartian Cemetery at Igdyr*, *AnatSt* 13, 1963, 153 vdd; C. A. Burney, *AnatSt* 16 1966, 55 vdd; P. Calmeyer, *AMI* 8, 1975, 99 vdd; W. Pitarro, *Basor* 232, 1978, 64 vdd; P. W. Lapp, *Basor* 189, 1986, 12 vdd; A. Sjöberg, *AnatSt* 16, 63 vdd; C. Işık, *JDI* 101, 1986, 1 vdd; F. Işık, *AnatSt* XXXVII, 1987, 163 vdd; ay. *Belleten* 200, 1987, 497 vdd; N. Çevik, *Kültür* 95, 25 vdd. ve bunların dışında mimari ve gelenekleriyle mezar ve ölüm olayının her yönden ayrıntılıca irdelendiği, "Urartu Kaya Gömütleri" başlıklı doktora tezini (1991). Bu tez çalışması "Urartu Kaya Gömütleri ve Ölü Gömme Gelenekleri" başlığında yayına hazırlanmaktadır.
 - (4) Girişlerinin yanında bulunan yazıtlarıyla bilinen Horhor (I. Arğısti) ve Kaleköy (II. Ruşa) mezarları bile, yazıtlarında, ölü ve mezara ilişkin birşey içermemeleri, Urartu'da ölü yazımından garip bir biçimde kaçınıldığını göstermektedir.
 - (5) İlk kez F. Işık tarafından denenen yorumlamalar için bak. F. Işık, *Belleten* 200, 1987, 500 vdd; ay. *AnatSt* XXXVI, 1987, 163 vdd.

Urartu ölü gömme geleneğinin en önemli tanıkları kuşkusuz mezarlardır⁶. Çoğu bugüne dek bilinmeyen 24 kaya mezarından, büyük kısmı yayınlanmamış toplam 46 kült elemanı mezarların en önemli ve ilginç yanlarını oluşturmakta ve bilinmeyen ölü kültürüne ışık tutmakla özel bir yer almaktadır. Bunlar -tıpkı ölü yerlerinde olduğu gibi- aynı amaca yönelik olmalarına rağmen her mezarda farklı yapıda da olabilmektedirler. Atabindi I, Hasanova III ya da Sangar'daki türden özenle düzenlenmiş mezar içi alanların yanı sıra, aynı işlevin yalın bir çukurla karşılandığı Pasinler, Hasanova II, Divriği I, II, Yeniköy gibi örnekler yanında; bu elemanlardan tek birinin olmadığı mezarlar da vardır (Çizim:1).

Bazı bölgelerde yoğunlaşan örnekler olmasına karşın, bunların hiçbiri tamamen bir yöreye özgü değildir: Tutak'da rastlanan bir kült unsuruna Palu'da, Kaleköy ya da Varto'dan bilinen bir mimari elemana Van'da, Mazgirt'te rastlayabilmekteyiz. Bazı kült unsurlarının kimi mezar türlerinde daha çok bulunması yanında, bunların neden tercih edildiklerini kesin olarak belirlemek bugün için zordur. Üstelik, tüm Urartu'da tekil olan örnekler de vardır.

Doğu Anadolu'da derlenen, daha önce bilinenlerle birlikte toplam 47 kaya mezarının 24'ünde belgelenen kült elemanları, ilk bakışta çok çeşitli gözükmelerine karşın 4 ana kümeye ayrılabilir. Bunlar, nişler, kuyular, çukur ve çanaklar ve alanlardır. Bunlardan "kuyular", diğerlerinden farklı olarak ölü kültürünün sadece tapınım aşamasıyla değil, "kemik toplama birimleri" olarak farklı bir boyutuyla da ilgili olarak ele alınmaktadır. Kaya mezarlarının hem içinde hem de dışında rastlanabilen bu kült unsurlarından başka, I. Argiştı mezarı duvarları boyunca, eşit aralıklarla yerleştirilen stilize hayat ağaçları, aynı mezarın ön odası duvarında açılmış sembolik basamaklar, Doğubayazıt mezarı yüzündeki kabartmalar ve Atabindi mezarları üst alanı da ana kümelere girmeyen tekil örneklerdir.

Kaya mezarları içerdikleri kült unsurlarına göre aşağıdaki gibi kümelendirilir:

(6) Mezarlar hakkında ayrıntılı bilgi için, N. Çevik, *Urartu Kaya Gömütleri* (yayınlanmamış doktora tezi, 1990)

KÜMELEME

I- Nişler

a- Gömüt Dışı Nişler

1- Atabindi I

2- Umudum

3- Kaleköy

4- Bağın II

5- Van-Yakma

6- Yeniköy

7- Palu III

b- Gömüt içi nişler

1- Palu I

2- Kaleköy

3- Şirinlikale I

4- Şirinlikale II

5- Atabindi I

II- Kuyular

1- Kayalidere

2- Palu I

3- Kaleköy

4-Atabindi I

5-Marifet

III- Çukur ve Çanaklar

1- Sürbahan

2- Hasanova III

3- Pasinler

4- Atabindi I

5- Şirinlikale I

6- Şirinlikale II

7- Palu III

8- Yeniköy

9- Kaleköy

10- Divriği I

11- Hasanova II

12- Karakoyunlu

b- Duvar ve tavanda

1- Atabindi I

2- Hasanova I

3-Hasanova III

IV- Alanlar

- 1- Van-Yakma
- 2- Mazgirt I
- 3- Erbildi
- 4- Tanrıvermiş I (?)

V- Diğerleri

- 1- Horhor (S. Merdiven)
- 2- Horhor (Hayat Ağacı)
- 3- Doğubayazıt
- 4- Atabindi

I- NİŞLER

Kaya mezarlarının iç ve dışlarında bulunan kaya nişleri bu konularına bağlı olarak farklı formlarda olabilmektedirler. "Mezar dışı" kümesini oluşturan örnekler, mezarların yüzünde, ya da yakınında olabilmektedir. Atabindi, Umudum ve Kaleköy'de nişler mezarın yakınlarına yerleştirilmişken; Palu III, Yeniköy, Van ve Bağın II' de giriş yüzünde açılmışlardır.

a- Mezar Dışı Nişler

Atabindi I kayalıklarının kuzeydoğu dibinde (Resim : 1) ve *Umudum* mezarının bulunduğu kayalığın kuzeybatı dibinde (Resim: 2) açılan iki niş, alta doğru genişleyen, düz bitimli formlarıyla birbirlerine konum ve biçim açısından tam benzerken, diğer örnekler bu yönlerden farklılaşır: *Kaleköy*'de, mezar kayalığı batısında, aynı kodda yan yana açılmış iki "mihrap" (Resim: 3), Altuntepe dikme-taşlarını çağrıştıracasına ince, uzun ve üstü kavislidir.

Kaleköy örneği dışında bu tür nişler yürüme zemininde yapılmışlardır ve önlерinde tapınmaya uygun alanlar vardır. Hatta, *Atabindi* nişinde, *Analıkız*⁷ ve *Meherkapı*⁸ nişlerinin yanlarındaki düzenlemeleri

- (7) M. Riemschneider, *Das Reich am Ararat*, 1966, 62 vd. Res. 16; F. W. König, *Handbuch der Chaldischen Inschriften* 1967, 128; T. B. Forbes, *Urartian Architecture*, 1983, 84 vd. Res. 9. Çiz. 43; M. T. Tarhan, *III. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 1985, 306, Res. 14,15; F. Işık, *AnatSt XXXVII*, 1987, 175, Lev. XXXVc.
- (8) König, age. 51 vdd. Nr. 10; T. Tarhan- V. Sevin, *Bulleten* 155, 10, 1975, 407 vdd. Res. 11; V. Sevin-O. Belli, *Anadolu Araş 4/5*, 1976/77, 381 vdd; F. Işık, age. 173, Lev. XXXIIIb.

hatırlatan alanlar sözkonusudur. Mezar girişlerinden biraz uzak da olsalar, bu dış mimari unsurlar mezarlarla organik bir bağ içinde, birlikte tasarlanmış, mezar dışı ölü törenlerinin yapılmasına yönelik kült elemanlarıdır.

Palu III, Yeniköy, Van-Yakma ve Bağın II nişleri temelde diğerleriyle aynı olmakla birlikte, konum ve form açısından bazı değişiklikler içerirler.

Bunlardan *Palu III* (Resim: 4)⁹ ve *Yeniköy* (Resim : 5)¹⁰, benzer anıtsal nişleriyle çok özel örnekleri oluştururlar. Biçim ve boyutta tamamen benzer olan iki örnek arasındaki tek fark birinin içi boş, diğerinin kabartmalı oluşudur. Çok aşınmış olmasına karşın, Yeniköy nişinde, uzun mantosuyla profil duran birinin, eli öne uzatılmış biçimde tasvir edildiği anlaşılabilir (Çizim: 2)¹¹. En azından “resimleme”, Urartu’nun cephesi kabartmalarla bezeli tek kaya mezarını çağırıştırır; Doğubayazıt¹².

Palu III kaya mezarının, hemen doğu yanına açılmış olan tapınma nişi, alta doğru genişleyen, üstü kavisli biten, düz yüzeyli, tavanında küçük kare bir oyuk, tabanında da niş enince daha içerlek açılmış girintisiyle kendine özgü bir görüntü verir. Nişin üstünde, yağmur sularını yana kanalize eden bir kanalcık, yanında da, Yeniköy benzeri anlamsız çizgisel işçilikler vardır.

Bu iki önemli örnek, boyutlarından formuna ve yanlarındaki çizgisel bezeklerine varıncaya kadar şaşılası benzerlik içindedirler. Bu benzerlik, kabartmasız olmasına karşın Palu örneğinin işlevi konusunda da kuşku bırakmamaktadır; niş, mezar sahibinin tapınımını simgelemektedir; sadece simgelemektedir, çünkü, nişlerin önlerinde toplanıp tapınabilmek için geniş, yeterli bir alan yoktur.

-
- (9) F. Işık, *Belleten* 200, 1987, 508. Res. 14; N. Çevik, “Murat Koyağında bir Urartu Kalesi: Şebeteria” *Kültür* 95, 1992, 32 vd. Res. 15.16, Çiz. 4.
- (10) F. Işık, *age*. 172, Res. 1, Lev. XXVIIIc, XXXIIb; Mezar Yeniköy’de olmasına karşın, hep “Alyar” olarak bilinegelmiştir. N. Çevik *age* 33 Dn 45
Bu tip, üstü kavisli kaya nişleri, içlerinde benzer duruşta kabartmalarıyla Asur’dan çokça bilinmektedir. W. Bachmann, *Felsreliefs in Assyrien* (1927) Taf. 7.21.23.
- (11) Hayat ağacını döller biçimde işlenen konu ve figürün duruşu, ünlü Adilcevaz kabartmasından (E. Bilgiç-B. Ögün, *Anadolu IX*, 1965, 7. Res. 23; C. A. Burney, *AnatSt* 8, 1958, 211 vdd; M. N. von Loon, *Urartian Art*, 1962, 73. Res.9), Altın-tepe sütunlu salonunun duvar resimlerindeki figüre (T. Özgüç, *Altın-tepe I*, 1966, 17, Lev. I-1), Bu gün Erzurum Müzesi’nde bulunan pişmiş topraktan “rahip” figürüne kadar (E. Bilgiç-B. Ögün, *Anadolu IX*, 1965, 3, Lev. VIIa.b.c) aynıdır. Bu duruş Urartu’da karakteristiktir.
- (12) D. Huff, *İstMitt* 18, 1968, 58 vdd; F. Işık, *AnatSt XXXVII*, 1987, 170, Lev. XXIIc; ay. *TAD XXVIII*, 1989, 17, Res.6

Bağın II mezarı alınlık nişleri, bu simgeselliği doğrulamaktadır (Resim: 6); hiç önalanı bulunmayan mezar girişinin üst yanlarında, fazlaca erezyona uğramış iki küçük niş yer alır. Ait oldukları mezara paralel olarak diğerlerine göre daha küçük boyutlu ve niteliksizdirler. Formda benzememesine karşın, Kaleköy'deki gibi ikili düzenlenmiş olması ilginçtir.

Mezar yüzündeki nişlerin son örneği *Van*'dan, *Sevin*'in "kremation mezarı" olarak belirttiği yapının yüzü, giriş ve üstündeki unsurla birlikte "boğa başı" niş oluşturur (Resim: 7). Hep "T" niş denilegelen¹³ bu türün aslında Körzüt ve Gevaş¹⁴ doğrulayıcılığında birer "Boğa başı" niş biçiminde tasarlandıkları anlaşılmaktadır. Mezar kayalığı dibinde de bir örneği bulunan bu tür nişler gösteriyor ki, mezar cepheleri yalnız bir giriş olmaktan öte, içerde yatanların hayırına tapınmaya yönelik bir işlev yüklenmişlerdir. Böylelikle cephenin görkemi oluşturulurken, mezarın dokunulmaz kutsallığını da vurgulamaktadırlar.

b. Mezar İçi Nişler

Büyük, dikdörtgen nişler ve mihrap biçiminde olanlar olarak iki alt kümeye ayrılırlar.

İlk grup mezarlarda ölü gömmenin, onun tapınma ve kültüyle ne kadar içiçe oldukları konusunda en açık kanıtları sunar. İlk bakışta sadece, ölü yeri olarak düzenlendikleri düşünülse bile, ayrıntılara inildiğinde ölü gömmeyi aşan genel yapı ve mimari elemanlara sahip oldukları görülür. Bu tür nişler hem tapınmak, hem de ölü koymak üzere düzenlenmişlerdir. En ve boyları birbirlerine çok yakın olan nişlerin derinlikleri değişmektedir. Bu ayrımı oluşturan neden uygulanan gömü biçimidir. Örneğin, çıplak cesedin sığabileceği *Palu I* de 0.57 m (Resim: 8), önünde engel yükseltisiyle daha özenle oluşturulan *Kaleköy*'de de 0.90 m (Resim: 9), "içine lahit yerleştirildiği" düşünülen *Sangar*'da 1.30 m (Resim: 10)¹⁵, üç duvarı boyunca urne takaları dizili *Atabindi I* de 1.20 m (Resim: 11), tabanında iki sıra urne oyuğu açılmış *Şirinlikale II* 'de 1.40 m (Resim: 12) olarak değişir.

Bu tür büyük nişlerin biçimleri sadece ölü koymaya ilişkin işlevlerinin etkisinde oluşmaz, ikinci işlevleri olan tapınmaya yönelik un-

(13) O. Belli, *Anadolu Araş*XI, 10, 1989, 65vdd; N. Çevik, *Kültür* 95, 1992, 28 vd. dn. 18.

(14) Bu iki yeni örnek, F. Işık'ın hazırladığı "Açık Hava Tapınakları" konulu, kapsamlı bir kitapla bilim dünyasına sunulacaktır.

(15) W. Kleiss, *IstMitt* 18, 1968, 8, Lev. 2.3, Çiz. 6.7.

surlarla da biçimlenirler: Atabindi I'de sol yan duvarında bir silme ve sağ yan başlangıcında küçük bir oyukla ön odadan ayrılmış eyvanımsı nişin tabanında adak amaçlı bir kaya çanağı; Şirinlikale II'de arka duvar ortasına oyulmuş nişe çıkan basamağın iki başına birer küçük oyuk ve basamağın sağ bitimine denk gelen köşeye dikdörtgen bir adak çukuru; Kaleköy'de nişlerin önlerinde, mezar tabanına açılmış adak çukurları ve niş duvarında küçük bir oyuk bu tür nişlerde ölü kültüyle ilgili ayrıntıları oluştururlar. Tüm bunları destekleyen önemi tartışılmaz bir örnek de Sangar mezarındadır; mezarın en önemli yerine kondurulmuş büyük ve derin nişin arkasındaki dikme-taş biçiminde oyuntu, Kleiss'in "ölü kültüyle ilgili olduğu" yolundaki yorumunu doğrulamaktadır¹⁶. Nişe çıkan basamağın önündeki kare çukur ve onun önünde ve yanında yerleşik oyuklar da, ölü yerleştirilen bu birimin aynı zamanda kült törenlerinde de kullanılacak biçimde düzenlendiğini açıkça göstermektedir.

Tüm Urartu'da tek örnek olan "mihrap" biçimli niş, form açısından diğerlerinden ayrıldığı gibi, adak çanağıyla da şaşırtıcı görüntü verir.

Mezarların içlerinde bulunan bu tür elemanların diplerinde çoğunlukla küçük ya da tüm niş tabanınca açılmış büyük çanaklar vardır. Tek fark Köseköy kaya odası nişindedir; burada dikme-taş biçimli sunak doğrudan ana kayadan oyulmuştur (Resim: 13). Ancak bu biçimiyle Umudum Tepe'deki kutsal alanda yeraltı tanrılarıyla ilişkili, ana kayadan oyulmuş sunakla benzeşiyorsa da , mihrap ve tek odalı kaya mezarı, dışa açıklıklarının çokluğuyla Urartu'da tekdir; çok büyük düzenlenmiş kapısı, iki mazgal penceresiyle bir mezar için fazla aydınlık ortam bu olağan dışı örneğin mezar olmadığını düşündürmektedir. Aynı yaklaşım *Umudum* mezarının, kilise olarak kullanıldığı dönemde eklenmiş mihrabı için de geçerlidir. Mihrap, duvarları, adak çanağı ve tamamen duvardan taşkın yapısıyla benzersizdir (Resim: 14). Aslında Urartu kaya mezarları plan ve diğer ayrıntılar açısından birçok tekil örnek vermektedir, ancak burada kaya işçiliği de düşündürücü niteliktedir. Tüm bunlar, eyvanımsı mezar ön odasının alınlıklı üst yapısındaki şaşırtıcılıkta perçinlenmektedir.

Şirinlikale'deki örnek takaların arasında düzenlenmişliğiyle Umudum ve Köseköy'den farklı yapı gösterirler. *Şirinlikale I* mezarının arka odasında bulunan mihrap, aynı duvardaki 4 takanın ortasına yerleştirilmiştir. Takalar ve mihrabın üst kodları ve kavisli bitimleri aynıdır, ancak mihrap, tabana inen uzunluğuyla diğerlerinden ayrılıp belirginleşir. Şirinlikale bu konudaki tek örnektir¹⁷.

(16) *age*, 8, Çiz. 6.

(17) Şirinlikale için bak, F. Işık, *Belleten* 200, 1987, 499 vdd, Çiz. 6a, b.

II- KUYULAR

Mezarların en çok tartışılacağı, en az bilinen bu elemanları, her zaman arka ve yan odada yerleşiktir. Kuyular ve derin çukurlar olarak iki küme oluştururlar.

Kayalıdere, Palu I, Kaleköy, Atabindi I ve Marifet mezarlarından bildiğimiz kuyuların¹⁸, boyut açısından en görkemlileri *Kayalıdere*' dekilerdir. Mezarın iki büyük arka odasına yerleştirilen kuyulardan, 5 no lu odadaki 5.35 m, 3 no lu odadaki 6.90 m derinliktedir. İki kuyunun da ağız çevreleri kapak taşı konabilecek biçimde oyulmuştur. Ters bir huni görüntüsü veren elemanların tabanları 4 m den fazla bir düzlüktür ve tabanında bir de oyuğu vardır. *Palu I* mezarının arka odası köşesine yerleştirilen kare ağızlı kuyunun biçimi (Resim: 14), *Kayalıdere*'dekiler gibi aşağıya doğru genişlemektedir. Dolgu nedeniyle 3 m den sonrası görülememektedir. Kuyunun iç duvarlarının iyi traşlanmış, özenli bir kaya işçiliğinde olması dikkat çekicidir. Palu I kuyusunun bir ayrıcalığı da içinde bulduğumuz 0.60*0.60 m ölçülerinde tamamla-nabilen beyaz mermerden kapak taşı parçalarıdır: Kapak, çevresi oyuntulu kuyu ağzına oturmaktadır. *Kaleköy* kuyusu, mezar dışına yerleştirilmiş olmasıyla ötekilerden farklılaşır. Ancak, bu "dış" hiçbir zaman mezardan ayrı planlanmış anlamına gelmemektedir. Aksine, ana plandaki birlik, aynı ön alandan giriş ve özellikle aynı kaya işçiliğiyle, tamamen organik bir bağ içinde olduklarında kuşku bırakmamaktadır. Birlikte tasarlandıklarına ilişkin tüm açık anıtlar bir yana, mezar ve kuyu alanlarına giriş kapılarının eşik kodlarının bile aynı olması rastlantı değildir. Bir kapıyla girilen kuyu alanının üstünün açık olması *Kaleköy*'ün diğer ilginç yanıdır. Kuyunun 2 m den sonraki derinliği dolgu nedeniyle bilinmemektedir¹⁹.

Urartu'da 5 mezarda, toplam 7 örnekle varlığına tanık olduğumuz kuyuların üçü derin çukurlar biçimindedir.

Bunlardan ikisi, her konuda önemli ayrıntılar barındıran *Atabindi I* mezarının arka ve yan odasında yerleşiktir (Resim: 15). Tamamen moloz dolgu olduğundan derinliği bilinmeyen yan oda çukurunun ağız genişliği 1.10 m, arka oda çukurunun ağız ise 0.75 m, bilinen derinliği de 1.10 m dir.

(18) Kale Hodar A gömütünde ve Karnıyanık'taki kuyular iki İran örneğini oluşturur. W. Kleiss, *IstMitt* 7, 1974, 97, Res. 18.

(19) *Kaleköy* mezarını planıyla ilk kez tanıtan B. Ögün, bu planda, kapıyla girilen, çok özgün alanın içinde açılmış kuyuyu- mezardan ayrı düşündüğünden olsa gerek- ele almamıştır. B. Ögün, *Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens, Festschrift für F. K. Dörner*, 1978, 639 vdd. Çiz. 2, Lev. 1,2. Mezarın kuyu alanıyla birlikte plan ve resmi için bak, N. Çevik, *Urartu Kaya Gömütleri*, 89 vdd. Çiz. 27, 28 (yayınlanmamış doktora tezi 1990).

Derinliği 1.20 m, ağız çapı 0.60-1.00 m olan bir örneği de *Marifet* mezarında bulunan derin çukurların kuyulardan farkları salt boyutlarında değil, form ve ağız yapılarında da karşımıza çıkmaktadır. Kuyular gibi genişlemeden, düz inen çukurların ağızları da kapatıldıklarına ilişkin bir iz taşımamaktadır.

Kuyuların buluntu vermeyişi ve bunların tüm mezarları içeren bir yaygınlıkta olmayışları işlevleri konusunda kesin bir yorum yapmamızı güçleştirir. Yine de bu konuda bazı öneriler vardır: Derin kuyuları Burney "sarnıç", "ölünün ikinci yaşamında kullanacağı kutsal su kuyusu"²⁰. "atık kuyusu"²¹ ve Piotrovski, "Trans Kafkasya geleneğinde kuyu biçimli mezar odası"²² olarak yorumlar. Ancak bu yorumları kabullenebilmek zordur. Bu türden kuyuların işlevi için Hitit tanıtılı tek öneriyi F. Işık getirir: "Yeraltı tanrılarına ilişkin kurban kuyusu"²³. Hitit metinlerindeki kurban töreni anlatımlarından²⁴ yola çıkarak savlanan bu düşünce, Kayalıdere kuyusunda ele geçen, "kuşku da olsa büyükbaş hayvanlara ait kemiklerle" destek bulurken²⁵, kuyu ağızlarının niteliksiz yapı ve konumları yanında girilemez olmaları, bu işlevde de olmadıklarını göstermektedir. Kuyu ve çukurlara atık birimleri işlevi yüklenmiş olmalıdır.

III- ÇUKUR VE ÇANAKLAR

En yoğun rastlanan kült unsurları çanak ve çukurlardır. Çoğunlukla adından da anlaşılacağı gibi çanak biçiminde ana kayaya oyulan bu elemanlar Hasankale'deki gibi dikdörtgen ya da Kaleköy'de olduğu gibi

-
- (20) C. A. Burney, *AnatSt* 16, 1966, 107 vd'da bunların "su kuyuları olabileceğini ancak göze nekli kaya yapısıyla kuyuların buna uygun olmadığını" belirtir. Piotrovski'yle uzlaştığı "kuyu mezar odası" görüşü ise, age, dn. 116, Urartu'da bu tür bir Transkafkas gömme gele neğine rastlanmaması yanında, bunu destekleyecek buluntu vermeyen Kayalıdere kuyusu ve diğerlerinin kanıtsızlığında kabul edilemez.
- (21) Adilcevaz H kayalığındaki I no lu yeraltı oyma mezarında, tek odanın arkasına süpürülmüş ölü artık ve eşyaları, Urartu'da eski ölülerin, yenilere yer açmak amacıyla mezar arkasına toplandığını göstermektedir. B. Ögün, *Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology*, 1973, 61 vd. Res. 7, 8. Çok odalı mezarların da bazılarında rastlanan kuyuların da aynı işleve yönelik açıldığını gösteren buluntu ele geçmemesine karşın yapı ve konumları buna uygundur. St. Étienne mezarında içleri kemiklerle dolu bu tür "repository"ler ele geçmiştir. G. Barkay-A. Kloner, *BAR XII-2*, 1986, 36, Res. 34,35. St. Étienne'deki kemik dolu "repository"ler kuyu değil, odadır. Ancak "atık kuyusu" içeren mezarlar Megiddo'dan bilinmektedir; P.L.Guy, *Megiddo Tombs* (1938) 125, Fig.149.
- (22) C. A. Burney, *AnatSt* 16, 1966, dn. 116.
- (23) F. Işık, *Belléten* 200, 1987, 509; ay. TAD XXVIII, 1989, 21.
- (24) H. Gonnet- Bağana, IX, TTK I, 1986, 227.
- (25) Burney, age. 107: "...shafts contained burials of large animals, such as horses the absence of bones in the damp fill, is not conclusive.

formu belirsiz olabilmektedirler. Mezarların iç ve dışında rastlanan çukur ve çanakların en ilginç yanları sadece tabanda değil duvar ve tavanda da olabilmeleridir.

Dinamitle havaya uçurulmuş *Sürbahan* mezarı dış parçalarından birinde, yanyana açılmış kötü işçilikli iki çukur (Resim: 16); *Hasanova III* mezarının hemen dışında oyulan çanak (Resim: 17); *Hasankale* mezarı eşik dış önünde dikdörtgen açılmış çukur (Resim: 18) ve *Divriği I* mezarı kapı dışındaki yükseltiye özenle yerleştirilmiş çanak (Resim: 19), bu türün mezar dışında açılmışlarına örneklik ederken, *Atabindi I*'in üstünde saptadığımız delik, sanki, dış ve iç adak çanaklarının ne denli içiçe olduğunu anlatırcasına, mezar ön odasına açılmaktadır (Resim: 20). Bu mezar dışı ölü tapınımlarını içleriyle bağlantıya sokan çok ilginç bir kült ögesidir. Aynı mezarın daha önce değinilen büyük nişinin ortasında da yine bir kaya çanağı sonulara yönelik olarak, bu kutsal alanın odağına yerleştirilmiştir. Aynı düzenleme, ana nişin önünde yerleşik çanaklarıyla *Şirinlikale II* (Resim: 21) ve *Sangar'da* vardır. *Şirinlikale I* ve *Palu III* mezarlarının ortak yanları da bu mezarlardaki adak çanaklarının hemen ana girişten sonra yerleştirilmiş olmasıdır. *Yeniköy* örneğinde eleman, çanaklıktan çıkıp çukurlaşmıştır. En büyük boyutlu adak çukuru buradadır. *Kaleköy* ve *Hasanova II* mezarlarında ana oda tabanında çok sayıda irili ufaklı oyuk ve çanaklar olduğu görülmektedir. Ancak bu oyuklardan bazılarının tabana yerleştirilen urnelere ait oldukları unutulmamalıdır.

Mezarların iç ve dışlarında olabilen bu tür çanakların sıvı, özellikle de "su" sunusuna yönelik açılmış oldukları anlaşılmaktadır. Yukarıdaki örneklerin en ilginç olan *Palu III* tabanındaki çanak, parmak kalınlığındaki bir kanalcıkla mezarın arka duvarında açılan üçgen biçimli takayla bağlantılı düzenlenmiştir (Resim: 22); bu, belli ki suyla ilgili bir düzenlemedir²⁶. Eski Doğu'da varlığını bildiğimiz ve geleneğin bu gün bile mezarlarda açılan çukurlarla sürdüğüne tanık olduğumuz, her dinde, o dinin inançlarınca hep yaşayan bir tapınma biçimi. Bunun yorumu, Babil mezar yazıtındaki "onun ruhu taze su içecektir" diyen dua metni²⁷, ya da Asurbanipal'in Elamit krallarının mezarlarını açışı ve onları Asur'a taşımasıyla ilgili olarak, "ben onların ruhlarına rahat olmama cezası verdim, ben onları su sunusundan ve cenaze töreni sunularından mahrum ettim"²⁸ sözlerinin içeriğindedir. Ayrıca topraktan yapılmış bir Asur lahdi

(26) N. Çevik, *Kültür* 95, 1992, 28 vd. dn. 18, Res.7.

(27) M. Bayliss, *Iraq XXXIX-II*, 1973, 118.

(28) Age., 117; M. Streck, *VAB* 7, 56 vd.

üzerindeki yazıt, “orada senin adın kutsanmış olsun ve ölü ruhun saf su içsin”²⁹ der ve söz. Asur’un 71 no lu oda mezarında, tulum biçimli bir oyukta³⁰ somutlaşır. Özellikle kültürel ilişkilerde içiçeliğini bildiğimiz Asur örnekleri, Urartu kaya mezarlarındaki kaya çanaklarının sunusuna ve törensel hayat ağacı yerleştirilmesine ilişkin işlevlerinin de kanıtıdır. Çukurların bulunmadığı mezarlarda bu işlevi toprak kapların üstlenmiş olabileceğine ve hatta doğrudan yere dökülebileceğine ilişkin kanıtlar da Geç Hitit betimlerinde (Çizim: 6)³¹. Altuntepe ölü tapınma alanındaki dikme-taşlar önünde yerleşik sunak da³², ileride göreceğimiz gibi, Urartu silindir mühür baskılarının doğrulayıcılığında³³ sıvı sunusuna ve törensel hayat ağacı yerleştirilmesine yöneliktir. Böylece, Babil ölü kültü terminolojisinde, Me nagu³⁴ olarak geçen “su dökme-sunma”-olayının Urartu’da da olduğunu yazılı belgelerle kanıtlamış olmaktadır.

Kaya çanaklarına, mezarların duvar ve tavanlarında da rastlanmaktadır. Ölü kültürüne ilişkin elemanların en ilginç ve gizemli örnekleri tavanda yer alanlardır. Hiçbir işlevi olamayacak biçimde, salt simgesel olarak düzenlenmiş bu türün tek örneği *Hasanova III* mezarı arka odası tavanında oyulmuştur. Duvardakilerde olduğu gibi formları yuvarlaktır. Ancak, duvar çanakları arasında, yuvarlak olanlardan başka, irili ufaklı kare veya dikdörtgen olanlara da rastlanmaktadır. *Hasanova III* (Resim: 23) ve *Hasanova I* (Resim: 24) mezarları bu konuda en çarpıcı örnekleri verir.

Mezar dışı duvar çanaklarına, sadece Atabindi I örneklik eder. Mezar duvar ve tavanlarında yer alan, çoğu zaman derinliksiz, küçük boyutlu ve yuvarlak biçimli çanakların simgesel oldukları anlaşılmaktadır.

IV- ALANLAR

Ölü kültürüne ilişkin tüm bu mimari elemanlardan başka, bir de mezarların dışında ve onlarla organik bir bağ içinde oluşturulmuş, değişik boyutlarda düzlükler sözkonusudur; bunların, ölü törenlerinde gerekli alan ihtiyacını karşılamak üzere düzenlendiği anlaşılmaktadır. İleride değinilecek olan Altuntepe yeraltı örme-mezarları için düzenlenmiş açık

(29) F. Delitsch, MDOG 11, 15 vd.

(30) A. Haller, Die Gräber und Gräfte von Assur, 1954, 168.

(31) Malatya Geç Hitit kabartmasında, Kral Sulumeli, önünde duran toprak kaba sıvı sunu dökmeğidir, D. Huff, IstMitt 18, 1968, 84, Res.12.

(32) T. Özgüç, Altuntepe II: Mezarlar, Depo Binası ve Fildişi Eserler, 1969, 28 vdd. Res. 29, 33.

(33) C. Işık, JDI 101, 1986, 1 vdd.

(34) M. Bayliss, Iraq XXXIX, 1973, 116.

hava ölü tapınağı, mezar dışı törenleri ve ilgili alanlar konusunda bilinen en iyi örnektir.

Van kayalıklarının güneydoğu ucunda, “yakma mezarı” olarak bilinen ilk örnekte, birbiriyle bağlantılı, iki mezar-önü alanına, Kale’den, 20 si rahatlıkla izlenebilen kaya basamaklarıyla inilmektedir (Resim: 7). Çok küçük boyutlu tek odadan oluşan *Mazgirt I* mezarının bulunduğu kaya kütesinde, hemen mezarın yan üstüne denk gelen kısma açılan küçük alana, kayalık dibinden dönerek çıkan kaya basamaklarıyla ulaşılmaktadır. Bugün, alt yarısı erezyona uğradığından donanımsız çıkmak olanaksızdır (Resim: 25). Benzer planda diğer bir alan da *Erbildi*’ dendir.. Bu örnekte, yüksek bir kaya kütesine açılan tek odalı mezarın hemen yanına küçük bir tapınım alanı açılmış. Buraya da *Mazgirt*’de olduğu gibi kayalığın kuzey dibinden dönerek çıkan basamaklarla ulaşılmakta (Resim: 26). *Tanrıvermiş I*’e inen, bu gün düzelmiş basamakların başlangıcında küçük boyutlu bir alan düzenlenmiş (Resim: 27). Ancak, bunun, basamakların başlangıcını rahatlatıcı bir düzlük mü, yoksa diğerleri gibi kutsal alan mı olduğu çok açık değildir.

Mezarlarla bağlantılı dış tapınım alanlarına en çarpıcı örnek kuşkusuz Atabindi mezarları üstünde düzenlenmiş olandır. Bu alan, içerdiği çok değişik kült elemanları nedeniyle V. kısımda ele alınacaktır.

Urartu ölü kültürünü en açıklayıcı örnek, Altıntepe açık hava ölü tapınağıdır. Yanıbaşındaki, yeraltı örme- mezarlarıyla birlikte tasarlanıp yapıldığı anlaşılan alanın arkası düz bir duvar örülerek korunmaya alınmıştır; bu yapılırken, duvarın orta kesimde nişsel bir girintiyle çözülmesi ilginçtir³⁵. Girintinin ön ekseninde konumlanan, üstü kavisli 4 dikme-taş, yanyana dizili 4 altlığın zıvana deliğine oturur ve bunun önündeki yuvarlak oyuklu bir sunak görüntüyü tamamlar (Çizim: 4). Bu alanın belirli zamanlarda düzenlenen ölü törenlerinde kullanıldığı, hafiri T. Özgüç tarafından belirtilirken³⁶. Toprakkale’de ele geçen, kazıma betimli bir taş levha³⁷ bu haklı yorumda yol gösterici olur. Tasvir, altlıkların üstünde duran, Altıntepe benzeri 3 dikme-taş, bunların önünde daha alçak bir altlık üstüne dikilmiş, dalları aşağıda “hayat ağacı” karşısında elleri tapınma

(35) Özgüç, *age.*, 28 vdd. Res. 31, 32: Özgüç’ün değinmediği bu nişsel görüntünün yorumu için bak. F. Işık, *Belleten* 200, 1987, 507; ay. *TAD XXVIII*, 1989, 20.

(36) Özgüç, *age.*, 33, Res. 33; “Bu açık hava mabedinin, ölü kültürüyle ilgili olduğundan ve muayyen zamanlarda burada toplandığından, dini merasimler yapıldığından şüphe edilmemelidir”.

(37) C.F. Lehmann-Haupt, *Armenien, Einst und Jetzt* II-1, 1931, 549; C. Işık, *JDI* 101, 1986, 1 vdd. Res. 1.

durumunda verilmiş bir erkek tasviri ve yanındaki testiden oluşmaktadır (Çizim: 5)³⁸. Resmin, dikme- taşlar önünde tapınan bir Urartuluyu anlattığı açıktır. Bu tasviri diğer yönleriyle birarada değerlendiren C. Işık, elindeki libasyon testisiyle dikme-taşlar önünde taş çanağa bir sıvı dökerek sunuda bulunan bir Urartulu çizimiyle, Altın-tepe'deki sunu olayını canlandırmıştır³⁹. Altın-tepe'de ele geçmeyen libasyon testisi ve "ölüm ağacı" gibi tapınma ilişkin diğer araç gereç, mühürlerde taşınabilir türden tasvir edilmiştir. C. Işık'ın yeniden canlandırmasında eksik olan en önemli unsur hayat ağacıdır. Altın-tepe'de "Steller Tapınağı"nda dikmeler önünde duran yuvarlak sunağın ortasındaki delik "dikilen bir hayat ağacından" yana açığa iz vermektedir.

V. DİĞERLERİ

Tüm Urartu'daki en nitelikli mezar olan, yazıtıyla belli *I. Argiştı* mezarı içerdiği iki farklı kült unsuruyla da eşsizdir. Bunlardan biri, ön oda arkasında duvarın yarısında başlayıp tavanda sonlanan basamaklardır. Her biri değişik ölçülerde oyulan basamaklar, ilk adımın bile atılamayacağı biçimde yapılmasından da belli olduğu gibi işlevsizdir: Zaten, tavanda bitip, hiçbir yere ulaşmaması bunu açıkça göstermektedir. Aynı basamaklardan, bulunduğu kaya duvarının arkasındaki, kuzeybatı arka odasında da olması ilginçtir. Ön odadaki basamakların önüne düşen kesimde, tabanda yaklaşık 1 m² ölçülerinde oyularak belirlenmiş bir alan vardır. Simgesel basamaklar ve önündeki kare alan, büyük boyutlu ön odalarda düzenlenen ölü törenlerinin ne kadar ilginç olabileceği konusunda benzersiz bir örnek sunar (Resim: 28). Aynı mezarın duvarlarına eşit aralıklarla oyulan içbükey kenarlı, ortası oyuk bezek de hiçbir mezarda benzer bulamamaktadır (Resim: 29)⁴⁰. Ortasındaki deliğin, birşey sokulabilecek biçimde oluşu, bezemeye birlikte bir işlev yüklediğini düşündürmektedir. Nitekim Tarhan, bunların "aydınlatma araçlarının ya da bronz protomların tutturulduğu yuvalar"⁴¹ olduklarını öne sürer. Kenarları içe kavisli bu motif benzerini Arinberd (İrpuni) ve Altın-tepe duvar resimlerinde bulur⁴². Hançar'a göre bu motif "stilize

(38) Özgüç, *age.*, 33 de Toprakkale mühründen yola çıkarak Altın-tepe alanının açık hava tapınağı olduğunu, mühürde gözükken gaga ağızlı testinin de libasyon için kullanıldığını belirtmiştir. Çizimiyle daha aydınlatıcı benzer yorum için bak. C. Işık, *JDI* 101, 1986, 12a vd. Res. 13.

(39) C. Işık, *age.* 3 vdd. Res. 13; F. Işık, *TAD* XXVIII, 1989, 20, Res. 23a.

(40) Tarhan basamaklar ve kare alanın işlevine değinmemiştir. T. Tarhan, *III. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 1985, 295 vdd.

(41) Tarhan, *age.*, 310.

(42) K.L. Ohanesian, Arinberd I: *Arkitektura Erebuni*, 1961, 58 vdd; T. Özgüç, *Altın-tepe I*, 1966, 11 vdd. Res. 14, 23, 25, Lev. XXVII; F. Hançar, *IrAnıt* VI, 1966, 96 vd; B.B. Piotrovski, *Urartu*, 1969, 61, Res. 9.

hayat ağacıdır”⁴³. Eğer ölü törenlerinde hayat ağacının da olduğunu mühürlerden biliyorsak ve eğer bir Urartu lahdinde kişisel eşyalar yanında, fildişi levhalardaki hayat ağacı tek buluntuysa⁴⁴, aynı motifi mezar duvarında görmek şaşırtıcı olmamalıdır.

Doğubayazıt örneği, Urartu ölü törenlerindeki gizi çözmeye, yüzündeki kabartmayla ipuçları vermesi ve bu kabartmaların geniş bir anlatım kuşağı oluşturmasıyla Urartu’da çok özel bir yer alır: Mezar girişinin solunda hizmetçi, oğlakla gelirken, girişin diğer yanındaki mezar beyi, aynı yöne yönelik olarak bir elinde asası, diğer eli tapının pozisyonunda, kabartmada görünmeyen Tanrı’ya kurban sunarak tapınmaktadır (Resim: 30, Çizim: 2). Kabartmadaki en ilginç ayrıntı sunulan hayvanın keçi- oğlak oluşudur. Urartu mühürlerinden varlığını bildiğimiz keçili sunu sahnelerinin anlamı⁴⁵, Piotrovski’nin de tahmin ettiği gibi⁴⁶, Mezopotamya dinleriyle bağlantı içindedir. Erken Asur Çağı’nda, genellikle başı yana dönük olarak betimlenen bu hayvanların, özellikle üçlü olarak mezara yerleştirildikleri bilinmektedir⁴⁷. “Sustuğumuz günde kral öldü, Asurlular ağlıyor, bir oğlak yakıldı” diyen Asur metninden⁴⁸ anlaşılıyor ki, ölen için hiç çiftleşmemiş, günahsız bir oğlak kurban edilmiştir. Hastalıklarda da “hastalığı yüklensin diye kurban edilen oğlakların işlevini de açıklamış olmaktadır: “Günah keçisi”. Asıl ilginç olan ise, Asur’da 4. oda mezarda ele geçen palmye ağacı ve oğlak tasvirli çömlektir⁴⁹. Oğlak ve palmyenin, ölen ve dirilen tanrıları - İnnin ve Tammuz- simgelemelerine koşut olarak⁵⁰, ölen kişi için kurban edilen günahsız oğlak, onun tüm kötülük ve günahlarını yüklenmek için oradadır ve bu işlev de Asur’dan Doğubayazıt mezarı yüzüne taşınır; amaç, ölenin bağışlanmasını sağlamaktır. Doğubayazıt kabartmasındaki

(43) Hançar, *age.* 97.

(44) Altıntepe III no lu gömütünde bulunan, birbirinin aynı 4 fildişi levha üzerinde stilize hayat ağacı vardır, T. Özgüç, *Altıntepe II*, 1969, 56, Res. 57, Lev. L-1-4.

(45) “Trevere ait mühürde, oturan bir tanrı, ayakta rahip veya kral ve de bir oğlak işlenmiştir”. B.B. Piotrovski, *DTCF Dergisi* 23/1.2. 1965, 48. Karmir-Blur’da ele geçen bir silindir mühür baskısında ise yine bir sunulu tören sahnesi içinde keçi görülmektedir; C. Işık *JDI*, 101, 1986, Res. 9. Yine Karmir-Blur’dan bir gümüş madalyonda da böyle bir tapınma sahnesi işlidir. B.B. Piotrovski, *Karmir-Blur III: Results of Excavations*, 1955, 11, Res. 5.

(46) B.B. Piotrovski, *DTCF Dergisi* 23/1-2. 1965, 48: “Keçinin de anlatımın bir parçası olduğu mühürde işlenen konu, ancak Mezopotamya ve Önasya dinlerinin yardımıyla açıklanabilir”.

(47) B. Hrouda, Nachtrag (A. Haller, *Die Graber und Gräfte von Assur*), 1954, 184; Asur mezarlarına çoğunlukla üçlü olarak konulan keçileri böyle tanımlar. Doğubayazıt keçisi, küçük boynuzu, yelken kulakları, sakalı ve tırnağıyla bu anlatıma tamamen uymaktadır.

(48) R. F. Harper, *Assyrian and Babylonian Letters*, Nr. 473; E. Ebeling, *Tod und Leben bei den Babyloniern und Assyriern*, 1931, Nr. 13.

(49) A. Haller, *Die Graber und Gräfte von Assur*, Res. 20b.

(50) Ebeling, *age.*, 65; Hrouda, *age.* 184.

figüre tümüyle benzediğini saptadığımız Yeniköy mezar kabartmasında da mezar sahibinin betimlendiği, buradaki amacın da, dua eden mezar sahibinin, ölümünden sonra da kulluğunu sürdürmek olduğu anlaşılmaktadır⁵¹.

Çok ilginç bir örnek de, *Atabindi* mezarları üstlerinde düzenlenmiş, genelde “kaya işaretleri” diye adlandırılan çok sayıda “kaya oluklarıdır” (Resim: 31)⁵². Palu, Yeniköy, Bostankaya, Y. Anzaf, Deliçay, Pekerçi gibi bir çok yerleşimdeki bu tür alanların, mezarlarla bir ilgisi bulunmaması, bunların sadece ölü kültürüyle ilgili elemanlar olmadıklarını göstermektedir. Bu güne dek çözülmemelerine karşın, dinsel anlamları olduğu açıktır⁵³. Belirgin ortak özellikleri ise küçük kanalcıklar biçiminde açılmış olmalarıdır. Biçimleri, bir Mezopotamya suç bağışlatma töreninde ruhlara şükran sunusu yapılırken okunan duayı çağrıştırır. Duacı aile, ruhlarının esenliği için şöyle yakarmaktadır: “ Bu gün, yeraltı tanrıları Şamaş ve Gılgamış’ın önünde duruyorum, su kanallarınıza soğuk sular döküyorum ki beni iyileştirin, ben de sizlere övücü türküler söyleyeyim”. “Olukların” biçimleri yazıttaki “oluk”u karşılarken, içerikte de ölümlere değil doğrudan yaşayanların sağlığına yönelik beklentiler yolunda sunu yapıldığını göstermektedir. Doğa üstü güçlere sahip oldukları ve yaşamı etkilediklerine inanılan ruhlar için de törenler yapıp, sunular sunulduğunu gösteren Mezopotamya yazıtları vardır⁵⁴. Urartu’da ölü kültürüyle ilgili bir yazıt ele geçemediğinden, bu konuda Mezopotamya yazıtlarındaki uygun anlatımlara dayanmak zorundayız. Başta Asur, Önasya ve Mezopotamya geleneğinin kültür ve sanatta Urartu toplumu içinde bilinen yeri, ölü tapınımı konusunda etkileşimi de gündeme getirmektedir. Gerçekten de Mezopotamya’da oluştuğuna tanık olduğumuz ölü kültü ve törenlerinin-hiç değilse bir kısmıyla- Urartu’ya aktarılmışlığı, mezarlarda karşılaştığımız tören ve sunulara ilişkin anılan

(51) Herrir Bataş’da içinde kabartma olan bir niş saptanmıştır. C. F. Lehmann-Haupt, *Armenien*, 278 vdd. Ancak, Pers başlıklarını çağrıştıran başlığı ve Urartu sanatında benzeri görülmeyen asasıyla bu kabartma, Sevin ve Belli’nin dediklerinin aksine, “Urartu dışında ve daha geç bir kültüre ait olmalıdır”. F. Işık, *Ana tSt XXXII*, 1987, 173, dn. 74.

(52) Kaya oluklarıyla ilgili diğer yorumlar için bak. O. Belli, *Anadolu Araş XI*, 1989, 65 vdd; F. Işık, *Belleten* 200, 1987, 522 vdd. Res. 36-39; N. Çevik, *Kültür* 95, 1992, 28 vd. dn. 18, Res. 7.

(53) M. Bayliss, *Iraq XXXIX-II*, 1973, 119

(54) Asur ve Babil ölü kültü törenleri için bak. H.F. W. Saggs, *Some Ancient Semitic Conceptions of the Afterlife*, 1958, 157 vdd; Bayliss, age. 115 vdd; Ebeling, age., (Genel); R. C. Thompson, *The Epic of Gilgamesh* (Genel). P.B. Adamson, “Death From Disease in Ancient Mesopotamia”, *Mesopotamia* 8, 1980, 187 vdd.; E. Porada, “The Iconography of Death in Mesopotamia in the Early Second Millenium B.C.” *Mesopotamia* 8, 1980, 259 vdd.

kült elemanlarının işlevleriyle uyum içindedir. Bunda Eski Doğu geleneğinin payı da yadsınamaz: Bu güne dek kurulan ilişkilerin ötesinde, F. Işık, açık hava tapınakları ve kaya işçilikleriyle Urartu'nun Anadolu geleneğini sürdürdüğünü açıkça kanıtlamaktadır. Hitit metinlerinde NA4 hekur⁵⁵ denilen açık hava alanları, DİNGİR meş Api⁵⁶ diye adlandırılan çukurlar ile dikili- taşların⁵⁷ dini törenlerde tapınımına araçlık eden elemanlar olduklarını öğrenmekteyiz.

Ölü Hatti krallarına yapılan yiyecek sunularını anlatan Hitit ritüelleri, Mezopotamya ritüelleri ile birçok paralellikler içerir. 14 gün süren bir cenaze törenini anlatan metin⁵⁸, uzun süren törenler konusunda bilgilendirici olduğu gibi, hangi ölüye ne kadar sunuda bulunulacağını listeleyen kısmıyla da⁵⁹ önem kazanır: Amaç, ölünün ruhunu güvenliğe almak ve ölüyü rahatsız eden bazı kötü ruhları kovmaktır⁶⁰.

Bir Ugarit cenaze töreni anlatımında da, törenlerin üç aşamada gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır: Kral adına Tanrı'ya yakarış, yiyecek sunusu ve su sunusu. Ölülerin ruhlarının da yaşayanlar gibi yeme içme ihtiyaçları olduğuna inanan insanlar, aslında bunu bir tür rüşvet olarak görüp karşılık bekliyorlardı: "Gel ve bunu ye, bunu iç, Babil Kralı Ammiditana'nın oğlu Ammişaduqa'yı koru"⁶¹.

Yazıt olmamasına karşın, ev biçimli Urartu mezarları, değişik işlevli iç mimari elemanlarından, buluntulara kadar tüm unsurlarıyla Anadolu ve Mezopotamya anlatımlarının kendileri için de geçerli olduğunu doğrulamaktadırlar.

Kült unsurları, 5-6 değişik örneğiyle birarada olabilmeleri yanında, tek bir çanak halinde de bulunabilmekte, hatta hiç olmayabilmektedir de. Birden çok elemanı barındıran mezarlarda bunlar, aynı tasarda yanyana olabildikleri gibi, mezarın farklı yerlerinde de konumlandırılmış olabilmektedirler.

(55) F.Imperati, *SMEA* 18, 1977, 1 vdd; H. Gonnet- Bağana, *TTK* IX, 277 vdd.

(56) *CTH* 599-KUB IV, 13-VI.

(57) *CTH* 594-KUB X, 17-1, 13.14.26-28; *CTH* 611-KUB XX, 63-XI, 18-I, II-13.

(58) H. Otten, *MDOG* 83, 1951, 47, vdd; L. Christmann- Franc, *RHA* 29, 1971, 61 vdd; W.T. Pittard, *Basor* 232, 1978, 97.

(59) Bu listeler için bak, Otten, *age*, 48-9. 62-70; E. Forrer, *WVDOG* 42, Nr. 24.29; Pittard, *age*, 67 vdd.

(60) Saggs, *age*, 157 vdd; Bayliss, *age*, 118.

(61) J.J. Finkelstein, *JCS* 20, 1966, 96.

Urartu'da birarada uygulandığını bildiğimiz “yakma” ve “ceset gömme” geleneklerinin, bilinen hiçbir kült elemanının varlığını etkilemediği açıktır. Örneğin, Van-Yakma mezarındaki kült alanı, ceset gömülen -ölü yataklı- Erbildi mezarında olabilirken, ceset gömünün uygulandığı Palu I'deki büyük nişe, bir yakma mezarı olan Şirinlikale II veya Atabindi I'de rastlanabilmektedir. Ancak, ölü yıkama ya da yakma işlerinin karşılandığı elemanlarda bu kuralın yanlışlanacağı açıktır.

Günümüzde olduğu gibi, İ. Ö. I. binde de Tanrı'ya ulaşmanın yolu, ölü için de, diri için de aynı olduğundan, mezarlara özgü kült unsurları, Urartu açık hava tapınaklarında da çıkar karşımıza. Bu nedenle ölü törenlerinde kullanılan bir kaya çanağı ya da nişinin, diğer tapınımlar sırasında da tapınmaya aracılık etmiş olmaları çok doğal karşılanmalıdır. Böylece de hakkında hiçbir yazılı belge ele geçmeyen “açikhava tapınakları ve tapınımının” karanlık yanları, mezarlarla belirlenen bazı kült unsurlarıyla aydınlanabilir. Atabindi I'in dış nişi ve üstündeki “oluklu alanın” hem ölü tapınımı, hem de diğer törenlerde kullanılıyor olması, Umudum açık hava tapınağında bulunan taban ve duvar çukurlarına ölü tapınaklarında aynı yoğunlukta rastlanması bu ortak kullanımı açıkça göstermektedir.

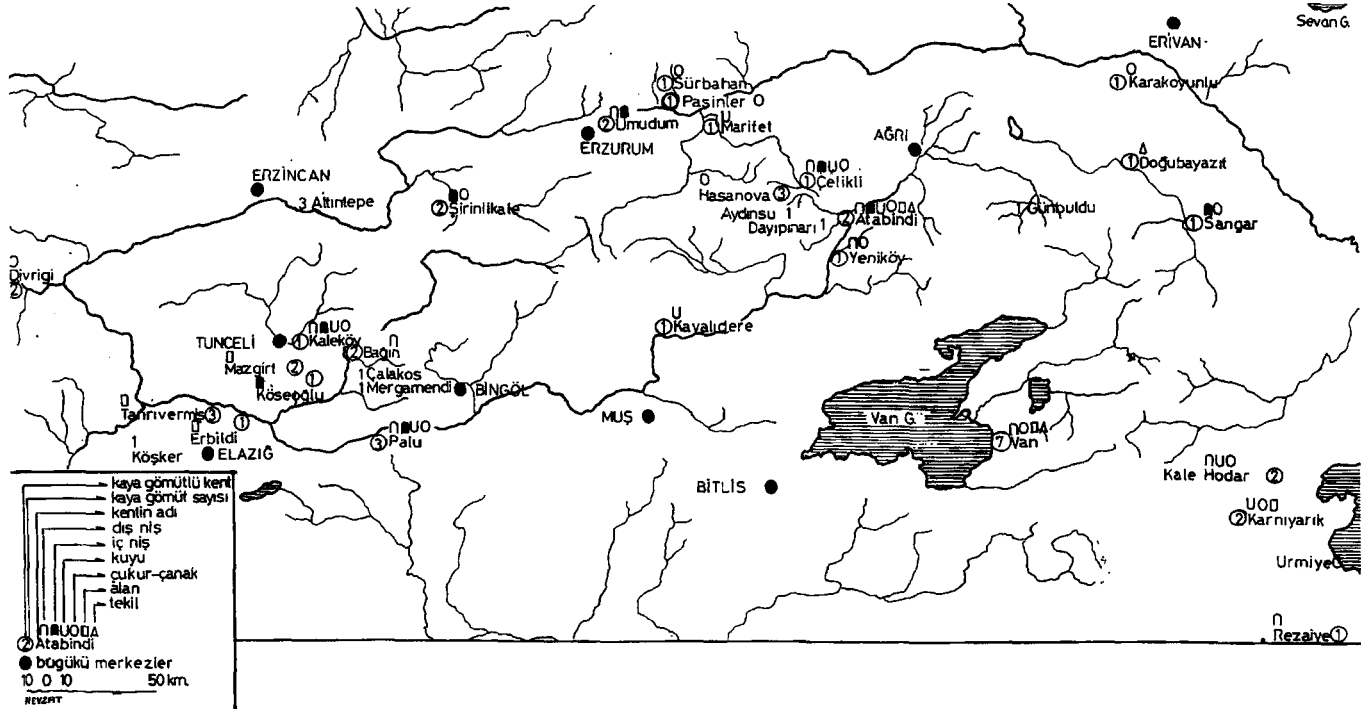
Anadolu ve Mezopotamya geleneklerinin ve sanatının harmanlandığı Urartu'da doruğa varan Eski Anadolu kaya geleneği, özellikle kaya mezar mimarisi ve kült elemanları, Urartu'da yaygınlaşmakla kalmayıp, Frigya'ya, ardından da Paflagonya ve Likya'ya gider⁶². Frigya sanatının büyük kısmını, özellikle kaya işçiliğini de Urartu'ya borçludur. Kaya mezar mimarisindeki birlik yanında, içerdikleri kült elemanları konusunda da birbirlerinden ayrılmamaktadırlar. Örneğin, Urartu'da yoğunlaşan kaya çanaklarına Frigya'da da çokça rastlanır: Yapıldak Kale'nin doğu eteğindeki kayalıkta açılan mezar teknesi önünde ve Döğ'er'deki mezarın üstünde açılan sunu çanağının erken benzeri Aslantaş mezar üzerindeki tapınma alanındadır⁶³. Yumrutepe'nin doğu yamacında, mezarı, giriş ön alanında iki ve Kümbet'teki “Solon” mezarı⁶⁴ içinde bir kuyu, bu elemanda da iki kültürün etkileşim içinde olduğunu çağrıştıran, az derinlikli mezar içi çukurları da, giriş önüne açılmış olmalarıyla Urartu'daki örneklerle gider. Diğer Frig kaya anıtlarında olduğu gibi, mezarlarda da kaynak F. Işık'ın doğruladığı gibi Urartu'dur.

(62) F. Işık, *TAD XXVIII*, 1989, 21.

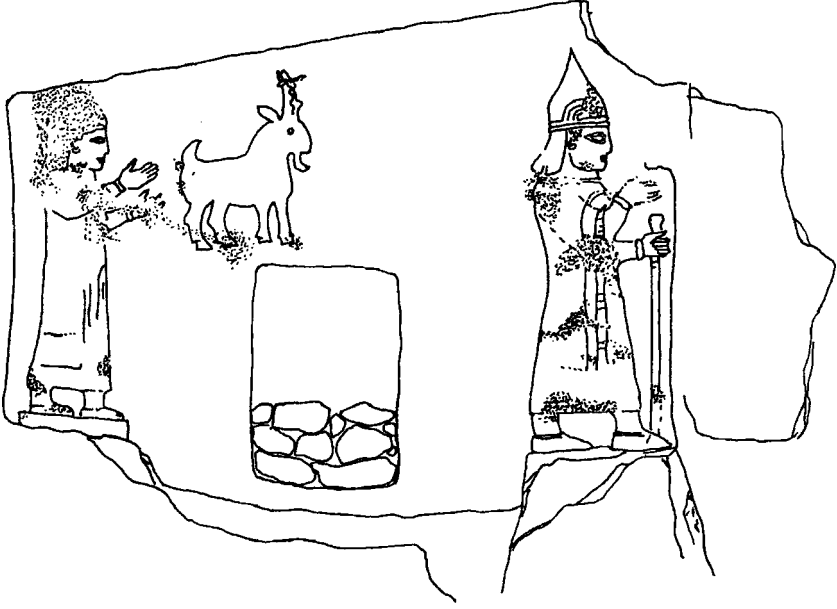
(63) C.H.E. Haspels, *The Highlands of Phrygia: Sites and Monuments II*, 1971, Res. 128, F. Işık'ın bunu irdeleyen bir yazısı yayın aşamasındadır.

(64) Haspels, *age*. Res. 96.

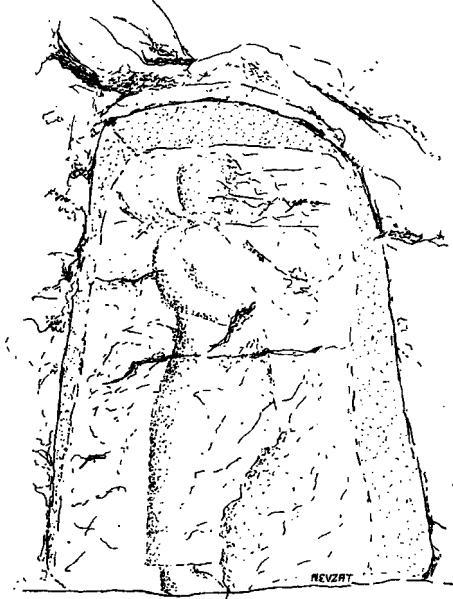
Ölü kültürüne ilişkin mimari elemanlar, anlama kavuşmalarını, büyük oranda Mezopotamya ve Anadolu yazıt ve belgelerine borçludur. Hakkında hiçbir belge ele geçmeyen Urartu ölü gömme geleneğine, yeni boyutlar kazandıran bu elemanlar, bağlantılı olduğunu saptadığımız Urartu açık hava tapınaklarına yeni yorumlar getirmemizde de yol gösterici olur. (Erzurum 1992)

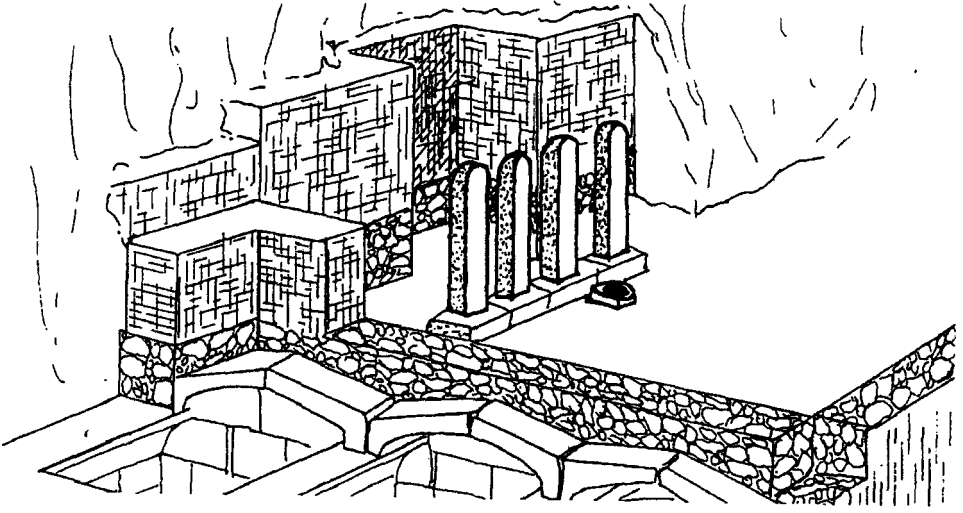
Çizim 1: Ölü kültüne ilişkin mimari elemanları olan Urartu kaya mezarlarının dağılımı.

Çizim 2: Doğubayazıt kaya mezarı yüzündeki kabartmalar (Huff'dan).

Çizim 3: Doğubayazıt, kaya mezarı yüzündeki kabartmalar ((Huff'dan)

Çizim 4: Altıntepe, ölü tapınım alanı (Özgüç'ten).

Çizim 5: Toprakkale, taş levha (Lehmann-Hapt'tan).

Çizim 6: Malatya, Geç Hitit kabartması (Huff' tan).

Resim 1: Atabindi I, dış niş

Resim 2: Umudum, dış niş

Resim 3: Kaleköy, dış nişler

Resim 4: Palu III, giriş ve dış niş

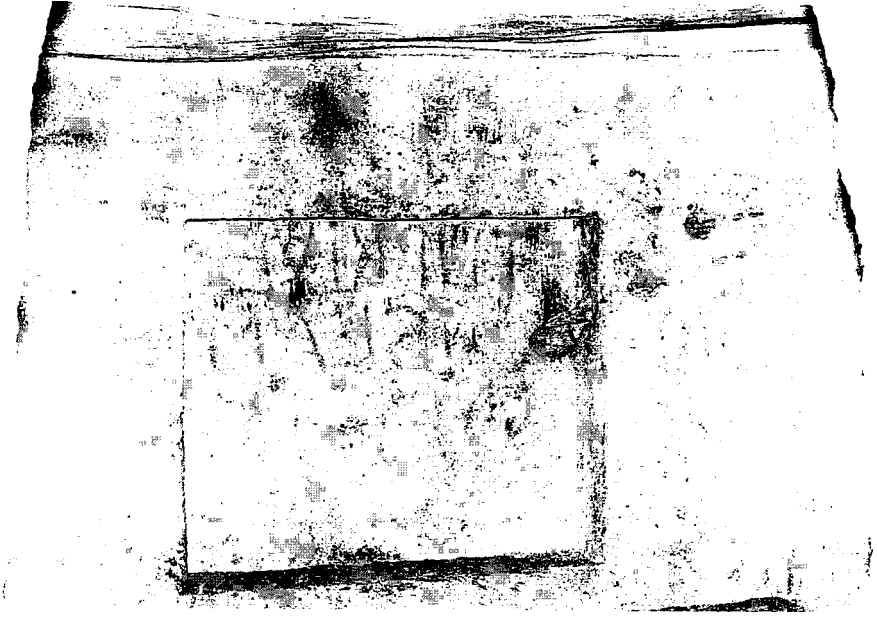
Resim 5: Yeniköy, giriş ve dış niş

Resim 6: Bağın II, giriş ve dış nişler

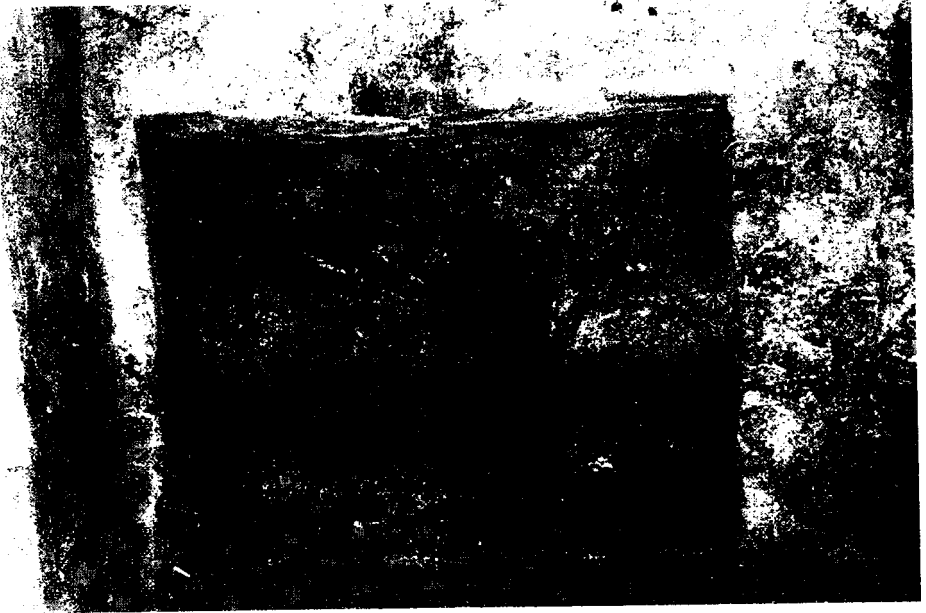
Resim 7: Van VII, gömüt girişi ve s-tndeki boynuz biçimli ele-manla oluşturulan, diptekine benzer boğa başi niş” ve alanlar.

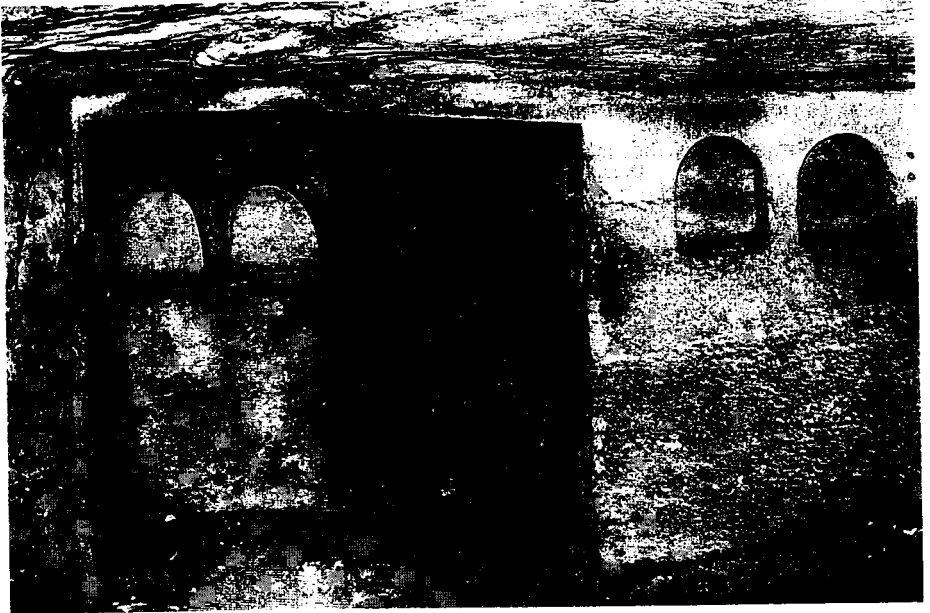
Resim 8: Palu I, niş

Resim 9: Kaleköy, niş

Resim 10: Sangar, niş (Kleiss'tan)

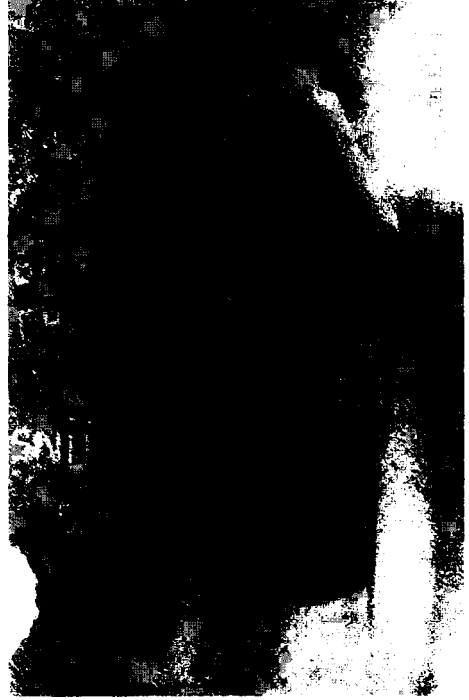
Resim 11: Atabindi I, niş

Resim 12: Şirinlikale II, niş (F. Işık'tan)

Resim 13: Köseköy sunaklı mihrap (F. Işık'tan)

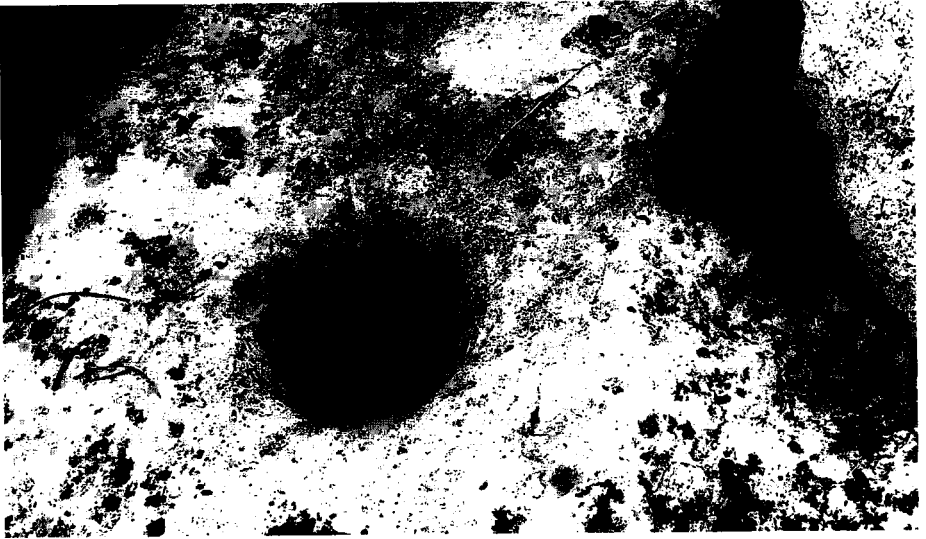
Resim 14: Ümudum, mihrap

Resim 15: Atabindi I, derin çukur

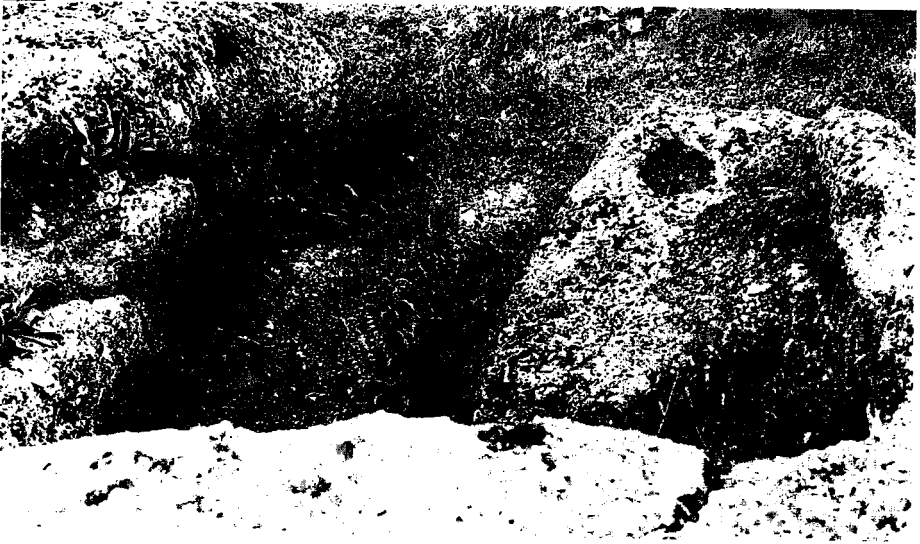
Resim 16: Sürbahan, iki çanak

Resim 17: Hasanova III, çanak

Resim 18: Pasinler, kapı öntü çukuru

Resim 19: Divriği I, çanak

Resim 20: Atabindi I, gömüt içine açılan delik

Resim 21: Şirinlikale II, çanak ve oyuk

Resim 22: Palu III çanakda sonlanan kanalcık

Resim 23- Hasanova III, takanın iç ve yanlarında bulunan değişik form ve boyutlarda oluklar

Resim 24- Hasanova I duvar oyukları

Resim 25: Mazgirt I, basamaklı alan

Resim 26: Erdebildi, basamaklı alan

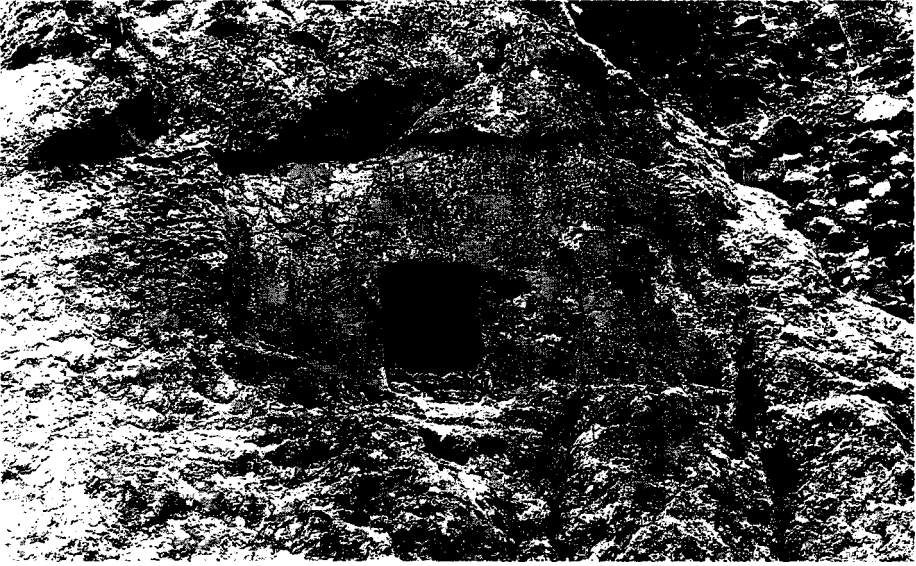
Resim 27: Tanrıvermiş I, basamaklı alan

Resim 28: Arğışti I, simgesel merdiven ve önündeki kare alan

Resim 29: Arğısti I, stilize hayat ağaçları

Resim 30: Doğubayazıt, giriş ve kabartmalar

Resim 31: Atabindi, kaya oluklu ve sunaklı alanlar.